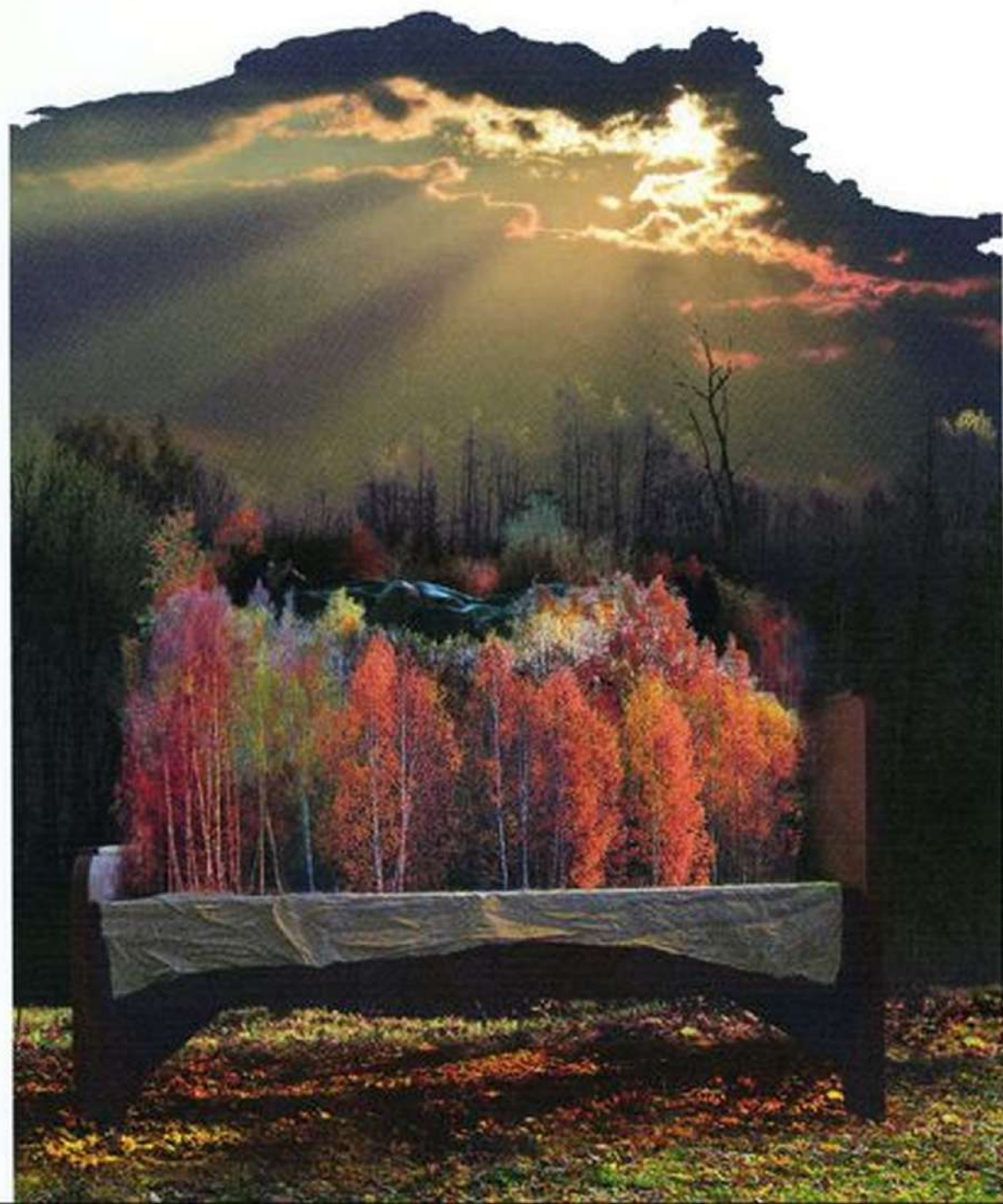

GENOCIDAS^{IR}

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2020 2(48)

ISSN 1392-3463

GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2020 2(48)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2020

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KĀRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lenkijos mokslų akademijos Istorijos institutas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Darius Indrišionis

- „Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“
luomo kūrimas Lietuvoje 1941–1944 m. 7
“*They Behave Like Jews*”: *Anti-Speculation Propaganda and the Creation of a Caste*
of “*New Traders*” in Lithuania in 1941–1944 26

Stanislovas Buchaveckas

- Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthofio koncentracijos
stovykloje (2) 27

Teresė Birutė Burauskaitė

- „Priešo tautybės“ – vokiečių kilmės Lietuvos gyventojų likimai Antrojo pasaulinio
karo pabaigoje 37
“*Enemy nationalities*“ – *the Fate of the Lithuanian population of German origin at*
the end of the Second World War 54

Valdemaras Klumbys

- Šeimos ir lyčių vaizdiniai savilaidoje 56
Family and gender images in self-publishing 76

BIOGRAFIJOS – BIOGRAPHIES

Alfredas Rukšėnas

- Juozo Albino Lukšos-Daumanto 1940–1941 m. biografijos puslapiai 77
Biography pages of Juozas Albinas Lukša-Daumantas 1940–1941 99

Mindaugas Pocius

- Jonas Kimštas - Žalgiris – asmenybės ir biografijos bruožai 102
Jonas Kimštas-Žalgiris – personality and biographical traits 124

<i>Daiva Vilkelytė</i>	
Baltos dėmės ir KGB šliūžė prof. T. Ivanausko biografijoje	125
<i>Blind spots and KGB traces in Ivanauskas' legacy</i>	173

STUDENTŲ DARBAI – STUDENTS WORKS

<i>Roberta Bartkutė</i>	
Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje	174
<i>Lithuanian women in Ravensbrück concentration camp</i>	185

IŠ ARCHYVŲ – FROM THE ARCHIVES

<i>Aleksandras Vitkus</i>	
Ekshumacijos aktų klastotės vertinant 1941 metų Utenos žydų sunaikinimą Rašės miške, ir ne tik... ..	186

RECENZIJOS – REVIEWS

<i>Juozas Banionis</i>	
Dvitomis, atskleidžiantis Lietuvos laisvės bylos ambasadoriaus politinę biografiją ...	193

KRONIKA – CRONICALS	201
----------------------------------	-----

KNYGOS – BOOKS	218
-----------------------------	-----

ATMINTINOS DATOS – MEMORABLE DATES	224
---	-----

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS	231
--	-----

Darius Indrišionis

„Jie elgiasi kaip žydai“: antispekuliacinė propaganda ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas Lietuvoje 1941–1944 m.

Straipsnyje analizuojamos 1941–1944 m. laikotarpiu lietuviškoje spaudoje aktyviai plėtotos socialinės-ekonominės propagandos kampanijos: 1) antispekuliacinė propaganda; 2) raginimai lietuviams imtis prekybos (tai galima vaizdžiai pavadinti „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimu).

ĮVADAS

Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, sovietinius okupantus netruko pakeisti nacių okupantai. Tučtuojau prasidėjusios masinės žudynės bei kita represinė nacių politika Lietuvoje yra sulaukusi nemažai istorikų dėmesio. Tuo tarpu socialinė-ekonominė naujųjų okupantų veikla – mažiau tirta tema.

Socialinei-ekonominei nacių veiklos sferai galima priskirti nuo pat pirmųjų nacistinės okupacijos dienų prasidėjusią kovą su spekuliacija, pasireiškusia ne tik ekonominių nelegalių persekiojimu, bet ir gausia bei įvairialype antispekuliacine propaganda. 1941-ųjų vasarą sunaikinus didelę dalį

Lietuvos žydų bendruomenės, šalia kovos su spekuliacija pradėtas aktyviai plėtoti kitas propagandinis naratyvas – esą dėl istorinių aplinkybių prekyba ilgą laiką buvo svetimšalių (suprask, žydų – D. I.) rankose, o dabar (kraštą valdant naciams – D. I.) lietuviai turi istorinę progą sukurti savų prekybininkų, kuriems nebūdingos „žydų spekuliacijos“, luomą.

Tyrimo objektas – šios dvi nacių režimo aktyviai plėtotos socialinės-ekonominės propagandos kampanijos. Straipsnio tikslai: 1) remiantis nacių okupacijos laikotarpio spauda, išanalizuoti antispekuliacinės propagandos raišką; 2) remiantis ta pačia šaltinių baze, išnagrinėti „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimo propagandą.

Darbo uždaviniai: 1) atskleisti, kokia gyventojų ap(si)rūpinimo ir spekuliacijos padėtis buvo nacių okupacijos pradžioje; 2) išnagrinėti antispekuliacinės propagandos elementus ir jų veiksmingumą; 3) išanalizuoti, kaip spaudoje buvo kuriamas „naujosios prekybos“ ir „naujojo prekybininko“ įvaizdis; 4) ištirti, kaip „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimo nesėkmė atsispindėjo lietuviškoje 1941–1944 m. laikotarpio spaudoje.

Tyrimo chronologinės ribos – nacių okupacijos Lietuvoje laikotarpis (žvelgiant į nagrinėsimų šaltinių chronologiją, galima patikslinti, kad galinė chronologinė riba – 1944-ųjų liepos pradžia, kai, sovietams reokupuojant Lietuvą, pronacistinės spaudos darbas gana staigiai nutrūko). Darbe naudosimas aprašomasis ir diskurso analizės metodai.

Istoriografija. Kaip vertingą tyrimą, nagrinėjantį nacių okupuotos Lietuvos gyventojų aprūpinimo klausimus, kainų politiką ir juodosios rinkos aktyvumą, galima paminėti istoriko Justino Braslausko straipsnį. Tiesa, dera pastebėti, kad nors kai kurios spekuliacijos apraiškos (pavyzdžiui, mainų prekyba) J. Braslausko straipsnyje aprašytos gana išsamiai, bet bendram juodosios rinkos vaizdai atskleisti tyrimo gylio kiek pritrūko, o apie propagandinius kovos su spekuliacija aspektus beveik neužsiminta, apsiribota kelių antispekuliacinių reidų ir baudžiamosios politikos aprašymu¹. Kitas gerokai ankstesnis J. Braslausko straipsnis, skirtas nacių okupuotos Lietuvos prekybos sistemai, – mažiau vertingas šio tyrimo požiūriu. Nors jame gana išsamiai aprašoma prekybos padėtis atėjus naciams, tačiau „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas, kaip propagandos akcija, turėjusi vienaip ar kitaip paliesti visą prekybos sistemą, iš esmės ignoruota – aprašytas tik prekybos mokyklų tinklo plėtimo faktas². Derėtų pastebėti, kad abiejuose J. Braslausko straipsniuose gausu pasikartojimų, aprašomi tie patys epizodai (pavyzdžiui, spekuliantų gaudymas Nemuno garlaiviuose ir pan.). Šiuos du straipsnius sunku vertinti kaip du atskirus tyrimus, nes tai iš esmės to paties tyrimo papildymas. Paskiros prekybos mokyklos (Šiaulių prekybos instituto) istorija atskleista istorikės Aistės Lazauskienės nedidelėje monografijoje³. Dar kaip vertingas paminėtinas istoriko Nerijaus Šepečio straipsnis apie lietuviškojo verslumo

ypatybes⁴. Nors šiame straipsnyje daugiausia dėmesio skiriama tarpukariui, bet galima susidaryti nuomonę, kodėl vėlesnis „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas vis dėlto buvo nesėkmingas. Kaip kontekstiniu požiūriu vertinga studija, vienaip ar kitaip paliečianti spekuliacijos ar prekybos sistemos problema, paminėtina nacių okupacijos laikotarpiui skirta A. Bubnio monografija⁵. Tiesa, minėtuose darbuose pasigendama išsamios antispekuliacinės propagandos ir „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimo analizės, taigi, esamas tyrimas turės užpildyti tam tikras tuščias istoriografijos ertmes.

Šaltiniai. Tyrime nagrinėsima lietuviška nacių okupacijos laikotarpio spauda. Pasirinkti ne tik pagrindiniai lietuviški nacmečio dienraščiai (Kaune 1941–1942 m. leistas „Į laisvę“ (toliau išnašose – LAI) bei šio dienraščio tęsinys – 1943–1944 m. leista „Ateitis“ (toliau išnašose – ATE), taip pat Vilniuje 1941–1944 m. leista „Naujoji Lietuva“ (toliau išnašose – NL), bet ir regionų (Šiauliuose 1941–1944 m. leista „Tėviškė“ (toliau išnašose – TĖV) bei Panevėžyje 1942–1944 m. leistas „Panevėžio apygardos balsas“ (toliau išnašose – PAB), o taipogi ir provincijos savaitraščiai (Telšiuose 1941–1944 m. leista „Žemaičių žemė“ (toliau išnašose – ŽŽ) bei Biržuose 1941–1944 m. leistos „Naujosios Biržų žinios“ (toliau išnašose – NBŽ).

ANTISPEKULIACINĖ PROPAGANDA NACIŲ OKUPUOTOJE LIETUVOJE

Tiek paskutiniaisiais Pirmosios Lietuvos Respublikos metais, tiek pirmuoju sovietmečiu į spekuliantus valdžia žiūrėjo neigiamai. Šis požiūris tiesiogiai atsispindėjo tų laikotarpių spaudoje. Tiesa, jei Nepriklausomoje Lietuvoje antispekuliacinė propaganda pasireiškėdavo periodiškai skelbiamais didelėmis baudomis nubastų spekuliantų sąrašais, tai

Lietuvą okupavus sovietams, tokie sąrašai jau skelbė apie ilgalaikį nubaustųjų siuntimą į lagerius. Pasauliniam karui įsibėgėjant, apsirūpinti prekėmis darėsi vis sunkiau tiek tarptautiniu, tiek vietos lygmeniu. Valdžiai buvo patogu augantį visuomenės nepasitenkinimą nukreipti į vadinamuosius spekuliantus – tuos, kurie neleistinai keldavo kainas (lupikaudavo), užsiimdavo slaptąja ar mainų prekyba bei kitomis, valdžios požiūriu nepriimtiniomis, kombinacijomis.

Prasidėjus nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, ekonominė įtampa smarkiai išaugo. Karo veiksmų metu natūraliai sutrūkinėjo nusistovėję prekybiniai santykiai, dėl įvairių priežasčių stoji įvairių įmonių – tiek pramonės, tiek prekybos – darbas. Rekvizicijų baimė skatino gamintojus ir prekybininkus slėpti turimas prekes, o rublių tapsmo beverčiais perspektyva vartotojus gynė į parduotuves – pirkti viską, kas tik parduodama, kaupti atsargas. Tokia aplinka buvo tinkama spekuliantams veikti.

Todėl suprantama, kodėl pirmieji nacių viešai paskelbti atsišaukimai į visuomenę buvo antispekuliaciniai. 1941 m. birželio 25 d. „Į laisvę“ paskelbtas „karinio viršininko“ įsakymas, kad visos parduotuvės (ypač – maisto) „turi būti atidarytos“, o kainos privalo likti tokios, kokios buvo. Markė įkainojama 10 rublių⁶. Tą pačią dieną paskelbtas Kauno karo komendanto plk. J. Bobelio įsakymas, nurodantis kooperatyvams, kepykloms ir malūnams užregistruoti turimas maisto atsargas⁷. Vilniuje įsakymas, draudžiantis kelti kainas, buvo lydymas grasinimo, kad spekuliantai „bus baudžiami mirties bausme“⁸. Kiek vėliau draudimai kelti kainas pasirodė ir provincijos spaudoje⁹. Naujieji okupantai iškart paskelbė netoleruosiantys jokių spekuliacijų, o esant reikalui, taikysiantys pačias griežčiausias bausmes.

Pirmosiomis nacių okupacijos savaitėmis dėl išaugusios spekuliacijos buvo kaltinami

žydai. Tai ypač reiškėsi Vilniuje: „Naujoji Lietuva“ kone kasdien spausdindavo pranešimus apie „parduotuves apipuolusius“ žydus, superkančius visas įmanomas prekes, nieko nepaliekant lietuviams¹⁰. Žydai taip pat buvo kaltinami atsargų kaupimu¹¹ ir *perkųpčiovimu*¹² – iš ankstesnių laikų atėjusia praktika, kai miesto prieigose būdavo sutinkami turgun važiuojantys ūkininkai ir pigiau perkamos jų prekės. „Jei spekuliantas, tai būtinai žydas“¹³, – tokiomis iškalbingomis antraštėmis skaitytojams būdavo nurodomi „spekuliacijos kaltininkai“. Tiesa, netrukus pradėjus skelbti kainų kėlėjų sąrašus, paaiškėjo, jog į spekuliacijas įsivėlė ir lietuviai, ir lenkai¹⁴. Nepaisant to, visą likusią 1941-ųjų vasarą periodiškai pranešinėta apie Vilniuje¹⁵ ar provincijoje¹⁶ spekuliuojančius žydus.

Atskirai reikėtų aptarti 1941 m. liepos 25 d. „Naujojoje Lietuvoje“ išspausdintą kažkokio M. Sargenio straipsnį „Kova su spekuliacija“. Šiame tekste spekuliacijos reiškinys kildintas iš ankstesnių laikų beigi įvardyti jo kaltininkai („Didžiausi, sukčiausi spekuliantai Lietuvoje visuomet buvo žydai“). Konstatuota, kad žydų dalyvavimas spekuliacijoje yra aktyvus ir įvardijama kovos su šiuo reiškiniu prasmė („Kova su spekuliacija tai kova su vis dar nepasitraukusia iš privačios prekybos žydija“). Vis dėlto pripažinta, jog spekuliacija būdinga ne vien žydams („Tačiau spekuliuoja ne vien žydai, bet ir kitų tautybių žmonės“)¹⁷.

Rugsėjo 25 d., praėjus dviem mėnesiams – jau po to, kai didžiųjų miestų žydų bendruomenės buvo suvartytos į getus, o provincijos žydai tiesiog išžudyti – Kauno dienraštis „Į laisvę“ paskelbė cinišku optimizmu trykstantį tekstą „Prekybos reikalais“. Ten rašoma, kad „pašalinus iš viešojo gyvenimo žydus, prekybos srityje įvyko dideli pasikeitimai“. Spėjama, jog „tikriausiai žymiai sumažės spekuliacijos ir įvairios sukybės, kurių ypač gausu buvo bolševikų

laikais“. Taip pat išdidžiai pareiškta, kad „mūsų prekyba dabar aiškiai pasisuko į Vak[arų] Europos tautų prekybos pavyzdį.“¹⁸ Iš paminėtų tekstų galima daryti išvadą, jog pirmaisiais nacių okupacijos mėnesiais per spaudą bandyta įteigti mintį, kad žydai yra pagrindiniai (ir iš esmės vieninteliai) spekuliacijos kaltininkai, o jų „pašalinimas iš viešojo gyvenimo“ (kitai sakant, suvarymas į getus ir išžudymas) – sprendimas, turįs panaikinti spekuliaciją ir Lietuvos prekybinį gyvenimą pasukti kokybišku, vakarietišku keliu – į prekybą be spekuliacijos.

Netolima ateitis parodė, kad toks mąstymas buvo klaidingas. Dar vasarą spekuliantais jau buvo įvardyti lupikaujantys ir pigiai išaugintų produktų nenorintys parduoti kaimo gyventojai¹⁹. Rugsėjo pradžioje pranešta apie Vilniaus priemiesčiuose vykstančią nelegalią prekybą kiemuose: ūkininkai, suvažiavę į kiemus, prekiauja su vilniečiais²⁰ (pastebėtina permaina – anksčiau ūkininkai taip (kiemuose ir pakelėse) prekiaudavo daugiausia su žydais²¹, o čia minimi „vilniečiai“ – tikėtina, lenkų ir lietuvių tautybių). Spalį prie Kauno pastebėtas atsinaujinęs *perkupčivimas*²² – ir šįsyk akivaizdu, jog „naujaisiais perkupčiais“ buvo ne Kauno žydai (jau suvaryti į getą), o lietuviai (tekste – „kauniečiai“). Naujoji – lietuviška – spekuliacija netruko pasireikšti ir provincijoje: Biržų gyventojai dideliais kiekiais supirkinėjo kiaušinius ir vežė parduoti į Rygą²³. Telšiuose pastebėtas ūkininkų polinkis išparduoti produkciją neprivažiavus turgaus²⁴ (iš esmės – tas pats *perkupčivimas*). Galima teigti, kad jau ankstyvą 1941-ųjų rudenį tapo aišku, jog masinės žydų žudynės neišsprendė spekuliacijos problemos – „vietiniai gyventojai“ nepanoro užsiimti „Vakarų Europos tipo prekyba“ ir tapo „naujaisiais spekuliantais“.

Galima kelti probleminį klausimą: ar lietuvių (Vilniaus krašte – lenkų) įsitraukimas į spekuliaciją buvo visiškai naujas dalykas, ar

tiesiog naujoje šviesoje išryškėjęs (ir galimai išaugęs) senas reiškinys? Lietuviškų ir lenkiškų pavardžių nubaustųjų už spekuliaciją sąrašuose pasitaikydavo tiek paskutiniais Nepriklausomos Lietuvos metais, tiek pirmuoju sovietmečiu. Neturint išsamios nubaustųjų (ar įtariamų) už spekuliaciją statistikos, problemiška pasakyti, kokia dalis „ankstesniais laikais“ spekulavusių asmenų buvo ne žydai. Galima tik teigti, jog tarp spekuliantų pasitaikydavo ir lietuvių, ir lenkų.

Norint suvokti, kas pasikeitė Lietuvą užėmus naciams, reikia aptarti reiškinį, kuris spaudoje būdavo įvardijamas kaip „miesto ir kaimo santykiai“. Reiškinio esmė – itin problemišku tapęs miesto gyventojų aprūpinimo maistu klausimas ir miestiečių bandymas apsirūpinti maistu neformaliai (dažniausiai – važiuojant į kaimus ir supirkinėjant maisto produktus). Šis reiškinys, plačiai apėmęs visą Lietuvą, kaimo gyventojus valdžios akyse automatiškai pavertė spekuliantais, o miesto gyventojus – jų klientais (taip pat smerktiniais).

Miesto gyventojų aprūpinimas būtiniaisiais produktais buvo problemiškas nuo pat nacių okupacijos pradžios. 1941 m. liepos 5 d. Kaune įvestos kortelės maisto produktams, muilui ir žibalui²⁵. Po kelių savaičių teko viešai pripažinti, kad kortelių sistemą reikėtų tobulinti, nepaisant to, esminis jos tikslas – „apsisaugoti nuo spekuliacijos“²⁶. Vilniuje situacija buvo identiška – įvesta kortelių sistema, o parduotuves netruko apgulti pirkėjai²⁷. Ilgalakis stovėjimas eilėje nereiškė, kad pavyks gauti norimų prekių – nutikdavo taip, kad pardavėjai pareiškėdavo, jog prekės baigėsi ir pirkėjams tekdavo skirstytis nieko nepešus²⁸. Nepavykus apsirūpinti būtiniaisiais produktais per parduotuves, miestiečiai eidavo į turgų – tiesiogiai prekiauti su atvykstančiais ūkininkais.

Prekyba turguje irgi įgavo specifinį pobūdį. Atvykę ūkininkai nenorėjo prekiauti

už rublius – nes nebuvo tikri, ar ilgai šią valiutą begalės panaudoti. Įsivyravo natūriniai mainai, kai ūkininkai parduodavo maisto produktus, o už tai iš miestiečių pasiimdavo prabangos prekių – radijo imtuvų, spintų ir kt.²⁹ Net ir čia netruko atsirasti tarpininkų – tokių, kokius galima būtų pavadinti tikrų tikriausiais spekuliantais, kurie supirkdavo iš ūkininkų prekes ir perparduodavo miestiečiams gerokai brangiau³⁰. Ūkininkai taip pat įsiveldavo į kombinacijas, pavyzdžiui: Trakų apskrities valstiečiai gabendavo žemės ūkio produktus į Vilnių, juos brangiai parduodavo, gaudavo pramoninių prekių ir grįžę į kaimą jas parduodavo dar brangiau³¹. Esant tokioms sąlygoms, miestiečiams tekdavo patiems važiuoti į kaimą ir ten pirkti maisto produktus.

Miesto gyventojų ėjimas į kaimą buvo smerkiamas spaudoje. 1942 m. vasarį „Naujoji Lietuva“ ragino ūkininkus nebendradarbiauti su „spekuliantais, kurie būriais slankioja po kaimus, supirkinėja pas valstiečius ką gaudami ir paskui beprotiškomis kainomis parduoda kitiem.“³² Nors kaip sveikintina bendradarbiavimo su spekuliantais alternatyva buvo nurodomas produktų pristatymas kooperatyvams („Maistui“, „Pienocentriui“), bet ūkininkams labiau naudinga buvo parduoti spekuliantams – dėl tokios tendencijos minėti kooperatyvai netgi turėjo nutraukti gyventojų aprūpinimą sviestu ir riebalais³³. Miesto gyventojų savarankiškas apsirūpinimas maistu tęsėsi visą nacių okupacijos laikotarpį: 1943 m. pavasarį Kainų priežiūros įstaiga prie Šiaulių apygardos komisaro surengė kratą Pakruojo–Šiaulių siaurajame geležinkelio. Reido metu nustatyta, kad beveik visi iš 800 traukinio keleivių vežėsi nedidelius kiekius sviesto, kiaušinių, kumpio, lašinių, naminės degtinės, o apie 30 keleivių gabeno didelius kiekius tų pačių produktų. Nedideli kiekiai nebuvo konfiskuojami, o dideli – konfiskuoti³⁴. Iš šio

epizodo galima įsivaizduoti – koks skaičius į kaimus važiuojančių miestiečių važiuodavo apsirūpinti (taigi, gabendavo nedidelius kiekius produktų), o koks užsiėmė spekuliacija (gabendavo didelius kiekius, kurie po to būdavo konfiskuojami). Akivaizdu, jog didžioji dalis į kaimus važiuojančių miestiečių buvo ne pelno ištroškę spekuliantai, o tiesiog save ir artimuosius išmaitinti norintys žmonės.

Valdžios požiūriu, susidariusi situacija buvo akivaizdžiai nepriimtina. Prieš išplitusią spekuliaciją buvo imtasi įvairiapusės propagandos, kurią pagal pobūdį galima būtų suskirstyti į tris temas: 1) apeliavimas į visuomenės sąmoningumą; 2) patrauklių spekuliacijos alternatyvų propagavimas; 3) bauginimas represijomis. Kiekvieną šių temų privalu aptarti atskirai.

Apeliavimas į visuomenės sąmoningumą. Tai – plačiausia antispekuliacinės propagandos tema. Apeliuoti į visuomenės sąmoningumą pradėta nuo pat nacių okupacijos pradžios – jau minėti kreipimaisi į visuomenę raginant pradėti darbą, nekelti kainų ir nekaupiti atsargų – apeliavimas į sąmoningumą. Nuo pat pradžios nevingta pavyzdžių, rodančių, kad spekuliantai – viso labo stichiškoms nuotaikoms pasidavę kvailėliai, pavyzdžiui, įtikėję, jog rubliai greitai išnyks iš apyvartos, ir puolę šluoti parduotuvių lentynas³⁵. Netrukus spaudoje pasirodė spekuliantų įvardijimas visuomenės parazitais bei lyginimas su žydais, bandant visuomenei parodyti, kad spekuliacija – žydiškas reikalas ir ja užsiimti „naujojoje Lietuvoje“ yra gėdinga („Nebeturėdami naujajame savo gyvenime žydu, negalime juk leisti, kad pragaištingą anų darbą tęstų arijai“)³⁶. Aštrėjant kovoms fronte, atsirado kaltinimų spekuliantams sabotuojant vokiečių ginklo pergale: „Jis (spekuliantas – D. I.) neturi jokios teisės į ateitį. Jis pats pastatė save už visuomenės ribų. Jis išduoda kovojantį frontą, o tuo pačiu sabotuoja pergalę.“³⁷

Galima teigti, kad nuo pat okupacijos pradžios spekuliantai tapo vidaus priešu Nr. 1, ir toks jų statusas laikėsi tol, kol nacistinei Vokietijai sekėsi Rytų fronte – okupacijos pabaigoje spekuliantus į antrą planą nustūmė sovietiniai partizanai („banditai“).

Nuo pat pradžių pastebėta, kad apeliavimas į pačių spekuliantų sąžinę neduoda rezultato, taigi, imtasi plačiųjų visuomenės masių – raginta spekuliantus skusti policijai³⁸ ir boikotuoti³⁹. Maža to, gana greitai pasirodė pareiškimai, jog iš spekuliantų perkantys – tokie pat „bendrojo maitinimo užtikrinimo sabotuotojai“⁴⁰. Apeliuota į tautinę sąžinę, krikščioniškas bei bendražmogiškas vertybes, savanaudiška spekuliacija buvo priešpriešinama idealizmui, pavyzdžiui, dalyvavimui vadinamojoje savitarpio pagalbos veikloje ar įvairiuose medžiagų ir produktų rinkimo frontui vajams⁴¹. Dažnai visuomenė buvo raginama tiesiog susiprotėti ir nepirkti neadekvačiai brangių prekių, pavyzdžiui, papirosų – 20 kartų brangesnių nei oficiali kaina⁴². Galima apibendrinti, kad apeliavimas į visuomenę buvo įvairiapusis: vienus tikėtasi paveikti įkvepiančiais tekstais apie šviesią ateitį ir jais pasiekti būtiną pasiaukojimą, antrus bandyta paveikti pabrėžiant bendradarbiavimo su spekuliantais praktinį nenaudingumą, trečiuos liko grasinimai ir gąsdinimai.

Specifinis visuomenės gąsdinimo būdas buvo per spaudą išpopuliarintas pasakojimas apie spekuliantus, įvairiose vietose prekiaujančius „netikru žibalu“, kuris pilamas į lempas ne vienoje vietoje sukėlė tragiškus gaisrus, kartais net su aukomis⁴³. Vilniuje esantis Halės turgus nesuk nurodytas kaip „netikro žibalo“ spekuliantų veiklos vieta: vienąsyk dėl ten pirktos žibalo apdegė 8 asmenys⁴⁴, po kelių dienų – sudegė visa sodyba⁴⁵. Buvo paviešinta net statistika, kad vien Vilniaus apygardoje per paskutinį 1942 m. ketvirtį dėl gaisrų, susijusių su „netikru žibalu“, žuvo 4 ir

buvo sužeisti 32 asmenys⁴⁶. „Netikras žibalas“, kurio sudėtyje būdavo primaišoma benzino – dėl to jis tapdavo sprogus – plito po visą Lietuvą: aukų pasitaikė ne tik Vilniaus, Kauno, bet ir Biržų⁴⁷ ar Telšių apylinkėse⁴⁸. Pasinaudojant tragiškėmis „netikro žibalo“ nelaimių istorijomis, bandyta išgąsdinti visuomenę ir įtikinti nepirkti iš spekuliantų.

Spaudoje pasitaikydavo skaitytojų atsiųstos korespondencijos, aprašančios konkrečius spekuliacijos atvejus ir reikalaujančios valdžios ar policijos atstovų dėmesio. Aišku, tokios žinutės buvo skirtos labiau ne valdžiai ar policijai, o pačiai visuomenei – pavaizduoti spekuliantus kaip jokių moralinių stabdžių neturinčius asmenis, lupikautojus ir parazitus. Pavyzdžių daug: degtukų pardavinėjimas neadekvačiomis kainomis⁴⁹, organizuotas normuotų prekių (indų) išpirkimas⁵⁰, pirkėjų apgaudinėjimas brangiai parduodant menkavertes prekes⁵¹ ir kt. Nusiskundimai „iš apačios“ turėjo sukurti įvaizdį, jog spekuliacija ne valdžios („iš viršaus“) sugalvota problema, o realus visuomenės kasdienio gyvenimo skaudulys.

Korespondencijų autoriai ne sykį išreiškė susirūpinimą dėl vaikų ir paauglių įsitraukimo į spekuliaciją. Šie jaunieji spekuliantai (viename tekste pavadinti labai vaizdžiai – „gatvės žvirbliai“⁵²) reikėsi miestuose prie kino teatrų: dažniausia jų veiklos schema buvo paskubomis supirkti visus bilietus į konkretų kino seansą ir po to gatvėje juos pardavinėti gerokai brangiau. Tokių „gatvės žvirblių“ buvo gausu ir Kaune⁵³, ir Vilniuje⁵⁴. Pranešimų apie vaikus, spekuliuojančius kino bilietais provincijoje, aptikti nepavyko, bet, matyt, ir ten jaunimo įsitraukimo į spekuliaciją problema buvo aktuali – gal tik reikėsi kitaip. „Naujosiose Biržų žiniuose“ 1943 m. rugsėjo 4 d. išspausdintas vedamasis straipsnis, skirtas būtent jaunajai kartai, jame akcentuojama, kaip svarbu ją apsaugoti nuo neigiamos spekuliantų įtakos⁵⁵. Jaunąjį

žmogų vengti spekuliacijų ir vagysčių raginta ir Telšiuose⁵⁶. Jaunimo ištraukimas į spekuliaciją, propagandiniu požiūriu, buvo tikras visuomenės skaudulys. Tiesa, nepanašu, kad anksčiau cituotos publikacijos buvo skirtos „gatvės žvirbliams“ – greičiau jų tėvams (jei tokie buvo gyvi) ir kitai „brandžiai visuomenės daliai“, kad saugotų savo vaikus nuo neigiamos įtakos.

Derėtų paminėti spekuliantams spaudoje taikytus epitetus. Spekuliantai buvo įvardijami kaip „vampyras“⁵⁷, „karo ūkio sabotuotojai“⁵⁸, „visuomenės priešai“⁵⁹, „visuomenės parazitai“⁶⁰, „visuomenės atmatos“⁶¹, „visuomenės piratai“⁶², „tautos kenkėjai“⁶³, „lietuvių tautos priešai“⁶⁴. Išskirtinai neigiami epitetai ir dažnas jų sujungimas su tokiomis sąvokomis kaip „visuomenė“ ir „tauta“ turėjo išgąsdinti potencialius spekuliantų klientus, kad šie suprastų, kaip pavojinga yra turėti reikalų su tokiais žemai puolusiais ir save į oponuojančią „visuomenei ir tautai“ poziciją pastačiusiais asmenimis kaip spekuliantai.

Baigiant apeliavimo į visuomenės sąmoningumą temą, derėtų pažvelgti iš kitos pusės: ar nepasigirdavo spaudoje nuomonių, kur bent iš dalies būdavo užtariami spekuliantai? Vienintelė stambesnė tokio pobūdžio publikacija išspausdinta 1941 m. lapkričio 29 d. „Panevėžio apygardos balse“. Straipsnio autorius kažkoks Bonifacas Ramanauskas samprotavo, jog smulkūs spekuliantai neverti viešo pasmerkimo (jo minimas pavyzdys, kad prieš kelias dienas viename laikraštyje spekuliantė įvardyta Garliavos gyventoja, paprašiusi už dešimtį kiaušinių 1 rb. brangiau nei rinkos kaina), o smerkti iš tiesų reikia „idėjinius spekuliantus“, spekuliuojančius „lietuvio ir lietuvaitės garbe“⁶⁵. Daugiau tepavyko aptikti pavienių žinučių iš provincijos, kur skundžiamasi, jog policija pernelyg griežtai žiūri į vos kainą kilstelėjusius ūkininkus, o atlaidžiai pražiūri

spekuliantus-krautuvininkus⁶⁶. Tokios – spekuliaciją revizuojančios – publikacijos buvo vienietinės, o ir joms buvo būdinga ne išteisinti spekuliaciją, bet akcentuoti, jog baudžiant smulkmę pražiūrimi stambūs spekuliantai.

Patrauklių spekuliacijos alternatyvų propagavimas. Nuo nacių okupacijos pradžios Kaune veikė lombardas, priimdavęs kaip užstatą įvairių kilnojamąjį turtą, prekes, brangiuosius akmenis ir metalus. Taip pat prie šio lombardo veikė komiso krautuvis, į kurias priimdavo parduoti įvairių piliečių kilnojamąjį turtą, prekes ir brangenybes⁶⁷. Lombardas veikė ir Vilniuje, tačiau pirmąsias penkias komiso parduotuves jis atidarė 1941 m. spalio mėn. – apie tai išdėdžiai paskelbta spaudoje (antraštė „Miesto Lombardas pradeda kovą su spekuliacija“). Kova su spekuliacija Vilniaus lombarde turėjo pasireikšti tuo, kad „<...> tik Lombarde perkant ir parduodant vartotus daiktus bus išvengta spekuliacijos“ bei „<...> įvairūs spekuliantai ir kiti lengvo pasipelnijimo mėgėjai bus priversti mesti savo biurų amatą, nes niekas nieko neparduos.“⁶⁸ Kiek vėliau prie Vilniaus lombardo įsteigta dar ir varžytynių salė – konfiskuotam turtui parduoti. Remiantis spaudoje pateikta informacija, Vilniaus lombardas buvo populiarus ir veikė pelningai – greitai padengė pirmuoju sovietmečiu susikaupusias skolas⁶⁹. Kauno ir Vilniaus lombardai bei prie jų veikusios komiso parduotuvės – pirmosios patrauklios alternatyvos spekuliacijai, kurios, tiesa, aktyviai propaguojamos buvo tik Vilniuje. Kaune nepasitaikė nuomonių, kad komiso parduotuvės padės įveikti spekuliaciją.

1942-ųjų rugsėjį Vilniuje, Didžiojoje g. 30, buvo atidaryti Vilniaus prekybos namai – įstaiga, kuri rėmėsi „labai originalia ir paprasta idėja“: iš spekuliantų ir slaptųjų prekeivių (šie terminai iš esmės yra sinonimai – D. I.) konfiskuotos prekės per

Prekybos namus parduodamos „padoriajai Vilniaus visuomenės daliai“. Asmuo, norintis tapti Prekybos namų klientu, turėjo išsiimti kliento knygelę, kuri buvo duodama tik asmenims, neįtrauktiems į juodąjį sąrašą – nebuvo bausti ar įspėti už spekuliaciją ar slaptąją prekybą. Atidarant Prekybos namus, dalyvavo Vilniaus srities komisaras Hingst`as, jis paragino parduovėjus sąžiningai atlikti savo pareigas⁷⁰. Tai paradoksalus, bet iškalbingas epizodas: aukštas nacių pareigūnas ragina antispekuliacinės įstaigos (Prekybos namų) darbuotojus būti sąžiningiems (t. y. patiems netapti spekuliantais) – atrodo, jog net aukščiausiu lygiu suvokta, kad „spekuliacijos nuodėmė“ yra visai šalia ir net „kovotojas su spekuliacija“ nesunkiai gali tapti „spekuliantu“. Teigta, kad Vilniaus prekybos namai įkurti konfiskuotoje parduotuvėje, priklausiusioje vienam spekuliantui. Prekybos namų vitrinoje kabėjo užrašas „Mes siūlome spekuliantų prekes sąžiningomis kainomis“. Praėjus beveik dviem mėnesiams, Prekybos namų klientų skaičius siekė apie 5000. Tiesa, būta faktų, kai iš nesąžiningų klientų buvo atimamos narių knygelės⁷¹. Iškalbinga tai, kad Prekybos namai aprašyti tik poroje publikacijų, pasirodžiusių 1942 m. rudenį – atrodo, kad „originali ir paprasta idėja“ netapo panacėja ir iš esmės nesprendė spekuliacijos problemos.

1943-ųjų sausį pranešta kad Kaune, Laisvės al. 61, greitai bus atidaryta mainų prekybos krautuvė. Šios įstaigos esmė – asmenys, norintys keistis turimais daiktais (drabužiais, vaikų rūbeliais, avalyne ir kt.), atneša keistinus daiktus į krautuvę, kur jie įvertinami. Jei krautuvėje yra norimas keisti daiktas, mainai įvyksta iškart, jei ne – norinčiojo keistis pageidavimai sužymimi ir jis informuojamas, kai krautuvėje atsiranda jo norimas daiktas. Tikėta, kad tokios krautuvės veikla užkirs kelią slaptai prekybai⁷². Iki galo neaišku, kada minėta parduotuvė

atsidarė – minima 1943 m. pradžia ir faktas, kad pirmaisiais mėnesiais mainų prekyba nesulaukė didelio kauniečių dėmesio. Tikėtina, jog didesnei sėkmei trukdė už paslaugas imamas 13 proc. mokestis⁷³. 1943 m. gruodį rašyta, kad krautuve pasinaudojo „keli šimtai kauniečių“ ir tai įvertinta kaip „neblogas pasisekimas“⁷⁴. 1943 m. lapkritį paskelbta, kad mainų prekybos krautuvė atidaroma Vilniuje⁷⁵. 1944 m. balandį Vilniuje atidaryta antra mainų prekybos krautuvė⁷⁶. Mainų prekybos krautuvės taip pat netapo panacėja sprendžiant spekuliacijos problemas.

Menką spekuliacijos alternatyvų sėkmę galima aiškinti keliomis priežastimis. Pirmausia – menkas tokio tipo įstaigų paplitimas: be Vilniaus ir Kauno, kituose miestuose, o juo labiau provincijos miesteliuose neteko rasti informacijos apie lombardus, komiso parduotuves, prekybos namus ar mainų krautuves. O ir Vilniuje bei Kaune tokio tipo įstaigų buvo viso labo keletas. Antra, pačių įstaigų veiklos sąlygos (pvz., pirkėjų knygelės Prekybos namuose ar komisinis mokestis mainų krautuvėse) mažino jų populiarumą. Trečia, derėtų pastebėti, kad ir šių spekuliacijos alternatyvų propagavimas buvo gana menkas – apsiribota viso labo keliais straipsneliais ir keliomis žinutėmis Vilniaus bei Kauno dienraščiuose, plačios reklaminės kampanijos nebuvo.

Bauginimas represijomis. Jau minėta, kad nuo pat nacių okupacijos pradžios spekuliantai viešai buvo gąsdinami mirties bausme. Jei tokių grasinimų pasirodymą vos prasliskus frontui dar galima laikyti karinės valdžios pasikarščiavimu, tai jau 1941-ųjų spalį pasirodę tokie gąsdinimai atrodė daug labiau apgalvoti. Tąsyk Vilniaus srities apskričių viršininkų suvažiavime nutarta, jog būtina su spekuliacija kovoti visais būdais, o sunkesniais atvejais spekuliantus reikia bausti mirtimi⁷⁷. Tokių viešų svarstymų, kad spekuliantams reikalinga taikyti

mirties bausmę, spaudoje pasirodydavo ir vėliau⁷⁸. Taip pat pasitaikydavo pranešimų apie kituose nacių okupuotuose kraštuose mirtimi nubaustus spekuliantus, pavyzdžiui, Čekijoje⁷⁹ ar Latvijoje⁸⁰. Tokie pranešimai turėjo išgąsdinti spekuliantus ir priversti juos nutraukti veiklą, kol mirties bausmė netapo realybe.

Tiesa, tarp viešų pasvarstymų apie galimas mirties bausmes ir realios spekuliantų baudimo praktikos būta nemenkos prarajos. Apie tai liudijo nubaustųjų spekuliantų sąrašai ir jiems skirtos baudos. 1942-ųjų vasario pradžioje Kaune nubausti 99 asmenys už nustatytų kainų nesilaikymą: 29 gavo baudas po 50 RM, 18 – baudas nuo 100 iki 200 RM, viena moteris (restorano savininkė) nubausta šešias savaites kalėti ir jai atimta teisė verstis. Likę asmenys – nubausti mažesnėmis baudomis⁸¹. Paradoksalu, kad tame pačiame laikraščio „Į laisvę“ numeryje taip pat publikuotas tekstas „Visuomenės priešai“, kur spekuliantai sulyginami su karo sabotuotojais ir svarstoma, kad juos turėtų teisti karo teismas⁸².

Pasitaikė apskričių, kur, sprendžiant pagal baudžiamųjų sąrašus, spekuliacija buvo labiau išsikerojusi. Palyginimui: beveik tuo pat metu, 1942 m. vasario pabaigoje, Vilniuje 65 spekuliantai nubausti baudomis nuo 250 iki 1000 RM ir 62 iš jų – nuo dviejų iki šešių savaičių arešto. Be to, dar apie 150 kainų kėlėjų nubausti baudomis iki 500 RM⁸³. Provincijoje apimtys buvo visokeriopai menkesnės: pavyzdžiui, Telšiuose 1941 m. spalio pradžioje nubausti keturi kainų kėlėjai. Baudos – nuo 30 iki 200 Rb. Bausmės – iki dviejų savaičių priverčiamojo darbo stovyklos⁸⁴. Tokius skirtumus neabejotinai lėmė ir skirtingi spekuliacijos mastai (ten, kur dideli miestai, dažni ir gausūs turgūs, daug prekybos įmonių, jie visada didesni) ir skirtingi policijos, galinčios demaskuoti spekuliantus, pajėgumai.

Vilnius ir jo apylinkės Lietuvos kontekste buvo išskirtinis ne vien spekuliacijos mastais, bet ir originaliais spekuliantų baudimo metodais. Tie patys pirmiau minėti asmenys (65 spekuliantai ir apie 150 kainų kėlėjų) 1942 m. vasario 27 d. buvo vedžiojami Vilniaus gatvėmis, o priekyje šios „sugėdinimo eisenos“ buvo nešamas užrašas „Mes esame kainų kėlėjai ir spekuliantai“. Minima, jog visa tai stebėjo „didelės minios pasipiktinusių žmonių“⁸⁵. Kovo 12 d. ši akcija buvo pakartota – spekuliantai vėl buvo vedžiojami centrinėmis Vilniaus gatvėmis⁸⁶. Pranešta, kad per 1942 m. vasario mėn. Vilniaus apskrityje nubausta 80 spekuliantų – visi jie bus imami priverstiniais neapmokamiems darbams: miško kirtimui, kelių taisymui ir kt.⁸⁷ Be to, buvo plačiai taikomas nubaustųjų parduotuvių uždarymas (pirmojoje kovo mėn. pusėje Vilniuje neribotam laikui uždaryta 15 parduotuvių)⁸⁸. 1942 m. rugsėjį pranešta, kad Vilniuje įsteigta „savotiška „sanatorija“ sergantiems spekuliacijos liga“ – priverčiamųjų darbų stovykla. Pirmoji „sanatorijon“ išsiųsta 25 spekuliantų grupė turėjo pirmiausia pasistatyti gyvenamąsias patalpas. Tokios stovyklos tikslas – „atgrasyti nuo panašių nusikaltimų“⁸⁹.

Šiuo atveju tikslinga paaiškinti, kuo skiriasi įvairūs spekuliacija užsiimančių asmenų įvardijimai. Dažniausiai pasitaikantis terminas „spekuliantas“ plačiąja prasme apimdavo visus kitus įvardijimus, o siaurąja prasme „spekuliantas“ būdavo suvokiamas kaip perpardavinėtojas, t. y. pats nieko negamindavo, tik brangiau pirkdavo ir parduodavo⁹⁰. Kitas terminas – „slaptasis prekeivis“ (asmuo, užsiimantis „slaptąja prekyba“) – tas, kuris nelegaliu būdu (vagystės, grobstymo) gauna normuojamus produktus (maistą, kurą ir kt.) ir juos slapčia pardavinėja⁹¹. „Mainų prekeivis“ (asmuo, užsiimantis „mainų prekyba“) – tas, kuris maisto produktus („kaimo prekes“) maino į įvairius daiktus,

dažniausiai prabangos prekes (kostiumus, brangius baldus, pianinus ir pan.)⁹² – kitaip sakant, ūkininkas, lobstantis iš badaujančių miestiečių. Paskutinis ir pats švelniausias epitetas šioje hierarchijoje – „kainų kėlėjas“ (arba „lupikautojas“) – asmuo, parduodantis savo gamintas (augintas) prekes, bet prašantis per aukštos kainos⁹³. Taip pat „kainų kėlėjas“ galėjo būti ir parduotuvės savininkas (t. y. pats negaminantis produkcijos)⁹⁴. Derėtų pastebėti, jog neretai ši terminija spaudoje (ypač provincijos) būdavo sumaišoma, o universalūs terminai „spekuliantas“ ir „spekuliacija“ savyje talpindavo bet kurią iš paminėtų veiklų.

Grįžtant prie bauginimo represijomis temos, nemažą dalį antispekuliacinės propagandos srityje sudarė tekstai, aprašantys sėkmingas Kainų priežiūros skyriaus surengtas akcijas, masines kratas, reidus⁹⁵. Su bandančiais pabėgti spekuliantais policija nežaidė – 1943 m. birželį Kaune vieną bėgantį spekuliantą nušovė⁹⁶. Buvo kuriamas įvaizdis, kad spekuliantams ir jų klientams nuolatos visur gresia nemalonumai, taigi, su šituo verslu nieko bendra geriau neturėti.

Ko gero, efektingiausias bauginimo būdas buvo skelbti spaudoje apie Lietuvoje mirties bausme nuteistus spekuliantus (ir vienaip ar kitaip su spekuliacija susijusius asmenis). Pirmasis toks mirtininkas – Jonas Petras Valaitis, atsakingas prekybininkas, nuteistas mirti Kauno vokiečių ypatingojo teismo 1942 m. lapkritį už tai, kad išgrobstė 270 porų batų ir perleido jas spekuliantams. Šie atsipirko lengviau – keleriais metais kalėjimo⁹⁷. Po kelių dienų mirti nuteisti du bičiuliai, kurie įsilaužė į tekstilės sandėlius ir pavogtomis medžiagomis spekuliovo⁹⁸. Mirtis laukė ir pašto darbuotojo, vogusio siuntinius ir jais spekuliovusio⁹⁹. Visų spekuliantų nuteisimo mirties bausme atvejų¹⁰⁰ atskirai minėti nėra tikslinga. Iš viso spaudoje buvo paskelbta apie 12 spekuliantų, nacių okupuotoje Lietuvoje nuteistų mirties bausme,

ir čia neskaičiuojami asmenys, kurie darė smurtinius nusikaltimus (nes būta atvejų, kai plėšikai spekuliovo grobiu¹⁰¹) ar klastojo maisto korteles¹⁰². Žinoma, tai tik spaudoje paviešinti mirties bausmės atvejai, tačiau remiantis jais buvo galima susidaryti įspūdį, kad mirties nuosprendžiais spekuliantams režimas nesisvaidė – buvo nubaustųjų, tačiau, atsižvelgiant į bendrą antispekuliacinės kampanijos mastą ir nuoseklumą, mirtininkų turėjo būti dešimteriopai daugiau.

Baigiant antispekuliacinės propagandos temą, reikėtų pastebėti, kad, nepaisant plataus jos masto ir įvairiapusiškumo, visuomenė į spekuliantus žiūrėjo gana teigiamai – net spaudoje pripažinta, jog spekuliantai turėjo palankią opinią, o tam tikruose sluoksniuose netgi juokauta, kad po karo spekuliantui turėtų būti pastatytas paminklas¹⁰³. Tai galima paaiškinti sudėtinga ekonomine padėtimi, buvusia nacių okupuotoje Lietuvoje, kai gyventojų aprūpinimas maistu miestuose strigo, o tuos pačius ūkininkus režimas užvertė gausybe įvairių pyliavų. Tokioje situacijoje visuomenei buvo suprantama spekuliantų veiklos prasmė. Maža to, režimo požiūriu, visuomenė darėsi spekuliantiška – to išraiška galėjo būti miestiečių išvykos į kaimus ieškant maisto (ir kaimo gyventojų prekyvimas su jais) ir mainų prekyba, kai norimos prekės gaunamos galbūt neadekvačiai didele kaina, bet gaunamos. Kita išplitusios spekuliacijos priežastis – pirmojo sovietmečio ir Holokausto pasekmė: iš dalies sugriauta iki karo veikusi prekybos sistema – problema, kurią naujieji okupantai turėjo spręsti paskubomis kurdami „naujųjų prekybininkų“ luomą.

„NAUJŲJŲ PREKYBININKŲ“ LUOMO KŪRIMAS

Nepraėjus mėnesiui nuo nacistinės Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karo pradžios,

nacių okupuotos Lietuvos spaudoje pasirodė tekstai, raginantys lietuvius pasinaudoti susidariusia situacija ir imti į savo rankas krašto pramonę bei prekybą. 1941 m. liepos 14 d. „Naujoji Lietuva“ išspausdino kažkokio A. Mantrimo straipsnį „Lietuvos pramonė ir prekyba be žydų“¹⁰⁴, o jau kitą dieną laikraštyje „Į laisvę“ išspausdintas tekstas „Prekyba ir amatai šaukiasi lietuvių“. Šie kreipimaisi į visuomenę iš esmės nusako „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimo prielaidas („Pasišalinus žydams, daug prekybos ir pramonės įmonių liko be darbo rankų“) ir programą („Šiandien mums belieka tik viena – drąsiai kibti į šiuos verslus“)¹⁰⁵. Su šiais dviem tekstais galima sieti naujos socialinės-ekonominės nacių propagandos kampanijos – „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimo – Lietuvoje pradžią.

Netrukus pasirodė publikacijos, nušviečiančios „žydų valymo iš prekybos įstaigų“ eigą bei atskleidžiančios, kad tiek Kaune¹⁰⁶, tiek Vilniuje žydai sudarė didžiąją daugumą prekybos darbuotojų. Teigiama, kad į atsilaisvinusias prekybininkų vietas paplūdo lietuviai¹⁰⁷. Tuo pat metu pradėta rašyti apie tai, kokios turi būti „Naujosios Prekybos“ vertybinės gairės: garbingumas („kaip ir Vakaruose“)¹⁰⁸, mandagumas¹⁰⁹, švara, pastovios kainos¹¹⁰ ir tarnavimas visuomenės interesams¹¹¹. Naujoji prekyba turėjo kokybiškai skirtis nuo anksčiau buvusios – „atsikratyti bolševikiško žydiško raugo“¹¹² ir „žydų spekuliacijų ir sukčiavimų“¹¹³. Tokiais lozungais neabejotinai siekta pritraukti į prekybą tiek pardavėjus, tiek pirkėjus, sužadinti patriotinius jausmus – padrąsinti lietuvius sekti „Vakarų Europos pavyzdžiu“ ir kurti „naujo tipo prekybą“, kuri, sprendžiant iš tų pačių lozungų, turėjo būti iš esmės socialistinė, nes pelno siekimas su pastoviomis kainomis ir tarnavimu visuomenės interesams sunkiai suderinamas.

Nors šių skambių lozungų pasirodymą nuo pat pirmųjų okupacijos savaičių lydėjo pranešimai apie į prekybos kursus plūstančius lietuvius¹¹⁴, bet 1942-ųjų pradžioje teko pripažinti, kad prekyboje vis dar daug laisvų vietų ir jas būtina užpildyti.¹¹⁵ Matant, kad lietuviai ne itin veržiasi užsiimti „naująja prekyba“, imtasi dar aktyvesnės įvairių prekybos mokyklų ir kursų propagandos.

Pradėta nuo žemiškų dalykų: stojantieji į prekybos mokyklas buvo viliojami ne tik romantiškomis kalbomis apie naujojo tipo prekybininkus, bet ir konkrečiomis 25 RM mėnesinėmis stipendijomis¹¹⁶. Be finansinio būsimųjų prekybininkų skatinimo, pasirinkta plėsti prekybos mokyklų tinklą provincijoje. Prie jau anksčiau veikusių prekybos mokyklų Kaune, Šiauliuose, Panevėžyje ir Vilniuje „vokiečių civilinei administracijai nuoširdžiai pritariant“¹¹⁷ atsidarė prekybos mokyklos (skirstomos į normalines (dienines) ir papildomasias (vakarines)¹¹⁸ Plungėje¹¹⁹, Švenčionėliuose¹²⁰, Biržuose¹²¹ ir Marijampolėje (ten atidarytas prekybos skyrius prie Amatų mokyklos)¹²². Nors gausiausia mokinių skaičiumi prekybos mokykla buvo Kaune¹²³, bet ir provincijos prekybininkų kalvėms buvo keliami aukšti ideologiniai uždaviniai: Biržų apskrities viršininkas, atidarydamas prekybos mokyklą, pareiškė, kad turi būti ruošiami prekybininkai, dirbantys ne uždarbiui ir ne bizniui, o patarnaujantys tautiečiams. „Naujoji prekybininkų karta turi pakeisti senojo prekybininko veidą“, – toks buvo jo kalbos leitmotyvas¹²⁴. Prekybos mokyklų tinklas turėjo aprūpinti kraštą tautiškai susipratusiais ir socialiai orientuotais lietuviais prekybininkais – ši naujoji prekybininkų karta turėjo tapti varomąja „naujosios prekybos“ jėga.

Atskiro aptarimo vertas 1944 m. vasario 29 d. „Naujojoje Lietuvoje“ išspausdintas kažkokio J. Brazausko reportažas iš Vilniaus prekybos mokyklos. Jame pristatyti būsimųjų

prekybininkų apklausos apie jų motyvaciją ir lūkesčius rezultatai. Iš šio teksto ne iki galo aišku, koku tikslu ir kada ta apklausa buvo atlikta. Moksleivių atsakymai buvo suskirstyti į keturias grupes, kiekviena jų atspindėjo tam tikrą motyvacijos tapti prekybininku (ne)buvimo modelį. Gausiausia buvo grupė „Nusprendžiau būti geru prekybininku!“, jai priklausė apie 60 proc. Vilniaus prekybos mokyklos moksleivių. Šios grupės moksleivių atsakymuose į anketos klausimus atsispindėjo pozityvus ir optimistiškas požiūris į mokslą ir į savo profesinę ateitį: „Būdama prekybininke, manau, būsiu naudinga, nes tokių žmonių, ypač po karo, bus labai reikalinga“, – anketoje rašė nežinoma moksleivė¹²⁵.

„Esu dėkingas tėvams, kad mane čia atsiuntė“, – taip įvardijamas 15 proc. moksleivių atsakymų pagrindinis motyvas. Tai – jaunuoliai, kurie patys nenorėjo mokytis Prekybos mokykloje ar nebuvo dar apsisprendę, tačiau dabar esantys patenkinti savo mokslu ir perspektyvomis. „Labai nenorėjau eiti į Prekybos mokyklą, bet kada mano motina išaiškino, kad kitaip negalima, sutikau“, – cituojamas nežinomo moksleivio atsakymas¹²⁶.

„Mokykloje esu tik todėl, kad nežinau kur dėtis“, – taip nusiteikę buvo 10 proc. apklaustųjų Vilniaus prekybos mokyklos kursantų. Teigta, kad dauguma tokių – žemesniųjų klasių moksleiviai ir jie visi blogai mokosi. Iš šios grupės buvo cituojama kažkurio moksleivio svajonė „pamatyti visa, ką mačiau filmose ir skaičiau knygoje“¹²⁷. Aišku, perspektyva tapti „naujojo tipo prekybininku“ nevedė šios svajos išsipildymo link.

„Mano svajonės..., atrodo, liks it muilo burbulas, o prieš akis ta sritis, kurios visai nemėgstu“, – taip poetiškai įvardytas požiūris į prekybos mokslus 15 proc. moksleivių, kurie nebuvo motyvuoti tapti „naujaisiais prekybininkais“. Tekste pripažįstama, jog dauguma šiai grupei priklausančiųjų – pavyzdingi moksleiviai, kurie tiesiog nematė

savęs prekybininkais. Cituojamas vienos merginos atsakymas – ji norėjusi tapti mokytoja: „Bet mano tėvai nenorėjo, kad aš būčiau mokytoja, ir siuntė mane į Prekybos mokyklą“, – rašė moksleivė¹²⁸.

Galima konstatuoti tendenciją, kad kas ketvirtas besimokantis Vilniaus prekybos mokykloje nebuvo motyvuotas tapti prekybininku. Nelengva atsakyti, ar ši savotiška sociologinė apklausa atspindėjo ir kitų miestų ar provincijos prekybos mokyklos kursantų nuostatas. Jeigu remtumėmės prielaida, kad Vilniaus – vien jau kaip sostinės ir didžiojo šalies miesto – prekybos mokykla turėjo būti aukštesnio lygio (taigi ir taikanti aukštesnius moksleivių atrankos standartus) negu provincijos mokyklos, tai galima priėti išvadą, kad pastarosiose moksleiviai buvo dar mažiau motyvuoti. Kita vertus, provincijos spaudoje pasitaikydavo pranešimų, kad prekybos mokyklose mokosi motyvuoti asmenys, turintys įvairią gyvenimiškąją patirtį: viename suole gali atsidurti trylikametis ir trisdešimtmetis arba buvęs valdininkas ir kaimo vaikas, o juos visus vienija bendras tikslas – „tapti gerais prekybininkais ir tuo pasitarnauti savo krašto gerovei“¹²⁹. Nesant daugiau tokių apklausų, kaip Vilniaus prekybos mokykloje, neįmanoma daryti platesnių apibendrinimų.

Pirmi „naujieji prekybininkai“ į kovą už „gerą lietuvių prekybininko vardą“ buvo paleisti dar 1941-ųjų liepos pabaigoje – tada Kaune dvisavaitinius pardavėjų kursus baigė 149 asmenys, tapę pirmaisiais „naujojo tipo prekybininkais“. Kursų direktorius baigiamojoje kalboje pareiškė, kad „dabar, Lietuvos ūkį apvalius nuo istorinių prisiplakėlių, prekyba pereina į lietuvių rankas“¹³⁰. Pagreitintas prekybininkų rengimas, kai per dvi savaites būdavo išklausomas 70 valandų kursas, susidedantis iš pardavimo technikos, prekybos organizacijos, prekybinio skaičiavimo, atskaitomybės, prekių pažinimo¹³¹,

atrodo, netenkino kursantų parengimo kokybe, nes vėliau tokių trumpalaikių kursų atsisakė ir pereita prie kelis metus truncančio prekybininkų paruošimo prekybos mokyklose.

„Naujųjų prekybininkų“ rengimas prekybos mokyklose užtrūkavo gerokai ilgiau, o ir baigėdavo mokyklas gerokai mažiau moksleivių. 1942-ųjų birželį buvo paskelbta apie Šiauliuose prekybos mokyklą baigusius 35 prekybininkus¹³² ir dar apie 30 asmenų, tais pačiais metais baigiančių Šiaulių prekybos institutą ir tapsiančių diplomuotais prekybininkais¹³³. Prekybininkai mokyklose būdavo rengiami nuo dvejų iki ketverių metų¹³⁴. Akivaizdu, kad tokie tempai ir mokyklose parengiamų prekybininkų kiekiai negalėjo tenkinti esamo poreikio, dėl to vėl teko grįžti prie ydingos trumpalaikių kursų praktikos. 1944-ųjų pavasarį, nacių okupacijai besibaigiant, o prekybininkų akivaizdžiai tebetrukstant, trumpalaikių kursų tradicija atsinaujino Šiauliuose – tik šįsyk kursai truko ne dvi savaites, o du mėnesius¹³⁵.

Iš spaudoje periodiškai pasirodžiusių pranešimų apie įvairių prekybos mokyklų veiklą, sunkoką susidaryti išsamų vaizdą apie jose besimokiusių ir jas baigusių jaunuolių skaičių. Vienokios ar kitokios prekybos mokyklos veikė aštuoniuose Lietuvos miestuose: Kaune, Vilniuje, Šiauliuose, Panevėžyje, Marijampolėje, Plungėje, Švenčionėliuose ir Biržuose¹³⁶. Remiantis neišsamiais duomenimis (be Vilniaus, Švenčionėlių ir Plungės), 1942–1943 m. įvairiose prekybos mokyklose mokėsi apie 2100 moksleivių¹³⁷. Dar labiau fragmentiški duomenys apie mokyklas baigusiujų skaičių: pavyzdžiui, pačią gausiausią prekybos mokyklą – Kauno trimetę – kasmet baigėdavo apie 70 moksleivių¹³⁸. Iš to galima spręsti, jog kasmet prekybos mokyklas Lietuvoje baigėdavo keli šimtai būsimųjų prekybininkų.

Tuo tarpu, 1943 m. vasarį Kauno dienraštyje „Ateitis“ buvo paskelbti duomenys, kad

„paskutiniaisiais metais prieš karą“ Lietuvoje kasmet buvo išduodama 28 tūkst. prekybos patentų – ir tai visai nereiškė, jog toks Lietuvos prekyboje dirbančiųjų skaičius: kai kuriose įmonėse galėjo dirbti po kelis ar net daugiau darbuotojų. Minėtame tekste taip pat konstatuojama, jog „istorinis palikimas taip lėmė, kad lietuviai prekybos ūkyje vietos neturėjo, o paskutiniaisiais metais tą vietą su dideliais sunkumais retas kuris teįstengė išsikovoti“¹³⁹. Kituose tekstuose buvo teigiama, kad, prieš ateinant naciams, Lietuvos pramonės prekyboje žydai sudarė 95 proc., o maisto prekyboje – 75 proc. viso „aparato“¹⁴⁰. Sprendžiant iš šių skaičių, tokiais tempais šalies užpildymas „naujojo tipo prekybininkais“ galėjo užtrukti kelis dešimtmečius.

Šiuo atveju kyla logiškas klausimas: o kas užpildė išžudytų žydų prekybininkų vietas, jei prekybos mokyklos buvo tokios neproduktyvios? 1941-ųjų rugpjūtį Kauno dienraštis „Į laisvę“ paskelbė, jog per kelias savaites Prekybos vadyba išdavė per 350 leidimų įvairioms prekybos įmonėms Kaune ir priemiesčiuose įsteigti. Iš to skaičiaus per 320 leidimų išduota tiems prekybininkams, kurie prekybos įmones turėjo prieš pirmąjį sovietmetį¹⁴¹. Tikėtina, jog panašios „buvusiųjų“ – prekybininkų, praradusių savo verslus per pirmąjį sovietmetį – grįžimo į prekybą tendencijos vyravo visoje Lietuvoje. Likusias vietas galėjo užpildyti arba baigusieji paskubomis suorganizuotus prekybos kursus, arba neaiškiais keliais į prekybos sektorių įsilieję asmenys, neturintys jokio prekybinio išsilavinimo ar patirties.

Nekeista, kad, esant tokiam menkam naujų profesionalių prekybos darbuotojų parengimui, „naujoji prekyba“ gana greitai atsiskleidė iš neigiamos pusės. Jau 1942-ųjų vasarį laikraštyje „Į laisvę“ pasirodė straipsnelis „Dėl prekybinių nesklaidumų“, kuriame pripažįstama, jog esama nesąžiningų pardavėjų,

skirstančių pirkėjus į „pažįstamuosius“ ir „pašalinius“, nurodoma, kur galima tokius apskųsti¹⁴². Po kelių dienų tame pačiame laikraštyje pasirodė straipsnis „Pardavėjai turi būti sąžiningi“, kuriame konstatuojama, kad nors žydai prekybininkai „iš šios srities pašalinti“ ir prekyboje „dirba beveik išimtinai mūsų tautiečiai“, bet pardavėjų vykdomų spekuliacijų ir apgaulinėjimų pasitaiko. „<...> neleiskime, kad vėl paplistų prekyboje baurios žydų spekuliacijos, sukčiavimai, kas šiandien ypač yra kenksminga.“¹⁴³ Prekybininkų nesąžiningumo ir spekuliacijų suvokimas sparčiai plėtėsi. Savitraštyje „Žemaičių žemė“ jau 1942-ųjų gegužę teigta, kad „kooperatyvuose dar kai kur pakencijama, o privatus stambesnieji prekybininkai daugumas virto grynais spekuliantais <...>“¹⁴⁴. Pranešimai apie pardavėjų suktybes ir spekuliacijas nuo 1942 m. pradžios pasirodydavo įvairiuose Lietuvos laikraščiuose¹⁴⁵. Darėsi akivaizdu, kad prekybininkų nesąžiningumo ir polinkio spekuliuoti problema plačiai paplitusi.

1942-ųjų rugsėjį „Žemaičių žemėje“ publikuotas straipsnis, išsakantis susirūpinimą „naujųjų prekybininkų“ dorove. Esą, gyvenimas iš lietuvių gimdo naujus prekybininkus, bet svarbu, kad jie savo elgesiu nebūtų panašūs į žydus. „Deja, ne visada taip būna“, – pripažįstama, nes naujojo tipo prekybininkai irgi tampa spekuliantais. Čia pat pateikiamas pasiūlymas – į „naujųjų prekybininkų“ lavinimą įtraukti papildomus kursus, kad šie būtų visuomeniškai susipratę¹⁴⁶. Apie tokius papildomus kursus informacijos aptikti nepavyko, tačiau neilgai trukus spaudoje pradėta gerokai platesnė „klystkeliais benuenančių prekybininkų“ kritika.

Nuo 1943 m. vidurio spaudoje apie „naujuosius prekybininkus“ kalbama nusivylimo kupinu tonu. Vienur kalbama apie pavienius „prekybininkus“, lobstančius iš karo meto nepriteklių¹⁴⁷, kitur – apie provincijoje besi-

formuojančią „naująją aristokratiją“. Ja tapo buvę smulkūs miestelių krautuvininkai, pasinaudoję Holokaustu ir po jo likusiais žydų prekybininkų daiktais bei prekėmis¹⁴⁸. Itin iškalbinga ši kažkokio V. Gegužinio straipsnio citata: „Šiandien mums labiau negu kada nors yra reikalingi prityrę prekybininkai, komersantai, kurie turi būti pasiruošę imtis po karo kilnaus prekybinio ir ūkinio gyvenimo atstatymo darbo, savo ir visos tautos labui. Bet jeigu jie jau dabar pradeda po truputį prisivinti pragaištingus žydiškus metodus, ateityje, deja, nieko iš jų naudingo tautai negalima tikėtis, priešingai, jie taps kenksmingais tautos išsigimėliais ir bjauria krašto našta.“¹⁴⁹ Iš šios citatos galima suvokti, kokį pasirinkimą režimas suteikė „prekybininkui ir komersantui“ arba eiti teisingu (režimo požiūriu) keliu ir „imtis kilnaus darbo visos tautos labui“, arba nukeliauti klystkeliais („prisivinti pragaištingus žydiškus metodus“) ir atsidurti už visuomenės ribų (tapti „tautos išsigimėliais ir bjauria krašto našta“).

Tipišku galima būtų įvardyti 1943 m. liepos 3 d. „Ateityje“ išspausdintą (o po kelių savaičių „Naujojoje Lietuvoje“ perspausdintą) tekstą iškalbingu pavadinimu – „Jie elgiasi kaip žydai“. Tekste, kuris, atrodo, buvo skirtas visai nacių užimtai Rytų Europos daliai („Rytų kraštui“), kalbama apie spekuliantus, kurie „stengiasi žydus pamėgdžioti“ ir savo spekuliacijomis (kurios prilyginamos „žydiškoms machinacijoms“) „tampa tautos priešais ir remia bolševikus, kurie nori, kad kariuomenės užnugaryje viešpatautų chaosas“¹⁵⁰. Nors kalbama apie „spekuliantus“, tačiau bendrąja prasme galima suvokti, jog omenyje turimi ne tik „gatvės spekuliantai“ (t. y. nesantys oficialiais prekybininkais), bet ir nesąžiningi, įvairiomis kombinacijomis užsiimantys prekybininkai.

Viešos kritikos „naujiesiems prekybininkams“ banga netruko ilgai – iš esmės vienkovių ar kitokių tokio tipo publikacijų galima

aptikti tik 1943-ųjų viduryje ir antrojoje pusėje. Prasidėjusi nuo didžiųjų dienraščių, ši kampanija nukeliavo ir į provincijos spaudą. „Mums reikia dorų prekybininkų“, – buvo rašoma 1943 m. spalį „Žemaičių žemėje“. „<...> naujųjų mūsų prekybininkų nemažas procentas ateina į tą sritį matyt su nešvariomis intencijomis, su noru staiga ir smarkiai pralobti, kitus skriaudžiant ir išnaudojant“, – po tokios išangos buvo nedelsiant pereinama prie „nesąžiningųjų prekybininkų“ lyginimo su žydais¹⁵¹. Šiame lyginyje neabejotinai galima matyti ir bandymą „nesąžinguosius“ išgąsdinti: įvairiuose tekstuose puse lūpų primenamas Lietuvos žydų likimas – dažniausiai, lakoniškomis frazėmis (pavyzdžiui: „Kai pradėjo rankioti mūsų miestelio žydus“; „Kai jie dingo“¹⁵²). Nesąžiningi „naujieji prekybininkai“ turėjo išvelgti neabejotiną grėsmę „pradingti“. Ankstesniame skyriuje aprašyti vieši pranešimai apie mirtimi baudžiamus spekuliantus turėjo būti kaip įrodymas, kad šis „nesąžiningųjų pradanginimo“ procesas jau vyksta.

Baigiant temą apie „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimą, galima pasakyti, kad naujesiems okupantams tokia ideologinė-propagandinė kampanija (sprendžiant iš šių naratyvų pagrindžiančių tekstų gausos ir sklaidos, toks įvardijimas tinka) buvo naudinga dėl kelių priežasčių: noro paskubomis suorganizuoti bent patenkinamą krašto gyventojų aprūpinimą būtinausiomis prekėmis (ir išvengti galimų socialinių neramumų); noro nukreipti okupuoto krašto gyventojų kūrybinę energiją režimui priimtina kryptimi, t. y. sukurti savotišką „lietuviškąją svajonę“, kurios turėtų siekti nacių režimui priimtinas „naujas lietuvis“: aktyvus (bet ne per daug), visuomeniškai susipratęs, sąžiningas prekybininkas – ekonominė okupacinio režimo atrama.

Realybė parodė, kad šiems ideologiniams nacių vaizdiniais išsipildyti Lietuvoje nebuvo lemta. Viena vertus, dėl pirmuoju

sovietmečiu nacionalizacijomis pradėto, o Holokaustu nacių užbaigto milžiniško smūgio ikikarinei nepriklausomos Lietuvos prekybinei (gyventojų aprūpinimo) sistemai. Kita vertus, dėl pačių okupuoto krašto gyventojų pragmatiško požiūrio ir puikiai suprantamo (bei pateisinamo) noro siekti juntamos (materialios) gerovės esamuoju laiku ir pasitenkinti trapia spekuliantiška dabartimi, užuot tikėjus okupantų lozungais apie abstrakčią šviesią „naujųjų prekybininkų“ ateitį.

IŠVADOS

1. Pirmomis nacių okupacijos savaitėmis dėl išaugusios spekuliacijos buvo kaltinami žydai. 1941-ųjų rudenį, kai miestų žydai jau buvo suvaryti į getus, o provincijos žydai išžudyti, tapo akivaizdu, kad spekuliacija užsima „vietiniai gyventojai“ (lietuviai, lenkai). Tai galima paaiškinti itin problemišku dėl karo tapusiu miesto gyventojų aprūpinimu būtinausiomis prekėmis ir mainų prekyba tarp miesto ir kaimo gyventojų – tai, į ką režimas žiūrėjo kaip į spekuliaciją.

2. Lietuviškoje nacių okupacijos laikotarpio spaudoje vykdyta plati antispekuliacinės propagandos kampanija, kurios pagrindinis aspektas buvo apeliavimas į visuomenės sąmoningumą: buvo raginama boikotuoti spekuliantus, skūsti juos policijai. Spekuliantai buvo įvardijami kaip visuomenę ištinkančių bėdų kaltininkai tiek konkrečiais atvejais (pavyzdžiui, dėl „netikro žibalo“ sukeltų gaisrų), tiek abstrakčiai – dėl visuomenės aprūpinimo problemų (eilų prie parduotuvių, prekių trūkumo ir kt.)

3. Kita antispekuliacinės propagandos kryptis – legalių spekuliacijos alternatyvų (lombardų, komisų, mainų parduotuvių ir kt.) propagavimas – buvo mažai efektyvus. Viena vertus, tai dėl pačių siūlomų alternatyvų

ribotumo (komisinių mokesčių, privalomos narystės), o kita vertus – dėl menko šių alternatyvų paplitimo (iš esmės tik Vilniuje ir Kaune) ir negausios jų reklamos.

4. Trečia anitispekliacinės propagandos kryptis – gąsdinimas represijomis – buvo savita dėl spaudoje dažnai išsakomų reikalavimų bausti spekuliantus mirties bausme, bet tuo pat metu labai retai pasitaikiusių pranešimų apie mirtimi nubaustus spekuliantus (iš viso tokių atvejų pasitaikė dvylika). Režimas dažniausiai apsiribojo baudomis, įvairiomis sugėdinimo akcijomis (pavyzdžiui, „spekuliantų gėdos eiseną“ Vilniuje), parduotuvių uždarymu ar įkalinimu priverčiamojo darbo stovyklose.

5. Nacių režimas propagavo lietuvių ėjimą į prekybos verslą, vykdytas „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas. Visa tai buvo viešai vaizduojama kaip istorinė lietuvių tautos galimybė suformuoti „naująją prekybą“, kuri būtų kokybiškai kitokia, nei anksčiau vyravusi prekyba (dažniausiai įvardijama kaip žydiška, kupina įvairių apgaulių ir spekuliacijų).

6. Nepaisant trumpalaikių kursų ir prekybos mokyklų tinklo plėtojimo, apmokytų prekybininkų nacių okupacijos metais tebuvo parengiama po kelis šimtus per metus. Holokausto atvertas skyles Lietuvos prekybos sistemoje tokiais tempais „naujojo

tipo prekybininkai“ būtų užpildę tik per kelis dešimtmečius.

7. Nuo 1943 m. vidurio spaudoje vis dažniau pasirodydavo publikacijos, kuriose išsakomas nusivylimas „naujaisiais prekybininkais“ – pastebima, kad ir tarp jų pasitaiko suktybių bei spekuliacijų. Spekuliuojantys „naujieji prekybininkai“ buvo lyginami su žydais („senojo tipo prekybininkais“). Iš to galima suprasti, kad režimas vertino „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimą kaip nepasisekusį.

8. Tiek antispekuliacinė propaganda, tiek „naujųjų prekybininkų“ luomo kūrimas turėjo atitraukti okupuotos Lietuvos gyventojų dėmesį nuo tikrųjų problemų – Holokausto sugriautos gyventojų aprūpinimo sistemos ir naujųjų okupantų polinkio ekonomine prievarta (pyliavomis, įvairių medžiagų rinkimo vajais) išnaudoti okupuotą kraštą.

9. Abi Lietuvoje nacių vykdytos socialinio-ekonominio pobūdžio propagandos kampanijos nebuvo sėkmingos: spekuliacijos mastai nemažėjo, visuomenė į spekuliantus neretai žiūrėjo teigiamai ir pati perimdavo spekuliantiškus įgūdžius (pavyzdžiui, miestiečių važiavimai į kaimus mainams), o blogiausia (režimo požiūriu) buvo tai, kad spekuliantiškais polinkiais buvo persisunkę ir „naujieji prekybininkai“ – tie, kurie buvo laikomi ekonomine naujojo režimo atrama.

Nuorodos

¹ J. Braslauskas, Gyventojų aprūpinimas ir kasdienis gyvenimas nacių okupuotoje Lietuvoje, *Genocidas ir rezistencija*, 2016, nr. 2 (40), p. 28–50.

² J. Braslauskas, „Prekyba Lietuvoje viešpataujant naciams“, *Lietuvos istorijos studijos*, 2001, t. 9, p. 54–75.

³ A. Lazauskienė, *Pirmoji aukštoji mokykla Šiauliuose: prekybos institutas (1939–1944 m.)*, Šiauliai, Šiaulių universiteto leidykla, 2009, 93 p.

⁴ N. Šepetys, „Verslininko tipo paieškos Lietuvos istorijoje“, *Visuomenės požiūris į verslininką: Koks ir*

kodėl?, Vilnius, Lietuvos laisvosios rinkos institutas, 2013, p. 67–68.

⁵ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva: 1941–1944*, Vilnius, LGGRTC, 1998, 600 p.

⁶ Visi turi tuojau pradėti darbą, *Į laisvę*, 1941-06-25, nr. 2, p. 1.

⁷ Kauno Karo Komendanto įsakymai, *ibid.*, p. 2.

⁸ Įsakymas Nr 1, *Naujoji Lietuva*, 1941-06-29, nr. 1, p. 4.

⁹ Draudžiama kelti kainas, *Žemaičių žemė*, 1941-07-11, nr. 2, p. 3.

¹⁰ Kovokime su spekuliantais ir išnaudotojais, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-08, nr. 9, p. 3.

¹¹ Dėl atsargų atidavimo, *ibid.*, 1941-07-25, nr. 24, p. 3.

¹² Žydai varo prekybą pakelėse, *ibid.*, 1941-07-11, nr. 12, p. 3.

¹³ Jei spekuliantas, tai būtina žydas, *ibid.*, 1941-08-01, nr. 30, p. 3.

¹⁴ Nubausti už kainų kėlimą, *ibid.*, 1941-08-06, nr. 34, p. 4; Nubausti už kainų kėlimą, *ibid.*, 1941-08-07, nr. 35, p. 5.

¹⁵ A. Keršys, Nenormalūs reiškiniai, *ibid.*, 1941-08-14, nr. 41, p. 5.

¹⁶ Širvintuose žydai reikalinga sudrausti, *ibid.*, 1941-08-12, nr. 39, p. 2.

¹⁷ M. Sargenis, Kova su spekuliacija, *ibid.*, 1941-07-25, nr. 24, p. 1.

¹⁸ Prekybos reikalais, *Į laisvę*, 1941-09-25, nr. 81, p. 6.

¹⁹ Bus užkirstas kelias spekuliacijai, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-28, nr. 26, p. 3.

²⁰ Nelegaliai prekiaujama, *ibid.*, 1941-09-11, nr. 63, p. 3.

²¹ Prekyba ar saivaliavimas, *ibid.*, 1941-07-14, nr. 14, p. 2.

²² Draudžiamas prekiavimas užmiesčiuose, *Į laisvę*, 1941-10-02, nr. 87, p. 6.

²³ Pastebėta, *Naujosios Biržų žinios*, 1941-09-27, nr. 10, p. 4.

²⁴ Negalima prekiauti pakelėse, *Žemaičių žemė*, 1941-09-20, nr. 15, p. 2.

²⁵ Kaune įvedamos kortelės, *Į laisvę*, 1941-07-05, nr. 11, p. 3.

²⁶ Kortelių sistema bus tobulinama, *ibid.*, 1941-07-24, nr. 27, p. 8.

²⁷ Nesigrūskite į eiles, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-07, nr. 8, p. 3.

²⁸ Maisto produktų pirkimo reikalu, *ibid.*, 1941-07-11, nr. 12, p. 3.

²⁹ Be reikalo kaimiečiai skriaudžia miestų gyventojus, *ibid.*, 1941-07-24, nr. 23, p. 3.

³⁰ Valstiečiai turi suprasti, *ibid.*, 1941-12-24, nr. 152, p. 5; Ūkininkai ir spekuliacija, *Žemaičių žemė*, 1942-08-29, nr. 35, p. 4.

³¹ Kova su spekuliacija, *Naujoji Lietuva*, 1942-01-17, nr. 13, p. 2.

³² Valstiečiai, saugokitės spekuliantų, *ibid.*, 1942-02-28, nr. 50, p. 1.

³³ Ūkininkai, aprūpinkite miestą, *ibid.*, 1942-03-15, nr. 63, p. 8.

³⁴ Didelė krata siaurajame geležinkelyje, *Ateitis*, 1943-05-15, nr. 102, p. 6.

³⁵ Rubliai ir markės, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-21, nr. 20, p. 3.

³⁶ Kova su spekuliacija, *ibid.*, 1941-11-09, nr. 114, p. 1.

³⁷ Pergalės sabotажininkai, *ibid.*, 1942-02-11, nr. 35, p. 4.

³⁸ Vedama griežta kova su spekuliacija, *Į laisvę*, 1941-12-08, nr. 143, p. 4; Įspėjimas spekuliantams ir perkantiems iš jų, *ibid.*, 1942-02-07, nr. 32, p. 5.

³⁹ Paskutinis įspėjimas, *Naujoji Lietuva*, 1942-04-23, nr. 95, p. 4; Įspėjimas spekuliantams ir iš jų perkantiems, *Tėviškė*, 1942-02-20, nr. 8, p. 4.

⁴⁰ Visuomenės priešai, *Naujoji Lietuva*, 1942-02-10, nr. 34, p. 4; Šis karas lemia ir Lietuvos ūkininkų ateitį, *Žemaičių žemė*, 1942-01-24, nr. 4, p. 6.

⁴¹ Mūsų pareigos kelias, *ibid.*, 1941-12-13, nr. 27, p. 1.

⁴² P. Varūnas, Ponas papirosas ir savigarba, *ibid.*, 1942-06-27, nr. 26, p. 4.

⁴³ Pas sužeistuosius netikro žibalo vartotojus, *Ateitis*, 1943-02-16, nr. 8, p. 6.

⁴⁴ Sprogus lempai apdegė 8 asmenys, *Nepriklausoma Lietuva*, 1942-12-08, nr. 290, p. 4.

⁴⁵ Dėl blogo žibalo sudegė visi trobėsiai, *ibid.*, 1942-12-13, nr. 295, p. 4.

⁴⁶ Aukos vartojant netinkamą žibalą, *ibid.*, 1943-02-06, nr. 32, p. 4.

⁴⁷ Atsargiau su spekuliantiniu žibalu, *Naujosios Biržų žinios*, 1942-11-14, nr. 28, p. 4.

⁴⁸ Skaudžios nelaimės, *Žemaičių žemė*, 1942-12-22, nr. 51-52, p. 2.

⁴⁹ V. Vasiliauskas, Kovokime su spekuliantais, *ibid.*, 1942-07-25, nr. 30, p. 5.

⁵⁰ Užkirskim kelią spekuliacijai, *Naujoji Lietuva*, 1941-12-12, nr. 142, p. 3.

⁵¹ Vieša spekuliacija, *Žemaičių žemė*, 1941-12-24, nr. 28, p. 5.

⁵² Gatvės žvirbliai, *Naujoji Lietuva*, 1943-09-07, nr. 209, p. 5.

⁵³ Jaunieji spekuliantai, *Ateitis*, 1944-04-11, nr. 85, p. 6; Baudžia už spekuliaciją bilietais, *ibid.*, 1944-03-21, nr. 68, p. 6; Spekuliacija teatro ir kino bilietais, *Naujoji Lietuva*, 1944-03-23, nr. 70, p. 3.

⁵⁴ Modernieji spekuliantai, *Naujoji Lietuva*, 1943-01-29, nr. 25, p. 4; Dėl spekuliacijos ir tvarkos kinuose, *ibid.*, 1944-01-14, nr. 11, p. 4; Vagių recidyvistų mokyklos, *ibid.*, 1944-02-03, nr. 28, p. 4; Mokinys – spekuliantas, *ibid.*, 1944-04-06, nr. 82, p. 4.

⁵⁵ Priaugančioji karta, *Naujosios Biržų žinios*, 1943-09-04, nr. 35, p. 1.

⁵⁶ Auklėkime jaunąjį žmogų, *Žemaičių žemė*, 1944-01-22, nr. 3, p. 2.

⁵⁷ D. Steponaitis, Vampyras, *Į laisvę*, 1942-03-02, nr. 51, p. 2.

⁵⁸ Karo ūkio sabotuotojai, *Ateitis*, 1944-07-03, nr. 151, p. 6.

⁵⁹ Visuomenės priešai, *Į laisvę*, 1942-02-09, nr. 33, p. 2.

⁶⁰ Kova su spekuliacija, *Naujoji Lietuva*, 1941-11-09, nr. 114, p. 1.

⁶¹ Visuomenės atmatos, *Panevėžio apygardos balsas*, 1943-06-05, nr. 22, p. 4.

⁶² Č. Jankauskis, Kooperatinės veiklos plėtimas, *Žemaičių žemė*, 1942-03-28, nr. 13, p. 4.

⁶³ Tautos kenkėjai, *Naujosios Biržų žinios*, 1942-04-18, nr. 8, p. 3.

⁶⁴ Lietuvių tautos priešai, *ibid.*, 1942-11-07, nr. 27, p. 1.

⁶⁵ B. Ramaunuskas, Įvairių rūšių spekuliacija ir tikrieji jos kaltininkai, *Panevėžio apygardos balsas*, 1941-11-29, nr. 1, p. 4.

⁶⁶ Ūkininkai nusiskundžia, *Naujosios Biržų žinios*, 1943-05-22, nr. 20, p. 4.

⁶⁷ Priešgaisrinė apsauga, vandens tiekimas, lombardo veikla ir kiti Kauno miesto reikalai, *Į laisvę*, 1941-11-19, nr. 127, p. 4.

⁶⁸ Miesto Lombardas pradeda kovą su spekuliacija, *Naujoji Lietuva*, 1941-10-16, nr. 94, p. 3.

⁶⁹ Iš Vilniaus Miesto Lombardo, *ibid.*, 1942-02-08, nr. 33, p. 8.

⁷⁰ Vilniaus Prekybos Namai, *ibid.*, 1942-09-22, nr. 224, p. 4.

⁷¹ Vilniaus Prekybos Namai, *ibid.*, 1942-11-12, nr. 268, p. 4.

⁷² Kaune steigama mainų prekybos krautuvė, *Ateitis*, 1943-01-21, nr. 16, p. 6.

⁷³ Lombardo patarnavimais per metus pasinaudojo apie 9000 kauniečių, *ibid.*, 1944-06-05, nr. 129, p. 4.

⁷⁴ Mainų krautuvė turi didelį pasisekimą, *ibid.*, 1943-12-06, nr. 283, p. 6.

⁷⁵ Vilniaus Miesto Lombardas atidaro mainų parduotuvę, *Naujoji Lietuva*, 1943-11-05, nr. 259, p. 4.

⁷⁶ Nauja mainų prekybos parduotuvė, *ibid.*, 1944-04-25, nr. 97, p. 4.

⁷⁷ Spekuliantai būsiai baudžiami iki mirties bausmės, *Į laisvę*, 1941-10-29, nr. 110, p. 2.

⁷⁸ Slaptoji prekyba, *ibid.*, 1942-11-03, nr. 257, p. 2; Kova su slaptąja prekyba ir kainų kėlimu, *ibid.*, 1942-12-15, nr. 293, p. 2; Slaptoji prekyba – nusikaltimas lietuvių tautai, *Naujoji Lietuva*, 1942-11-06, nr. 263, p. 2; Tautos kenkėjai, *Naujosios Biržų žinios*, 1942-04-18, nr. 8, p. 3.

⁷⁹ Karo lauko teismo sprendimai protektorate, *Į laisvę*, 1941-10-11, nr. 95, p. 6.

⁸⁰ Nuteisti mirti trys spekuliantai sviestu, *ibid.*, 1942-09-02, nr. 204, p. 2.

⁸¹ Baudos už kainų nesilaikymą, *ibid.*, 1942-02-09, nr. 33, p. 2.

⁸² Visuomenės priešai, *ibid.*, p. 6.

⁸³ Nubaustieji spekuliantai, *Naujoji Lietuva*, 1942-02-27, nr. 49, p. 4.

⁸⁴ Nubausti lupikautojai ir triukšmadariai, *Žemaičių žemė*, 1941-10-04, nr. 17, p. 6.

⁸⁵ Spekuliantai Vilniaus gatvėse, *Naujoji Lietuva*, 1942-02-28, nr. 50, p. 4.

⁸⁶ Vėl spekuliantai Vilniaus gatvėse, *ibid.*, 1942-03-13, nr. 61, p. 4.

⁸⁷ Spekuliantai bus imami įvairiems darbams, *ibid.*

⁸⁸ Už spekuliaciją uždaryta 15 krautuvių, *ibid.*, 1942-03-19, nr. 66, p. 4.

⁸⁹ Prieš kainų kėlėjus ir spekuliantus, *ibid.*, 1942-09-17, nr. 220, p. 2.

⁹⁰ Griežtas žygis prieš spekuliacinę ir mainų prekybą, LAI, 1942-11-07, nr. 261, p. 2.

⁹¹ Aštrus žygis prieš slaptąją prekybą ir kainų kėlėjus, *ibid.*; Kova su kainų kėlimu ir slaptąja prekyba, in: NL, 1942-11-13, nr. 269, p. 3.

⁹² Mainų prekyba, *ibid.*, 1943-08-22, nr. 196, p. 6.

⁹³ Nubausti spekuliantai ir lupikautojai, *ibid.*, 1941-11-18, nr. 121, p. 3.

⁹⁴ Paskutinis išspėjimas kainų kėlėjams, *Į laisvę*, 1942-03-10, nr. 58, p. 4.

⁹⁵ Didelė akcija prieš spekuliantus ir patamsio gaivalus, *ibid.*, 1942-06-19, nr. 142, p. 2; Paraližuotas spekuliantų veikimas, *Naujoji Lietuva*, 1941-08-19, nr. 44, p. 7; Kauno turgavietėse, *Žemaičių žemė*, 1942-07-25, nr. 30, p. 5; Plati medžioklė Šiaulių turguje, *Ateitis*, 1943-07-27, nr. 171, p. 4; Didelė krata siaurajame geležinkelyje, *Tėviškė*, 1943-05-21, nr. 21, p. 4.

⁹⁶ Išspėjimas, *Naujoji Lietuva*, 1943-06-12, nr. 138, p. 3.

⁹⁷ Spekuliantas nuteistas mirti, *Į laisvę*, 1942-11-06, nr. 260, p. 2.

⁹⁸ Išspėjimas spekuliantams, *ibid.*, 1942-11-17, nr. 269, p. 2.

⁹⁹ Lauko pašto siuntinėlių vagis pasmerktas mirti, *Ateitis*, 1943-10-11, nr. 236, p. 4.

¹⁰⁰ Mirties bausmė už nusikaltimą karo ūkiui, *ibid.*, 1943-12-06, nr. 283, p. 6; Keturi mirties sprendimai nusikaltėliams recidyvistams, *ibid.*, 1944-05-31, nr. 125, p. 2; Mirties bausmė kariniam

nusikaltėliui, *ibid.*, 1944-06-09, nr. 133, p. 4; Įvykdyta mirties bausmė spekuliantui, *ibid.*, 1944-02-23, nr. 45, p. 8; Sušaudyti du geležinkeliečiai, *Į laisvę*, 1942-05-12, nr. 110, p. 2.

¹⁰¹ Du tautos kenkėjai nuteisti mirti, *Ateitis*, 1943-04-28, nr. 97, p. 6.

¹⁰² Pirkimo lapų klastotojas nuteistas mirti, *Į laisvę*, 1942-02-18, nr. 41, p. 6; Nusikaltėliai karo ūkiui nuteisti mirti, *Ateitis*, 1944-06-27, nr. 147, p. 2.

¹⁰³ Turto svaigulys, *ibid.*, 1943-01-20, nr. 15, p. 1–2.

¹⁰⁴ A. Mantrimas, Lietuvos pramonė ir prekyba be žydų, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-14, nr. 14, p. 2.

¹⁰⁵ Prekyba ir amatai šaukiasi lietuvių, *Į laisvę*, 1941-07-15, nr. 19, p. 4.

¹⁰⁶ Ruošiami lietuviai prekybininkai, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-19, nr. 19, p. 5.

¹⁰⁷ Tvarkoma Vilniaus prekyba, *ibid.*, 1941-07-25, nr. 24, p. 3.

¹⁰⁸ Lietuvių laukia nauji darbo plotai prekyboje, *ibid.*, 1941-07-24, nr. 23, p. 2.

¹⁰⁹ S. Skokauskas, Prekybininko darbas, *ibid.*, 1941-12-11, nr. 141, p. 2.

¹¹⁰ Prekybos reikalais, *Į laisvę*, 1941-09-25, nr. 81, p. 6.

¹¹¹ Pelnas dėl pelno, *ibid.*, 1941-10-30, nr. 111, p. 6.

¹¹² Lietuvių prekybininko darbas, *Naujoji Lietuva*, 1941-10-30, nr. 106, p. 4.

¹¹³ Pardavėjai turi būti sąžiningi, *Į laisvę*, 1942-02-14, nr. 38, p. 8.

¹¹⁴ Kaip rengiami naujieji prekybos kadrai, *ibid.*, 1941-07-22, nr. 25, p. 4.

¹¹⁵ Į amatus, pramonę ir prekybą, *Naujoji Lietuva*, 1942-01-09, nr. 7, p. 1.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ Vyt. Kuosa, Pagrindinė prekybos mokyklų reforma, *ibid.*, 1942-06-05, nr. 131, p. 3.

¹¹⁸ Jaunime, susirūpink prekybos verslu, *ibid.*, 1942-08-19, nr. 195, p. 1.

¹¹⁹ Lietuvoje veikia penkios prekybos mokyklos, *ibid.*, 1942-08-22, nr. 198, p. 4; Prekybos mokykla Plungėje, *Žemaičių žemė*, 1942-06-13, nr. 24, p. 5.

¹²⁰ Švenčionėliai, *Naujoji Lietuva*, 1942-11-04, nr. 261, p. 2.

¹²¹ Atidaroma prekybos mokykla Biržuose, *Naujosios Biržų žinios*, 1943-01-09, nr. 1, p. 4.

¹²² Didelis susidomėjimas prekybos mokslu, *Į laisvę*, 1942-02-18, nr. 41, p. 2.

¹²³ Prekybos mokykloje apie 700 mokinių, *Ateitis*, 1943-02-17, nr. 39, p. 6.

¹²⁴ Biržuose atidaryta prekybos mokykla, *Naujosios Biržų žinios*, 1943-02-27, nr. 8, p. 2.

¹²⁵ J. Brazauskas, Prekybininkų atžalyne, *Naujoji Lietuva*, 1944-02-29 d. nr. 50, p. 4.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ *Ibid.*

¹²⁹ Dveji metai prekybos mokyklai, *Žemaičių žemė*, 1944-03-18, nr. 11, p. 3.

¹³⁰ 149 nauji prekybininkai, *Į laisvę*, 1941-07-28, nr. 30, p. 4.

¹³¹ Kaip rengiami naujieji prekybos kadrai, *ibid.*, 1941-07-22, nr. 25, p. 4.

¹³² 35 nauji prekybininkai, *Tėviškė*, 1942-06-19, nr. 25, p. 7.

¹³³ Prekybos Institutas išleidžia per 30 diplomuotų prekybininkų, *ibid.*

¹³⁴ Šiaulių Valstybinė Vidurinė Prekybos mokykla, *ibid.*, 1942-08-07, nr. 32, p. 5.

¹³⁵ Pradės veikti prekybininkų pardavėjų kursai, *ibid.*, 1944-03-23, nr. 13-14, p. 6.

¹³⁶ Kauno Aukštesniajai Prekybos Mokyklai penkeri metai, *Ateitis*, 1943-02-18, nr. 40, p. 3–4.

¹³⁷ Žr. Didelis susidomėjimas prekybos mokslu, *Į laisvę*, 1942-02-18, nr. 41, p. 2; Prekybos mokykloje apie 700 mokinių, *Ateitis*, 1943-02-17, nr. 39, p. 6; 35 nauji prekybininkai, *Tėviškė*, 1942-06-19, nr. 25, p. 7; Trumpos žinios iš Panevėžio prekybos mokyklų, *Panevėžio apygardos balsas*, 1943-09-25, nr. 36–37, p. 6; Vidurinės prekybos mokyklos Biržuose oficialus atidarymas, *Naujosios Biržų žinios*, 1943-02-20, nr. 7, p. 4.

¹³⁸ Kauno Aukštesniajai Prekybos Mokyklai penkeri metai, *Ateitis*, 1943-02-18, nr. 40, p. 3–4.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ Ruošiami lietuviai prekybininkai, *Naujoji Lietuva*, 1941-07-19, nr. 19, p. 5.

¹⁴¹ 350 prekybininkų gavo leidimus steigti įmones, *Į laisvę*, 1941-08-20, nr. 50, p. 3.

¹⁴² Dėl prekybinių nesklandumų, *ibid.*, 1942-02-10, nr. 34, p. 2.

¹⁴³ Pardavėjai turi būti sąžiningi, *ibid.*, 1942-02-14, nr. 38, p. 8.

¹⁴⁴ Socialinio gyvenimo žaizdos, *Žemaičių žemė*, 1942-05-16, nr. 20, p. 1.

¹⁴⁵ Įvairūs nusidavimai Šiaulių parduotuvėse, *Tėviškė*, 1942-02-06, nr. 6, p. 5; Kombinatoriai, *Naujoji Lietuva*, 1943-05-16, nr. 115, p. 6; Neteptas – nevažiuosi, *Panevėžio apygardos balsas*, 1942-09-05, nr. 32, p. 5; P. Varūnas, Patys sau kenkiame, *Naujosios Biržų žinios*, 1943-03-13, nr. 9, p. 3–4;

Nori greitai pralobti, *Žemaičių žemė*, 1943-10-17, nr. 42, p. 5.

¹⁴⁶ Tvarkytini prekybos ir amatų reikalai, *Žemaičių žemė*, 1942-09-26, nr. 39, p. 6.

¹⁴⁷ Karo meto kenkėjai, *Naujoji Lietuva*, 1943-08-10, nr. 185, p. 1.

¹⁴⁸ Naujoji aristokratija, *ibid.*, 1943-05-19, nr. 117, p. 4.

¹⁴⁹ V. Gegužinis, Kainos ir spekuliacija karams vykstant Vilniuje, *ibid.*, 1943-10-10, nr. 238, p. 6.

¹⁵⁰ Jie elgiasi kaip žydai, *Ateitis*, 1943-07-03, nr. 151, p. 6; Jie elgiasi kaip žydai, *Naujoji Lietuva*, 1943-07-22, nr. 169, p. 3.

¹⁵¹ Mums reikia dorų prekybininkų, *Žemaičių žemė*, 1943-10-09, nr. 39, p. 2.

¹⁵² Naujoji aristokratija, *Naujoji Lietuva*, 1943-05-19, nr. 117, p. 4.

Gauta 2020 11 13
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Darius Indrišionis

“THEY BEHAVE LIKE JEWS”: ANTI-SPECULATION PROPAGANDA AND THE CREATION OF A CASTE OF “NEW TRADERS” IN LITHUANIA IN 1941–1944

Summary

The article analyses socio-economic propaganda campaigns that were actively developed in the Lithuanian press during the period from 1941 to 1944: 1) anti-speculation propaganda; 2) calls for Lithuanians to engage in trading (this can be visually called the creation of a caste of “new traders”).

In 1941, after the occupation of Lithuania by Nazi Germany, speculative activities increased due to the difficult economic situation, the faltering supply of food products to cities and the interruption of the supply of industrial goods (for example, kerosene, textiles) to villages. The occupation regime carried out an active anti-speculation propaganda campaign, which manifested itself in three ways: 1) calls not to buy goods from speculators and to report speculators to the authorities; 2) promoting legal alternatives to speculation (such as commissions or barter stores); 3) intimidation through repression.

The creation of the caste of “new traders” was based on the belief that Lithuanians would willingly take advantage of the Holocaust, when Jewish traders who had held signifi-

cant positions in pre-war Lithuanian trade, especially in the private sector, were killed (or isolated in ghettos) along with the Jewish community. Lithuanians were urged through the press to engage in trade business, to create a new, nationally-socially oriented, qualitatively different trade system. The network of trade schools had been actively expanded in the towns of the provincial regions.

Despite their ambitions, these two propaganda campaigns did not achieve their goals. Speculation was active throughout the war, while its legal alternatives were unattractive and unpopular, and the actual practice of punishing speculators was far more moderate than the press calls for the death penalty. The creation of the “new traders” caste was also unsuccessful: although trade schools soon began to prepare new trade sector employees, relatively few were prepared, and the same press soon began to criticize “new traders” for taking over “Jewish speculation” and for tending to deceive buyers and the regime.

Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthofio koncentracijos stovykloje (2)

Kaip rašyta tęstinio straipsnio pradžioje¹, dalis 1941-ųjų pabaigoje išlikusių Lietuvos žydų, kalintų ir laikytų getuose ir darbo ar koncentracijos stovyklose, sulaukė 1944 m. vasaros ir, vokiečių kariuomenei traukiantis iš Baltijos šalių (Ostlando)², atsidūrė Štuthofio (*Stutthof*) koncentracijos stovykloje. Į šią kančių ir mirties vietą (šalia nuostabių Baltijos jūros smėlio paplūdimių, už 3 km nuo „Dievų miško“ konclagerio) patekusių Lietuvos žydų, išlikusių po 1941-ųjų vasaros ir rudens masinių žudynių, likimas, pradėdant 1941–1942 m. žiemą, buvo skirtingas. Labai skyrėsi jis net tame pačiame gete, kuriame izoliuoti žydai buvo kalinami vadinamuoju sąlyginės stabilizacijos laikotarpiu (nuo 1941 m. pabaigos). Vėliau galimybė išlikusiai Lietuvos žydų litvakų šeimai, jos keliems nariams ar bent vienam asmeniui išsaugoti gyvybę priklausė nuo įvairių aplinkybių. Jos buvo skirtingos tiek pačiame gete, tiek prie geto steigiamose darbo stovyklose – aplinkinėse gyvenvietėse veikiančiose įmonėse ar barakuose prie durpynų, miškuose ir kt. 1943 m. balandžio mėn. nacių valdininkų skaičiavimais, Lietuvos generalinėje srityje buvo likę 44 584 žydai, Vilniaus gete ir jam priklausančiose darbo stovyklose – 23 950, Kauno gete – 15 875, Šiaulių gete – 4759 žydai. Iš jų apie 30 tūkst. žydų dirbo Vokietijos kariuomenei reikalingus darbus³.

Iš istoriografijos žinome, kad 1943 m. birželio 21 d. SS reichsfüreris Heinrichas Himleris įsakė likviduoti visus Ostlando teritorijoje esančius getus. Darbingi žydai turėjo būti perkelti į SS valdomas koncentracijos stovyklas⁴. Tad 1943 m. vasarą ir rudenį Kaune, Vilniuje ir Šiauliuose išlikusiems žydų getų kaliniams, ypač mažiau darbingiems ar nedirbantiems jų šeimos nariams, vėl dažniau grėsė susidorojimas. Tada Kauno ir Šiaulių getai buvo paversti koncentracijos stovyklomis (nors istoriografijoje jos dažniau tebevadinamos getais), kurias kontroliavo vokiečių SS pareigūnai. Oficialiai likviduotas Šiaulių getas formaliai tapo Kauno koncentracijos stovyklos skyriumi⁵. Dalį likviduojamų Vilniaus ir Kauno getų kalinių naciai išgabeno į Latviją ir Estiją⁶, o iš ten 1944 m. – į Štuthofą. Į Latviją ir Estiją buvo išvežta dauguma žydų, iki tol izoliuotų Vilniaus gete. Prieš tai, 1943-ųjų pavasarį, į Vilniaus getą buvo atvežta dalis žydų, iki tol buvusių Švenčionių gete ir nedideliuose getuose Ašmenos ir Svyrių apskrityse (šios 1942 m. buvo priskirtos Lietuvos generalinei sričiai). Kitą iš šių getų išvežtų žmonių dalį naciai sušaudė Paneriuose. Likvidavus Vilniaus getą, mieste liko tik „Kailio“ fabrike ir kariuomenės remonto dirbtuvėse dirbantys žydai bei kai kurie jų šeimos nariai.

Lietuvos žydai į Štuthofą konclagerį pateko jo veikimo pabaigoje, t. y. 1944-ųjų vasarą ir rudenį: dauguma – traukiniais, o paskutiniai – iš Estijos ir iš Latvijos – atplukdyti laivais. Pavyzdžiui, 1944 m. liepos mėn. dauguma buvusio Šiaulių geto kalinių, kai jau vyko mūšiai dėl miesto ir geležinkelio stotis buvo subombarduota, po 30 km žygio buvo nuvaryti į Pavenčius. Čia maždaug 1500 žydų nakčiai buvo uždaryti į cukraus fabriko sandėlius. Paskui traukiniais juos išvežė į Štuthofą. Dar 160 Šiaulių žydų, dirbusių vermachto ūkio sandėliuose, prievartinė kelionė su ginkluotų vokiečių ar jiems tarnaujančių kitų tautybių kareivių palyda į Štuthofą buvo ilgesnė, sunkesnė ir sudėtingesnė. 1944 m. liepos pabaigoje tie buvę geto kaliniai atsidūrė prie Rygos veikiančioje Salaspilio koncentracijos stovykloje⁷ ir tik vėliau jie buvo transportuoti į Štuthofą konclagerį.

Tad detalesnius istorinius tyrimus sunkina viena iš kompleksinių aplinkybių: Lietuvos žydai į Štuthofą konclagerį buvo vežami ne tik iš Lietuvos teritorijos, bet ir „evakuojami“ iš tarpinių (etapinių) priverstinio darbo ir koncentracijos stovyklų Latvijoje ir Estijoje. Be to, daliai į Štuthofą ar jo filialus (pastovykles) patekusių Lietuvos žydų ir ši įkalinimo vieta buvo trumpalaikė – iki išgabenimo į kitus nacių „mirties fabrikus“ Lenkijoje, Vokietijoje, Austrijoje. Mat palyginti nedidelis Štuthofą „mirties fabrikas“ 1944-ųjų vasaros viduryje buvo perpildytas. Tai liudijęs buvęs Štuthofą kalinys istorikas A. Kučinskas-Kučas savo knygoje rašė: „Vieną pavakarę atgabeno didelį transportą Lietuvos žydžių, kurios anksčiau gyveno getoje ir dirbo karinėse vokiečių įmonėse, dažniausiai prie aerodromų. Kadangi laisvų patalpų nebuvo, tai jos turėjo kelias dienas išlaukti plikoje smėlėtoje aikštėje, nakčiai gaudamos prisiglausti dar nebaigtoje statyti mūrinėje virtuvėje ir būsimoje ligoninėje, kuri buvo dar be langų ir grindų.“⁸

Štuthofą koncentracijos stovykloje įkalinti žydai, palyginti su kitų tautybių kaliniais, buvo laikomi blogiausiomis sąlygomis, o jų padėtis buvo labiausiai beteisiška, todėl ir jų mirtingumas buvo didžiausias. Buvusi žydų valstybinė ar pilietinė priklausomybė naciams beveik neturėjo jokios reikšmės. Konclagerio raštvedybos statistinėse suvestinėse visų šalių žydai buvo užrašomi pavadinimu „žydai“ paženklintoje eilutėje. Į kalinį žydą, kaip ir anksčiau getuose, žiūrėta tik kaip į laikiną darbininką. Naciai siekė jį išnaudoti tol, kol tas nežmoniškomis sąlygomis pajėgs išverti ir išsverdamas patyčias pajėgs dirbti ir nenumirs. Mat pagal „galutinio sprendimo“ (reikškusio siekį toliau vykdyti Vokietijos naciams patekusių Europos žydų naikinimą, įvardijamą tarptautiniu eksterminacijos terminu) programą žydai koncentracijos stovyklose turėjo žūti ir negalėjo būti paleidžiami. Į tos siaubingos nusikalstamos „programos“ įgyvendinimą įtraukto Štuthofą konclagerio per trumpą laiką nespėta pritaikyti masinėms žydų žudynėms, kaip tai buvo daroma, pavyzdžiui, Osvencimo (*Auschwitzo*) ar Dachau „mirties fabrikuose“. Štuthofą koncentracijos stovykla 1944-ųjų vasaros pabaigoje buvo perpildyta, todėl nebuvo galima įdarbinti tokio didelio kalinių skaičiaus prie lagerio steigiamuose filialuose (darbo stovyklose, „komandose“, kurios istoriografijoje vadinamos ir pastovyklėmis). Tačiau daugeliui Štuthofą atsidūrusių ir čia iki evakuacijos išlikusių litvakų, kurių dauguma buvo moterys, teko kasti apkasus ir dirbti prie kitų gynybinių įtvirtinimų, numatytų Raudonajai armijai sulaukyti. Moteris taip pat siūsdavo dirbti pas ūkininkus – kasti bulvių, nuimti užaugintų daržovių. Vyrai litvakai kaip specialistai dažniausiai buvo išnaudojami įmonėse ir kaip naciams reikalingos kvalifikacijos darbininkai įvairiose dirbtuvėse. Jie buvo reikalingi prie Štuthofą ir kitų konclagerių

veikiančiuose ar naujai steigiamuose fabrikuose bei mažesnėse įmonėse, o vietoj į kitas koncentracijos stovyklas išvežamų žydų vyrų dažnai atveždavo moteris. Tačiau turint omenyje, kad Štuthofo konclageris buvo nepritaikytas dideliame kalinių skaičiui, tokią skaitlingą žydų pervežimų logiką, kilnojančią juos iš vienos koncentracijos stovyklos į kitą, ne visada buvo įmanoma suvokti. Juolab kad taip papildomu darbu buvo apkraunamos traukinių stotys ir geležinkelininkų tarnybos, užimamos geležinkelių linijos ir tai trukdė kariuomenės, jai reikalingos karo technikos, ginkluotės bei kitų krovinių gabenimui.

ŠTUTHOFO KONCENTRACIJOS STOVYKLOS RAŠTVEDYBOS YPATUMAI

Lietuvos žydų statistikos ir kalinimo istoriniams tyrimams trukdo nacių okupacijos laikotarpiu veikusios Štuthofo koncentracijos stovyklos raštvedybos ypatumai. Ne visada buvo stengiamasi tiksliai užrašyti žydų tautybės kalinių buvusią pilietinę priklausomybę. Taip buvo ne tik todėl, kad naciai buvo atėmę iš žydų pilietines bei kitas elementarias teises ir su jais elgėsi blogiau nei su kitų tautybių kaliniais. Kartais raštininkai netiksliai užrašydavo asmens duomenis ne vien dėl aplaidumo, bet ir dėl skubos registruojant ir numeruojant atgabentus tūkstantinius kalinių žydų „transportus“ į jau perpildytą Štuthofo konclagerį 1944-ųjų antroje pusėje. Todėl, pavyzdžiui, registracijos knygoje skiltyje „gyvenamoji vieta“ ties kai kurių Lietuvos žydų pavardėmis nurodyta jų paskutinė kalinimo vieta Estijoje arba pateiktas kitas klaidinantis ir neinformatyvus įrašas.

Štuthofo konclagerio muziejaus archyvo dokumentų tyrėjams keblumą sudaro ir Rytų Lietuvos žydų registracijos 1944 m. įrašai, atspindintys buvusį XX amžiaus Lenkijos ir

Lietuvos konfliktą, dėl kurio neseniai atkurta Lenkijos valstybė 1920-aisiais okupavo ir aneksavo ilgametę sostinę Vilnių ir didelę Rytų Lietuvos teritorijos dalį. Tad ir Štuthofo konclagerio registracijos knygoje dalis Vilniaus ir kitų Rytų Lietuvos žydų buvo užrašyti kaip „Lietuvos žydai“ (vok. *Litauischer Jude*) ir „Lietuvos žydė“ (*Litauische Judin*), kita dalis – „Lenkijos žydai“ (*Polnischer Jude*) ir „Lenkijos žydė“ (*Polnische Judin*). Vienas ar kitas įrašas galėjo priklausyti ir nuo kalinio pilietinės orientacijos (jeigu buvo klausiama), ir nuo raštininkų, tarp kurių buvo lenkų.

Kalbant apie Rytų Lietuvos žydus, patekusius į Štuthofo koncentracijos stovyklą, reikėtų pabrėžti, kad Lenkijos piliečių žydų, pabėgusių į Lietuvą 1939–1940 m., tarp Štuthofo kalinių buvo nedaug. Beveik visi „Lenkijos žydais“ užrašyti Štuthofo kaliniai iš Rytų Lietuvos buvo ne pabėgėliai iš nacių okupuotos etninės Lenkijos teritorijos, bet ikikarinio Vilniaus ir aplinkinių Rytų Lietuvos apskričių gyventojai. Todėl jie priskirtini Lietuvos gyventojams žydams. Tačiau dėl šaltinių ir duomenų apie kalinius stokos tų dviejų kategorijų žydų (vietinių žydų litvakų ir pabėgėlių iš Lenkijos), patekusių į Štuthofo konclagerį, skaičių iki detalesnių tyrimų galima nustatyti tik apytikriai. Istorikės Reginos Žepkaitės pateiktais duomenimis, 1939 m. gruodžio mėn. (kai Vilnius ir Vilniaus krašto dalis grįžo Lietuvos Respublikai) Lietuvos Raudonojo Kryžiaus įskaitoje buvo 6860 žydų tautybės pabėgėlių (atbėgėlių) iš nacių Vokietijos okupuotos Lenkijos⁹. Dauguma jų dar iki 1944 m. tapo holokausto aukomis

Nustatyti Lietuvos žydų, kalintų Štuthofo, tikslesnį skaičių sunkina ir tai, kad tarp iš Kauno atsiųstų žydų buvo nemažai Vakarų ir Vidurio Europos šalių piliečių. Juos naciai, maskuodami savo genocidinius tikslus, buvo atgabenę į Lietuvą anksčiau, kad čia

jie būtų žudomi ar nežmoniškų kalinimo sąlygų ir sunkaus darbo nualinti mirtų. Be to, kaip minėta, neišliko didelės dalies Štuthof koncentracijos stovyklos raštvedybos dokumentų, holokausto istoriją tiriantiems istorikams svarbių šaltinių.

Sovietiniais metais nacių okupacijos laikotarpį tyrinėjęs lietuvių istorikas Kazimieras Rukšėnas, kituose archyvuose yra aptikęs duomenų, kad pirmieji Lietuvos žydai, buvę Šiaulių ir Kauno getų kaliniai, į Štuthof koncentracijos stovyklą pateko 1944 m. kovo 26 d. iš Dachau konclagerio. Taip pat jis rašė, kad tarp 1944 m. balandžio mėn. į Štuthofą atgabentų kalinių būta ir buvusių Kauno ir Vilniaus getų kalinių¹⁰. Dokumentų apie 1944-ųjų pavasarį Štuthofe atsidūrusius mūsų šalies žydus litvakus buvusio konclagerio muziejaus archyve (*Archiwum Muzeum Stutthof w Sztutowie*) nepavyko aptikti. Tai galėjo būti 1944 m. vasarį iš Estijos koncentracijos stovyklų į Vokietijos konclagerius išvežti buvę Vilniaus geto kaliniai: sunkiam fiziniam darbui netinkami ligoniai, vaikai ir seneliai. Apie tai rašė žydų autorius Yitzhakas Aradas (1943 m. vasario mėn. pabėgęs iš Vilniaus geto, vėliau – sovietų partizanas, 1972–1993 m. – Jad Vašem holokausto istorijos muziejaus vadovas) ir jo knyga¹¹ kaip šaltiniu pasinaudojęs Arūnas Bubnys¹². Veikiausiai dalis tų sunaikinti išvežtų geto kalinių išliko gyvi ir vėliau buvo atsiųsti į Štuthof koncentracijos stovyklą. Minėtam Lietuvos žydų transportavimui iš Estijos ir jų sąsajoms su Štuthofu reikia papildomų tyrimų (ypač Vokietijos archyvuose), nes apie tai stinga archyvinių šaltinių.

Dar galima būtų pridurti, kad Lietuvos istorikams sunkiau nagrinėti Klaipėdos krašto žydų likimus. Dalis tų žmonių po 1939 m. kovo mėn. Adolfo Hitlerio įvykdytos Klaipėdos aneksijos nuo nacių galimo persekiojimo pasitraukė į kitas Lietuvos Respublikos vietas. Vėliau kai kurie klai-

pėdiškiai žydai, 1941–1944 m. patyrę kančių, pakliuvo ir į Štuthof koncentracijos stovyklą. Pagal Martino Gilberto pateiktą statistiką, Klaipėdos kraštas holokausto metu prarado 8 tūkst. žydų tautybės gyventojų, kurie buvo nužudyti¹³. Skirtingas buvo ir Druskininkų bei Marcinkonių apylinkių, 1941-ųjų vasarą atsidūrusių Rytų Prūsijos administruojamoje Balstogės (Bialystoko) apygardoje, žydų likimas. Kai kurie iš jų galėjo patekti ir pateko į Štuthofą 1943 m. likviduojant Batstogės ir Gardino getus. Apie juos išliko mažai duomenų, be to, ir tie patys paliko neaiškumą apie jų buvusį pilietiškumą. Pavyzdžiui, iš Balstogės geto į Štuthof konclagerį 1943 m. lapkričio mėn. buvo atvežti 304 žydai (161 vyras ir 143 moterys)¹⁴. Tarp jų buvo ir Lietuvos žydų, tačiau kiek – nežinia.

1944 m. birželio 29 d., kai Štuthof koncentracijos stovyklos (kaceto) komendantas Paulis Werneris Hoppe, jo pavaduotojas kalinių stovyklai Teodoras Mejeris, gydytojas Otto Heidlas bei kiti „mirties fabriko“ aukšti pareigūnai ir budeliai dar nebuvo gavę visų instrukcijų ir nurodymų paspartintai žydų eksterminacijai vykdyti, į Štuthofą iš Osvencimo koncentracijos stovyklos buvo atsiųstos 2502 Vengrijos žydės¹⁵. Jos tapo žydų tautybės kalinių bangos, perpildžiusios Štuthof konclagerį, pradžia.

LIETUVOS ŽYDŲ „TRANSPORTŲ“ GABENIMAS Į ŠTUTHOFO KONCENTRACIJOS STOVYKLĄ

Išlikusiuose Štuthof koncentracijos stovyklos raštvedybos dokumentuose geležinkeliu vagonuose atgabenti kaliniai, kurių pavardės būdavo įtraukiamos į vieną sąrašą (kartais būdavo papildymų), buvo vadinami kalinių „transportais“. Iš Lietuvos teritorijos į Štuthofą žydus, tarp kurių būta ir anksčiau

atvežtų, bet dar nenužudytų Vakarų ir Vidurio Europos šalių žydų, pradėta vežti 1944-ųjų liepos viduryje. Tomis dienomis Raudonoji armija, jau atkariavusi dalį Rytų Lietuvos ir užėmusi Vilnių, artėjo prie Kauno. Tuomet dalis Kaune sutelktų žydų buvo nužudyta, kai kurie pasislėpė, bet dauguma liko nacių žinioje – buvo „evakuojami“ į koncentracijos stovyklą už Lietuvos ribų. Iš Kauno ir Šiaulių vagonai su žydais daugiausia buvo gabenami į artimą ir geležinkeliu vežti patogią Štuthofio koncentracijos stovyklą. Iš ten dalis Lietuvos žydų vėliau buvo perkelta į kitus nacių konclagerius.

Štuthofio konclagerio muziejaus archyvo žiniomis, 1944-ųjų vasarą pirmieji Lietuvos žydų „transportai“ atvyko iš Kauno. Pirmasis toks žinomas didesnis „transportas“ į Štuthofą buvo atgabentas 1944 m. liepos 12 d. Jį sudarė 282 žmonės, gavę kalinių numerius nuo 41081 iki 41362. Buvusio Štuthofio konclagerio muziejaus archyve yra tik šio „transporto“ kalinių sąrašo fragmentas – 102 asmenų pavardės nuo 41261 numerio. Visos – moterys. Šių kalinių registracijos knyga nėra išlikusi, bet pagal „transporto“ lapų fragmentą¹⁶ ir kitus šaltinius galima nustatyti, kad tie žydai – Lietuvos piliečiai. Šulamita Veis (gim. 1918 m.) gavo 41261 numerį, Berta Šmulovič (gim. 1903 m.) – 41262 ir t. t. Išlikusio sąrašo (fragmento) pabaigoje 41360, 41361 ir 41362 numerius gavusios Rubinšteinų šeimos ar giminės narių pavardės – Gretos (gim. 1895 m.), Hildos (gim. 1917 m.) ir Tėjos (gim. 1918 m.). Šiuo „transportu“ į Štuthofą atvyko ir Gita Šusterytė (gim. 1923 m.). Ji buvo paženklinta 41280 numeriu. Gita išliko gyva Štuthofio „mirties fabrike“ ir vadinamosios evakuacijos išbandymuose. Po karo ji grįžo į Kauną.

1944 m. liepos 13 d. į Štuthofio konclagerį atvyko dar vienas „transportas“ iš Kauno. Jame buvo net 3331 žydų tautybės kalinys. Jiems buvo suteikti numeriai nuo 41402 iki

44500 ir nuo 45201 iki 45433. Jų registracijos knygos taip pat neišliko, bet išliko „transporto“ lapų fragmentas¹⁷, kuriame įrašyta daugiau kaip 500 pavardžių. Šis sąrašas ir kiti šaltiniai leidžia teigti, kad ne mažiau kaip 3000 iš atgabentų tuo „transportu“ kalinių buvo Lietuvos žydai. Tarp tų kelių tūkstančių trijų dienų kelionėje iškankintų Lietuvos piliečių buvo ir dvidešimtmetė Polia Tatarskytė, gavusi 44298 numerį¹⁸. Jai pavyko išverti alkanos buities, vergiško darbo ir prižiūrėtojų muštros kančias ir po karo grįžti į Kauną.

Po trijų dienų, liepos 16-ąją, Štuthofio koncentracijos stovykloje buvo užregistruoti dar 1172 žydai, taip pat skubiai atgabenti iš Kauno. Šio „transporto“ sąrašų ir registracijos knygu nėra išlikę. Tačiau pagal išlikusį jų (ar dalies tų kalinių) išsiuntimo į Osvencimo koncentracijos stovyklą sąrašo fragmentą galima teigti, jog ne mažiau kaip 95 proc. iš 1172 asmenų buvo Lietuvos gyventojai.

Kauno „transportai“ gabeno Lietuvos žydus į Štuthofą ir vėliau. Liepos 17-ąją tarp atvežtųjų – 1208 žydų tautybės kaliniai (yra išlikęs jų sąrašas be pradžios), liepos 19-ąją – dar 2169 kaliniai. Archyvinių šaltinių stoka neleidžia tiksliai apibrėžti visų tais dviem „transportais“ atgabentų žydų pilietinės ar valstybinės-teritorinės priklausomybės. Galima tik teigti, kad tarp 3377 žydų, atvežtų 1944 m. liepos 17–19 d. iš Kauno, apie 2500 galėjo būti užrašyti kaip „Lietuvos žydai“, apie 500 – kaip „Lenkijos žydai“ (diduma pastarųjų – prieskario Vilniaus miesto ir šio krašto gyventojai, priskirtini Lietuvos gyventojams). Dar apie 130 žydų anksčiau turėjo Vokietijos pilietybę (dalis jų – 1939 m. nacių Vokietijos užgrobtai Lietuvai priklausiusio Klaipėdos krašto gyventojai), ne mažiau kaip 51 – Vengrijos. Bent 45 kalinių ankstesnė pilietinė ar valstybinė priklausomybė visai nenurodyta. Tarp tada atvežtų kalinių taip pat buvo keliasdešimt įvairiu metu į Kauną

atgabentų žydų, iki Antrojo pasaulinio karo gyvenusių Latvijoje, Čekijoje, Austrijoje, „protektoratui“ priskirtoje teritorijoje¹⁹.

Pagal išlikusius šaltinius, net ir neturint pakankamai duomenų, galima manyti, kad iš 3377 atvežtų žydų tautybės kalinių ne mažiau kaip 2800 buvo Lietuvos gyventojai.

Buvusių Kauno ir Šiaulių getų kaliniai sudarė paskutinį Lietuvos žydų „transportą“, atgabentą iš Kauno ir Šiaulių (Pavenčių). Jis į Štuthofa konclagerį atvyko 1944 m. liepos 24 d., o atvežtieji buvo suregistruoti liepos 25-ąją. Jiems buvo paskirti numeriai nuo 50275 iki 50456 ir nuo 53237 iki 54557. Iš visų kalinių – 182 Lietuvos žydės (dalis jų turėjo mažų vaikų) jau liepos 26 d. buvo išsiųstos į Osvencimo konclagerį, o tai daugeliui iš jų reiškė greitą mirtį, nes ten kalinimo sąlygos buvo dar sunkesnės. Tarp kitų minėtu „transportu“ iš Kauno atvežto 1321 kalinio (726 moterų ir 595 vyrų) Lietuvos žydų buvo absoliuti dauguma – apie 1300²⁰. Tarp liepos 25-ąją Štuthofe registruotų kalinių buvo ir 54138 numerį prie jai duotų drabužių prisisiūti turėjusi penkiolikmetė Asia Levina. Jos senelė Štuthofa konclageryje iš karto buvo atskirta ir nuvesta į dujų kamerą (palyginti neilgai tarnavusią žudikams, bet pasiglemžusią kelis šimtus vyresnio amžiaus ir ligotų kalinių gyvybių, daugiausia – moterų). A. Levinai pavyko išgyventi. Prieš kelerius metus, sulaukusi devyniasdešimt vienerių metų, ji liudijo buvusio Štuthofa koncentracijos stovyklos sargybinio SS pareigūno Bruno Dey teismo byloje²¹.

Pastarajame „transporte“ buvo Štuthofą pasiekusi ir Šiaulių gete kentėjusi Lipšicų šeima. Vertingus atsiminimus apie Šiaulių gete uždarytų žmonių egzekucijas ir kitas žudynes, jų išnaudojimą įvairiems darbams, išvežimą į tuometinio Reicho ar okupuotų šalių teritorijoje esančias koncentracijos stovyklas parašė Leiba Lipšicas (gim. 1925 m.). Jis Štuthofa konclageryje gavo 53668 numerį.

Buvusiame konclageryje išliko L. Lipšico (Lipschutz) asmens kortelė²². Jaunuolis 1944 m. rugpjūčio 16 d. kartu su tėvu Morduchu buvo perkelti į Dachau koncentracijos stovyklą. Ten jie išliko gyvi ir vadinamosios kalinių evakuacijos metu sulaukė juos išlaisvinusių amerikiečių. Tačiau tėvas buvo tiek nusilpęs ir ligotas, kad jo organizmas neatsigavo ir birželio 10 d. jo gyvybė užgeso Dachau miesto ligoninėje. Štuthofa konclageryje palikti Leibos motina ir brolis išliko gyvi iki 1945 m., tačiau žuvo, kai kaliniai žiemos sąlygomis buvo „evakuojami“ ir ginkluotų esesininkų pėsčiomis varinėjami tuometinės Vokietijos (dabar – Lenkijos) Pamario (Pomeranijos) keliais ir laukais. Dėl daugelio kalinių mirčių toji „evakuacija“ istoriografijoje buvo pavadinta „mirties žygiu“²³, su ju ypatybėmis ir padariniais dar susipažinsime.

Kaip rodo statistiniai duomenys ir žinios iš įvairių šaltinių, 1944-ųjų vasarą „Dievų miško“ konclageris buvo perpildytas. Registracija ir kalinių „numeracija“ užsėtėdavo. Dėl to kai kurie į Štuthofa koncentracijos stovyklą patekę Lietuvos žydai net nebuvo įrašyti į registracijos (evidencijos) knygas ir negavo kalinio numerių. Taip atsitiko ir iš Kauno atgabento 260 žydų „transporto“ kaliniams. Jie nebuvo užregistruoti kaip Štuthofa konclagerio kaliniai ir 1944 m. liepos 26 d. buvo išsiųsti į Osvencimo koncentracijos stovyklą. Tad kol kas, pagal turimus duomenis, galima teigti, kad 1944-ųjų liepą jau maždaug 8800 Lietuvos žydų ilgesniam ar trumpesniam laikui atsidūrė Štuthofa koncentracijos stovykloje.

Kaip jau minėta, iki Štuthofa Lietuvos žydų gyvenimo ir kalinimo aplinkybės nacių okupacijos laikotarpiu ganėtinai skyrėsi. Lietuvoje getuose ir stovyklose įkalintiems žydams vienaip ar kitaip (daugiausia – maistu) galėdavo pagelbėti lietuviai ir kitų tautybių vietos gyventojai. Jie paslėpdavo nuo nacių

susidorojimo žydų vaikus ir trumpesniau ar ilgesniau laikui iš geto ištrūkusius suaugusius žydus. Be to, daugelis po masinių žudynių išlikusių žydų Lietuvoje dirbo Vokietijai svarbiose įmonėse ir iki išvežimo į Štuthofą buvo šiek tiek labiau tausojami negu nedirbantys. Kur kas blogesnė buvo fizinė ir psichologinė būklė tų Lietuvos žydų, kurie prieš patekdami į Štuthofą buvo kalinami Estijos bei Latvijos koncentracijos ir darbo stovyklose. Įvairiais duomenimis, 1943 m. rugpjūčio–rugsėjo mėn., likviduojant Vilniaus getą, net 15–20 tūkst. jo kalinų atsidūrė Estijoje ir Latvijoje. Iš Kauno geto į šias Baltijos šalis žydai pradėti vežti jau 1942 m. vasario 19 d., tuomet buvo išgabenta 500 Lietuvos žydų. Dar 2000 jų per kelis kartus buvo išsiųsta 1942 m. pabaigoje, Kauno getą pavertus koncentracijos stovykla, 1943 m. spalio mėn. į Estiją buvo išvežta 3100 žydų²⁴. Likviduojamo Vilniaus geto žydus į Estijos bei Latvijos koncentracijos ir darbo stovyklas pradėta vežti 1943-ųjų rugpjūtį. A. Bubnio duomenimis, Estijoje atsidūrė apie 20 tūkst. Lietuvos žydų – iš Vilniaus ir Kauno²⁵. Daugiausia jie dirbo sunkius fizinius darbus: kasė skalūnus, statė nacių strategų suplanuotą gynybinę „rytinę sieną“, tikintis, kad ji sulaukys Raudonosios armijos puolimą. Daugeliui vergiškomis sąlygomis ten dirbusių Lietuvos žydų tos nacių karinės iliuzijos reiškė mirtį. Nemažai Estijoje ir Latvijoje atsidūrusių Lietuvos žydų buvo nužudyti arba mirė dėl nepakeliamų buitinių sąlygų, bado ir muštro. Dalis mūsų šalies litvakų ištvėrė kančias Estijoje ir patyrė dar vieną vadinamąją evakuaciją (jie taip pat buvo kilnojami, kai kurie – net po kelis kartus ir Estijoje bei Latvijoje²⁶) iki Štuthofa konclagerio.

Estijoje ir Latvijoje likę gyvi Lietuvos žydai nuo 1944 m. rugpjūčio 9 d. pradėjo gausinti jau ir taip perpildyto Štuthofa konclagerio kalinų gretas. Būtent rugpjūčio 9-ąją Štuthofa atsidūrė iš Rygos atvežti 6832

žydai, gavę 56095–62472 ir 62588–63037 numerius²⁷. Remiantis išlikusiais archyviniais šaltiniais, galima teigti, jog maždaug ketvirtadalis iš jų, t. y. 1600–1700, buvo Lietuvos gyventojai, daugiausia Rytų Lietuvos ir Vilniaus žydai. Tarp jų buvo ir Lietuvos žydaitė Ida Levitan (Lewitan), bet užrašyta kaip „Polnische Judin“, t. y. Lenkijos žydė. Ji viena iš nedaugelio Štuthofa koncentracijos stovyklos kalinų – Lietuvos žydžių (o gal vienintelė iš jų), kuriai pavyko pabėgti likus daugeliui savaičių iki vadinamosios evakuacijos. 60744 numerį turėjusi I. Levitan pabėgo kartu su dviem Vokietijos žydėmis, kurios kartu su ja buvo atvežtos iš Rygos²⁸.

Tarp tų kalinų, atplukdytų į nedidelę prieplauką netoli Gdanskio ir Štuthofa, buvo ir straipsnio pradžioje jau minėtos knygos apie savo ir savo tautiečių kančių kelią Vilniaus gete ir kitų šalių teritorijose veikuosiuose nacių konclageriuose autorė Marija Rolnikaitė. Štuthofa ji vietoj pavardės buvo gavusi kalinio 60821 numerį²⁹. Kelios ištraukos iš M. Rolnikaitės knygos apie jūros keliu iš Rygos (apie tai yra mažiau atsiminimų) atplukdytų būsimų Štuthofa konclagerio moterų kalinų išbandymus: „Mus vėl rikiuoja, dar kartą skaičiuoja ir varo prie didžiulio laivo. Turbūt, tai karo laivas, nes po užvalkalais kyšo pabūklų vamzdžiai. <...> suvaro ir mus. Denis – beveik kaip aikštė. Jame atsidaro angą ir liepia mums lipti žemyn. Kopėčios stačios, apačioje tamsu. Nulipu vienom kopėtėlėm, o jų, pasirodo, esama daugiau ir sargybinis varo toliau. Vargais negalais nulipau iki pat apačios. Apgraiбомis ieškau vietos atsisėsti. Pasirodo, čia jau yra daugiau moterų, iš kitų stovyklų. Šiaip taip susiradusi vietelę, prisėdau. Kur mus veš? Ar nebus dar blogiau, negu buvo? O liūdniausia, kad vėl nutolstame nuo fronto. <...> Sėdinčios arčiau įėjimo ėmė belstis į dureles lubose, prašydamos vandens. Ilgai niekas neatsiliepė, paskui anga atsidarė ir sargybinis piktai

suriko: „Kas kels triukšmą, bus išmestas už borto! Ten daug vandens!“ <...> Naktį ant denio išlipti neleido. Sėdėjome suglebusios, prakaituotos kaip katilė. <...> Galų gale sulaukėme komandos „Heraus!“ Rikiuojantis krante apsidairau: visai nepanašu į uostą. Laukas, kelias ir keli namukai. Paspoksoti į mus atbėgo keli paaugliai. Tyliai užkalbinti jie atsakė, kad čia netoli Gdanskas. O man kažkodėl visai nerūpi, kur mes. Svarbu, kad galime pakvėpuoti. Visas suskaičiavo ir liepė eiti. Atsivilkome prie upės. Jau temo. Sugrūdo į dengtas juodas baržas. Vėl urvas. Įlindome susirietusios, susėdome, o sargybiniai varo naujas ir gąsdina, – jei netilpsime, liekančias įmes į vandenį. Susispaudusias, dūstančias išvežė. Naktį buvau lyg košmare: kartkartėmis rodėsi, kad jau mirštu, o kartkartėmis visai nieko nejutau. Saulė jau buvo aukštai pakilusi, kai mus pagaliau išvarė į krantą. Vos atsigavome, o jau vėl turėjome eiti toliau. Kryžkelėse rodyklės su užrašu „Štuthofas“. Vadinasi, ten mus veda. <...> Tolumoje pasirodė ilgos barakų eilės. Pasukome į dešinę, barakus užstojo vešlus sodas. Gražios alėjos, mūriniai namukai, fontanas, sūpuoklės, stalas tenisui – tikras rojaus kampelis. Bet jį praėjome ir atsivėrė dykynė, spygliuotų vielų užtvaros ir ilgos barakų eilės. Jos lygiuoja smėlyje, atskirtos viena nuo kitos skersinėm vielų eilėm. Atrodo, kad visa stovykla suskirstyta į didžiulius permatomus narvus. Virš užtvarų ant ilgų baslių kyšo sargybinių būdelės su langais į visas keturias puses.³⁰

1944 m. rugpjūčio 23 d. taip pat iš Rygos ir Liepojos į Štuthofą buvo atgabenta dar 4408 žydai. Tarp jų daugiau buvo vyrų ir vyresnio amžiaus berniukų – 2329³¹. Jie gavo 69664–74071 numerius. Apie tuos kalinius irgi trūksta duomenų. Tačiau galima teigti, kad tarp jų Lietuvos žydų buvo ne mažiau kaip pusė, t. y. apie 2300–2400³². Buvo daug Vilniaus geto kalinių, deportuotų į Estijos

Klogos ir Vaivaroje–Eredoje bei kitose vietovėse veikiančias darbo stovyklas ir jų filialus³³.

1944 m. spalio 1 d. iš Rygos Štuthofą buvo atvežti dar 3155 žydai. Jie gavo numerius nuo 93793 iki 96947. Per karo įvykius išliko didesnė registracijos sąrašo dalis su duomenimis apie kalinius (iki 95271 numerio imtinai). Iš jo galima spręsti, kad tarp tų kalinių Lietuvos žydų dalis buvo mažesnė. Pagal išlikusią registracijos knygos fragmentą³⁴ galima teigti, kad litvakai sudarė apie 20 proc. atvežtųjų, t. y. apie 600–700. Dar kelios dešimtys Lietuvos teritorijoje iki Antrojo pasaulinio karo gyvenusių žydų 1944 m. spalio 14 d. į Štuthofą atvežta iš Rygos su nedidele 190 kalinių grupe. Jos nariai buvo paženklinėti 97945–98134 numeriais³⁵. Lietuvos žydų buvo ir tarp 71 kalinio iš Talino (jie Štuthofą pasiekė lapkričio 9 d.), taip pat kitose nedidelėse grupelėse ir pavieniui paskutinėmis 1944-ųjų savaitėmis.

Įvertinus archyvinis šaltinius, jų spragas ir neišsamius duomenis apie kalinius, galima teigti, jog iš Latvijos bei Estijos traukiniais ir laivais į Štuthofą koncentracijos stovyklą 1944 m. rugpjūčio–gruodžio mėn. kartu su kitų šalių žydais pateko apie 4700 Lietuvos žydų.

Su anksčiau atvežtais žydais, Lietuvos gyventojais, preliminariai galima priskaičiuoti apie 13 000–13 500 Štuthofą koncentracijos stovykloje kalintų žydų tautybės žmonių. Tarp jų – ir Lietuvai Antrojo pasaulinio karo pradžioje (1939 m. spalio mėn. ir 1940 m.) grąžintos Vilniaus krašto dalies senbuviai žydai, neskaičiuojant 1939–1940 m. pabėgėlių (atbėgėlių) iš etninės Lenkijos. Dalis iš tų Štuthofe 1944 m. atsidūrusių kalinių žydų vėliau ilgiau ar trumpiau pabuvojo ir kitose nacių koncentracijos stovyklose, ten kai kuriems iš jų kančios baigėsi mirtimi. Mušamų ir pusbadžiu laikomų kalinių gyvybė neretai užgesdavo ir tų pervežimų metu.

Lietuvos žydų likimas Štuthof koncentracijos stovykloje buvo įvairus. Kaip jau minėta, daugelis jų čia neužsibuvo ir būdavo išsiunčiami į Osvencimo ar Dachau „mirties fabrikus“. Dalis Lietuvos gyventojų žydų vėliau buvo išvežti į kitas nacių „mirties fabrikais“ vadintas stovyklas ar jų filialus. Taip iki 1941 m. Lietuvoje gyvenę žydai atsidūrė Ravensbriuko, Nacveilerio, Buchenvaldo ir kitose koncentracijos stovyklose bei jų filialuose. Daug žmonių mirė ar buvo nužudyti ir pačiame Štuthof konclageryje (dalis kalinių numarinta čia įrengtoje dujų kameroje) ar nacių vykdytų 1945 m. kalinių „evakuacijų“ iš jo metu.

Nuorodos

¹ S. Buchaveckas, „Lietuvos žydai 1944–1945 m.: holokausto tąsa Štuthof koncentracijos stovykloje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2020, nr. 1 (47), p. 60.

² Ostlandas (vok. *Ostland*, liet. Rytų kraštas) – nacių okupacijos metais iš Estijos, Latvijos, Lietuvos ir Gudijos (Baltarusijos) generalinių sričių sudarytas kolonijinis reichskomisariatas su centru Rygoje.

³ Vokiečių saugumo policijos ir SD vado Lietuvoje 1943 m. balandžio mėn. ataskaita, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-1399, ap. 1, b. 26, l. 55–56; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998, p. 222.

⁴ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 222–223.

⁵ A. Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, Vilnius, 2014, p. 107; A. Bubnys, *Šiaulių getas*, Vilnius, 2014, p. 55.

⁶ A. Bubnys, Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m., *Voruta*, 2019 09 28 ir 10 26.

⁷ L. Lipšicas, *Šiaulių getas, Šiaulių kraštas*, 2001 08 03.

⁸ A. Gervydas, *Už spygliuotų vielų*, Chicago, 1950, p. 141.

⁹ R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939–1940*, Vilnius, 1990, p. 50.

¹⁰ K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1975, 1976.

Lietuvos holokausto istorijai svarbią temą, susijusią su Štuthof koncentracijos stovykla ir žydų litvakų tragedijos galutine stadija Antrojo pasaulinio karo metu, pratęsime kitame „Genocido ir rezistencijos“ žurnalo numeryje. Nauji Lietuvos žydų holokausto istorijos faktai, atsiminimų fragmentai ir kita medžiaga papildys neseniai Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centro išleistas knygos „Lietuvos žydai Štuthof koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.“³⁶ informaciją. Juolab kad 2021-aisiais sukaks lygiai aštuoniasdešimt metų nuo holokausto Lietuvoje pradžios.

¹¹ Y. Arad, *Ghetto in Flames*, New York, 1982, p. 477.

¹² A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28.

¹³ M. Gilbert, *Endlosung. Die Vertreibung und der Juden. Ein Atlas*, Hamburg, 1982, S. 244, 316.

¹⁴ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, Gdansk, 2011, s. 50.

¹⁵ *Ibid.*, s. 83.

¹⁶ Iš Kauno į Štuthof koncentracijos stovyklą 1944 m. liepos 12 d. atsiųstų žydų tautybės kalinių „transporto“ sąrašo fragmentas, Archiwum muzeum Stutthof (toliau – *AMSt.*), sygn. I-II B-10, l. 135.

¹⁷ *Ibid.*, l. 139–142.

¹⁸ Polios Tatarski asmens duomenų lapas, *AMSt.* kopija str. autoriaus asmeniniame archyve.

¹⁹ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, s. 89.

²⁰ Iš Kauno į Štuthof koncentracijos stovyklą atvežtų ir 1944 m. liepos 25 d. registruotų žydų tautybės kalinių „transporto“ sąrašo fragmentas, *AMSt.*, sygn. I-II B-10, l. 196–216.

²¹ Teisiamo nacio byloje liudija litvakė: Štuthof je moteris mesdavo šunims, prieiga per internetą: <https://www.lrt.lt/naujienos/pasaulyje/6/1126734/teisiamo-nacio-byloje-liudija-litvake-jie-moteris-mesdavo-sunims>

²² L. Lipschutz (Leibos Lipšico – S. B.) asmens kortelė, *ibid.*, sygn. I-II –100, l. 7.

²³ L. Lipšicas, *Šiaulių getas, Šiaulių kraštas*, 2001 08 03.

²⁴ K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis*, 1975 m., Vilnius, 1976, p. 58–60; B. Anolikas, „Nacių koncentracijos stovyklos Estijoje“, *Atminties dienos*, Vilnius, 1995, p. 60.

²⁵ A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28.

²⁶ A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 10 26.

²⁷ Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinių registracijos knyga, *AMSt.*, sygn. I–II E–12, l. 1–233.

²⁸ *Ibid.*, sygn. I–III –10980, l. 143.

²⁹ M. Rolnikaitė, *Turiu papasakoti*, Vilnius, 1963, p. 125.

³⁰ *Ibid.*, p. 124–126.

³¹ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, s. 91.

³² *Ibid.*, sygn. I–II E–14, l. 127–177.

³³ D. Drywa, *Zagłada żydów w obozie koncentracyjnym Stutthof*, s. 91; A. Bubnys, „Vilniaus geto žydai nacių koncentracijos stovyklose Estijoje 1943–1944 m.“, *Voruta*, 2019 09 28.

³⁴ *AMSt.*, sygn. I–II E–15, l. 193–284.

³⁵ *Ibid.*

³⁶ A. Bubnys, S. Buchaveckas, *Lietuvos žydai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.*, Vilnius, 2020.

Gauta 2020 11 16
Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

„Priešo tautybės“ – vokiečių kilmės Lietuvos gyventojų likimai Antrojo pasaulinio karo pabaigoje

SSRS valdžios vykdytos represijos, nuo kurių 1939–1941, 1944–1958 m. nukentėjo beveik kas dešimtas Lietuvos gyventojas, jau yra gana išsamiai ištyrinėtos. Tačiau iki šiol be dėmesio lieka viena palyginti negausi (iki 1000 žmonių) Lietuvos gyventojų grupė, išstremta jau visai besibaigiant Antrajam pasauliniam karui dėl savo vokiškos kilmės. Šiame straipsnyje pateikiami duomenys apie 1945 m. išstremtus į Tadžikiją vokiečių kilmės, t. y. „priešo tautybės“, Lietuvos gyventojus, jų gyvenimo sąlygas tremtyje. Straipsnyje siekiama palyginti, kaip buvo traktuojami „priešo tautybės“ piliečiai Antrojo pasaulinio karo metais kitose, demokratinėse, su hitlerine Vokietija kariavusiose valstybėse – JAV, Kanadoje ir totalitarinėje Sovietų Sąjungoje.

ĮVADAS

Lietuva, 1940 m. okupuota ir inkorporuota į Sovietų Sąjungą, tapo dalimi valstybės, jau du dešimtmečius statančios „šviesų komunizmo rūmą“, paminant pamatines žmonių laisves, teises ir poreikius, žmogaus asmenį traktuojant tik kaip pigią ar visai nemokamą darbo jėgą, kurios ištekliams papildyti nekildavo nei materialinių, nei etinių problemų.

1917 m. spalio perversmo iniciatoriai, vėliau tapę Sovietų Sąjungos įkūrėjais ir vadovais, turėjo susikūrę tvirtą ideologinį pamatą, kuriame neegzistavo demokratiniai valstybės valdymo principai. 1903 m. Rusijos socialdemokratams svarstant partijos programą, į klausimą, ar reikėtų būsima politiką grįsti pamatiniais demokratiniais principais, pripažįstant juos kaip absoliučią vertybę, buvo nutarta, kad demokratiniai principai patys savaime neturi nieko tokio, ko negalima būtų atsisakyti partijos naudai, ir asmens neliečiamybės principo taip pat: *salus revolutionis suprema lex* (revoliucijos nauda – aukščiausias įstatymas)¹. Po 1917 m. bolševikų perversmo ši ideologija tapo Sovietų Rusijos (vėliau – Sovietų Sąjungos) politikos, grindžiamos prievarta, nesaistomos jokiais teisiniais ar moraliniais apribojimais, šerdimi.

Iki Sovietų Sąjungos subyrėjimo tyrinėti priverstinės migracijos procesus buvo ne tikrai neįmanoma, bet ir pavojinga. Mokslininkas galėjo būti apkaltintas tikrovės juodinimu. Pirmą kartą SSRS etninių grupių deportacijos Antrojo pasaulinio karo metais, kaip „nepadiktuotos karo reikmių“, oficialiai paminėtos 1956 m. slaptame, bet tapusiam visuomenei gana

plačiai žinomą, SSKP generalinio sekretoriaus Nikitos Chruščiovo pranešime SSKP XX suvažiavime². Tačiau tai nepanaikino tabu šiai tyrimų tematikai. Tik Vakarų istorikai, nors ir neturėdami galimybių naudotis SSRS saugomais represinių struktūrų ir komunistų partijos archyviniais dokumentais, išleido vieną kitą veikalą, kur, nors neišsamiai, bet gana įtikinamai pateikti politinių represijų procesai ir mastai Sovietų Sąjungoje. Iš jų verta paminėti 1979 m. išleistą rusų istoriko, 1976-aisiais emigravusio į JAV, Aleksandro Nekričo knygą, kurioje pateikta Antrojo pasaulinio karo pabaigoje „nubaustų“ Kaukazo ir Krymo tautų deportacijų gana išsami statistika ir analizė³. Tačiau mūsų temai informacinės medžiagos čia nerasime, apie Baltijos šalių etninių vokiečių deportacijas šiame veikale neužsimenama.

Emigravę po karo lietuvių istorikai siekė pateikti Vakarų visuomenei informaciją apie sovietų valdžios vykdomas represijas Lietuvoje, prievartinį visų gyvenimo sričių sovietizavimą. Pirmoji ir gana informatyvi knyga apie 1939–1944 m. situaciją Lietuvoje pasirodė Didžiojoje Britanijoje 1944 m. lapkričio mėnesį, parašyta buvusio Didžiosios Britanijos vicekonsulo Nepriklausomoje Lietuvoje E. J. Harisono⁴ Vakarų Vokietijoje 1949 m. ir JAV 1953 m. išleistoje studijoje anglų kalba K. Pelėkis (slapyvardis) pateikia kai kurių sovietinių represinių struktūrų dokumentų faksimiles, bando nustatyti nukentėjusių nuo sovietinio režimo asmenų skaičių⁵. Juozapas Pajaujis-Javis, žinomas Nepriklausomos Lietuvos politikas, ekonomistas, dirbdamas JAV Kongreso bibliotekoje, sukaupe įdomios medžiagos apie sovietinio totalitarinio režimo nusikaltimus Lietuvoje, masinius trėmimus, civilių gyventojų žudynes, žiaurios politinių kalinių tardymus, tremtinių ir kalinių gyvenimo bei darbo sąlygas Sibire, GULAG'o lagerius ir

1980 m. išleido monografiją „Soviet Genocide in Lithuania“⁶.

Tačiau tik 1989–1990 m. atsiveriant septynis dešimtmečius slėptiems NKVD-KGB archyvams tiek Rusijoje, tiek Lietuvoje, atsirado galimybių detalai ištirti represijų procesus reguliavusius dokumentus, nustatyti juridines, etines, organizacines, ekonomines ir politines priverstinės migracijos ištakas, demografinius pokyčius. Fundamentalius archyvinių dokumentų tyrimus apibendrino ir išsamias studijas apie trėmimus Sovietų Sąjungoje publikavo rusų sociologai Viktoras Zemskovas⁷, M. Nikolajus Bugajus⁸, Olga Milova⁹, Pavelas Polianas¹⁰. SSRS vykdytą represijų politiką etninių vokiečių atžvilgiu APK metais tyrė Johan Otto Pohl¹¹.

Ypač giliai, visapusiškai ir įvairiais aspektais išanalizuota tremčių geografija, statistika, šio kontingento demografiniai pokyčiai tremtyje, darbo sąlygos ir ekonominiai rodikliai, tremtinių psichologinė-moralinė savijauta V. Zemskovo 2003 m. išleistoje monografijoje „Tremtiniai SSRS. 1930–1960“¹². Šiose ir internete prieinamoje rusų istorikų publikacijose priverstinės migracijos (deportacijų, trėmimų) tema galima rasti informacijos apie 1941, 1948, 1949 m. masinius trėmimus iš Lietuvos, statistinius duomenis, direktyvinius dokumentus, tačiau neužsimenama apie etninių vokiečių deportacijas Antrojo pasaulinio karo pabaigoje iš Baltijos šalių. Tik N. Bugajaus knygoje „L. Berija – J. Stalinui: pagal Jūsų nurodymą...“ yra trumpai paminėtas Lietuvos vokiečių tremties į Tadžikiją faktas ir tremtinių skaičiai¹³.

Lietuvoje Atgimimo pradžioje atsivėrusi skaudi tremties tema pamažu nuo bendro pobūdžio publikacijų, atsiminimų nuotrupų, ypač atsiradus galimybių studijuoti buvusio KGB archyvus, išaugo į nuosekliai sovietinio režimo vykdytų represijų studijas, pradėtas nukentėjusių

asmenų Vardyno sudarymas¹⁴, dokumentų publikavimas¹⁵, mokslinės studijos¹⁶, sukurtos švietimo programos. Bet apie Lietuvos vokiečių trėmimus iki šiol yra tik vienintelė publikacija¹⁷, kurioje pateikiamas trumpas tremties aprašymas, buvusių tremtinių atsiminimai, Tadžikijoje mirusių tremtinių sąrašas. Svarbiausias šaltinis, kuriuo buvo naudotasi šiame darbe, – Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) elektroninė duomenų bazė (toliau – EDB), suformuota 1988–2020 m. iš informacijos, sukauptos analizuojant įvairius šaltinius: autentiškas žmonių užpildytas anketas, laiškus, prisiminimus¹⁸, Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugomas tremties bylas, tremtinių sąrašus, kitų institucijų ar pavienių tyrinėtojų publikuotus darbus ir pan. Šiam straipsniui buvo ištyrinėti LYA V-135 fondo dokumentai: ap. 7, b. 15 – *Nutarimai tremti Lietuvos vokiečių šeimas*, ap. 7, b. 13 – *Ištremtųjų sąrašai*, ap. 1 – 114 tremties bylų.

Duomenų, kaip buvo traktuojamos tautinės mažumos, etniškai susijusios su „priešo tautybe“, kitose su hitlerine Vokietija ir jos sąjungininkėmis kariaujančiose valstybėse, ieškota publikacijose, skelbtose interneto svetainėse. Iš tokių čia verta paminėti išsamesnes ir analitinių-statistinių duomenų turinčias publikacijas: Didžiosios Britanijos veiksmai „priešo tautybės“ piliečių atžvilgiu apibūdinti Richardo Dovo sudarytoje knygoje¹⁹, Arthuro D. Jacobso ir Roberto Perino studijose²⁰ pateikti išsamūs duomenys, kokiomis sąlygomis Antrojo pasaulinio karo metais buvo internuojami vokiečių, japonų ir italų kilmės amerikiečiai Jungtinėse Amerikos Valstijose ir Kanadoje, Hiustono universiteto profesorius Aimee Chin²¹ analizavo ilgalaikes, internavimo procesų APK metu sukeltas socialines-psichologines pasekmes japonų kilmės amerikiečiams.

PRIVERSTINIAI GYVENTOJŲ IŠKELDINIMAI SOVIETŲ SAJUNGOJE

Pirmieji gyventojų iškeldinimai Sovietų Rusijoje prasidėjo jau 1920-aisiais. Apie 9 tūkst. Dono kazokų perkelta į Donbasą ir Archangelsko sritį, vėliau iki 1930 m. vyko lokaliniai nedidelių grupių iškeldinimai²². Per šį dešimtmetį buvo sukurti ir žlugo grandioziniai valstybės planai pakelti žemės ūkio ir pramonės lygį, skirstant šalies teritorijoje darbo jėgą pagal ekonominius poreikius – iš europinės Rusijos vidurio ir Ukrainos perkelti į Šiaurę, Sibirą ir Tolimuosius Rytus. 1928 m. gimsta idėja panaudoti įkalintuosius kaip trūkstamą darbo jėgą tolimuosiuose šalies rajonuose, o 1929 m. pabaigoje Stalinas paskelbia, kad reikia pereiti prie buožių kaip klasės likvidavimo politikos, iškeliant juos į mažai apgyvendintus regionus²³. 1930 m. sausio 30 d. priimtas VKP(b) CK nutarimas „Dėl priemonių likviduojant buožių ūkį visuotinės kolektyvizacijos rajonuose“ atvėrė vartus masiniams valstiečių trėmimams, šimtus tūkstančių sėsliausių šalies gyventojų rovė iš jų nuo seno gyvenamų vietų, lauzė žmonių likimus. Iki 1931 m. pabaigos buvo ištremta daugiau kaip 1,8 milijono valstiečių²⁴. Kartu su priverstiniu valstiečių šeimų perkėlimu srities ribose N. A. Ivnickio skaičiavimu per šiuos dvejus metus tremtyje atsidūrė 2,05 mln. žmonių²⁵.

Eksperimento pasekmės buvo itin žiaurios: 1932–1933 m. Ukrainoje, Šiaurės Kaukaze ir Pavolgyje – pačiuose žemės ūkiui palankiausiuose regionuose – badas ištiko 25–30 milijonų gyventojų, ne mažiau kaip 8 milijonai mirė iš jų²⁶. Nepaisant įvykusios tragedijos, valstiečių šeimų deportacijos vyko toliau, tik aukų atrankos kriterijai pamažu kryo nuo socialinių-klasinių į tautinius-etninius, t. y. nelojaliam ir pavojingam valdžiai imta laikyti etninių grupių atstovus,

nors socialinė kilmė taip pat dar buvo svarbi priežastis represuoti. Iki pat APK buvo tremiamos Rusijos tautos, gyvenančios prie SSRS sienų su valstybėmis, kuriose dominavo tos tautybės gyventojai. Buvo išskeldinami suomia ingermanlandai iš Šiaurės Vakarų regionų (1935 m. – 23 tūkst. žm.), turkai meschetai ir kurdai (1937 m. – 4280 žm.), iraniečiai (1938–1939 m. – 6300 žm.) iš pietinių SSRS respublikų, lenkai iš Ukrainos ir Baltarusijos (1940–1941 m. – 217 tūkst. žm.), korėjiečiai iš Tolimųjų Rytų pasienio teritorijų (1937 m. – 172 tūkst.). Iš viso nerusų tautybės pasienio gyventojų iki Antrojo pasaulinio karo perkelta (išstremta) daugiau kaip 205,8 tūkst.²⁷

Reikia pažymėti, kad trėmimo (perkėlimo) direktyviniuose dokumentuose vokiečių tautybės asmenys kaip potencialūs tremtiniai pirmą kartą įvardyti SSRS Liaudies komisarų tarybos 1936 m. balandžio 28 d. nutarime Nr. 776-120ss „Dėl 15 000 lenkų ir vokiečių ūkių iškėlimo iš Ukrainos ir įkurdinimo Karagandos srityje Kazachijos SSR“, kurį vykdamas į Kazachijos SSR buvo perkelta beveik 70 tūkst. žmonių iš 800 metrų pločio juostos išilgai Ukrainos–Lenkijos sienos²⁸. Tačiau kiek iš jų buvo vokiečių tautybės gyventojų, autorius duomenų nepateikia.

VOKIEČIŲ TAUTYBĖS SSRS PILIEČIŲ REPRESIJOS ANTROJO PASAULINIO KARO METAIS

1941 m. birželio 22 d. Vokietijai užpuolus SSRS, sovietinės valdžios planai išstremti iš Lietuvos, kaip ir kitų vakarinių SSRS teritorijų, visus „socialiai pavojingus ir antisovietinius elementus“ liko neįvykdyti. Tačiau karas nesustabdė deportacinių operacijų karo veiksmų neapimtose teritorijose, nors jų vykdymui reikėjo mobilizuoti šimtus karių.

Sovietų Sąjungos etniniai vokiečiai, kaip esantys „priešo tautybės“, pagal 1941 m. rugpjūčio 12 d. ir 27 d. Liaudies ūkio komisariato ir VKP(b) CK nutarimus buvo tremiami iš įvairių jų gyvenamų vietų: iš Pavolgio vokiečių respublikos, iš Maskvos miesto ir srities, Krasnodaro krašto, Voronežo srities ir kitų gausiai bei kompaktiškai vokiečių gyvenamų vietovių. Iš viso etninių vokiečių, gyvenusių europinėje SSRS dalyje, kitapus Uralo išstremta apie 905 tūkstančius²⁹. Karo metais darbingo amžiaus vyrai (17–50 metų) ir moterys (16–45 metų) buvo atskiriami nuo šeimų ir mobilizuojami į „darbo armijos“ batalionus, kurie buvo steigiami nutolusiose nuo tremties gyvenviečių, dažniausiai labai atšiauraus klimato vietovėse. Darbo sąlygos, režimas ir maistas buvo kaip ir kalinamųjų lageriuose (darbo vietos formaliai priklausė GULAG'o sistemai, pilietinių teisių nebuvo paisoma), todėl ir mirtingumas čia buvo gerokai didesnis negu išstremtųjų iki Antrojo pasaulinio karo³⁰. Štai kaip aprašomos gyvenimo sąlygos atsiminimuose: „Tai buvo patalpa su ištisiniais dviejų aukštų narais abiejose praėjimo pusėse. Barake buvo tamsu, langų rėmuose vietoj stiklų buvo vienas ant kito sustatyti stiklainiai. Basi ir pusplikiai per dieną gaudavome 300 gramų duonos ir du kartus skystos sriubos (balandos). Lageryje siautė infekcinės ligos, vyravo dizenterija, kuri silpniausiems ir labiausiai išsekusiems reiškė greitą mirtį. „Darbo armijos“ tremtiniai mirė dešimtimis per dieną.“³¹ Slapstymasis nuo mobilizacijos į „darbo armiją“ buvo labai griežtai baudžiamas, net mirties bausme. Tremties gyvenvietėse likę nedarbingi senukai ir vaikai buvo pasmerkti badui³². Į „darbo armiją“ buvo mobilizuota apie 400 tūkst. ir kitų „priešo tautybės“ SSRS piliečių – suomių, rumunų, vengrų, italų, graikų. Iš viso 1941–1942 m. buvo išstremta ir neteko pilietinių teisių 1,2–1,3 mln. „priešo tautybės“ SSRS piliečių³³.

LIETUVOS VOKIEČIŲ DEPORTACIJOS

Prasidėjus Antrajam pasauliniam karui ir SSRS kariuomenei užėmus Ukrainos, Baltarusijos vakarines bei Lietuvos pietrytines teritorijas, iki karo priklausiusias Lenkijai, per masinius gyventojų trėmimus išstremta daugiau kaip 210,5 tūkst. žmonių, daugiausia lenkų tautybės³⁴. Taigi, raudonojo teroro banga artinosi prie Lietuvos.

1940 m. birželio 15 d. Raudonajai armijai įžygiavus į dar nepriklausomos Lietuvos teritoriją, tebegaliojant jos tarptautinėms sutartims su Sovietų Sąjunga, kuriose buvo įsipareigota gerbti abiejų šalių suverenias teises ir valstybinę santvarką, tuoj pat pradėta rūšiuoti gyventojus, apibūdinant visą Lietuvos valstybės valdymo aparatą, visuomeninių ir politinių organizacijų narius, visų lygių valstybės tarnautojus kaip „antisovietinį elementą“, kurį reikia eliminuoti iš visuomenės.

Nors Vokietiją ir SSRS siejo bendri geopolitiniai planai, įtvirtinti 1939 m. rugpjūčio 23 d. pasirašytoje SSRS–Vokietijos nepuolimo sutartyje ir vėlesniuose slaptuosiuose protokoluose, vokiečių kilmės Lietuvos piliečiai, rengiant pirmuosius masinius trėmimus, buvo įvardyti kaip potencialūs šnipai. Šiai grupei buvo priskirti:

1. Asmenys, užsirašę išvykti į Vokietiją, bet vėliau atsisakę išvykti (esant medžiagos arba pastebėjus įtartinus ryšius).

2. Kulturerfando ir Manšafto nariai (esant medžiagos).

3. Kontrabandininkai, turį ryšių su Vokietija (esant medžiagos).

4. Asmenys, turį Vokietijoje giminių (pagal esamą medžiagą).

5. Asmenys, atvykę į Lietuvos SSR iš Vokietijos ar per Vokietiją (esant medžiagos apie jų veiklą ir duomenų apie jų ryšius su vokiečių ar kita žvalgyba).

6. Užsienio atstovybių tarnautojai, nuolatiniai užsienio firmų atstovai ir kontragentai: Vokietijos, ir kitų valstybių (esant medžiagos)³⁵.

Vėliau, sovietiniams okupantams rengiant numatytą 1941 m. birželio 14-ąją išstremti gyventojų sąrašus, represuotinių etninių vokiečių sąrašas buvo papildomas asmenimis, bandžiusiais bėgti iš Lietuvos SSR į Vokietiją prisidengiant repatriacija, nepaliekant sąraše asmenų, turinčių Vokietijoje giminių, be to, nurodoma, kad Vokietijos piliečiai represuoti tik esant konkrečiai kompromituojančiai medžiagai ir kad šios kategorijos asmenų suskaičiuota 3670³⁶.

1940 m. Lietuvoje gyveno 36 000 etninių vokiečių ir apie 500 Vokietijos piliečių³⁷, taigi buvo numatyta represuoti ne mažiau kaip kas dešimtą Lietuvos vokiečių.

LGGRTC EDB yra sukaupti duomenys apie 1940–1941 m. represuotus 106 vokiečių tautybės Lietuvos gyventojus ir jų šeimų narius, kurių tautybė nurodyta dokumentuose.

Išvežti į tremtį 23 asmenys, iš jų 4 tremtyje mirė;

suimti 69 asmenys, iš jų: 14 mirė kalnimo vietose,

8 išsilaisvino kilus Vokietijos ir SSRS karui,

17 perduota Vokietijai pagal Gyventojų mainų³⁸ sutartį;

30 represuotųjų likimas nežinomas;

14 asmenų nežinomas represijos būdas ir likimas.

Pažymėtina, kad 1941 m. birželį iš-tremtiesiems iš Baltijos šalių, vakarinių Baltarusijos ir Ukrainos sričių, Besarabijos ir šiaurės Bukovinos, t. y. teritorijų, kurios pagal Molotovo-Ribbentropo paktą atiteko SSRS, buvo taikomas daug griežtesnis tremties režimas negu per ankstesnes deportacijas, vykdytas tiek socialiniu, tiek etniniu pagrindu³⁹.

„PRIEŠO TAUTYBĖS“ LIETUVOS GYVENTOJŲ – VOKIEČIŲ TRĖMIMAS ANTROJO PASAULINIO KARO PABAIGOJE

1944-ųjų vasarą, išstūmusi vokiečių okupantus, į Lietuvą įsiveržė Raudonoji armija. Iš paskos traukė NKVD kariuomenė, jau įgijusi patirties „baudžiant tautas“: per 1944 m. vasarį–gegužę buvo ištremti visi čečėnai, ingušai, balkarai ir kabardinai, Krymo totoriai, turkai meschetai ir kt. tautos, apkaltintos kolektyviniu nusikaltimu – bendradarbiavimu su naciais. Kaip pažymėjo V. Zemskovas, tautų baudymas ištremiant visus (!) gyventojus, kai tikrovėje tik nežymi dalis kolaboravo su vokiečiais, yra ne tik savaimė pasibaisėtinas, bet ir nelogiškas. Tokiais motyvais remiantis turėjo būti ištremtos visos rusų, ukrainiečių ir baltarusių tautos, nes ir jų dalis tarnavo Vlasovo armijoje, bendradarbiavo su nacių okupantais. V. Zemskovas daro išvadą, kad J. Staliną ir jo aplinką erzino tautinė valstybės įvairovė, ir priverstinės migracijos vykdymas turėjo pagreitinti negausių tautų asimiliaciją ir perspektyvoje jų išnykimą⁴⁰.

Pirmieji Lietuvos gyventojų trėmimai 1945-ųjų pavasarį turėjo ir grupinio baudimo už kolaboravimą su nacių okupantais, ir etninės priklausomybės „priešo tautybei“ požymių. LYA yra išlikusi 1944 m. gruodžio 16 d. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartašiūno ir LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus direktyva NKVD ir NKGB operatyvinių grupių ir apskričių skyrių viršininkams pasiruošti vokiečių šeimų trėmimui. Joje nurodoma: „Į tolimus Sovietų Sąjungos rajonus nuolat gyventi turi būti iškeldinta: visi vokiečiai, gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje, nesvarbu, kokia jų visuomeninė padėtis, veikla, amžius ir lytis; visi su vokiečių šeima glaudžiai susiję ne vokiečių tautybės asmenys – žmona, vyras, augintiniai, giminaičiai, priklausantys vokiečių šeimai arba tos šeimos išlaikomi.“⁴¹

Įvairių NKVD, NKGB, pasienio kariuomenės struktūrų viršininkams buvo įsakyta asmeniškai atsakingai sudaryti išvardyto kontingento sąrašus, kiekvienam numatytam ištremti asmeniui ir jo šeimai parengti NKVD, NKGB ar pasienio kariuomenės padalinio viršininko pasirašytą nutarimą ištremti, jame nurodant visų asmenų personalinius duomenis, giminytės ryšį, profesiją ir surinktą kompromituojančią medžiagą. Prie nutarimo ištremti turėjo būti pridėdama oficiali tremiamojo gyvenamosios vietovės administratoriaus pasirašyta pažyma ir kt. dokumentai. Tremiamiesiems buvo leista pasiimti daiktų ir maisto iki vienos tonos šeimai. Likęs tremtinių turtas turėjo būti perduodamas įvairiems liaudies ūkio komisariatų atstovams.

N. Bugajus mini 1945 m. vasario 7 d. SSRS VRM įsakymą Nr. 1-2120 dėl vokiečių ištėmimo iš Lietuvos⁴². Tačiau LYA 135 fondo, 7 apyrašo 16-oje byloje yra ne įsakymas, o SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojo V. Černyšovo 1945 m. vasario 7 d. raštas Nr. 1/2120 LSSR vidaus reikalų liaudies komisarui J. Bartašiūnui, nurodantis, kad Lietuvos vokiečius reikia tremti į Komijos ASSR miško pramonės darbams Kniaž Pogosto rajone. Šios direktyvos Lietuvos vietinių administratorių ir represinių struktūrų viršininkų buvo uoliai vykdomos.

Ištyrus 41 LYA saugomą Nutarimų tremti bylą⁴³, rasta oficialių vietinių represinių struktūrų vadovų pasirašytų nutarimų ištremti du šimtus šeimų, t. y. 628 asmenis. Iš jų 393 asmenys buvo vokiečių tautybės, 94 lietuviai, 6 rusai, 5 latviai, 2 lenkai, 126 asmenų tautybė nenurodyta. 236 vokiečių tautybės asmenys buvo šeimų galvos. Oficialios pažymos, patvirtinančios, kad asmuo yra vokiečių tautybės ar susijęs su vokiečių tautybės asmeniu šeimos ryšiais, apylinkių tarybų buvo išduotos tik 48 asmenims.

Vykdamas minėtus nutarimus, 1945 m. balandžio 22–26 d. žmonės buvo paimti iš namų,

surinkti Marijampolės, Kretingos, Šiaulių ir Tauragės geležinkelio stotyse ir traukiniais atvežti į Kauną. Iš kitų Lietuvos vietovių tremtiniai atvežti sunkvežimiais, atplukdyti Nemunu. Suvaryti į Šančių sinagogą, kitas gyvenimui nepritaikytas vietas, jie ten buvo laikomi visą savaitę, kol į Kauno geležinkelio stotį atvežta pakankamai vagonų ešelonui suformuoti. Daugeliui šeimų pasibaigė maistas, o Kauno prekyba atsiskė jį tiekti. 26 šeimoms

pavyko gauti duonos už 28,6 rublio⁴⁴. Iš Kauno geležinkelio stoties gyvulinių vagonų ešelonas Nr. 480066 su 812 tremtinių, iš kurių 263 – vaikai iki 16 m., 329 vyrai, 220 moterų, pajudėjo 1945 m. gegužės 3 d. ryte⁴⁵.

1 lentelėje pateikti ištremtų asmenų skaičiai, nustatyti LGGRTC elektroninėje duomenų bazėje, VRM tremties bylų karto-tekoje, Ypatingojo archyvo nutarimų tremti byloje (f. V-135, ap. 7, b. 15).

1 lentelė. Tremtinių skaičius įvairiuose šaltiniuose

Eil. Nr.	Iš kur išvežta (rajonas)	Išvežtųjų skaičius	Išvežtų šeimų tremties bylų skaičius	Nutarimų ištremti skaičius	Nutarimų tvirtinimo data
1.	Alytaus	17	5	18	1945 03 27
2.	Anykščių	2			
3.	Joniškio	16	16		
4.	Jurbarko	121		4	1945 03 27
5.	Kauno	157	6	101	1945 03 14, 17, 27
6.	Kėdainių	1	8		
7.	Kelmės	7	11		
8.	Kretingos	7	11	6	1945 02 07
9.	Lazdijų	23	7		
10.	Marijampolės	27	16	51	1945 13 14, 27
11.	Mažeikių	4		1	1945 02 24
12.	Pakruojo	1			
13.	Panevėžio	19			
14.	Plungės	7			
15.	Prienų	22	18	2	
16.	Radviliškio	23	13		
17.	Raseinių	33	25	44	1945 03 27
18.	Šakių	148	0	166	1945 03 16
19.	Šiaulių	17	9	62	1945 03 17
20.	Šilalės	21			
21.	Tauragės	40	27	81	1945 03 22
22.	Telšių	10	8	4	1945 04 01
23.	Ukmergės	6		3	1945 03 27
24.	Vilkaviškio	106	86	79	1945 03 20
25.	Nežinoma	71		1	
	Iš viso:	906	269	628	

Tačiau tikrovėje ištremta buvo gerokai daugiau. Vardyno elektroninėje duomenų bazėje (toliau – EDB), kuri yra nuolat tikslinama ir koreguojama, 2020 m. liepos 8–10 d. atliktais skaičiavimais rasta, kad buvo ištremti 906 asmenys, o apie 10 asmenų žinoma tik tai, kad buvo priimtas nutarimas juos ištremti.

N. Bugajus teigia, kad, LSSR vidaus reikalų ministerijos duomenimis, ešelonu Nr. 65086 iš Lietuvos buvo ištremta 850 asmenų (264 šeimos) į Tadžikiją pagal 1945 m. balandžio 13 d. specialų potvarkį⁴⁶. Čia kyla klausimas, ar buvo toks potvarkis, kadangi visuose nutarimuose tremti trėmimo vieta nurodoma Komijos ASSR⁴⁷. LSSR vidaus reikalų liaudies komisaro J. Bartašiūno ir LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro A. Guzevičiaus bei SSRS NKVD ir NKGB įgaliotinio Lietuvos SSR D. Rodionovo telefonogramoje SSRS vidaus reikalų liaudies komisaro pavaduotojui S. Kruglovui pranešama, kad „Lietuvos teritorijoje rasta ir pasirengta perkeldinti 300 vokiečių šeimų, kurias sudaro vienas tūkstantis žmonių“, ir prašoma paruošti 55 vagonus vykti iki Kniaž Pogosto geležinkelio stoties Komijoje⁴⁸. Be to, 1945 m. gegužės 3 d. komisaras J. Bartašiūnas, remdamasis jau minėtu V. Černyšovo raštu Nr. 1/2120, nurodo įteikti traukinių ešelonui Nr. 48006 (Bugajus nurodo kitą ešelono numerį – Nr. 65086) pinigų – 100 000 rublių (po 100 rublių už vieną tremtinį), bet nieko nekalba apie tremties vietos pakeitimą.

Tremtinių prisiminimai patvirtina, kad ešelonas tikrai buvo nukreiptas į Komijos ASSR ir tik vėliau pasuko į pietus. Štai Juozas Kiliotaitis 1988 m. spalio 5 d. atsiųstame laiške rašo: „Suihtas 1945 m. balandžio 22 d. kartu su tėvais Raseinių apskr., Šapališkės kaime. Šimkaičiuose buvo surikiuota kolona iš vežimų (maždaug 50–60 šeimų) ir lydima ginkluotos sargybos nuvyko į Jurbarką, kur

buvo surinkta daug šeimų iš Jurbarko ir Raseinių apskričių. Kitą dieną Nemunu visus nuplukdė į Kauną. Kaune suvarė į sinagogą, ten išlaikė iki gegužės 1 d., kol Kaune buvo suformuotas ešelonas iš visos Lietuvos, maždaug 1200 žmonių. Iš pradžių vežė į šiaurę, paskui į pietus. 1945 m. birželio 1 d. išlaipino Stalinabade. Tik tada pasakė, kur atvežė. Naktį atvažiavo kariškos mašinos ir visą ešeloną nuvežė į Vachšo slėnį.“⁴⁹

Leonas Levinskas (g. 1931), ištremtas kartu su tėvais ir motinos seserimi (motina ir jos sesuo buvo vokiečių), prisimena: „Tada buvo tremiamos daugiausia tokios šeimos, kuriose buvo vokiečių tautybės asmenų. Tremtinių šeimos iš visos Lietuvos buvo suvežtos į Kauno geležinkelio stotį ir patalpintos į gyvulinius vagonus, po 5–6 šeimas į vieną vagoną. Sudarė ešeloną su ginkluotų kareivių apsauga, ir pajudėjome į rytus pro Vilnių, Velikije Luki, Jaroslavlį, patekome į Cholmogorų miestą, netoli Archangelsko, bet ten mūsų neišlaipino. Važiuojome vėl pro Jaroslavlį, Uralo kalnus, kol atsидūrėme Tadžikijos sostinėje Dušanbė.“⁵⁰

Panašiai prisimena ir Gražina Vilutienė-Haškerytė: „Vežė iš Alytaus miesto kartu su dviem kitom šeimom iki Marijampolės, kur mus laikė parą ar dvi buvusioje sinagogoje, tada traukiniu nuvežė į Kauną, kur dar kelias dienas rinko žmones. Tik prieš pat gegužės šventes staiga uždarė duris ir nesustojant pro Vilnių išvežė tolyn, į šiaurę, pro Velikije Luki, Jaroslavlį, ir, atrodo, prie Vologdos sustojo. Išnešė mirusius, nuvarė kareivių priežiūroje į pirtį. Pasirodo, buvo gegužės 9 d., pasibaigė karas. Po to ešelonas pasuko į pietryčius, vėl pro Ivanovą, Orienburgą, Aktiubinską iki Stalinabado.“⁵¹

Taigi, ešelonas su vokiečių šeimomis iš Kauno išvyko tik gegužės 3 d., o gegužės 9 d. buvo netoli Vologdos. Tikėtina, kad tada ir buvo gautas nurodymas vykti į Tadžikiją.

Į kokias gyvenimo sąlygas pateko ištremtieji, liudija šie skaičiai: tremtyje mirė 341 žmogus (37,5 proc.), iš jų 255 (75 proc.) mirė

per 1945–1947 metus. Tremtinių mirtingumas pagal amžiaus grupes ir lytį pateikiamas 2 ir 3 lentelėse.

2 lentelė. Tremtinių mirtingumas pagal amžiaus grupes (EBD duomenys)

Tremtinių amžius trėmimo metu	Ištremta	Mirė tremtyje	
		Skaičius	%
65 m. ir vyresni	84	65	77 ⁴
60–64 m.	35	26	74 ³
55–59 m.	52	38	73
50–54 m.	53	28	53
45–51 m.	84	8	57,1
40–44 m.	71	18	25,3
35–39 m.	67	22	32,8
20–34 m.	53	14	26,4
25–29 m.	38	10	26,3
20–24 m.	36	7	19,4
15–19 m.	70	8	11,4
10–14 m.	90	10	11,1
5–9 m.	77	9	11,7
Iki 4 m.	70	51	30
Amžius nežinomas	28	17	60,7
Iš viso:	908	341	37,5

3 lentelė. Tremtinių likimas (EBD duomenys)

Tremtinių grupės	Ištremta	Mirė tremtyje		Grįžo į Lietuvą		Likimas nežinomas	
		skaičius	%	skaičius	%	skaičius	%
Vyrai	404	156	38,6	124	30,7	124	30,7
Moterys	504	185					
Vaikai iki 16 metų	273	45	16,6	121	44,3	107	39,1
65 m. ir vyresni	84	65	77,4	-	-	19	22,6
Iš viso:	908	341	37,5	287	31,6	280	30,9

Beveik visi tremtiniai buvo nugabenti į Kuibyševskio rajono Vachšo upės slėnio medvilnės plantacijas. Čia reikėjo dirbti neištvieriamame karštyje. Vietiniai žmonės irgi gyveno labai skurdžiai. Tremtinius apgyvendino visai gyvenimui netinkamoje patalpoje, pašiūre, tvartuose. Naktį

atšliauždavo gyvatės. Iš kolūkio ribų nebuvo leidžiama išeiti.

„Mus saugojo NKVD komendantai ir vietiniai raiti *brigadyriai*. Kad galėtume savo menkus daiktus turguje išmainyti į saują miltų ar kruopų, reikėdavo naktį tamsoje kanalais, švendrynais nusigauti iki vietos, bet

ir ten dažnai darydavo „oblavas“. Mums buvo privaloma tik dirbti nuo tamsos iki tamsos, vasarą per didžiausius karščius, žiemą – per lietu ir šaltį. Jokio maisto ar atlyginimo negaudavome, o kolūkiui dar likdavome skolingi, kadangi būdavome apdedami mokesčiais. Maitinomės vėžliais, jeigu pasisekdavo pasprukti į artimiausius kalnus. O daugiausia laukiniais augalais, ir tai vogčiomis nuo prižiūrėtojo. Pagauti būdavo mušami, spardomi ir net užmušami. Susirgus vis tiek varydavo į darbą, net primušdavo nepaeinančius. Nuo nepakenčiamo karščio, bado, užteršto vandens prasidėjo ligos: dizenterija, maliarija, šiltinė. Jau pirmą mėnesį žmonės pradėjo masiškai mirti“, – rašo E. Pempienė 1988 m. lapkričio 10 d. laiške⁵².

Panašiai prisimena ir jau cituota Gražina Vilutienė-Haškerytė: „Ten (Dušanbėje – aut.) iškrovė iš vagonų, paėmė visus dokumentus, kurių dar buvo neatėmę Alytuje, ir išskirstė, kaip vergus, po atsilikusius kolūkius. Visą kelią tremtin ir pradžioje dirbant kolūkiuose jokio maisto nedavė. Buvo pareikšta, kad „atvežė ne valgyti, o dirbt“. Vėliau, išmirus vaikams ir seneliams, pradėjo retkarčiais atvežt ir duot grūdų (vadino tai avansu už darbadienius). Grūdus atveždavo ir dalindavo komendantas. Pagal turimas žinias, mūsų šeimai grįžus į Lietuvą (1946 m. – aut.), po kiek laiko ten kilo šiltinės ir dizenterijos epidemija, ir dauguma ligonių, suvežtų į barakus, mirė.“⁵³

„Kiek teko patirti baisumų, iš bado valgėme čerepakus, žvuvį šunį, žolę ir kitus baisesius dalykus. Ir tuos valgėm pasislėpę, ir tų neduodavo“, – prisimena Ema Gadžinskienė⁵⁴.

Jau cituotam tremtiniui Leonui Levinskui tremties pradžia priminė scenas iš vergų turgaus: „Mus atvežus į Ujoly gyvenvietę, atjojo kolūkių pirmininkai, kurie priminė vergų pirklius iš „Dédės Tomo trobelės“. Bizūnais pliauškindami, bizūnais rodydami,

rinkosi sau žmones, kurie tvirtesni, kas turėjo daugiau maišų. Buvo labai karšta, daugiau kaip 40 laipsnių karščio. Tokio kaip Lietuvoje vandens nebuvo. Reikėjo gerti upės vandenį, kuris buvo drumzlinas, kaip kava. Todėl sirgome žarnyno ligomis. Daug pelkių, daug uodų, kurie platino maliariją. Vaistas chinas labai gadino kepenis. Po pusantrų metų skyrė daržus. Juos apsėjom, tačiau sudygus augalams buvome išbuožinti ir perkelti į kitą kolūkį ant plikos žemės. Išsikasėm žeminę, iš švendrių pasidarėm palapinę. Mano darbas buvo kaupti medvilnę laukuose. Be pietų, visą dieną apie 13 valandų dirbom. Jokio pavėsio. Galvą šlapinom vandeniu arba guldavom į vagą ir po lapais truputį pailsėdavom. Nedirbantys nieko negavo, o dirbantieji – po 1,5 kg miežinių miltų su vabaliukais. Vienintelis išsigelbėjimas nuo bado – bėgti į kalnus ir prisigaudyti vėžlių. Jie nedideli, kaip lėkštė. Taip gindavomės nuo bado.“⁵⁵

Priversti gyventi tokiomis nežmoniškomis sąlygomis, nepaisydami gresiančių žiaurių bausmių, tremtiniai stengėsi pabėgti. Vardyno elektroninėje duomenų bazėje yra informacija apie 72 asmenis, pabėgusius iš Tadžikijos į Lietuvą, o vėliau sugautus, nuteistus ir kalintus lageriuose.

V. Zemskovo duomenimis, deportuotų etniniu pagrindu SSRS gyventojų skaičius 1945 m. sudarė didžiąją dalį visų tremtinių: iš 2,5 mln. jų buvo 1,8 mln., t. y. 70 proc. Tarp jų turėtų būti ir Lietuvos etniniai vokiečiai, ištremti 1945 m. gegužės mėn. į Tadžikiją.

Interneto prieigoje <http://cuban.ortodoxy.ru/stanica>⁵⁶ yra pateikta lentelė, kurioje apskaičiuota, kiek kartų gimstamumas didesnis arba mažesnis už mirtingumą tremtyje įvairiais laikotarpiais. Šis lietuvių rodiklis buvo: 1945 m. – minus 47,3; 1946 – minus 10; 1947 – minus 48,37. Didesnis mirtingumas ir tik 1945 m. buvo „tikrųjų stačiatikių“ tikinčiųjų – minus 72. Lietuvos

gyventojai, ištremti dėl savo ar šeimos narių vokiškos kilmės, nors karas jau ėjo į pabaigą, buvo pasmerkti kančioms ir bado mirčiai.

INTERNUOTI „PRIEŠO TAUTYBĖS“ PILIEČIAI JAV IR KANADOJE

Kitose su hitlerine Vokietija ir jos sąjungininkėmis kariaujančiose valstybėse, JAV, Didžiojoje Britanijoje, Australijoje, Kanadoje, tautinės mažumos, etniškai susijusios su „priešo tauta“, buvo laikomos nepatikimomis, pavojingomis šalies saugumui. Būdavo sudaromi nepatikimų asmenų sąrašai, vykdavo jų apklausos-tardymai, paskui šeimos būdavo perkeliamos į internautųjų stovyklas arba į vietoves, kurios neturėjo karinės strateginės reikšmės.

Pagal dar nuo 1798 m. tebegaliojantį Svetimšalių priešų aktą, kuris kilus karui ar esant invazijos pavojui leidžia sulaikyti, internuoti ar kitaip suvaržyti „priešo tautybės“ gyventojų laisvę, Jungtinėse Amerikos Valstijose 1939–1941 m. įvairios specialiosios tarnybos, FTB, Teisingumo departamento ir kariuomenės žvalgybos skyriai sudarinėjo valstybei pavojingų etninių vokiečių, italų, t. y. „priešų tautybės“ gyventojų, vyresnių kaip 14 metų, sąrašus. Iš 60 mln. vokiečių kilmės amerikiečių, kurių dauguma gyveno nuo seno ir jų protėviai įrodė savo lojalumą dar Pilietinio karo laikais, buvo internuota daugiau kaip 11 tūkstančių gyventojų⁵⁷.

JAV valdžia privertė Lotynų Amerikos valstybių vyriausybes deportuoti į JAV vokiečių kilmės gyventojus iš Lotynų Amerikos. Daugiau kaip keturi tūkstančiai asmenų buvo areštuoti, susodinti į laivus ir atplukdyti į internautųjų stovyklas Teksaso valstijoje⁵⁸.

Po Hitlerio sąjungininkų japonų JAV karo bazės Pearl Harbore sunaikinimo 1941 m. gruodžio 12 d. kilusi visuomenės reakcija privertė prezidentą Ruzveltą imtis

veiksmų prieš šalyje gyvenančius japonų kilmės piliečius. 1942 m. vasario 19 d. prezidentas pasirašė įstatymą 9066, kuriuo 120 tūkst. japonų kilmės gyventojų turėjo būti perkelti iš savo namų Havajuose ir Kalifornijos valstijoje bei kitų JAV vietovių, paskelbtų karine zona, į internautųjų stovyklas. Beveik du trečdaliai internautųjų turėjo JAV pilietybę, be to, pusė jų buvo vaikai. Numatytoms išskeldinti šeimoms buvo skirtos 48 valandos pasiruošti, parduoti ar kam nors palikti prižiūrėti nekilnojamąjį turtą, nusipirkti būtiniausių prekių, drabužių. Dėl skubėjimo namai ar kitas turtas buvo parduodama labai pigiai. Kanadoje 1942 m. įstatymu buvo įteisintas japonų kilmės kanadiečių išskeldinimas 100 mylių spinduliu nuo Britų Kolumbijos provincijos ribos. 1942 m. kovo 4 d. 22 tūkstančiams japonų kilmės kanadiečių buvo liepta per 24 val. susiruošti išskeldinimui. Iš pradžių visas kontingentas buvo įkalintas laikinose patalpose Vankuveryje. Iš ten moterys, vaikai ir seneliai buvo perkelti į internautųjų stovyklas vidurinėse šalies srityse. Vyrų buvo nusiųsti į kitas stovyklas ir naudojami priverstiniais kelių statybos darbams. Internautieji, kurie protestuodavo dėl atskyrimo nuo šeimų arba pažeisdavo komendanto valandos taisykles, buvo perkelti į Ontario karo belaisvių stovyklą. Internautųjų nuosavybė – žemė, verslas, kitas turtas – buvo vyriausybės konfiskuotas ir parduotas. Gautos lėšos buvo skiriamos internautiesiems išlaikyti ir aptarnauti. 1945 m. buvo išleistas įstatymas, nurodantis japonams grįžti į Japoniją ir atsisakyti Kanados pilietybės arba apsigyventi rytinėje Kanados dalyje. Į Vankuverį etniniai japonai negalėjo sugrįžti iki 1949 m.

Palyginimui totalitarinės Sovietų Sąjungos elgesį su „priešo tautybės“ – vokiečių kilmės Lietuvos gyventojais – čia mes plačiau aptarsime tik vokiečių kilmės amerikiečių persekiojimą, perkėlimą į internautųjų

stovyklas, gyvenimo sąlygas ir netektis dėl šių valdžios veiksmų. „Mes turėjome tik savaitę pasirengti perkėlimui, sutvarkyti nuosavybės reikalus, paliekant tik tai, ką galėjome pasiimti su savimi“, – prisimena Williamas Hohri⁵⁹. Dauguma pardavė savo namus, fermas, verslą nuostolingai arba išnuomojo kaimynams, perdavė religinėms bendruomenėms. Niekas nežinojo, kiek laiko internavimas tęsis. Kiekviena šeima gavo identifikacijos numerį ir į internuotųjų stovyklas buvo vežama automobiliais, sunkvežimiais, traukiniais, daiktų pasiėmė tik tiek, kiek galėjo gabantis patys. Dažnai vyrai būdavo atskiriami nuo šeimų, nors vėliau turėjo galimybių persikelti ir gyventi kartu su šeima. Didžiausios stovyklos buvo įkurtos Teksase: Cristal City, Seagoville, Kenedy, taip pat Šiaurės Dakotoje – Linkolno Fortas, Niujorko valstijoje – Ellis Island ir New York Harboro stovyklos. Internavimo stovyklos buvo aptvertos spygliuotos vielos tvoromis, saugomos ginkluotų sargybinių, kurie galėjo stovyklos gyventojus, nepaklususius taisyklėms ar dėl kitų priežasčių, perkelti į griežtesnės izoliacijos stovyklą. Susirašinėjimas buvo cenzūruojamas, kontaktai su išoriniu pasauliu griežtai ribojami. Žmonės masiškai rašė apeliacijas valstybinėms institucijoms, bet tik maža dalis apeliacijų pasiekdavo tikslą ir šeimos būdavo išlaisvinamos. Vyrai buvo samdomi dirbti geležinkelio remonto darbus Šiaurės Dakotoje, kirsti miškus. Už darbą buvo mokama bendrais pagrindais kaip ir laisviems piliečiams. Internuotieji buvo įkalbinėjami emigruoti į Vokietiją. Daugelis sutiko, nematydami geresnės ateities savo šeimoms, uždarytomis stovyklose. Federalinės valdžios sprendimu sutikusieji emigruoti žmonės buvo naudojami mainams į Vokietijoje internuotus civilius amerikiečius. Iš viso buvo surengtos šešios mainų operacijos, didžiausia iš jų vykdyta 1945 m. sausį. Jos metu į Europą buvo nugabenta apie

tūkstantis internuotųjų su šeimomis. Bet ir buvusioje tėvynėje jų laukė nepavydėtinas likimas. Štai vienos šeimos istorija⁶⁰. Eiserlochų penkių žmonių šeima (trys JAV gimę vaikai: 11 ir 6 metų ir 11 mėnesių) gyveno kaime, Ohajo valstijoje, pačių statytame name. Tėvas buvo vokiečių kilmės statybos inžinierius. 1941 m. gruodį FTB išsivedė tėvą. Šeima visą savaitę nežinojo, kur jis yra. Anksčiau jų atžvilgiu draugiška bendruomenė tapo jiems nepakanti, todėl turėjo parduoti savo namą ir žemę už žemą kainą. Vyriausybė išaldė jų skurdžias pajamas, griežtai apribojo jų naudojimą. Šeima su mažais vaikais dvejus metus glaudėsi pas gimines, kol buvo leista gyventi kartu su šeimos galva Crystal City internuotųjų stovykloje Teksase. Po keleto valdžios institucijų siūlymų Eiserlochas sutiko su šeima repatriuoti į Vokietiją, kur jie turėjo būti iškeisti į nacių internuotus amerikiečius. 1945 m. sausį iškeliauja laivu su kitais vokiečiais (jų buvo apie tūkstantį). Kelionės metu ponia Eiserloh pagimdo berniuką. Jie išlaipinami Marselyje, toliau vežami į Bregencą, kur iškeičiami į civilius amerikiečius. Kelyje šeima buvo apvogta. Toliau nutarė vykti pas gimines į Frankfurtą, visą kelią rizikuodami patekti į sąjungininkų bombardavimą. Vėl apsigyveno pas gimines. Vaikai nekalbėjo vokiškai. Netrukus jie pajuto aplinkos priešišumą. Gestapininkai įtarė Eiserlohą esant amerikiečių šnipą, jis buvo tardomas ir šešių SS vyrų sumuštas šeimos akivaizdoje. Ponia Eiserloh, vėl likusi viena su vaikais ir nežinodama apie vyro likimą, susirgo nervų liga, kuri tęsėsi visą likusį gyvenimą. Po kelių mėnesių JAV armijos kariai išlaisvino tą kalėjimą, kur buvo uždarytas Eiserlochas, ir jis grįžo namo. Šeimai pavyko išgyventi sudėtingus metus po karo. Vėliau du vyriausieji sūnūs grįžo į JAV. Jų pastangomis tėvai ir du jaunesni broliai bei seserys gavo leidimą grįžti į JAV. Eiserlochas negalėjo rasti gero darbo nei Vokietijoje, nei

JAV ir mirė 65 metų amžiaus. Vaikai taip ir nesužinojo, kodėl jų šeima buvo internuota.

Kai kuriose stovyklose buvo laikomi įvairių tautybių (kurių kilmė buvo susijusi su JAV kariaujančiomis valstybėmis) JAV gyventojai. Gyvenimo sąlygos stovyklose buvo asketiškos, maistas pakankamas. Stovyklose veikė vaikų darželiai, mokyklos. Medicininis aptarnavimas ir higienos sąlygos buvo patenkinami. Dirbantys viešuosius darbus internautieji gaudavo atlyginimus, kaip ir laisvieji. Tačiau psichologinė aplinka buvo sunkiai pakeliama, ypač jauniems žmonėms. Štai jaunuolio istorija: gyvendamas Vokietijoje Maksas Ebelis nenorėjo stoti į Hitlerio jaunimo sąjungą ir 1937 metais atvyko pas tėvą į JAV, Bostoną. Kilus Antrajam pasauliniam karui, buvo įregistruotas atrankai į karo tarnybą. Jis sutiko vykti kovoti su Ramiojo vandenyno valstybėmis, bet ne su Vokietija. 1942 m. rugsėjį M. Ebelis areštuojamas. Tardant buvo griežtai smerkiamas, kad nenori kariauti Europoje. Tris mėnesius jis laukė JAV generalinio prokuroro sprendimo Bostono kalėjime. Japonui kaliniui persipjovus gerklę skutimosi peiliuku, jis išgelbėjo jo gyvybę. 1943 m. sausį M. Ebelis buvo išvežtas į Ellis Islando stovyklą, kur buvo laikomi šimtai internautų. Sąlygos buvo blogos, privatumą palaikė tik atsivėrimas paklodėmis, šmirinėjo žiurkės. Medicininis aptarnavimas ir maistas buvo prastas. Po savaitės jie kareivių buvo atgabenti į labai saugomą stovyklą Forrest, Tennesio valstijoje. M. Ebelis savanoriškai ėmė dirbti stovyklos ligoninėje. 1943 m. gegužę buvo vienas iš 100 vyrų, atrinktų dirbti prie Šiaurės vandenyno geležinkelio Šiaurės Dakotoje. Darbas buvo sunkus, gyvenimo sąlygos prastos, nameliai šildomi anglies krosnelėmis, miegoti sudedamos lovelės, atviros prausyklos. Bet M. Ebeliui toks gyvenimas buvo priimtinesnis negu patogus ir sotus, bet patalpose, apsuptose spygliuota viela,

saugomas šunų ir ginkluotų vyrų. Jų geležinkelio brigada padėjo remontuoti vietinę bažnyčią. M. Ebelio iniciatyva buvo surinkta lėšų dešimtmetės Sioux princesės gydymui nuo tuberkuliozės. Pavasarį JAV teisingumo departamentas pripažino, kad geležinkelio brigada atliko vertingą paslaugą JAV kariuomenei ir sutiko persvarstyti jų internavimo bylą ir M. Ebelį buvo išlaisvintas⁶¹.

Dar vieno vokiečių kilmės jaunuolio amerikiečio ir jo šeimos likimas Eberhardo E. Fuhro knygoje *My Internment by the US Government*, 2001.

„1942 m. rugpjūtį JAV vyriausybė internavo mano tėvus, vokiečių kilmės JAV gyventojus. Mano 12-metis brolis, nors buvo gimęs Cincinyje, taigi JAV pilietis, buvo išsiųstas į našlaičių prieglaudą. Kitam mano broliui (18 m.) ir man (17 m.) buvo leista pasilikti namuose, bet pragyvenimu turėjome rūpintis patys. Mano brolis netrukus įstojo į Ohajo koledžą ir gavo stipendiją. Aš gyvenau atskirai, taip pat stojau mokytis į Woodwardo koledžą Cincinyje. Gyvenimui užsidirbdavau išnešiodamas laikraščius. Kartas nuo karto buvau FTB agentų apklausiamas apie šeimos draugus, gimines Vokietijoje ir internuotus tėvus. Buvo apklausiami ir kai kurie mano kaimynai. 1943 m. kovo 23 d. Woodwardo koledže buvau dviejų FTB agentų suimtas, surakintas ir vedamas nukreipus į mane pistoletą, nors man tada buvo tik 17 metų. Aš nebegrįžau į mokyklą, netekau ne tik savo daiktų, bet ir buvau pažemintas. Mane nuvedė į miesto policijos nuovadą, kur jau buvo suimtas mano brolis. Čia paėmė pirštą atspaudus ir mus abu uždarė į Hamilton County kalėjimą. Buvome aprenkti kalėjimo drabužiais ir uždaryti į atskirą kamerą su WC ir grandinėmis prirakinta metaline lova. Kitų kamerų kriminaliniai kaliniai ėmė šūkauti: „Naciai, hunai, vokiečiai, jums galas.“ Kitą dieną buvome apklausiami Federalinės tarnybos,

nei liudininkais, nei advokatu pasinaudoti nebuvo leista. Mane apklausinėjo 5 ar 6 Federalinės tarnybos pareigūnai. Pirmiausia dėl mano pasisakymo apie Hitlerį, kai man buvo dvylika metų. Kiti klausimai buvo dėl mano dalyvavimo Vokiečių Amerikos dienoje ir piknike 1939 bei 1940 metais. Jie netgi turėjo nuotraukų iš tų piknikų. Po apklausos mus su broliu vėl surakino ir nuvežė į namus paimti drabužių bei kitų reikalingų daiktų. Taip paskutinį kartą matėme savo namus. Vėliau namai buvo išplėsti: nuotraukos, smuikas, fortepijonas, baldai, šeimos relikvijos dingo visam laikui. Kitą rytą federalinis pareigūnas mus, kaip kriminalinius kalinius, surakintus, vežė į Čikagą, kur su kitais internuotaisiais išbuvome apie tris mėnesius. Mūsų buvo apie 20 kalinių. Šis skaičius buvo stabilus, nors vienus išveždavo į stovyklas Šiaurės Dakotoje ir Teksase, kitus išleisdavo į laisvę, į jų vietą atveždavo naujai internuotus.

Po dešimties dienų man sukako 18 metų. Aš žinojau, kad pagal įstatymą turiu užsiregistruoti, nors mūsų kalėjimo direktorius ir prieštaravo. Bet Teisingumo ministerija jam nurodė, kad negalima trukdyti registruotis, ką aš ir padariau ne kalėjime. 1943 m. liepą mes buvome su apsauga išsiųsti į stovyklą Crystal City, Teksase, netoli Meksikos sienos, kur buvo apie 1000 internuotų vokiečių iš JAV bei Lotynų Amerikos ir japonų. Ten mes radome tėvus ir mūsų brolių. Tai mums buvo gera naujiena. Bet bloga naujiena buvo tai, kad tvora buvo 12 pėdų aukščio, saugoma bokštuose ginkluotų sargybinių. Temperatūra pakildavo iki 40 laipsnių. Šiaip gyvenimo sąlygos buvo toleruotinos. Vyko kultūrinis gyvenimas. Japonai rengdavo savo tautines šventes, mes savo, vyko sporto varžybos. Internuotųjų kontingentas nuolatos keisdavosi, daugelis vokiečių, ypač iš Lotynų Amerikos, bei japonai sutikdavo vykti į savo kilmės šalis, kur jie buvo iškeičiami į karo belaisvius arba civilius amerikiečius.

Po Pergalės dienos mes tikėjomės būti paleisti, tačiau Prezidentas Harry Trumanas nusprendė, kad internuotieji dar yra „pavojingi“ ir turėtų būti išsiųsti atgal į Vokietiją. Bet mes nesutikome repatrijuoti, likome iki 1947 metų, padėjome griauti stovyklos pastatus. Paskui mes buvome atgabenti į Ellis Island stovyklą. Sąlygos buvo blogos, ankšta, purvina ir nuobodu. Galiausiai po daugelio teisinių ginčų ir Kongreso posėdžių generalinis prokuroras išlaisvino paskutinius internuotuosius 1947 m. rugsėjį. Praradau penkerius metus normalaus gyvenimo, buvau žeminamas, negalėjau mokytis, ir tai tik todėl, kad tėvai buvo vokiečiai. Bet man ir pasisekė – Crystal Cityje sutikau savo nuostabią žmoną Barbarą⁶².

Dauguma internuotųjų stovyklų buvo uždarytos iki 1945 m. lapkričio, tik Crystal City stovykla nustojo veikti 1947 m. pabaigoje, o ilgiausiai veikė Ellis Island – iki 1948 m. rugpjūčio. Prieš paleidžiant kai kurių suaugusių internuotųjų buvo reikalaujama pasirašyti pasižadėjimą nepasakoti apie gyvenimą stovykloje. Daugelis buvusių internuotųjų stovyklose nieko nepasakojo apie savo išgyvenimus iki XX a. pabaigos. 1980 m. buvo įkurta Karo metais perkeltųjų ir internuotųjų civilių reikalų komisija, kuri, nors daugiausia rūpinosi japonų kilmės amerikiečių problemomis, pripažino, kad su Europos tautų kilmės amerikiečiais buvo elgiamasi „šurkščiai, nors teisingai“.

IŠVADOS

Apibendrintai galima teigti, kad Antrojo pasaulinio karo metais kariaujančių valstybių vadinamieji „priešo tautybės“ gyventojai, kurių dauguma tuo metu turėjo ir tų šalių pilietybę, buvo perkelti iš savo gyvenamųjų vietų į valdžios nurodytas vietas, kur buvo ribojamas laisvas judėjimas ir

taikomi įvairūs draudimai, kurių griežtumas ir poveikis žmonių gyvenimo sąlygų kokybei įvairiose kariuojančiose su Hitlerio Vokietija ir jos sąjungininkais valstybėse buvo labai skirtingas.

Sovietų Sąjungos etniniai vokiečiai pagal 1941 m. rugpjūčio 12 d. ir 27 d. Liaudies ūkio komisariato ir VKP(b) CK nutarimus buvo tremiami į atšiaurus klimato vietas, verčiami dirbti šaltyje be tinkamų darbo drabužių, gyventi beveik nešildomose patalpose, maitinami nekokybišku, be būtino išgyvenimui kalorijų kiekio maistu.

Antrajam pasauliniam karui einant į pabaigą, Sovietų Sąjunga vėl okupavo Baltijos valstybes ir jose vėl veikė sovietiniai įstatymai, tarp jų ir 1941 m. rugpjūčio 12 d. ir 27 d. Liaudies ūkio komisariato ir VKP(b) CK nutarimai. Lietuvos gyventojai, kurių kilmė susijusi su vokiečių tautybe ar išpažino protestantų tikėjimą, karo pabaigoje buvo išstremti į karštą, neįprastą klimatą Tadžikijoje. Čia jie buvo verčiami dirbti karštyje iki išsekimo, susirgusiems maliarija, dezinterija ar kitomis infekcinėmis ligomis nebuvo teikiama net elementari medicinos pagalba, negavo maisto ir vandens. Per pirmuosius dvejus

tremties metus iš bado ir pietų klimato ligų mirė daugiau kaip trečdalis žmonių. Likę gyvi tremtiniai išleisti grįžti namo tik 1956 metais.

JAV ir kitų demokratinių valstybių „priešo tautybės“ gyventojai karo metais taip pat patyrė daug sunkumų. Buvo susiaurintos jų pilietinės teisės, prarado turtą, vaikai kelerius metus negalėjo mokytis pageidaujamos mokyklose. Nuolatinės apklausos, žeminiškai, nežinia dėl atskirtų šeimos narių likimo paliko potrauminius pėdsakus visą tolesnį gyvenimą. Tačiau nei japonų, nei amerikiečių sociologų darbuose, nei autentiškuose atsiminimuose nerasta duomenų, kad gyvenimo sąlygos internuotųjų stovyklose būtų kėlusios pavojų sveikatai ir gyvybei.

Totalitarinis Stalino epochos režimas, nepaisydamas elementarių humanizmo principų, vadovaudamasis žmogų niekinančia ir nuvertinančia komunistine ideologija, sulaužė tūkstančių įvairių tautybių savo piliečių likimus.

V. Zemskovo nuomone, klaidinga aiškinti tautų deportacijas kaip karo metų rezultatą, atvirksčiai: „karo metų aplinkybės Stalino valdžios buvo panaudotos nacionaliniam klausimui spręsti.“⁶³

Literatūra

Anušauskas Arvydas. *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996.

Arbušauskaitė Arūnė. *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2002.

Chin Aimee. *Long-run labour market effects of Japanese American during World War II on working-age male internees*, University of Houston, 2004.

Dove Richard (ed.). *Totally un-English?: Britains Internment of Enemy Aliens. In Two World Wars*, The Yearbook of the Research Centre for German and Austrian Exile Studies, 2005, Vol. 7, 209 p.

Enemies within: Italian and other internees in Kanada and abroad, Ed. F. Iacovetta, R. Perin and A. Principe, University of Toronto, 2000.

Harrison Ernest. J. *Lithuania's fight for freedom. Third European edition*, B. v., 1948, Lietuvių archyvas, Studijų biuro leidinys, Kaunas, 1942.

Lietuvos gyventojų genocidas. 1939–1941. I t., 1992, 1998; 1944–1947. II t., 2005; 1948. III t., 2007; 1949. IV t., 2014; 1950–1953. V t., 2020.

Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose, sudarė E. Grunskis ir kt., Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995.

Nekrich Aleksandr. *The punished Peoples. The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, New York: W. W. Norton, 1979.

Pajaujis-Javis, Joseph. *Soviet Genocide in Lithuania*, N.Y.: Manyland Books, 1980.

Pelėkis K. *Genocide: Lithuanian's Threefold Tragedy*, Lithuanian American Council, N. Y., 1953.

Tarasonis Vytautas, Bajoriūnas Antanas, Gedi­minskas Donatas. *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius, 1992.

Бугай Николай. Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...», Москва, 1992.

Бугай Николай. Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...», Москва, 1995.

Земсков Виктор. Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных. 1930-е–1950-е годы. [Interaktyvus], Институт Российской истории РАН, prieiga per internetą: <http://demoscope.ru/popul/popul13.html> [žiūrėta 2008 08 21].

Земсков Виктор. Спецпоселенцы: по доку­ментации НКВД-МВД СССР, in: Социологиче­ские исследования, 1990, № 11.

Земсков Виктор. Заключенные, спецпоселе­нцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: статистикогеографический аспект, in: История СССР, 1991, № 5.

Земсков Виктор. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950-х годах, Отечествен­ные архивы, 1993, т. 1.

Nuorodos

¹ Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР, Москва: Мосгорархив, 2002, с. 41.

² Международный исторический журнал, 2000, No. 8; www.history.ru/forum/index, taip pat: Известия ЦК КПСС, 1989, № 3, с. 151–152.

³ Nekrich A., *The punished Peoples. The Depor­ta­tion and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, New York: W. W. Norton, 1979, 170 p.

⁴ Harison E. J., *Lithuania's fight for freedom*, Third European Editon, 1948, 62 p.

⁵ Pelėkis K., *Genocide: Lithuanian's Threefold Tragedy*, Lithuanian American Council. N. Y., 1953.

⁶ Pajaujis-Javis J., *Soviet Genocide in Lithuania*, N. Y.: Manyland Books, INC, 1980, 242 p.

⁷ Земсков В., „Спецпоселенцы: по докумен­тации НКВД-МВД СССР“, Социологические исследования, 1990, № 11; „Заключенные, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные: статистико-географический аспект“, История СССР, 1991, № 5; „Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–1950-х годах“, Отечественные архивы, 1993, т. 1; Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных.

Земсков Виктор. Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных. 1930-е–1950-е годы, [interaktyvus], Институт Российской истории РАН.

Земсков Виктор. Спецпереселенцы в СССР. 1930–1960, Москва: Наука, 2003, Книга для учителя. История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР, Москва: Мосгорархив, 2002.

Милова Ольга. Депортация народов СССР (1930–1950-е годы), ч. 2, Депортация немцев (сентябрь 1941–февраль 1942 гг.), Москва: 1995.

Полян Павел. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР, Москва: ОГИ – Мемория, 2001.

Судьбы Российского крестьянств, ред. Ив­ницкий Н. А., Рос. гос. гуманит. ун-т, 1996.

Jacobs Arthur. Internment in the United States during WWII, December 7, 1941–July 1948. www.foitimes.com www.history.ru/forum/index 59.

1930-е – 1950-е годы. [interaktyvus], prieiga per internetą: <http://demoscope.ru>. Институт Российской истории РАН [žiūrėta 2008-08-21].

⁸ Бугай Н., Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: «Их надо депортировать...», Москва: Дружба народов, 1992. 286 с.; Л. Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию...», Москва: АИРО-XX, 1995, 320 с.

⁹ Милова О., Депортация народов СССР (1930–1950-е годы), ч. 2, Депортация немцев (сентябрь 1941–февраль 1942 гг., Москва, 1995.

¹⁰ Полян П., *Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР*, Москва: ОГИ – Мемория, 2001. 327 с.

¹¹ Otto Pohl J., „The Persecution of the Ethnic Germans in the USSR during World War II“, *The Russian Review*, vol. 75. no. 2, April 2016, [žiūrėta 2015-05-20].

¹² Земсков В., Спецпереселенцы в СССР. 1930-1960, Москва: Наука, 2003. 306 с.

¹³ Бугай Н., Л. Берия – И. Сталину..., с. 47.

¹⁴ *Lietuvos gyventojų genocidas. 1939–1941*, 1992, I t.; 1944–1947, 2005, II t.; 1948. 2007, III t.; 2014, IV t.; 2020, V t., ats. red. T.B. Burauskaitė, Vilnius: LGGRTC.

¹⁵ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios*

dokumentuose, sudarė E. Grunskis ir kt., Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1995, 625 p.

¹⁶ Anušauskas A., *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, Vilnius: Mintis, 1996, 494 p.

¹⁷ Tarasonis V., Bajoriūnas A., Gediminskas D., *Lietuvos tremtiniai Tadžikijoje*, Vilnius, 1992, 70 p.

¹⁸ Visa ši medžiaga, pradėta kaupti 1988 m. liepą įsikūrusios Sąjūdžio komisijos stalinizmo nusikaltimams tirti, vėliau tapusios Represijų Lietuvoje tyrimo centru, nuo 1997 m. – LGGRTC, čia ir yra saugoma.

¹⁹ Homepage of Arthur D. Jacobs, Major, USAF Retired; Researcher; Internment in the United States during WWII, December 7, 1941–July 1948; www.foitimes.com/+WW2+german.

²⁰ Perin, R., co-editor, *Enemies Within: Italian and Other Internees in Canada and Abroad*.

²¹ Chin Aimee, *Long-run Labour Market Effects of Japanese American During World War II on Working-age Male Internees*, University of Houston, 2004, p. 35.

²² Полян П., *Не по своей воле...*, с. 55, 22.

²³ Земсков В., Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных. 1930-е–1950-е годы..., prieiga per internetą: <http://demoscope.ru/popul/popul13.html> [žiūrėta 2008-08-21].

²⁴ Судьбы российского крестьянства, науч. ред. Н. А. Ивницкий, Рос. гос. гуманит. ун-т, 1996, с. 194–195.

²⁵ Ibid., p. 196.

²⁶ Земсков В., Демография заключенных, спецпоселенцев и ссыльных. 1930-е–1950-е годы..., с. 5–6.

²⁷ Полян П. *Не по своей воле...*, с. 90.

²⁸ Ibid., p. 7.

²⁹ Полян П., *Не по своей воле...*, с. 114, 254–255.

³⁰ Pohl J.O., Soviet Apartheid: Stalin's Ethnic Deportations, Special Settlement Restrictions, and the Labor Army: The Case of the Ethnic Germans in the USSR, *Hum Rights Rev* 13, 205–224 (2012). <https://doi.org/10.1007/s12142-011-0215-x>.

³¹ Бугай Н., Л. Берия – И. Сталину..., с. 51–52.

³² Ibid.

³³ Земсков В., Спецпереселенцы в СССР..., с. 22.

³⁴ Бугай Н., Л. Берия – И. Сталину..., с. 9–11.

³⁵ *Lietuvių archyvas. Studijų biuro leidinys*, Kaunas, 1942, p. 23–27.

³⁶ Ibid., p. 26.

³⁷ Arbušauskaitė A., *Gyventojų mainai tarp Lietuvos ir Vokietijos pagal 1941 m. sausio 10 d. sutartį*, Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė, 2002, p. 35.

³⁸ Arbušauskaitė A., *Gyventojų mainai...*, 2002.

³⁹ Земсков В. Спецпереселенцы в СССР. 1930–1960, Москва: Наука, 2003, с. 11.

⁴⁰ Полян П., *Не по своей воле...*, с. 116.

⁴¹ *Lietuvos gyventojų trėmimai...*, p. 95–97.

⁴² Бугай Н. Л., Берия – И. Сталину..., с. 47.

⁴³ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 15, l. 42.

⁴⁴ Ten pat, b. 13, p. 103–104.

⁴⁵ Kauno miesto NKVD viršininko Svečnikovo pranešimas LSSR NKVD kalėjimų skyriaus viršininkui A. Čečevui, LYA, f. V-135, ap. 7, b. 13, p. 108.

⁴⁶ Бугай Н., Л. Берия – И. Сталину..., с. 48.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ LYA, f. V-135, ap. 7, b. 5, l. 5.

⁴⁹ LGGRTC archyvas. Anketa 48 872.

⁵⁰ LGGRTC archyvas. Anketa 25 777.

⁵¹ LGGRTC archyvas. Anketa 20 401.

⁵² LGGRTC archyvas. Anketa 9359.

⁵³ LGGRTC archyvas. Anketa 20 401.

⁵⁴ LGGRTC archyvas. Anketa 62791.

⁵⁵ LGGRTC archyvas. Anketa 25 771.

⁵⁶ [žiūrėta 2020-07-05].

⁵⁷ Jacobs A. D., www.foitimes.com/+WW2+german [žiūrėta 2020-08-14].

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ www.foitimes.com/internment/Eiserloh.htm.

⁶¹ Earle S. M., Germans, too, were imprisoned in WWII, 2000; www.foitimes.com/internment/Ebel.htm.

⁶² www.foitimes.com/internment/Fuhr.htm 245/.

⁶³ Земсков В., Спецпереселенцы в СССР..., с. 59.

Teresė Birutė Burauskaitė

„ENEMY NATIONALITIES“ – THE FATE OF THE LITHUANIAN POPULATION OF GERMAN ORIGIN AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR

Summary

Repressive politics of the Soviet Union is examined rather well by Russian and Lithuanian researchers. Many of the most important archive documents and research works on the repressions against Lithuanian people are published. Few, however, know of the deportation from Lithuania to Tadjikistan persons of German ancestry at the end of Second World War. Only one book of 70 pages in 1992 and some articles in the newspapers have been published about deportation of this national minority of Lithuania. In this article the attempt have made to define the criteria of selection and other circumstances of the deportation of 908 persons of German ancestry on the 22–26 of April, 1945, by using electronic basis of data gathered in the Centre of the Research of Genocide and Resistance in Lithuania (further – EBD), documents from the previous KGB archive and the manuscript recollections of the deportees themselves. One tenth of Lithuanian people had been repressed on their social or national origin during Soviet occupation 1940–1941 and 1944–1990. The implementation of the Instruction on the deportation of anti-soviet elements from Baltic countries, signed by I. Serov on October 11, 1939, begun on July, 1940. In this document like “enemies of people” had been defined persons, who repatriated from Germany, Germans, who signed to be repatriated, but refused to leave and persons, who had relatives in Germany. Later category “who has relatives in Germany” was excluded, but the category “people, who tried to escape to Germany under the coverage of repatriation” was added. According to those categories, 3670 people were registered. Taking into consideration that in 1940 36 000 Germans and some 500 citizens of Germany lived in Lithuania, every one German of ten was to be deported. According to the data of EBD, in Lithuania before the beginning of German – Soviet War were repressed 106 ethnical Germans, among them: 23 were deported, 4 of them died in exile; 69 arrested, 8 of them were released during the first days of the German – Soviet War, 17 were passed to Germany according to the Agreement of the Exchange, 14 died in the places of confinement; there are no data about 30 prisoners; for 14 people the category of repression is not set. Russian sociologist V. Zemskov have maintained that this group of deportees (in all 12 682 persons from Lithuania were deported in June, 1941) was replaced in the settlements under the most strict regime than kulak deportees because of their “higher social danger”. The beginning of German – Soviet War and the Nazi occupation ruined Soviet plans of liquidation of the “anti-soviet element” in Lithuania. During World War Two USSR government viewed Soviet Germans and others of “enemy ancestry” as potentially dangerous diversionists and spies. All the Russian Germans were deported from Volga region to Novosibirsk, Omsk regions, Altai land, Kazakhstan SSR and statehood of Volga German region have

been liquidated according the Decree of the Presidium of High Soviet of the USSR on August 28, 1941. In 1941–1942 1200 thousand Soviet citizens of German ancestry were deported. Men were to be deported of the age of 15–55 and women – 16–45, together with children not younger than three years old. All of them were mobilized to the so called “labour armies”, where they in the half-starved circumstances were forced to work in the very hard climate conditions and to live in the unsuitable for living premises without heating. In summer 1944 Red Army pushed out German occupants from the Lithuanian territory. After them came the soldiers of NKVD, prepared to go on with repressions against Lithuanian people. The first deportations after the war fell on the ethnical Germans in Lithuania, as they were considered “the enemy nationality”. In Special Archive of Lithuania decrees are preserved about the deportation of 626 people (200 families). In these documents the persons, selected for deportation, were incriminated for the aiding of German occupants, for their German ancestry itself or the relative relations with persons of German nationality. 94 of them were of Lithuanian nationality and they were only members of the families of ethnical Germans. According to the data of EBD, on April 22–26, 1945, 906 ethnical Germans and members of their families were deported from Lithuania. All of them were gathered in Kaunas on April 22–26 from the Southern and Western parts of Lithuania, and because of the lack of wagons have been sent into exile only on the third of May. Their route is mysterious even today: on the first days of May the echelon moved to the North up till Vologda, on the 9th of May deportees were allowed to wash themselves in the bathroom in favor of Victory, and then the train turned to the South. At the beginning of June deportees were brought to the cotton plantations in the valley of the river Vakhsh, Kuibyshevsk region, Tadjik SSR. There were inhuman living conditions: starvation, lack of drinking water, unsanitary conditions in the living apartments, servitude in heat led to the premature deaths. 341 (37,5%) deportees of the total number 908 died there, 255 of them in the period 1945–1947, e.g. 75%. In the other countries, which were on war against Germany and its allies, USA, Britain and Canada, citizens of “enemy nationality”: Germans, Japanese and Italians were also isolated in different ways. Pursuant to President of the USA Franklin Roosevelt Executive Order 9066, signed on February 19, 1942, the military power could restrict the liberties of citizens and aliens, as it deemed necessary. This led to the exclusion and internment of individuals and groups of “the enemy nation”. During World War Two, the US Government interned at least 11,000 persons of German ancestry and 120 thousand Japanese. By law, only “enemy aliens” could be interned. However, with governmental approval, their family members frequently joined them in

the camps. Many such “voluntarily” interned spouses and children were American citizens. Internment was frequently based upon uncorroborated, hearsay evidence gathered by the FBI and other intelligence agencies. Homes were raided and many ransacked. Potential internees were held in custody for weeks in temporary detention centers, such as jails and hospitals, prior to their hearings without the evidence of attorneys. Sometimes children left after the arrests had to fend for themselves. Some were placed in orphanages. Eventually, under such duress, hundreds of internees agreed repatriate to war-torn Germany to be exchanged with their children for Americans. Once there, food was scarce, Allied bombs were falling and their German families could do little to help them. Many regretted their decision. Internees live in the camps of common regime under armed guard and strictly regulated contacts with the outer world. The

internees lost part of their properties, the salary was made lower, in camps there were not enough schools for children and they lived under the armed guard. But neither in the recollections of internees, nor in the research works on the violation of human rights, there are any data about the influence of living conditions in the camps on the diseases and deaths of the interned.

While summarizing we can say that the living conditions of the deported Soviet citizens of German ancestry could not meet the elementary demands of surviving. We can judge that the deportation of Soviet citizens of the “enemy nationality” had the aim not only to grant security of the country at war time. According to the opinion of the widely known Russian sociologist V. Zemskov, the conditions of war time were used by Stalin “to speed the assimilation processes in Soviet society”.

Šeimos ir lyčių vaizdiniai savilaidoje

Šiame straipsnyje nagrinėjama sovietinė periodinė savilaida siekiant iširti jos požiūrį į socialinę ir kultūrinę Lietuvos visuomenės modernizaciją ir jos reakciją į vyraujančio šeimos modelio ir lyčių stereotipų kaitą. Taip pat siekiama iširti, ar propagandinės ir legalioje spaudoje paskelbtos vertybės bei nuomonės prasiskverbė į visuomenę ir kaip ją paveikė. Tam naudojama ir legalios spaudos publikacijos bei jų analizė.

Darbas nagrinėja šeimos modelį ir jo kaitos vaizdavimą, abortų problemos aptarimą, skyrybų bei jų priežasčių vertinimą ir moterų vaizdinio temą savilaidoje. Ši analizė leidžia daugiau sužinoti apie iki šiol netirtą nepolitinį savilaidos turinį bei atitinkamas jos pogrindininkų nuostatas ir vertybes.

Sovietmečio savilaida beveik išimtinai pasitelkiama tiriant pasipriešinimo ar politinės minties raidos istoriją. Tai natūralu – juk ji ir buvo skirta politinei kovai – už tautos, tikėjimo ir žmogaus teises. Ne ką mažiau svarbus buvo ir tautinės sąmonės, istorinės savimonės žadinimas, kuris kai kuriuose leidiniuose („Aušra“, „Laisvės šauklys“ ir kt.) buvo gal net svarbiausias. O nepolitiniai savilaidos tekstai faktiškai nesusilaukia tyrinėtojų dėmesio. Žinoma, nepolitiniais juos galima vadinti tik iš dalies – jei kritikuojama visuomenė ar kasdienybė, tai kartu dažniausiai kaltinama ir SSRS bei jos ideologija.

Vis dėlto tematika, kurią ne visai tiksliai galima pavadinti moraline, savilaidoje

buvo labai svarbi. Mat moralės klausimams nemažą dėmesį skyrė daugiausiai leidinių leidėjas ir plačiausią skaitytojų tinklą apėmęs katalikiškas pogrindis. Daugiausia tai tekstai, kuriuose analizuota Lietuvos visuomenės dorovinė būsena. Tautinėje ar liberaliojoje savilaidoje tokių straipsnių faktiškai nebuvo, juose moralės klausimai jei ir kelti, tai siejami su prisitaikėliškumu, taigi jie buvo gerokai arčiau politikos. Atrodo, kad būtent religinės savilaidos mastai Lietuvoje lėmė truputį kitokią padėtį nei Rusijoje, kur „tyras ir aukštas savilaidos menas“ nesidomėjo konkrečiomis realaus gyvenimo problemomis¹.

Šiame straipsnyje analizuojami tik periodinės savilaidos straipsniai – neperiodinė religinė savilaida yra sunkiau prieinama, jos apimtys gerokai didesnės, todėl jai reikia atskiro tyrimo. Panaudota visa autoriui prieinama periodinė savilaida – ne tik nepublikuota, bet ir skelbta internete². Taip pat šiame straipsnyje apsiribota tik šeimos, lyčių vaidmenų ir artimai su jomis susijusiomis temomis, kitam straipsniui paliekant lytinio elgesio ir pan. problemų aptarimą. Šiuo straipsniu siekiama patyrinėti požiūrį į socialinius ir kultūrinius (kiek mažiau – ir į ideologinius) pokyčius, vykusius sovietmečio Lietuvoje reaguojant į vyraujančio šeimos modelio ir lyčių (tiksliau – moterų) stereotipų kaitą. Reakciją į sovietinę modernizaciją įvairovė suteikia daug informacijos apie Lietuvos visuomenę, tačiau legalioje

spauzoje ir kituose šaltiniuose toli gražu ne visos nuomonės galėjo būti išsakytos. Tad savilaida bent iš dalies užpildo šią spragą, pateikdama necenzūruotas to laiko nuomonės bei nuostatas – ne tik politinėmis, bet ir kitomis temomis, kurios į viešumą patekti negalėjo. Žinoma, savilaida, kaip ir kiekvienas šaltinis, yra ribota. Negalima teigti, kad ji atspindi visos visuomenės nuotaikas ir nuomonės. Joje išreiškiama tos visuomenės grupės, kuri buvo griežčiausiai atribota nuo sovietinės viešumos – tikinčiųjų – nuomonė, nors tai ir nereiškia, kad visų katalikų (ar net daugumos jų) nuomonė sutapo su pateiktąja savilaidoje.

Taip pat šiuo tyrimu siekiama išanalizuoti, kokių mastu propagandos ir legalioje spauzoje skelbtos vertybės bei nuomonės buvo prasiskverbusios į visuomenę ir kaip ją paveikė. Jei ir savilaidoje, ir legalioje spauzoje ryškėja tokios pačios vertybės bei nuostatos, vadinasi, jos visuomenėje buvo iš tiesų paplitusios. Kitaip tariant, siekiama atsakyti į klausimą, kokia dalimi savilaida buvo „sovietiška“. Būtent nepolitiniai klausimai labiausiai tinka tokiam tyrimui. Todėl šiame straipsnyje lyginami savilaidos ir legalios spaudos tekstai, siekiant išsiaiškinti savilaidos panašumus ir skirtumus nuo legaliosios spaudos. Tai pat bus pateikiamos ilgesnės citatos iš savilaidos, padedančios tiksliau perteikti autorių nuomonės. Autoriaus vykdyto tyrimo „Seksualinių normų ir elgsenos kaita modernėjančioje Lietuvos visuomenėje“ metu peržiūrėti žurnalų „Jaunimo gretos“, „Šeima“, „Šluota“, „Tarybinis mokytojas“ ir kt. leidinių komplektai leido susidaryti gana aiškų sovietmečiu funkcionavusių šeimos ir lytiškumo diskursų kaitos vaizdą. Vengiant perkrauti tekstą dar ir citatomis iš legalios spaudos, pateikiami jos apibendrinimai su ryškesniais pavyzdžiais.

Straipsnyje vartojami *modernizacijos*, *modernumo* terminai daugelio tyrinėtojų

vertinami itin kritiškai kaip palaikantys vakariečių išskirtinumo vaizdinį (visos šalys lyginamos su JAV ir Vakarų Europa, taip nustatomas jų modernumo ir kartu – pažangos laipsnis), yra daugybė pačios modernizacijos ir modernios visuomenės sampratų³. Vis tik nagrinėjant socialinę istoriją akivaizdu, kad XX a. pokyčiai buvo itin radikalūs, lemtingai paveikę ekonomiką, visuomenę ar kultūrą. Taip pat akivaizdu, kad panašūs pokyčiai apėmė ne tik kapitalistinių pasaulį, bet ir SSRS su satelitinėmis šalimis.

Labai panašiai pirmajame (Vakarų) ir antrajame (soclagerio) pasauliuose mažėjo šeimos sudėtis (susiformuoja nuklearinė šeima, kai kartu gyvena tik du suaugusieji ir jų nepilnamečiai vaikai, gimsta vis mažiau vaikų, nes poros vis labiau reguliuoja vaikų pradėjimą ir gimstamumą), daugėjo skyrybų, nuolat stiprėjo ekonominė, socialinė ir kultūrinė moterų emancipacija. Tokie pokyčiai Lietuvoje prasidėjo jau tarpukariu, tačiau tuomet jie daugiausia paveikė miestus, kaimuose tradicinė šeima ir lyčių sampratos pakito mažiau.

Tradiciškumas yra dar viena nevienareikšmė sąvoka, ji šiame straipsnyje suprantama kaip opozicija (moderniai) dabarčiai, lyg ir „ikimoderni“ būklė, kurią savilaidoje įkūnijo tarpukario visuomenė. Šiuo atveju kalbama ne apie tarpukario realybę, kai net ir kaime vyko lėta modernizacija, o apie šio laikotarpio įvaizdį. Taip pat įmanoma, kad dalis savilaidos autorių nebūtinai tikėjo tarpukario idealumu – aukso amžiaus vaizdinys buvo reikalingas pabrėžti kontrastui su dabarties nuosmukiu.

SOVIETINĖS ŠEIMOS VERTINIMAS

Vienas svarbiausių pagrindinės spaudos tikslų buvo atskleisti tikrąją dalykų padėtį, atidengti slepiamą tiesą. Tačiau jei politinėje

ir tautinėje srityje kaltininkai ir priešai buvo aiškūs, tai surasti kasdieninių problemų šaltinį buvo daug sudėtingiau. Net ir patys pokyčiai nebūtinai galėjo būti vertinami neigiamai. Demaskuojančios savilaidos padėtį apsunkino ir tai, kad šeimos ir lyčių problemos 8–9-uju dešimtmečiu buvo gana atvirai aptariamose legalioje spaudoje, kur pasireiškėdavo vis įvairesnės nuomonės (pvz., 1982 m. tarp skaitytojų laiškų paskelbta net „laisvo sekso“ šalininkės, dar neturinčios ir 18 metų, nuomonė⁴). Spaudoje dominavo konservatyvesnės pažiūros iki itin tradicionalistinių imtinai. Taigi liko ne tiek jau daug nišų ir uždraustų temų, kurias savilaida galėtų užpildyti. Galbūt tai viena iš priežasčių, kodėl apie šeimos padėtį joje rašyta ne per dažniausiai.

Svarbiausias dalykas, negalėjęs patekti į viešumą, buvo religijos svarba šeimai. Todėl neretai savilaidoje pateikiamas religinės santuokos pagrindimas bei tikinčiųjų šeimos idealas, turintis išgelbėti šeimą nuo daugumos dabarties problemų: „Kadangi meilė ir santykiai būtinai veda prie vaiko, tai jau vyksta šeimos kūrimas, todėl jau prieš tai turi būti tarpusavė sąmoninga sutartis arba jungtuvės pastoviam šeimyniniam gyvenimui pagrįsti, kad partneriai jaustųsi vienas kitam amžinai savi, kaip jau meilės prigimtis to geidžia. Taip partneriai įeina į Dievo kūrybą; todėl ir turi gauti iš Kūrėjo sutikimą per jo atstovę Bažnyčią.“⁵ Šalia amžinų sutuoktinių ryšių akcentuojama ir tai, kad šeimos tikslas – vaikai. Tad ši samprata primena sovietinę – vaikų būtinybė buvo nuolat pabrėžiama spaudoje, o nuo 8-ojo dešimtmečio, SSRS vis prastėjant demografinėi situacijai, ši tendencija itin sustiprėjo. Štai vos pradėtame leisti žurnale „Šeima“ irgi dėstoma vaikų šeimoje būtinybė: šeimą „sudaro tėvai ir vaikai, dvi kartos. Kada nelieka vieno iš tėvų arba nėra nė vieno vaiko, šeima nėra pilna. Taip pat ne visai pilna šeima, kai šeimoje auga vos

vienas vaikas. Tikra šeima – tėvai ir bent keli vaikai.“⁶

Tiesa, savilaidoje buvo išreikštas ir kiek kitoks požiūris į šeimos tikslą. Itin išsiskyrė vieno autoriaus nuomonė, kėlusi tam tikrą diskusiją ir su bažnytine tradicija: „Bažnyčios mokyme apie moterystę gyvavo dvi pažiūros: 1) kad moterystės galutinė ir svarbiausia paskirtis yra plėsti žmonių giminę. Kūdikis šiuo atžvilgiu yra pirmą kartą moterystės paskirtis; 2) kad moterystė visų pirma yra susieta su žmogaus asmens dvasios tobulėjimu, su jo žmoniškumo atsiskleidimu. Asmens pilnatvė šiuo požiūriu yra svarbiausias moterystės uždavinys. Šios dvi moterystės paskirtys santykinai tarpusavyje kaip tikslas ir prasmė.“⁷ Šioje sampratoje svarbiau už fizinę (vaikus) buvo dvasinė santuokos paskirtis: „Kad dvasinis žmogaus skleidimasis yra pagrindinė moterystės, lyčių slėpinio paskirtis, rodo, nors ir netiesiogiai, šis bažnytinio kanono tekstas (Kan 1084,3): „Nevaisingumas moterystės negraudžia ir neardo.“ Jeigu kūdikis būtų pagrindinė moterystės paskirtis, tada, nuosekliai galvojant, tokia santuoka neturėtų prasmės kaip negalinti įvykdyti tikslo.“⁸ Toks idealistinis požiūris faktiškai atmetė materialinę, buitinę šeimos pusę: tokia dvasinė „pažiūra iškelia santuoką virš materijos ir laiko, virš kasdienybės pilkumos, tuo tarpu pirmoji ją uždaro laike bei socialinių santykių plokštumoje, apribodama moterystę rūšiniais ir biologiniais tikslais. Taigi antroji pažiūra išreiškia aukštesnį žmonijos sąmonės laipsnį. Pažymėtina, kad naujuose bažnytinės teisės kanonuose santuokos apibrėžimas yra pakeistas iš esmės, iškeliant pirmą eilę dvasinę moterystės prasmę.“⁹ Ir tokia pažiūra susisieja su sovietiniu meilės ir šeimos idealizavimu, kai apie šeimos realybę ilgą laiką buvo kalbama labai mažai; tai pradėta kritikuoti vėlyvuju sovietmečiu.

Žinoma, tokios pažiūros neatspindi didesnės visuomenės dalies nuotaikų, tačiau

jos liudija savitų kelių paiešką, kai ilgametė bažnytinė tradicija pradėjo nebetenkinti. Atkreiptinas dėmesys ir į itin neigiamą požiūrį į kūniškumą – tai tarsi tam tikras antikūniškas, asketiškas konservatyviojo požiūrio variantas, nesutampantis su kitų krikščioniškų savilaidos autorių nuomone. Galima tokį asketiškumą sieti ir su sovietiniu hipertrofuotai gėdingu seksualumu. Legalioje spaudoje gana dažnai rašyta apie įdiegtą itin stiprų gėdos jausmą, baimę ir nesugebėjimą kalbėti apie jausmus bei santuoką, trukdžiusį šeimų gyvenimą („Mokykloje, namie apie mūsų gimimą, santuoką stengiamasi kalbėti kuo mažiau. Argi čia toks gėdingas dalykas?“¹⁰).

Sovietinis seksualumas tam tikra prasme buvo net labiau permelktas gėdos nei tarpukarinis. Tuomet katalikai daugiau rašė apie seksualinę etiką ir šeimos klausimus nei sovietai iki pat 7-ojo dešimtmečio. Ir tai neuostabu turint omeny, kokia katalikybei yra svarbi santuoka, šeima ir su ja susiję sakramentai. Tai paveldėjo ir sovietiniai katalikų mąstytojai, tačiau aplinkybės juos pavertė konservatyvesniais nei tarpukariniai, be to, jie ir rėmėsi vis tais pačiais tektais, neretai jau nebetinkančiais pakitusioms realijoms.

Bažnytine santuoka žmonės neretai siekdavo sutvirtinti civilines jungtuves, kartu – ir šeimą. Su šia tendencija siekta kovoti, spaudoje nuolat siejant tokią nuomonę su „atsilikusiomis“ pažiūromis ir džiaugiantis, kad civilinė metrikacija išstumia religinę santuoką. Savilaidoje siekta išaiškinti, kad bažnytinė santuoka neskirta sutvirtinti civilines jungtuves¹¹. Taip bandyta sumažinti civilinės metrikacijos, kuri vis labiau įsitvirtino kasdienybėje, reikšmę, atsieti ją nuo bažnytinės, kuri sovietmečiu vis labiau virto civilinės metrikacijos priedu – vestuvės vis dažniau keltos po metrikacijos, o ne po bažnytinės santuokos, daugėjo atsisakančių bažnytinių apeigų (8–9 dešimtmetyje tokių jau trečdalis)¹². Todėl savilaidoje reikėjo

priminti, kad „Santuoka ne tik bažnytinė ceremonija, kaip iškilmingas Civilinės metrikacijos surašymas, o tikras Sakramentas. Mes į CMB [civilinės metrikacijos biurą] einame dėl to, kad to reikalauja valstybės tvarka, o į bažnyčią – kad turime priimti Santuokos sakramentą kaip krikščionys – katalikai.“¹³

Šeima be bažnytinės santuokos savilaidoje iš esmės laikoma netikra kaip ir jos vertybės. Tokie legalioje spaudoje akcentuoti „šeimos tvirtumo saitai, [...] kurie esą „tarpusavio meilė, pagarba, švelnumas, vienas kitam atlaidumas.“ Čia galima pastebėti, jog kaip tik ta pati Civilinė metrikacija visas „nepasiruošusias“ ir „pasiruošusias“ šeimas pirma proga ir išskiria, tuo pati parodydama, kad nieko čia nepadeda ir suminėtos „šeimyninės dorybės“. [...] Šeimą tvirtą padaro tik tikėjimas Dievu, kuris įpareigoja paisyti jos tvirtumo ir viską pakelti, kad neiširtų, o ne bedievybė, kuri leidžia bet kaip gyventi ir pirma proga viską vėl sugriauti.“¹⁴ Taip skyrybos tampa šeimų netvarumo įrodymu nepaisant jas skatinusių socialinių ir ekonominių priežasčių, apie kurias savilaidoje rašyta labai mažai.

Ypač klievo viešumoje vyravusiai meilės sampratai, skatinusiai, anot autorių, ir neapgalvotas vedybas, ir ankstyvus lytinius santykius: „Kur nueis dabartinis jaunimas, kuriam nebėra nieko gražaus, nieko kilnaus? Tokie vaikinai ir merginos, sukūrę šeimą, bematant išsiskiria. [...] Tai patvirtina ir demonstruojama nuotrauka – susikibusi porė... ir susižavėjimo kupinas prierasas: „Kaip gražu, kad du jauni sako: mes laimingi, mes mylime...“ – tai šviesus saulėtas rytojus...“ O kai viskas baigiasi gimdymu aštuntoje klasėje arba abortu – tada jau verksminga dabartis ir liūdna ateitis... Geriau nebūtų buvę tokios meilės ir tokių apgaulingų pažadų... Šitokių dalykų vaizdavimas ryškiomis, patraukliomis spalvomis skatintė skatina visus nebūti

„atsilikėliais“. Ko gali laukti mūsų Tėvynė iš taip auklėjamo jaunimo?“¹⁵.

Tačiau skaitant legalią spaudą matosi, kad meilės suabsoliutinimas kaip tik ėjo „iš apačios“, pvz., žmonės nepritarė K. Daukšo siūlymams¹⁶ kurti šeimą remiantis ne jausmais, o protu¹⁷. Dalia Leinartė netgi teigė, kad valstybė bandė kovoti su nenuspėjama ir neprognozuojama romantine meile, siūlydama racionalios, apgalvotos meilės sampratą¹⁸. Su šia nuomone kažin ar galima sutikti, tačiau analizuojant legalioje spaudoje reikštas nuomones ryškėja, kad labiau „valdiški“ pasisakymai diegė santūresnę meilės sampratą nei radikalesnių skaitytojų nuomonė. Šiuo atveju konservatyvių savilaidos autorių ir konservatyvių santvarkos ideologų nuomonės sutapo. Ir jos abi buvo atitulusios nuo jaunosios kartos didžiosios dalies nuostatų bei elgsenos.

Viešumoje dominavusi meilės samprata savilaidos autoriams galėjo kliūti ir dėl to, kad sovietinėje propagandoje būta pastangų supriešinti meilę su religine santuoka kad ir teigiant: „Reikalavimas tuoktis su religinėmis apeigomis – tai raginimas nepasitikėti meile, mylimu ir mylinčiu žmogumi. Bet ar tai ne panieka meilei ir žmogui?“¹⁹.

Pabrėžtas savilaidoje šeimos netikrumas, nevisavertiškumas ir kitaip, akcentuojant socialines aplinkybes: „Vaikinas myli merginą, kuri laukiasi nuo jo kūdikio, o vaikinio motina nesutinka priimti būsimos marčios. [...] Pagaliau supraskime ir anos motinos padėtį: jos sūnus dar netarnavęs armijoje, taigi dar tik paauglys, ir štai jis, negalvodamas apie galimus padarinius, lengvabūdiškai pasiduoda aistrai, o mergina, turbūt ne vyresnė ir ne išmintingesnė, taip pat nežvelgia į ateitį ir akklai pasiduoda savo mylimajam. Sūnus išeis į armiją, o motinai užkraus jauną marčią su vaiku – ir išlaikyk juos abu. Kam tai gali būti malonu?“²⁰. Šis vaizdelis tarsi išaugo iš gausių karikatūrų „šluotoje“ apie jaunus

tėvus, numetančius savo vaikus tėvams ar seneliams. Tyrinėtojai irgi pabrėžia, kad sovietmečiu iš tiesų egzistavo giminių (dažniausiai – moterų) tinklas, padėjęs jaunoms mamos auginti vaikus ir taip palengvinęs jų našta²¹. Tokia padėtis primena tradicinę kaimo šeimą, kur kartu gyvendavo trys kartos, tačiau pagrindiniam autoriui tokia asociacija nekilo nepaisant konservatyvių pažiūrų. Tai dar kartą parodo, kaip sovietinė tikrovė paveikė net jai oponavusių žmonių nuostatas.

Galų gale, savilaidoje šeima kartais matyta kaip neteisingai suvoktos laisvės priešnuodis: „Garsusis pedagogas Fr. Foersteris teigia, kad tik vedybos sutvarko aistras. Tie, kurie mano tvirtą moterystės formą priešinantys kultūrinei laisvės tendencijai, nemato, kad tikroji kultūra varžo žmogaus – žvėries laisvę, o už tai kelia į dvasingo veikimo laisvę... Toje formoje yra įkūnyta visa žmonijos patirtis, visa sąmonė.“²²

Tyrinėjant šeimos temą galima pastebėti, kad savilaidoje priekaištaujama sovietinei santvarkai už pernelyg didelės laisvės skatinimą ir remiamasi pesimistine nuomone apie žvėrišką žmogaus prigimtį. Taigi pagrindininkų santykis su laisve buvo nevienareikšmis, laisvė dažnai supriešinta pareigai.

Tai labiausiai pastebima nagrinėjant mažų šeimų (su vienu vaiku ar išvis bevaikių) klausimo aptarimus. Jie nereti ir legalioje spaudoje, tačiau savilaidoje tautinės pakraipos autoriai mažas šeimas vertino per tautinio susipratimo prizmę; apie tai viešojoje erdvėje buvo kalbama labai atsargiai. O savilaidoje buvo galima rašyti atvirai: „Tautinė sąmonė nėra vien filosofinis mąstymas, bet gyvas ir konkretus reikalas. Jei aš esu lietuvis, -ė, tautiškai susipratęs, tai turiu gyventi taip, kad mano tautos egzistencija būtų užtikrinta ateičiai. Vadinas, jei aš sukūriau šeimą, tai mano pareiga prisidėti prie tautos egzistencijos užtikrinimo – palikti savo vietoje ne mažiau 3–4 tautos narius. [...] Tautos, kurių

atskiros šeimos turi po 4 ar daugiau vaikų, auga, o tos, kur po 3 ar mažiau — išmiršta.²³ Šeimos planavimas A. Patackui susijęs su prievole išlaikyti tautos tęstinumą, taigi akcentuojama žmogaus pareiga, kartu – ir paklusimas idėjai, tik ne komunistinei, o tautinei.

Prievolė turėti vaikų pabrėžta ir legalioje spaudoje, nors įvardinta kitokia priežastis: „Ar turi mūsų visuomenė toleruoti bevaikes šeimas, galinčias turėti vaikų, arba šeimas, turinčias vieną vaiką? Ne! Juk žmogus ir yra žmogus tiek, kiek jis save įprasmina darbuose, turinčiuose išliekamąją vertę, ir vaikuose – pratęsia giminę. [...] Pagaliau šeimos, kurios turi vieną vaiką, dažniau balansuoja ant iširimo ribos.“²⁴ Turint omenyje nuo 8-ojo dešimtmečio sustiprėjusį SSRS rūpestį vis prastėjusia demografinė situacija, pastarasis straipsnis gali atrodyti kaip valstybės užsakymo vykdymas, tačiau gali būti, kad A. Patacko tekstas išreiškė tai, ko legalaus teksto autorius atvirai parašyti negalėjo.

A. Patacko straipsnyje taip pat pabrėžiamas modernizacijos poveikis, ypač kalbant apie „civilizuotas“ (turbūt Vakarų) tautas: „Per pastaruosius keliolika metų Lietuvoje prigijo taisyklė – vienas arba du vaikai. Turintieji daugiau vaikų – lyg pajuokos objektai (negudrūs, nemoką gyventi). [...] Gyventojų prieaugis sprendžia visų tautų gyvybės ir mirties klausimą, šia mirtimi (valingo giminės mažinimo) žūna mūsų akivaizdoje civilizuotos tautos.“²⁵ Šiuo atveju akivaizdžiai kritikuojama modernizacija, atnešanti neigiamus pokyčius.

Šiame tekste sovietinė tikrovė įvertinama tik kaip viena iš blogybių, lydinčių dabarties pokyčius. Taip ir dėl mažų šeimų A. Patackas labiausiai kaltino ne sovietinę, o Vakarų įtaką: „Ne materialinės ir buitinės sąlygos yra pagrindinė vaikų vengimo priežastis. Kodėl Azijos tautos Tarybų Sąjungoje [...] pajėgia išauginti 4–5 vaikus [...]. Azijos tau-

tos yra toliau nuo Vakarų civilizacijos, todėl mažiau pasidavė jos įtakai. Lietuvis lengvai pasiduoda svetimoms įtakoms ir madoms. Mėgdžiojame Vakarus, mėgdžiojame ir rusus, pasiimdami iš jų ir tai, kas bloga.“²⁶ Taigi rusiškumas šiuo atveju yra tik vakarietiškos įtakos tarpininkas, o didžiausias blogis įžiūrimas kaip tik vakarietiškoje modernizacijoje. Galima prisiminti pagonybės (A. Patackas buvo jos gerbėjas) ir antivakarietškumo sąsajas, tačiau A. Patackas derino pagonybę ir krikščionybę, o ir kiti, katalikiški autoriai, neretai kritiškai vertino Vakarų įtaką. Tai dar kartą parodo, kad vakarietiškos demokratijos ir laisvės vertybės spaudos pogrindyje nedominavo.

Analizuodamas mažų šeimų priežastis A. Patackas itin kritikavo buitines šeimos gyvenimo sąlygas – tėvai priversti dirbti, lopšeliai ir darželiai perpildyti. Įdomu, kad autorius kaip pavyzdį pateikia Prancūziją, kur tautos mažėjimą sustabdė religinis atgimimas ir valstybės politika, teikusi „gausioms šeimoms įvairių lengvatų ir privilegijų“. Kaip tik į gausias šeimas ilgą laiką orientavosi ir SSRS (Motinos didvyrės medaliai, privilegijos daugiavaikiams), o 1981 m. tokia politika dar sustiprinta²⁷.

Taigi A. Patacko siūlomos priemonės gana konservatyvios, jas lemianti mąstymo kryptis nesiskiria nuo vyravusios valstybėje ir viešumoje, išskyrus kritiką SSRS atžvilgiu. Toji kritika legalioje spaudoje negalėjo būti reiškiamą taip atvirai ir aiškiai: „Valdžia beveik nieko nedaro skatinti gausias šeimas, palengvinti vaikų auginimą. Turėtų vyro uždarbio užtekti šeimai išlaikyti, tuomet motina galėtų atsidėti vaikų auginimui. Taip yra Vakarų valstybėse. O kol to pas mus nėra, motinoms, susilaukusioms kūdikio, turėtų duoti mažiausia dvejus metus apmokamų atostogų ir gausių šeimų tėvams atitinkamai padidinti algas.“²⁸ Idėja „gražinti moterį į šeimą“ daugiau mokant vyrams Vakarų

šalyse kaip tik silpnėjo, o SSRS prieštaravo tiek sovietinei lyčių lygybės ideologijai, tiek ir realybei, kurioje moterys sudarė daugiau nei pusę visų dirbančiųjų.

Nepaisant to, labai panašias į A. Patacko mintis legalioje spaudoje išreiškė Vytautas Petkevičius: „Dabar jau pribrendo laikas pagalvoti apie moters darbo dienos sutrumpinimą. O kodėl nepakelti ir vyro autoriteto, – pridėti prie jo algos tam tikrą sumą, jeigu jo žmona turi ilgesnį laiką pasilikti šeimoje su mažais vaikais?“. Jis ragino pagalvoti ir apie moterų atsisakymą dirbti vardan šeimos²⁹. Tiesa, tokias idėjas atvirai skelbti galėjo tik itin aukštą statusą turėjęs rašytojas, tačiau sprendžiant iš daugybės straipsnių legalioje spaudoje apie moterų pervargimą, suvyriškėjimą ir vyriškumo krizę³⁰, ir rašytojo, ir pogrindininko mintys atspindėjo didelės visuomenės dalies siekį išspręsti problemą konservatyviomis priemonėmis, atsigręžiant į tradicinę šeimą: „Keista ar nekeista, kur jos [šeimos] tradicijos gilesnės, tvirtesnės, kur organiškiau jauga į buitį, ten ir naujos šeimos kur kas patvaresnės. Mat „senovė“ [...] ir po šiai dienai yra tebėra grindžiama ne žodžiais, bet svarbiausiu gyvenimo patikrintu dėsniu – pagarba ir abipuse meile pagrįstu tėvų ir vaikų bendravimu.“³¹ Po šiais žodžiais būtų galėję pasirašyti daugelis savilaidinių tekstų autorių. Net ir užuominą apie tuščius „žodžius“, priešingus realiems „dėsniams“, galima suprasti kaip nuorodą į ne(be)veikiančią sovietinę ideologiją, kuri savilaidoje kritikuota atvirai.

ABORTŲ PROBLEMOS APTARIMAS

Pagrindinė (dažnai – ir vienintelė) gimstamumo reguliavimo priemonė sovietmečiu buvo abortai, būtent jie labiausiai ir prisidėjo prie mažo gimstamumo šeimose. Tokia padėtis susiformavo trūkstant kontracepcijos

priemonių ir žinių apie jas, stokojant seksualinio švietimo. Tai lėmė didžiulį abortų Sovietų Sąjungoje paplitimą – ji iki pat žlugimo pirmavo Europoje ir pasaulyje pagal atliekamų abortų kiekį, kai kurias šalis lenkdama dešimtis ir daugiau kartų (skaičiuojant abortų skaičių šimtui gimusių kūdikių)³².

Nenuostabu, kad katalikiškoje savilaidoje abortai minėti beveik visada kalbant apie šeimą ir seksualumą, jie laikyti viena didžiausių dabarties blogybių. Nors neišvengiamai pabrėžta moralinė abortų pusė, vis tik neką mažesnis susirūpinimas reikštas dėl jų keliamos tautos išnykimo grėsmės. Vienaame straipsnyje pateiktas JAV, kur žmonės kovoja prieš abortų legalizavimą, pavyzdys: „O... mūsų mažojoje Lietuvoje, leidžiant tarybiniais įstatymams, daktarai kasmet išskerdžia vidutiniškai po 40.000 negimusių vaikų. Tuo tarpu Lietuvoje gimimų skaičius vis mažėja, tautai gresia mirtis. Kiekvienas susipratęs lietuvis turėtų stoti į kovą prieš tautos skerdimą.“³³ Šio straipsnio autorius aiškiai žinojo slaptą oficialią statistiką – 8-ojo dešimtmečio pirmoje pusėje kasmet būdavo atliekama virš 47 tūkst. abortų³⁴.

Toks abortų kiekis laikytas priešiško plano dalimi: „Keturiasdešimties metų propaganda, tarybinis auklėjimas – smegenų plovimas (irgi mūsų pačių rankomis!) jie mus moraliai išlėto ardė ir pūdė. Šiandien nebereikia mūsų vežti Sibiran, šaudyti Rainių ar Červenės miškeluose – mes patys savomis rankomis nužudome milijoną savų vaikų, negalinčių nė verksmu gintis. Mes patys, prieš mokomi ir verčiami, tampame savo tautos budeliais!“³⁵.

Pasibaisėjimą didino ir nežinia, koks yra tikrasis abortų mastas – abortų statistikos slaptumas skatino perdėtus gandus: „Ikitarybiniais metais abortų Lietuvoje per metus būdavo apie 15 000, o dabar maždaug 160 000.“³⁶ Neaišku, iš kur gauti šie duomenys. Anot oficialios statistikos, 1977 m.

atlikta virš 46 tūkst. abortų, panašus kiekis fiksuotas ir ankstesniais metais³⁷. Nors dalis abortų būdavo nelegalūs, nepatekė į statistiką, vis tik skirtumas atrodo pernelyg didelis. Be to, duomenų slaptumas reiškia mažesnę jų padirbinėjimo tikimybę, tuo labiau kad Lietuvoje abortų skaičius proporcingai buvo mažiausias tarp europinių SSRS respublikų. Savilaidoje ne kartą teigta, kad abortų Lietuvoje buvo daugiau nei gimimų, bet iš tiesų Lietuvoje santykis buvo kitoks, pvz., 1980 m. šimtui gimusių kūdikių teko 87 abortai. O štai Rusijoje tais pačiais metais šimtui gimusių teko net 205 abortai³⁸. Gali būti, kad toks beveik keturis kartus didesnis už realų skaičius gautas pritaikius kiek padidintas sąjungines abortų ir gimusiųjų proporcijas Lietuvai.

Tokios gandais paremtos žinios kėlė nerimą ir skatino kalbėti apie genocidą, vykdomą pačios tautos rankomis: „Bet mes bijome tiesos, bijome prisipažinti, kad dauguma šeimų susitepusios savo negimusio vaiko krauju. Mes bijome pasijusti savo Tautos didžiojo genocido vykdytojais. Koks tragiškas paradoksas: 1941-ųjų metų ir vėlesnį genocidą vykdė svetimšaliai ir mūsų tautos išgamos, šį, žymiai didesnę, rafinuotą ir modernišką – mūsų motinos!“³⁹.

Tai, kad visa atsakomybė dėl abortų primetama moterims, pakartoja sovietinę nuostatą, kad faktiškai tik jos laikytos atsakingomis už šeimos planavimą: „Moteris gali laisvai spręsti gimdymo ir motinystės problemą. Tačiau ir dabar motinystė lieka pagrindine moters paskirtimi.“⁴⁰ Šalia kaltinimų moterims kartais nurodoma ir į tai, kad būtinybė joms dirbti trukdo auginti vaikus: „Jie tūkstančiais žudomi. Neleidžiama jiems išvysti saulės šviesos. Kas sutramdys motinų niekuo nepateisinamą, barbarišką, šventavagišką langvapėdystę, kai leidžia savyje nužudyti poetus, dailininkus, muzikus, mąstytojus, vyskupus, kunigus, mokytojus, karius,

duonos augintojus, senatvėję karšintojus?! Kas išreikalaus, kad ši kruvinoji teisė būtų uždrausta?! Kas parodys valstybės vadovams jų tikrąjį veidą? Motinos suglumintos, medicina ateities budelis, nežmoniškų gyvenimo sąlygų dėka motinos negali būti prie savo vaikų – būtinai turi dirbti, kad pragyventų. Ką duoda toks gyvenimas?! Beprotnamiai nesutalpina žmonių, savizudybių skaičius nuolat auga, alkoholizmas, palaikomas valstybės, bujoja kaip maras.“⁴¹ Kitas autorius tarp abortų priežasčių irgi matė beviltišką padėtį žmogaus, gyvenančio degradavusioje visuomenėje: „Gal geriau užmušti negimusius, negu juos pasmerkti apsigimimui, venerinėms ligoms, alkoholizmui?“⁴².

Už tokių tekstų slypi siaubas, kurį kelia modernus pasaulis ir neigiami pokyčiai. Nors dėl tokios padėties ir kaltinama santvarka, tačiau ji nėra pagrindinis blogio šaltinis, greičiau nusižengia netrukdydama blogiui – pavyzdžiai nurodo pakitusį gyvenimo būdą ir moralines normas. Santvarka turėtų jiems priešintis, bet to nedaro – toks svarbiausias priekaištas savilaidoje. Valstybė yra nepakankamai konservatyvi (ir netgi nepakankamai... represyvi?). Taip vėl grįžtame prie laisvės kaip vertybės suvokimo savilaidoje.

Tuomet daugelis, jei ne dauguma, šeimos struktūros ir moralinių normų pokyčių buvo svetimi ir sovietinei ideologijai, netgi kėlė latentinę grėsmę santvarkai, tačiau vykdyta industrializacija ir urbanizacija neišvengiamai keitė gyvenimo būdą ir normas, taip pat ir požiūrį į šeimos dydį. Mažos šeimos kėlė dideles demografines problemas SSRS. Todėl straipsnių savilaidoje mintys apie abortų žalą ir nehumaniskumą neprieštaravo viešajai opinijai. Legalioje spaudoje rašyta apie gyvybės išsaugojimo svarbą ir raginta nedaryti abortų. Tačiau jokių bandymų teisiškai apriboti abortų vykdymą nebuvo, jie iš esmės palikti pačių šeimų nuožiūrai siekiant

žmones paveikti per propagandą. Net abortus leidusio įsako preambulėje rašyta, kad jų draudimo atsisakyti leido ir „nenutrūkstantis moterų sąmoningumo ir kultūringumo augimas“⁴³. Vadinasi, jei vakarietiška moters emancipacija reiškė teisę į abortą, tai sovietų valdžia tikėjosi, kad moters emancipacija („sąmoningumo ir kultūringumo augimas“), paveikta propagandos, lems savanorišką teisę į abortus atsisakymą. Taip neįvyko, ši nesėkmė konstatuota ir viešai: „Mūsų mielosios moterys, tuo labiau merginos, iki šiol nėra pasiekusios tokio sąmoningumo laipsnio, kad joms neberekėtų įstatymo sugriežtintos abortų darymo tvarkos.“⁴⁴ Atrodo, kad taip manė nemaža visuomenės dalis, taigi savilaida išreiškė paplitusią nuomonę.

Kai kuriems savilaidos autoriams net ir abortai dėl medicininių indikacijų atrodė neleistini: „Bandom dangstyti medicininėmis indikacijomis. Bet kiek gyvenime tokių faktų, kai gydytojas lengvabūdiškai ragina nutraukti nėštumą, o motina nesutinka, – ir pastaroji pasirodo teisi!“⁴⁵. Tokia nuomonė konservatyvesnė nei tarpukariu, kai Lietuvoje 1935 m. tokie abortai įteisinti⁴⁶. Ne kartą piktintasi nauju vakuuminio išsiurbimo abortų metodu⁴⁷, nors jis buvo mažiau skausmingas ir ne toks pavojingas moterims.

Moterys ir savilaidoje gąsdintos, kad „po pirmo aborto nebepastoja maždaug 70% moterų.“⁴⁸ Nevaisingumu gana dažnai gąsdinta legalioje spaudoje, tik skaičiai pateikti kiti – nevaisingos lieka 10 proc. moterų, o 5 proc. sutrinka seksualumas⁴⁹.

Abortai neišvengiamai sieti su seksualiniu palaidumu, kai įsigalėjus malonumų siekiui „nėštumas tampa nepageidaujamu, pasismaginimams trukdančiu savęs apsunkinimu. Nėštumo vengiama, o nepavykus išvengti, ryžtamasi net nužudyti atsitiktinio smaguriavimo išdavoje atsiradusią gyvybę.“⁵⁰

SKYRYBŲ ANALIZĖS YPATUMAI

Skyrybos, kurių kiekis tiesiog šovė į viršų supaprastinus jų procedūrą 1965 m.⁵¹, savilaidoje kėlė ne ką mažesnę nerimą: „Kiekvienos skyrybos, kiekviena antrą kart kuriama šeima skaudžiu aidu atsiliepia ateinančioms kartoms.“⁵² Jos iš esmės prieštaravo katalikiškai šeimos koncepcijai ir liudijo tą visuomenės modernizacijos pusę, kuri rodė Bažnyčios įtakos visuomenėje silpnėjimą ir kartu toliau ją ardė. Todėl būtent skyrybas daugelis autorių matė kaip blogio pradžią: „Neskaitant išimčių, apatiški vaikai auga pakrikusiose, iširusiose šeimose, kur jie visiškai beglobiai. Našlaičiais vis kas nors rūpinasi. Pakrikėlių šeimos, išardę tai, „kas surišta danguje“, kada „du tampa viena“, – vaikus padaro daug nelaimingesniais. [...] Nelaimingasis vaikas, tu visa esybe jauti, kad tėvams esi negeistina našta. Tavyje auga įtūžis, stumdamas į nuodingą apatiją. Nori keršyti visam pasauliui, o čia tik tavo tėvų kaltė, kad pamynė švenčiausias tėvų pareigas gyventi jums, savo vaikams.“⁵³ Šiuo atveju itin įdomu, kad tokios tėvų pareigos vaikams akcentavimas liudija gana modernią sąmonę: tradiciniame kaime vaikai nebuvo šeimos centras, tokie jie tapo modernizacijos laikais. Ši tendencija prasidėjo jau tarpukariu ir stiprėjo sovietmečiu. Įdomu tai, kad savilaidoje vyravęs tradencializmas nepalietė požiūrio į vaikus – vadinasi, jis buvo įsitvirtinęs visuomenėje.

Skyrybos buvo ir argumentas katalikybės naudai – jos sietos išimtinai su religijos nuosmukiu: „Teigiamą religijos įtaką doroviniam žmonių gyvenimui rodo šeimų pastovumas. Ką sako statistika? Ogi kad prieš karą šeimų pastovumas buvo savaime suprantamas dalykas ir skyrybos buvo retenybė. O štai pokario metais, silpnėjant religingumui, skyrybos pradėjo keroti kaip piktžolės lietuvi palijus. Antai 1950 m. skyrybų įregistruota 2,7%, ir

tai jų daugumą sudarė ne vietiniai gyventojai, lietuviai, bet ateiviai iš kitų respublikų (jie mat buvo „pažangesni“, jau seniai atsisakę „religinių prietarų“).^{54*} Tuo tarpu 8-ojo dešimtmečio pabaigoje situacija jau visai kitokia: „Kasmet išsiskiria 9000–10 00 šeimų.“⁵⁵ Tokia statistika skatino idealizuoti tarpukarį. Tačiau šeimų pastovumą tuomet lėmė ne tik religinė moralė, bet ir valstybės politika – nesant skyrybas įteisinančio įstatymo jos iš esmės buvo negalimos. Jau 4-ojo dešimtmečio pradžioje dalis katalikiškų intelektualų pripažino, kad atėjo laikas tokią situaciją keisti.⁵⁶

Skyrybos ir ateizmas siejama su ištvirkavimu: „Kodėl šeimos skiriasi? Jaunimas, įpratęs ištvirkauti jaunystėje, ištvirkauja ir vėliau, susituokusieji nėra vienas kitam ištikimi, o be ištikimybės – kokia gali būti santuoka? Ateistai jaunimui ištvirkauti ne tik nedraudžia, bet dažnai net paskatina (anot prof. Kazio Daukšo, noras vesti nepaliestą mergaitę esąs egoizmas). Tas palaidumas kaip tik ir yra didžiausia ateizmo kaltė dėl šeimų irimo, dėl daugelio žmonių tragedijos, dėl sugriauto gyvenimo.“⁵⁷ Kazio Daukšo straipsniuose apie šeimą ir meilę⁵⁸ tokios minties rasti nepavyko, nors jis ir laikėsi tokių pažiūrų, galbūt tai frazė iš jo viešos paskaitos. Tačiau visi šio autoriaus straipsniai šiomis temomis buvo skirti vienai problemai – kaip tik šeimos patvarumo stiprinimui.

Legalioje spaudoje apie skyrybas itin daug publikacijų pasirodė nuo 7-ojo dešimtmečio vidurio. Daugelyje straipsnių nurodytos gana konservatyvios skyrybų priežastys, jų ieškant ir „neteisingai suprastoje“ moterų emancipacijoje, ir sutuoktinių egoizme⁵⁹. Pabrėžta, kad skyrybos turi būti paskutinė išeitis, kad

antroji santuoka klaidos neištaiso ir yra tik „skurdi būtinybė.“⁶⁰

Savilaidoje dėl skyrybų dažnai kaltinti ikivedybiniai lytiniai santykiai: „Reikėtų, rodos, laukti šeimų tvirtumo, dar geresnio, negu kad buvo tada, kada prie vedybų pridedavo skaidus. Tačiau įvyksta katastrofiška priešingybė: tie anksti besimylintys, kad ir surašyti metrikacijos biure, skiriasi, vienas kito nebekenčia. Juk oficialioji statistika parodo, kad Lietuvoje beveik pusė susituokusių išsiskiria. Reiškia, tokia ikivedybinė „meilė“ žudo šeimas ir tautą.“⁶¹ Legalioje spaudoje irgi dažnai piktintasi „laisvos meilės“ propaguotojais, kuriems nesvarbi fizinė ištikimybė⁶². Tačiau galima įžvelgti vieną skirtumą: nors legaliojoje ir dominavo konservatyvus požiūris, tačiau joje buvo skelbiamos gana įvairios nuomonės, vyko diskusijos dėl skyrybų priežasčių, aptarinėtos įvairios šeimos sampratos. Tokia įvairovė, negalima savilaidoje ne tik dėl techninių priežasčių, bet ir dėl autorių griežtų moralinių nuostatų, leido pagrindininkams kai kuriose legaliosios spaudos nuomonėse įžvelgti sąmoningą visuomenės moralės ardymą. Savilaidoje diskusijos bet kuriais klausimais apskritai buvo retos, o požiūris į nuomonių įvairovę legaliojoje spaudoje leidžia teigti, kad pagrindininkai iš esmės nebuvo linkę gerbti nuomonių įvairovę ir diskusijas.

Savilaidoje aprašytos ir kai kurios socialinės skyrybų priežastys, pvz., kad skyrybų kiekį didina ir itin ankstyvos santuokos (jos sovietmečiu vis ankstėjo⁶³): „Gyvenimas rodo, kad didžiausią skyrybų procentą sudaro jauni žmonės, susituokę dar nebaigę mokslo, netarnavę armijoje. Neretas atvejis, kai jaunas vyras, grįžęs iš armijos, neberanda savo žmonos, mat ji įpratusi ištvirkauti,

* Pažymėtina ir tai, kaip šio straipsnio autorius siejo pažangą su degradacija, kuri šiuo atveju dar ir aiškiai susijusi su ją nešančiais svetimaisiais.

nebebajėgia ilgesnį laiką santūriai gyventi ir laukti grįžtančio vyro, – vietoj jo susiranda kitą. Taip pat neretas atvejis, kai jaunuolis, grįždamas iš armijos, parsiveda sau kitą žmoną, o į pirmąją nebenori nė pažiūrėti. Visos tos be galo skaudžios klaidos, jaunimo darymas didžiąja dalimi yra ateizmo piktžolės.⁶⁴ Vienintelis tokių minčių skirtumas nuo skelbtų legalioje spaudoje – neigiamos ateizmo įtakos akcentavimas ir žodis „ištvirkavimas“ – šis viešumoje nors ir naudotas, bet gerokai rečiau. O priekaištai merginoms, kad joms „neužtenka orumo, savigarbos atsisakyti amoralaus jaunikio“, pametuisio draugę su vaiku, ir abejonės, ar žmona sulauks į kariuomenę išėjusio vyro⁶⁵, buvo gana dažni.

Giliau ir subtiliau skyrybų problema nagrinėta katalikų intelektualų leistoje „Viltyje“. Nesubrendimo šeimyniniam gyvenimui priežastys taip pat priskiriamos religinės dorovės trūkumui: „Palikęs paauglystės metus, jaunuolis lyg tai įsimyli, lyg tai sukuria šeimą, lyg tai pasikeičia savo charakteriu. Jis, atrodo, tampa pavyzdingu ir rūpestingu tėvu. Tačiau negavus pilno dorovinio auklėjimo sunkiais paauglystės metais, tokio žmogaus sukurtas dorovinis pamatas netvirtas. Visi jo veiksmai nukreipti į tik į savo, geriausiu atveju, savo vaikų (net ne žmonos ar vyro) interesų patenkinimą, t. y. suaugęs jis nesąmoningai naudojami paauglio metodais, tik pritaikytais suaugusio žmogaus logikai ir interesams. Jis yra tik išmokęs gyventi suaugusiųjų elgesio stereotipais [...]. Jis tik panaudoja tuos stereotipus, bet nežino dorovės, pačio pagrindinio žmonių normalių tarpusavio santykių elemento, reikalavimų.“⁶⁶ Toks argumentavimas jau skiriasi nuo anksčiau cituotų, rodo autorių daugiau svarstant ir bandant suprasti nei agituojant, demaskuojant ir kaltinant. Įžvalgi atrodo autoriaus mintis apie nesubrendimo šeimyniniam gyvenimui sąsają su apskritai nebrandumu, būdingu sovieti-

nei visuomenei. O egoizmas, negebėjimas rūpintis sutuoktiniu šalia perdėto rūpesčio vaikais buvo dažnos legalios spaudos temos: „O juk dar dažnai jaunose šeimose matome įsimylėjusių egoistų dvikovą.“⁶⁷

Žinoma, į skyrybas žiūrėta ir per politinę prizmę – jos matytos kaip keliančios grėsmę tautai: „Kas nesilaiko Kūrėjo tvarkos ir įsakymų, tas griaua ne tik savo, bet ir tautos gyvenimą, nes suardo šeimą, pagrindinę tautos ląstelę. „Jei žmogus sudrumsčia gyvybės šaltinį, skindamas nepribrendusius vaisius, nusikalsta ne tik sau, bet ir visuomenei, ir būsimai kartai.“ (F. Deiningeris, „Verantwortung fur das kommende Geschlecht“, 1938, S. 99).⁶⁸ Šis atvejis įdomus todėl, kad autorius rėmėsi nacių Vokietijoje skelbtomis idėjomis. Tai nereiškia, kad autorius pritarė nacizmui – tiesiog informacijos stoka vertė naudotis visais prieinamais šaltiniais, todėl nemažą jų dalį sudarė tarpukario literatūra.

MOTERS VAIZDINIO BRUOŽAI

Lietuva nedaug kuo išsiskyrė iš bendro SSRS konteksto, kur moterų teisės bei padėtis taip ir nebuvo įtraukti į disidentinio pasipriešinimo darbotvarkę⁶⁹. Nepriklausomas moterų judėjimas Rusijoje formavosi labai pamažu – tarsi šalia „vyriškų“ disidentų. Apie sudėtingą moterų padėtį rašė Leningrado feministės, 1979 m. išleidusios pirmą savilaidinį feministinį žurnalą⁷⁰.

Lietuvos savilaidoje vyravo ne ką nuo sovietinės sampratos tesiskyrusi moteriškumo ir motinystės sąsaja, tačiau buvo itin pabrėžtas ryšys su praeitimi. Vienas autorius praeityje matė ryškų dabarties atspindį, kai baudžiavos laikais vyrams pradėjus girtuokliauti „moteris beveik viena nešė šeimos našta“, nes „moteriai skirta didelė pareiga ir didi garbė – saugoti šeimos židinio ugnelę, skaistumo pavyzdžiu taurinti, gydyti pūvančią

aplinką.⁷¹ Panašiai moters kaip atsakingos už tautos ir šeimos išsaugojimą vaidmenį matė ir A. Patackas: „Didelį vaidmenį tautos likimui turi moterys. Vaikų skaičių šeimoje daugiausia nulemia moters nusistatymas. Ant jos pečių daugiausia gula vaikų auginimo našta. Tad ar daug mes turime dabar moterų, kurios rimtai žiūri į motinystę? [...] kai Lietuva buvo priešų pavergta, lietuvė moteris atliko savo šventą pareigą – apsaugojo namų židinį. Priešas sunaikino valstybę, bet nepajėgė sugriauti šeimos. Sunkiose sąlygose lietuvė motina augino vaikus, šeimos buvo gausios, iki 10 ir daugiau vaikų.“⁷² Matome, kad šiuo atveju šeima ir vaikų auginimas siejami tik su moterimi, vyras net neminimas; tai atspindi sovietines realijas. Pavyzdžiui, žurnalo „Šeima“ viršelyje tik po dešimties leidimo metų (1980 m.) atsiranda vyras – iki tol vaizduota tik moteris su vaiku, vyras – tik retkarčiais.

Dar ryškiau moters, atsakingos ir už vyro auklėjimą (kartu – ir elgesį), modelis išryškėja vyskupo Liudviko Povilonio pamoksle: „Dievo paskirtis moteriai toli pranoksta visa tai, kas jai priskiriama kaip žmonai ir moteriai, kaip visuomenės veikėjai versle, ūkyje ir net moksle. Pagelbėti – moters vaidmuo, kurį jai skyrė Dievas,“ – moterys parengia žmonių širdis priimti Dievo žodį, apaštalauja namų ir darbo aplinkoje, auklėja ne tik vaikus, bet ir vyrą, turi padėti jam kovoje su pagundomis ir saugoti jį nuo jo paties silpnųjų⁷³. Taip iš esmės kartojamas sovietinis „supermoters“ modelis, tik jam pridedamas religinis matmuo.

Nors sovietinėje spaudoje 8–9 dešimtmetyje buvo vis atviriau kalbama apie moterų padėties problemas, dvigubą krūvį ir pan., savilaidoje diskusijų šiais klausimais iš esmės nebuvo (išskyrus vieną straipsnį, apie kurį – žemiau), užtat galima rasti itin konservatyvių nuostatų moters atžvilgiu, pavyzdžiui, moterų rūkymą priskiriant prie

nuodėmių: „Nuodėmė tapo gyvenimo pagrindu, o disharmonija – dvasine būseną. [...] Jau prieš 30 metų mūsų dramaturgas Juozas Grušas drąsiai teigė, kad tautoje paplitęs dvasinis sifilis. Jo simptomai – amoralumas, besiskleidžiantis abortų, paleistuvystės įteisinimu, skyrybomis, rūkymu (ypač moterų), alkoholizmu, narkomanija.“⁷⁴

Moralistams – kaip ir visais laikais – klievo moterų išvaizda: „Apie merginas taip pat negalima pasakyti gero žodžio. Kartais net klaiku pasidaro, kai pamatai penkiolikmetę mėlynais paakiais, dažytomis lūpomis ir antakiais, nulakuotais nagais, išpuoduotu veidu... Bet viso to dar maža. Pirštai apmaustyti žiedais, ausyse įverti auskarai...“⁷⁵ Įdomu tai, kad tokias mintis reiškia jaunimas (arba jos priskiriamos jam). Taip pat svarbu, kad rašant apie vaikus jų išvaizda nė kiek nekritikuojama, tik elgesys. Taigi išlieka aiškūs lyčių stereotipai, siejantys vyriškumą su veiksmu, o moteriškumą – visų pirma su išvaizda. Tokie necenzūruotos spaudos duomenys leidžia dar kartą įsitikinti, kad sovietmečiu diegta lyčių lygybė lyčių stereotipų faktiškai nepakeitė.

Tačiau realus moters vaidmuo bent jau už šeimos ribų, jos socialinė ir ekonominė padėtis sovietmečiu buvo pakeista daug stipriau nei vyro, nieko keisto, kad būtent moteris labiausiai ir kritikuota: „Tuštuma, tas tikrųjų vertybių nuvertinimas ypač palietė jautrią moters esybę. Lietuvių tautos istorija turbūt nežino kito tokio laikotarpio, kada taip žemai būtų puolusi moteris [...] šiandien jau gali sutikti ir moterį, sukclupusią prieš sekso ir Bacho [*sic!*] stabus. Jai jau atrodo, kad apsvaigimas – toji tariama laisvė – neša laimę.“⁷⁶. Taigi moteris, viena vertus, lyg ir neigiamų pokyčių simbolis, kita vertus – didžiausia aplinkybių auka.

Tuo tarpu vyro, radikaliai nutolinto nuo šeimos, gyvenimo pokyčiai dėmesio beveik nesusilaukė, išskyrus alkoholizmo problemas.

Galbūt lėmė įsitikinimas, kad moters elgsenos kaita yra itin pavojinga visuomenei ir tautai, nes ji – tradicijų ir pačios tautos saugotoja, taigi šiuo požiūriu svarbesnė už vyrą. Vienas autorius netgi teoriškai pagrindė, kodėl būtent moterims ir lietuvių kultūrai modernizacija kelia ypatingą pavojų. Jis teigė, kad etninėje lietuvių kultūroje dominuoja moteriškasis pradas. Tai reiškia, kad „sekdami pasroviui, doros atžvilgiu smuksime žemiau už vakariečius, nes vidinės kultūros su dominuojančiu moteriškuoju pradu atstovai, pakirtus jų gyvybiškai svarbias šaknis (etines), smunka žemiau, nei išorinės kultūros (su dominuojančiu vyriškuoju pradų), kaip kad palaida moteris puola žemiau, nei vyras. Mūsų tautai tokia moralė tolygi pražūčiai – fizinei ir dvasinei.“⁷⁷

Ne tokiuose ekstravagantiškose sampratose moteris vis tiek faktiškai nesuderinama su modernizacija (turbūt kitaip nei modernumą kuriantis vyras). Ir tai esanti labai svarbi priežastis ją kritikuoti. Taip daro „Atviro laiško sūnui“ autorė: „Į ką pavirtę mergaitės – būsimos motinos. Šiurpu žiūrėti į tas, kurios tąsosi gatvėmis, paskui pakrikėlius... Žiūri ir nesupranti – pamišėlės ar girtos? Nei viena, nei kita, – moderniškoms nori būti. Apsvaigime nemato vargšės, kad yra šiandien ir nuostabių mergaičių ir jaunuolių, išaugusių gražiose šeimose. [...] Kas sugrąžins šias mergaites į namus, kad ruošūsi šventajai aukų ir vargo nebijančiai motinystei, tik per kurią gali atsinaujinti Tėvynės ir žemės veidas?!“⁷⁸. Aukų ir vargo nebijanti motinystė skiriasi nuo viešumoje dominavusio džiaugsmingos motinystės vaizdinio, nors galbūt tokiai sampratai įtaką padarė ilgą laiką sovietinėje viešumoje diegtas motinystės kaip pareigos supratimas.

Įdomu, kad šis atviras laiškas, pasirašytas „Tavo Motina“, adresuotas sūnui, ne dukrai – būtent jis turi sugrąžinti mergaites į namus ir atlikti kitus darbus, kurių tėvynė iš jo

reikalauja: „Pakilk ir, gyvybės negailėdamas, atiduok visą save.“⁷⁹ Taip apeliuojama į tradiciškai aktyvų ir už moteris viršesnę vyriškumą ir, galima sakyti, siekiama jį sugrąžinti, atkurti – iš vyro reikalaujama pradėti vėl elgtis vyriškai (vadovauti, gelbėti ir aukotis). Tai buvo aktualu turint omenyje SSRS 8–9-ojo dešimtmečio vis stiprėjusį vyriškumo krizės suvokimą.

Savilaidoje apie vyriškumo krizę tik užsimenant daug labiau akcentuotas moterų suvyriškėjimas, moteriškų bruožų paradimas: „Apie mergaitei būdingą jautrumą, atidumą, savo vertės pajautimą nėra ko nė kalbėti. Tokios merginos vartoja necenzūrinius joms visiškai netinkamus žodžius, jų kalboje dažnas svečias ir keiksmazodis. Jos tiek sužulėjusios, kad labiau primena berniukus, ir nuo jų norisi bėgti...“⁸⁰ Tokio pokyčio priežastimi laikytas sovietinis lyčių lygybės diegimas, vertęs moteris suvyriškėti, iš kurio šaipytasi: „Aš turiu teisę į darbą ir ja mielai naudojuosi. O kaip gi kitaip? Aš – mūrininkė. Statau namus. Nešioju plytas... Mano draugės irgi nevengia fizinio darbo. Moterys iš vyrų jau perėmė kastuvą, kirstuvą, kelnę, dar neatgyvenusį karutį... Jos stato pastatus, asfaltuoja kelius, kloja šaligatvius, nešioja statybines ir nestatybines medžiagas. Ir nieko čia nuostabaus! Juk ačiū partijai ir tarybinei vyriausybei, moterys turi lygias teises su vyrais.“⁸¹ Apie tokias tendencijas rašė ir legali spauda, o 8-ajame dešimtmetyje pradėta priiminėti moterų darbo sąlygas reglamentuojančius įstatymus⁸². Taigi net ir tokia pašaipa iš esmės atspindėjo viešumos tendencijas.

Gana retai galima įžvelgti ir tam tikrų moterų emancipacijos apraiškų, nedrąsių bei konservatyvių: „Ir nereikia stebėtis, kad skaistybės idealas taip nutolo. Iš mūsų gyvenimo jį išgujo filmai, teatro spektakliai, grožinė literatūra ir pagaliau visa šios gėdynės atmosfera, skelbianti, kad nereikia

bandyti pakilti virš gyvulio. Lietuviški filmai atėmė moteriai teisę įrodyti savo vertę bei reikšmingumą, priverstė demonstruoti „meilę“ ir „atsiduoti“. Kokia skurdi moteris ir jos meilė dabartinėje mūsų literatūroje! Kokios menkos tos psichologiškai nemytuotos meilės dramos! Kokios vulgarios ir prastos tos moterėlės, lakstančios paskui seksualų gražuolį!⁸³ Šios mintys liudija, kad skaisybės idealai galėjo būti panaudoti ir bandant atgauti bei sustiprinti moterišką savigarbą. Tai primena feministinio Leningrado savilaidinio žurnalo leidėjų mintis. Dalis jų taip pat buvo tikinčios ir išėitios iš dažnai apverktinos moterų padėties ieškojo religijoje, bandydamos surasti savitą moteriškumo variantą, netikėdamos vakarietiško feminizmo tinkamumu Rusijos kultūrai ir visuomenei⁸⁴.

Daug tiesiau moters savimonės sąsają su jos ekonominio savarankiškumo, lygybės su vyru darbe pajautimu ir kartu – niekur nedingusią nelygybę analizavo aštriausiai moterų klausimą nagrinėjęs savilaidos straipsnis⁸⁵. Jame aiškiai matosi lyčių trintis bei parodoma, kodėl moterys iš esmės yra priverstos dirbti. Autorė teigia, kad vien iš vyro uždarbio šeima neišgyventų: inžinieriaus alga – 120 rublių „ant popieriaus“, bet vyras ir tos dalį prageria: „Dabarties vyrai išsigudrino visų į namus neparnešti. Kai tik alga ar avansas, tuoj visi susimeta ir skuba mūsų šalies ekonomikos stiprinti – butelių tuštinti. Parvirsta paryčiais, akis užsipylę. Ir džiauakis, kad grįžo, kad ne blaivykloje nakvojo.“ Akivaizdu, kad netikęs dabarties vyras lyginamas su praeityje egzistavusiu idealu, kuris rūpinosi šeima. Galbūt būtent toks autorės žvilgsnis, nepaisant teksto kritiškumo, lėmė, kad jame sunku išvelgti sąmoningą emancipaciją – idealu ir toliau laikomos tradicinės lyčių rolės, o sovietinė valdžia kritikuojama būtent už tai, kad neleidžia jų laikytis: „Dažnai galvoju, kad namų

apyvoka, vaikų auklėjimas ir jų priežiūra – irgi darbas. Atsakingas darbas! Tai tiesioginė moters prievolė ir pareiga. Tačiau tuojau veju lauk iš galvos šį supuvusio kapitalizmo ideologų teiginį. Partija ir tarybinė vyriausybė visa tai neskaito darbu.“

Straipsnio autorė aiškiai išskyrė dvigubo moters krūvio faktą ir jį laikė išnaudojimu: „Kas yra darbas Tarybų Sąjungoje? Darbas – tikslinga, valstybei naudinga žmogaus veikla, reikalaujanti protinių ir fizinių jėgų. Jeigu moteris skalbia, verda šeimynai valgi, prižiūri vaikus, siuva, mezga, lopo, ji valstybei nesukuria materialinių gėrybių. Vadinasi, čia ne darbas, o tarybinės moters laisvalaikis. Jeigu moteris prakaituotus ir pilnus nuovargio šeštadienius bei sekmadienius palieka kolektyviniame darže, čia – jos poilsis. Jeigu moteris, negalėdama sudurti galo su galu, priversta savo sutaupytu laisvalaikiu ir pavogtu nuo miego laiku ką nors už pinigų numegzti, pasiūti arba perrašyti mašinėle, čia skaitoma chaltūra. Taigi, partijos ir tarybinės vyriausybės manymu, darbas – valstybei atiduotas arba už skatikus parduotas laikas. Aš statau namus. Vadinasi, savo darbu irgi padedu artinti šviesų komunizmo rytojų...“⁸⁶

Tokios mintys rodo, kad autorė perėmė sovietinę kapitalistinio išnaudojimo sampratą, tik išnaudotoja laikė pačią valstybę. Galbūt tokia padėtis irgi prisidėjo prie to, kad, kitaip nei Vakaruose, išeitis matoma ne bandant pasiekti realią lyčių lygybę, bet priešingai – grįžti į „natūralią“ tvarką, kai moterys nebuvo priverstos dirbti ir egzistavo aiškūs tradiciniai lyčių vaidmenys, darbų pasidalijimas: „O būtų visai neblogai, kad ir pas mus, laisvoje Tarybų žemėje, išlaisvintoms moterims bent mažytę vergovę įvestų: nereikėtų taip sunkiai dirbti.“ Vergovė čia vadinama namų šeiminkės buitimi, taip ironizuojant sovietinę propagandą, teigusią, kad sovietų valdžia išlaisvino moteris iš „virtuvinės vergijos“.

Lyčių lygybės idėją sukompromitavo sovietinė propaganda, nuo pat 1936 m. skelbusi, kad SSRS ji jau pasiekta. Turbūt todėl net nesitikėta, kad galima nugalėti lyčių nelygybę kad ir keičiant, modernizuojant vyro vaidmenį šeimoje. O išnaudojimo samprata abiejų lyčių atstovus pavertė santvarkos aukomis, tik vyras atrodė tarsi silpnesnis, nes, neišlaikęs spaudimo, gali prasigerti arba pabėgti nuo šeimos; tai neretai pastebėta ir legalioje spaudoje: „Tėvas, mat, pavargo. Motinos nepavargsta. Joms negalima pavargti.“⁸⁷ Prisiminimuose moterys irgi neretai teigia, kad vyrai – gerokai silpnesni, todėl neišlaiko šeimos rūpesčių. Kaip ir daugelyje legalios spaudos straipsnių, taip ir minėtame savilaidiniame vyrai labiausiai kritikuojami už tai, kad esą nutolę nuo tradicinio vyriškumo idealo: „Pagaliau, ištikus šimtmečius dirbę fizinių darbą, vyrai gali ir pailsėti. O kam jiems persistengti, jei moterys turi lygias teises.“⁸⁸ Taigi sunkios moters padėties priežastimi laikoma sovietinė lyčių lygybė. Galima tokį mąstymą laikyti kvazifeministiniu, neįgijusiu socialinio judėjimo bruožų, nors ir apėmusiu didelę, gal ir didžiąją moterų dalį. Daug jo apraiškų esama ir legalioje spaudoje, ypač, kai nuo 8-ojo dešimtmečio vis dažnesnės moterų nuovargio temos, kai dažnai atvirai teigta, kad „labiausiai šeimoje pavargsta moterys.“⁸⁹

Savilaida ypač vertinga todėl, kad tik joje buvo galima atvirai išsakyti tas kvazifeminizmo nuostatas, kurios į viešąją erdvę patekti negalėjo. Tik čia buvo galima atvirai konstatuoti moters pavergimą ir pasiūlyti alternatyvą – katalikišką šeimą, paremtą tikėjimu. Ji matyta kaip tikresnės lyčių lygybės, paremtos natūralia tvarka, išraiška ir todėl laikyta pranašesne už nereliginę santuoką: „Kitas reikalas su bedieviškomis santuokomis. O jos tenai, kaip tik netvirtos dėl to, kad iš tiesų pavergia moterį, kuri greitai panori nusimesti tą jungą. Tik tokios vergovės jungo

jau nebusimeta, nes nenusimeta įpirštos bedievybės.“⁹⁰ Šiuo atveju apeliuojama į pakankamai savigarbos (ir emancipacijos?) turinčias skaitytojas, nenorinčias vergovės (taigi – nelygybės). Joms pasiūloma tikinčios šeimos alternatyva. Skyrybos čia laikomos ne emancipacijos, o stiprėjančio pavergimo įrodymu.

Tokia lyčių lygybė buvo svarbi tikintiesiems, bandantiems sugriauti vieną svarbiausių ir, spėtina, vieną efektyviausių sovietinės ateizacijos teiginių, esą bažnytinė santuoka (ir apskritai religija) įteisina moters pažeminimą, nes nurodo, kad moteris turi tarnauti vyrui. Tam buvo skirtas ir atskiras straipsnis, kuriame nurodytos faktinės vieno ateistinio straipsnelio klaidos ir paneigtas pats lyčių nelygiateisiškumas bažnytinėje santuokoje pateikiant tekstus, sakomus bažnytinės santuokos metu, ir klausiant: „Kur čia moters pažeminimas ir pavergimas vyrui? Jų nėra. [...] Kaip matome, viskas čia sutvarkyta pagal lygybę, pagal lygiateisiškumą, pagal meilę, pagarbą, pagerbiant abiejų, kaip žmonių, orumą.“⁹¹ Toks lyčių lygybės akcentavimas, žinoma, susijęs ir su Katalikų Bažnyčios modernėjimu, bet neatmestina ir sovietinės realybės įtaka: propagandos nuolat akcentuojama lyčių lygybė, moterų padėtis vertė ir Bažnyčios atstovus modernizuoti savo mąstyseną, jeigu jie nenorėjo atstumti tikinčiųjų.

Tačiau daugelyje savilaidos tekstų dominavo tradicinio moteriškumo ilgesys. Lyginant tradicinius ir sovietinius moters vaidmenis manoma, kad jos vaidmuo smuko, ir smuko jis būtent vyro atžvilgiu: „Kadaise moteris buvo šeimos karalienė, mylimajam gaivinanti ryto rasa, moralinių ir dvasinių jėgų skleidėja. Jos veikiamas vyras atlikdavo žygdarbius ir garbindavo ją. Dabar moteris paniekino save ir savo meilės galimybes. Ji nereikalauja, kad vyras dėl jos kovotų, atvirksčiai, yra lengvai pasiekiami. Dabar vyrams nebereikia siekti ir kovoti dėl

moterų meilės, nes jos pačios laksto paskui juos. Dabartinė moteris, aistringai besivaiškanti erotinių bei seksualinių malonumų, negali turėti daug ką bendra su anų laikų lietuvaite, kuri tiek šeimoje, tiek visuomeniniame gyvenime atlikdavo vitalinį, dvasinį ir psichologinį vaidmenį, nuskaidrintą tyrumo bei pasiaukojimo.⁹²

Kitame tekste lyčių kova irgi matoma kaip natūralus būvis, kuris visuomenėje iki modernių pokyčių lėmė moters išaukštinimą, sunaikintą tų pačių pokyčių, kurie nepanaikino pačios kovos, bet pažemino moterį: „Moteris pas mus skuba pasinaudoti jai duotu jaunystės grožiu, nes žino, kad ištekėjusi dirbs kelis kartus daugiau už dažnai girtuokliaujantį vyrą. Juk mūsų tarybinė moteris bijo net vaikus gimdyti, nes nemato jokių galimybių juos išauklėti.“⁹³ Ankstesnioji lyčių kova matoma labai romantizuotai; toks vaizdinys nors tiesiogiai ir neatitinka sovietinės propagandos modelio, bet iš esmės atspindi itin romantizuotą meilės sampratą, paplitusią sovietmečiu.

Tokie tekstai svarbūs, nes būtent emancipuoto moteriškumo pokyčių elementai matomi kaip moters pralaimėjimas – kritikuojama moterų seksualumo kaita, o ne joms tenkantis dvigubas krūvis. Tai, kad seksualiai laisvesnis moterų elgesys matomas kaip nusižeminimas, aiškiai susiję su sovietiniais diskursais, kur merginos savigarba vienareikšmiškai sieta su nekaltybės išlaikymu: „Merginos garbė – tai ir skastybė, ir išdidumas, ir kuklumas, ir moteriškumas, ir savitvarda, ir santūrumas, ir būtinai gėdingumas.“⁹⁴ Gal todėl lytiniai santykiai savilaidoje laikomi moters išnaudojimu. Viename straipsnyje teigiama, kad merginų kalbose girdėti „grubiausi jų išnaudojimo variantai“⁹⁵ turint omenyje būtent lytinius santykius, kitame rašoma: „Užtenka nueiti į šokių vakarą ar restoraną ir pasižiūrėti, kaip tarybinę merginą ar moterį keikdamiesi tampo girti tarybiniai jaunuoliai, kaip ta moteris

atvirai siūlosi į suguloves, ir įsitikinsi, kad jos ne tik kiti, bet ji pati savęs nebeberbia.“⁹⁶ Šiuose pavyzdžiuose moteris aptarinėja seksualinius santykius ar yra aktyvioji jų pusė, bet tai nesiderino su tradicinėmis vertybėmis: savitvarda, santūrumu ir gėdingumu, taigi neatitiko merginos „garbės kodekso“, todėl reiškė ir savigarbos praradimą, ir moters išnaudojimą, nors tai galima laikyti ir emancipacijos ženklu.

Svarbu ir tai, kad būtent ekonominė ir socialinė emancipacija suvokiama kaip moters pažeminimas, nepaisant to, kad dirbanti moteris įgijo ekonominį savarankiškumą. Galbūt tokia kritika pagrįsta nuomone, kad įgytas savarankiškumas leido moterims persiskirti, taip skatindamas skyrybų augimą (1976 m. 68 proc. skyrybų iniciatorės buvo moterys⁹⁷). Jei skyrybos – nepriimtinos, tai galėtų skatinti ir emancipacijos atmetimą.

Tokiame moters išnaudojimo sampratos kontekste išsiskiria straipsnis (vienintelis), kuriame paskelbtos prie studentų priekabavusių dėstytojų pavardės⁹⁸. Šiaip pagrindinė spauda labai retai atlikdavo žiniasklaidos funkciją – pranešti naujienas. Jos misija – pateikti politinę ar istorinę informaciją, kuri negalėjo pateikti į viešąją erdvę. O šis straipsnis liudija siekį paveikti, pakeisti realybę tarsi dubliuojant oficialinę „laisškas pakvietė kelionėn“ funkciją⁹⁹.

Su seksualiniu priekabiavimu SSRS faktiškai nekovota (kai apie panašius įvykius buvo pranešta VU rektoriui, jis „pasisakė esąs bejėgis kovoti su niekšišku“¹⁰⁰), nors ir egzistavo tam skirtos teisinės normos. Seksualinio priekabiavimo atvejai į laikraščius beveik nepatekdavo, todėl bandymai paveikti per savilaidą galėjo būti vienintelis kelias norint kažką pasiekti. Kartu tai galėjo tapti nauju ir efektyviu savilaidos veiklos baru, formuojant realios visuomenės nuomonės spaudimą bei stiprinant pačios savilaidos svarbą. Vien jau tai, kad toks straipsnis

pasirodė, rodo savilaidos temų plėtrą, kurią sustabdė 8-ojo dešimtmečio pabaigos represijos prieš pagrindininkus.

Iškalbinga tai, kad straipsnis vadinasi „Dėstytojų korupcija“, tačiau iš esmės jis skirtas tik seksualiniam priekabiavimui. Straipsnis baigiasi šūkiu: „Gelbėkime Lietuvos jaunimą nuo dorovinio smukdymo!“. Tai rodo, kad korupcija autoriui atrodo svarbesnė nei studentėms taikyta seksualinė dėstytojų prievarta. Už ją svarbesnis atrodo ir dorovės smukdymas.

Galima spėti, kad į savilaidą šis straipsnis pateko nepavykus pasiekti jokių rezultatų straipsnyje minimais skundais oficialioms instancijoms, kai studentai atsisakė laikyti egzaminą pas priekabiavimu pagarsėjusį dėstytoją. Galbūt dėl to studentai ne tik raginami pranešti daugiau tokių faktų, bet ir skaitytojams primenama, kad „tokius dalykus yra eilė griežtai baudžiančių įstatymų“, o Baudžiamasis kodeksas už moters išprievartavimą numato net mirties bausmės galimybę. Faktiškai straipsnis yra skundas, skirtas valdžios institucijoms (kreipiamasi į universitetų rektorius, profesorius, netgi partijos ir komjaunimo darbuotojus), raginantis nusikaltusius griežtai bausti ir nurodantis, kad nusikaltėliai dažnai remiasi savo ar savo giminių užimama aukšta padėtimi.

Straipsnio temos apibendrinimas, kad tokie „faktai rodo, kokioje tragiškoje padėtyje yra atsidūrę mūsų studentės, kaip jos neturi jėgų ir drąsos kovoti už elementariausias žmogaus teises“ rodo, kad bent jau šiuo atveju nėra kaltinamos pačios moterys, kaip dažnai pasitaikydavo to meto visuomenėje. Tai galėjo lemti ir didelis inteligentijos prestižas, skatinęs kaltinti būtent juos: „Kaip žemai yra smukę dalis aukštųjų mokyklų profesorių ir dėstytojų.“ Sovietinei visuomenei nebūdinga ir seksualinio priekabiavimo sąsaja su žmogaus teisėmis – tai jau disidentinių pažiūrų įtaka.

Taigi katalikiškos savilaidos tekstuose tradicinės šeimos, tvarkos ir tradicinių lyčių vaidmenų ilgesys persipynęs su lyčių lygybės idėjomis, kurios neretai laikytos normaliu ir būtinu dalyku.

IŠVADOS

Beveik visų aptartų tekstų vertybinis pagrindas yra katalikybė. Tai lemia konservatyvų straipsnių pobūdį ir neigiamą požiūrį į modernizacijos metu vykusius socialinius ir kultūrinius pokyčius. Tačiau skyrėsi savilaidos autorių konservatyvumo lygis ir pokyčių vertinimo detalės. Didžioji dalis autorių dėl visos neigiamos kaitos kaltino sovietinę valstybę ir santvarką (ypač – visuomenės ateizaciją), o dalis iš jų manė, kad tai – specialios politikos, skirtos sunaikinti lietuvių tautą, pasekmė. Mažesnioji autorių dalis grėsmę matė kylant ne tiek iš SSRS, kiek iš pačios modernizacijos, taigi – ir iš Vakarų šalių.

Prie idėjinio konservatyvumo galėjo prisidėti ir įvairesnės informacijos šaltinių trūkumas, vertęs autorius remtis dar tarpukario leidiniais. Tokia padėtis kliudė suvokti pasikeitusią tikrovę ir į ją adekvačiai reaguoti. O tai savo ruožtu galėjo mažinti ir savilaidos paveikumą ar net paplitimą – legalioje spaudoje nuomonių įvairovė buvo gerokai didesnė.

Iš esmės savilaidoje sovietinė santvarka kaltinta dėl pernelyg didelės laisvės (legalių abortų, lengvo skyrybų proceso, ir pan.) skatinimo ir kritikuota už tai, kad griauna tradicinius lyčių vaidmenis. Taigi pagrindininkų santykis su laisve buvo nevienareikšmis – siekiant politinės tautos laisvės asmeninė žmogaus laisvė privačiame gyvenime nevertinama, tekstuose dažniausiai akcentuojama žmogaus pareiga, jis pajungiamas idėjai, tik ne komunistinei, o tautinei. Tai,

kad savilaidoje nebuvo diskusijų šeimos ir lyčių klausimais, rodo tiek autorių trūkumą, tiek idėjinę įvairių leidinių vienybę, tiek ir liberalių bei demokratinių vertybių stoką pagrindyje.

Kai kuriuose tekstuose galima išvelgti šiokių tokių moters emancipacijos idėjų, tačiau dominuoja tradicinės šeimos ir atitinkamų lyčių vaidmenų ilgesys, nėra užuominų apie realios lyčių lygybės šeimoje būtinybę, tačiau ryški tradicinio moteriškumo ir moters išaukštinimo sąsaja. Galima kelti hipotezę, kad tai lėmė lyčių lygybės sąsaja su sovietine propaganda ir SSRS realybe, kai moterys buvo priverstos vilkti dvigubo darbo krūvį. Religinės šeimos kaip priešnuodžio nuo plintančio amoralumo ir degraduojančios civilinės santuokos vaizdinį galima laikyti ir tam tikra katalikybės reklama – ši siūloma kaip priešnuodis nuo šeimų irimo bei moterų pavergimo. Galbūt tai galėjo prisidėti ir prie religinio atgimimo 9-ojo dešimtmečio pradžioje.

Lygindami savilaidos ir legaliosios spaudos šeimos ir lyčių diskursus aiškiai pastebėsime daugelį panašių bruožų, iš kurių esminis – labai panaši tapačių modernizacijos pasekmių kritika. Kartais beveik identiškai kritikuoti tokie trūkumai kaip skyrybos, mažas vaikų kiekis šeimose, abortai, moters padėtis. Tik savilaidoje tų trūkumų priežasčių ieškoma kitur, visų pirma – ateizacijos

politikoje. Todėl nepaisant akivaizdaus savilaidinių diskursų priešiško sovietinei tikrovei ir politikai, jie iš esmės tik papildė viešuosius diskursus, išreikšdami tuos dalykus, kurie dėl sovietinės cenzūros negalėjo patekti į viešumą (religinė ir antisovietinė tematika), bet nekuria iš esmės kitokio lyčių, šeimos ar seksualumo supratimo nei vyravę viešojoje erdvėje.

Viena vertus, tokį panašumą paaškindinti tai, kad savilaidos tekstai atspindi viešųjų diskursų sėkmingai visuomenei įdiegtas normas ir vertybes. Nemaža dalis santvarkos ir tikrovės kritikos remiasi būtent sovietinių diskursų, laisvai plitusių viešumoje, postulatais. Prie tokio panašumo galėjo prisidėti ir tai, kad 8-ajame dešimtmetyje visoje SSRS vyko konservatyvus posūkis šeimos ir lyčių santykių diskursuose.

Kita vertus, tokį panašumą galima aiškinti visuomenėje išlikusiais ir užsikonservavusiais dar tarpukario katalikiškos šeimos diskursais, kurių sovietinė propaganda nepaveikė. Vis tik abejotina, kad žmonės galėjo tris ar keturis dešimtmečius išlikti visai nepaliesti viešųjų diskursų. Tačiau turint omenyje sovietinės ideologijos ir santvarkos konservatyvumą tiriamose srityse tiksliau būtų teigti, kad Lietuvoje, šeimos vaizdinių ir lyčių stereotipų srityje sovietmečiu kardinalių pokyčių neįvyko.

Nuorodos

¹ „Ленинградский феминизм 1970-х годов“, 2013-07-05. Prieiga per internetą: <http://ravnopravka.ru/2013/05/leningrad_feminism/>, [žiūrėta 2020-08-16].

² Daugiausia tinklalapiuose: <www.savilaida.lt ir <http://www.lkbkronika.lt/>>. Nuorodose iš pastarosios nėra paginacijos.

³ Plačiau apie termino ir koncepcijų istoriją: P. Nolte, „Modernization and Modernity in History“, *International Encyclopedia of the Social & Be-*

havioral Sciences, 2nd edition, Vol. 15, Amsterdam: Elsevier, 2015, p. 700–706.

⁴ Dalia R., „Noriu paneigti...“, *Jaunimo gretos*, 1982, Nr. 4, p. 30.

⁵ „Lietuviai, visi už tautos skaistumą!“, *Dievas ir Tėvynė*, 1978, Nr. 10, p. 69–70.

⁶ J. Laužikas, „Šeima – visuomenės ląstelė“, *Šeima*, 1970, Nr. 2, p. 1.

⁷ „Krikščionybė ir skaista“, *Viltis*, 1986, Nr. 5, p. 72.

⁸ Ten pat.

⁹ Ten pat, p. 75.

¹⁰ L. Maleckas, „Noriu vesti“, *Jaunimo gretos*, 1966, Nr. 11, p. 32.

¹¹ „Kalendoriaus lapelis apie jungtuves bažnyčioje“, *Dievas ir Tėvynė*, 1981, Nr. 19, p. p.37.

¹² I. Šidiškienė, „Institucinės santuokos apeigos: socialinės tvarkos įteisinimas Lietuvoje XIX a. II pusėje – XXI a. pradžioje“, *Lituanistica*, 2006, t. 68, Nr. 4, p. 91–92.

¹³ „Kalendoriaus lapelis apie jungtuves bažnyčioje“, p. 41.

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ „Moksleivį paskaičius“, *Ateitis*, 1979, Nr. 2, p. 41–42.

¹⁶ K. Daukšas, „Apie šeimos patvarumą“, *Tarybinė moteris*, 1959, Nr. 10, p. 12.

¹⁷ Po šio straipsnio kilo karšta diskusija, persikėlusį į „Tiesos“ puslapius ir trukusi pustrečio mėnesio, žr.: M. Sluckis, „Meilė ar fiziologiniai instinktai?“, *Tiesa*, 1959 m. spalio 18 d. ir toliau.

¹⁸ D. Marcinkevičienė, „Romantinė meilė kaip (sovietinė) socialinė politika“, *Colloquia*, 2009, Nr. 21, p. 105.

¹⁹ E. Juškys, „Pakalbėkime atvirai. 1. Jeigu myli“, *Jaunimo gretos*, 1966, Nr. 5, p. 26.

²⁰ „Kas iš tikrųjų lemia žmoniškumą“, *Rūpintojėlis*, 1982, Nr. 18.

²¹ A. Rotkirch, *The Man Question: Loves and Lives in Late 20th Century Russia*, Helsinki: University of Helsinki, 2000, p. 120.

²² „Lietuviai, visi už tautos skaistumą!“, p. 70.

²³ A. Laukinka [A. Patackas], „Dar vienas pavojus“, *Aušra*, 1980, Nr. 23.

²⁴ V. Baršys, „Gandrai čia niekuo dėti“, *Šeima*, 1975, Nr. 7, p. 34–36.

²⁵ A. Laukinka [A. Patackas], op. cit.

²⁶ Ten pat.

²⁷ Tada priimtas toks nutarimas: „Lietuvos Komunistų partijos Centro komiteto ir Lietuvos TSR Ministrų tarybos nutarimas „Dėl priemonių valstybės paramai didinti šeimoms, turinčioms vaikų ir demografiniai situacijai gerinti respublikoje“, *LTSR AT ir Vyriausybės žinios*, 1981, Nr. 16.

²⁸ A. Laukinka [A. Patackas], op. cit.

²⁹ V. Petkevičius, „Būk mano tėvelis...“, *Šeima*, 1975, Nr. 5, p. 34.

³⁰ Tai būdinga visai SSRS: E. Zdravomyslova, A. Temkina, „The Crisis of Masculinity in Late Soviet Discourse“, *Russian Social Science Review*, 2013, Vol. 54, No. 1, p. 40–61.

³¹ V. Petkevičius, op. cit., p. 33.

³² Europos šalių ir SSRS respublikų statistiką žr.: Демоскоп Weekly – Приложение. Промышленно

развитые страны мира. Число абортів на 100 родившихся живыми, 1960–2013. Prieiga per internetą: <<http://www.demoscope.ru/weekly/app/app40ab.php>>, [žiūrėta 2020-07-29].

³³ „Kitur ir pas mus. Mintys, kilusios užsienio spaudą skaitant“, *Dievas ir Tėvynė*, 1976, Nr. 3, p. 66.

³⁴ Демоскоп Weekly – Приложение. Промышленно развитые страны мира. Число абортів на 100 родившихся живыми.

³⁵ A. Žydrynė [sl.], „Nebūkime savo tautos budeliais“, *Aušra*, 1981, Nr. 26.

³⁶ „Kur blogybių šaknys“, *Rūpintojėlis*, 1978, Nr. 5.

³⁷ *Historical abortion statistics, Lithuania*. Prieiga per internetą: <<http://www.johnstonsarchive.net/policy/abortion/ab-lithuania.html>>, [žiūrėta 2020-07-29].

³⁸ Демоскоп Weekly – Приложение. Промышленно развитые страны мира. Число абортів на 100 родившихся живыми.

³⁹ „Lietuva – tai ir negimusųjų žemė“, *Rūpintojėlis*, 1988, Nr. 23.

⁴⁰ Z. Buslius, „Pati blogiausia išeitis“, *Šeima*, 1973, Nr. 6, p. 40.

⁴¹ Tavo Motina, „Atviras laiškas sūnui“, *Aušra*, 1980, Nr. 22.

⁴² A. Žydrynė [sl.], op. cit.

⁴³ „Указ Президиума Верховного Совета СССР от 23 ноября 1955 года „Об отмене запрещения абортів“, Вестник Верховного Совета СССР, 1955, № 22.

⁴⁴ „Sudrumskime tylą“, *Jaunimo gretos*, 1977, Nr. 6, p. 27.

⁴⁵ A. Žydrynė [sl.], op. cit.

⁴⁶ M. Mataitytė, „Abortų problema Lietuvoje 1919–1940 metais: tarp teisės ir moralės“, *Kauno istorijos metraštis*, 2019, Nr. 17, p. 183.

⁴⁷ A. Žydrynė [sl.], op. cit.; „Lietuva – tai ir negimusųjų žemė“.

⁴⁸ „Lietuviai, visi už tautos skaistumą!“, p. 60.

⁴⁹ Z. Buslius, op. cit., p. 40.

⁵⁰ A. Žydrynė [sl.], op. cit.

⁵¹ Skyrybų statistika ir jos analizė, žr.: A. Maslauskaitė, M. Baublytė, *Skyrybų visuomenė. Ištuokų raida, veiksniai, pasekmės*, Vilnius: Lietuvos socialinių tyrimų centras, 2012, p. 42–48.

⁵² „Tu ne viena, Danute“, *Rūpintojėlis*, 1977, Nr. 3.

⁵³ Tavo Motina, op. cit.

⁵⁴ „Kas iš tikrųjų lemia žmoniškumą“.

⁵⁵ „Kur blogybių šaknys“.

⁵⁶ N. Černiauskas, „Santuoka modernėjančioje Lietuvoje (1918–1940): nuo diskusijų iki pokyčių“, *Istorija*, 2020, t. 114, Nr. 2, p. 14–16.

⁵⁷ „Kas iš tikrųjų lemia žmoniškumą“.

⁵⁸ K. Daukšas, „Apie šeimos patvarumą“; K. Daukšas, „Dar apie šeimos patvarumą“, *Tiesa*, 1959 m. lapkričio 15 d.; K. Daukšas, „Šeima sumažina laimę?“, *Tarybinis studentas*, 1970 m. kovo 4 d.

⁵⁹ Pvz.: Č. Grizickas, „Dviše... Ar visada?“, *Jaunimo gretos*, 1978, Nr. 3, p. 26–27.

⁶⁰ K. Lipeika, „Du žiedai ant vienos rankos“, *Jaunimo gretos*, 1969, Nr. 7, p. 16–17.

⁶¹ „Lietuviai, visi už tautos skaištumą!“, p. 65–66.

⁶² Pvz.: V. Babraitis, „Uždelsto veikimo mina, arba akmuo į merginų daržą“, *Jaunimo gretos*, 1981, Nr. 12, p. 26.

⁶³ Vilniaus gyventojų darbininkų vedybinio amžiaus vidurkis 1939 m. buvo vyrų 30,1 m., moterų – 26,8 m., o 1975 m. – atitinkamai 23,2 m. ir 22,2 m. – A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, Vilnius: Mintis, 2008, p. 230.

⁶⁴ „Kas iš tikrųjų lemia žmoniškumą“.

⁶⁵ Pvz.: A. Vaseris, „Linkime šeimyninės laimės“, *Šeima*, 1971, Nr. 4, p. 5–6.

⁶⁶ „Religinė dorovė. Dorovės primatas žmogaus gyvenime“, *Viltis*, 1983, Nr. 1, p. 78.

⁶⁷ L. Levšinas, „Sveikinkite! Aš – tėvas“, *Jaunimo gretos*, 1968, Nr. 10, p. 33.

⁶⁸ „Lietuviai, visi už tautos skaištumą!“, p. 71.

⁶⁹ Plačiau žr.: S. Zakharova, *Gendering soviet dissent: How and why the woman question was excluded from the agenda of soviet dissidents (1964–1982)*, Budapest: Central European University, 2013, 132 p.

⁷⁰ Jo tekstai paskelbti: T. Mamonova, *Women and Russia: Feminist writings from the Soviet Union*, Boston: Beacon Press, 1984, 310 p.

⁷¹ „Tu ne viena, Danute“.

⁷² A. Laukinka [A. Patackas], op. cit.

⁷³ „Moters paskirtis (Mintys iš pamokslo)“, *Rūpintojėlis*, 1978, Nr. 5.

⁷⁴ „Lietuva – tai ir negimusiujų žemė“.

⁷⁵ „Jaunimas apie jaunimą. Ištraukos iš laišku“, *Ateitis*, 1979, Nr. 3, p. 24.

⁷⁶ „Tu ne viena, Danute“.

⁷⁷ „Krikščionybė ir skaista“, p. 84.

⁷⁸ Tavo Motina [sl.], op. cit.

⁷⁹ Ten pat.

⁸⁰ „Jaunimas apie jaunimą“, p. 24.

⁸¹ B. Jankauskienė [sl.], „Tikra tarybinė moteris (monologas)“, *Aušra*, 1980, Nr. 21.

⁸² Pvz.: „Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos prezidiumo nutarimas Dėl moterų darbo apsaugos įstatymų vykdymo Lietuvos TSR Ministrų Tarybos valstybinio leidyklų, poligrafijos ir knygų prekybos reikalų komiteto sistemoje“, *LTSR AT ir vyriausybės žinios*, 1975, Nr. 36.

⁸³ „Palaiminti skaisčios širdies“, *Rūpintojėlis*, 1978, Nr. 5.

⁸⁴ „Ленинградский феминизм 1970-х годов“.

⁸⁵ B. Jankauskienė [sl.], op. cit.

⁸⁶ Ten pat.

⁸⁷ J. Semaškaitė, „Slenkstis“, *Šeima*, 1971, Nr. 3, p. 30.

⁸⁸ B. Jankauskienė [sl.], op. cit.

⁸⁹ Z. Bajoriūnas, „Nuo mūsų priklauso“, *Šeima*, 1975, Nr. 10, p. 34–37.

⁹⁰ „Kalendoriaus lapelis apie jungtuves bažnyčioje“, p. 42.

⁹¹ Ten pat, p. 39–40.

⁹² „Palaiminti skaisčios širdies“.

⁹³ „Ar smunka dorovė?“, *Dievas ir Tėvynė*, 1978, Nr. 8, p. 50.

⁹⁴ „Priklauso nuo merginų“, *Jaunimo gretos*, 1974, Nr. 8, p. 30.

⁹⁵ A. Žydrinė [sl.], op. cit.

⁹⁶ „Ar smunka dorovė?“, p. 50.

⁹⁷ Č. Grizickas, op. cit.

⁹⁸ M. Vosilka [sl.], „Dėstytojų korupcija“, *Aušra*, 1978 m., Nr. 13.

⁹⁹ Žr.: D. Marcinkevičienė, „Laiškas pakvietė kelionėn: Buitinių skundų praktika sovietinėje Lietuvoje“, *Genocidas ir rezistencija*, 2007, Nr. 2 (22), p. 110–123.

¹⁰⁰ M. Vosilka [sl.], op. cit.

Valdemaras Klumbys

FAMILY AND GENDER IMAGES IN SELF-PUBLISHING

Summary

The valuable basis of almost all the texts discussed is Catholicism. This leads to the conservative nature of the articles and the negative attitude towards the social and cultural changes that had taken place during modernization. However, the level of conservatism of self-published authors and the details of the assessment of the changes differed. Most of the authors blamed the Soviet state and the system (especially the atheism of society) for all the negative changes, while some of them believed it was a consequence of a special policy aimed at destroying the Lithuanian nation. A smaller number of authors saw the threat arising not so much from the USSR as from modernization itself, and thus from the West.

A lack of more diverse sources of information may have contributed to the ideological conservatism, which forced authors to rely on the interwar publications. Such a situation had intervened the perception of the changed reality and adequate response to it. This, in turn, could have reduced the impact or even prevalence of self-publishing – the diversity of opinions in the legal press was much greater.

Generally, the Soviet regime was accused by self-published authors of promoting excessive freedom (legal abortions, simple divorce proceedings, etc.) and was criticized for destroying traditional gender roles. Therefore, the relationship of the underground authors with freedom was ambiguous – in the fight for the political freedom of the nation, personal human freedom was not valued in private life, and the texts usually emphasized a person's duty – a person was subordinated to the idea, only not to that of the communists but also to the national idea. The fact that there were no discussions on family and gender issues in the self-published publications shows a lack of authors, the ideological unity of various publications, and a lack of liberal and democratic values in the underground movement.

Some texts kind of reveal certain ideas of female emancipation; however, the longing for the traditional family and the respective gender roles dominate, and there are no hints of the need for real gender equality in a family. Instead, there is a clear link between traditional femininity and the exaltation of a woman. A hypothesis may be made that this was due to the link between gender equality with the Soviet propaganda and the reality of the USSR when women were

forced to endure a double workload. The image of a religious family as an antidote to pervasive immorality and degrading civil marriage can also be seen as a form of Catholic advocating, offered as an antidote to the breakdown of families and the enslavement of women. Perhaps this may have contributed to the religious revival in the early 1980s.

Comparing the family and gender discourses in the publications of self-published authors and the legal press, many similarities may clearly be noticed, the most important of which is a very similar critique of the identical consequences of modernization. Sometimes disadvantages such as divorce, a small number of children in families, abortions, and the situation of women were criticized almost identically. Nevertheless, the causes of these disadvantages were searched for in a different place in self-published publications, first of all – in atheism policy. Therefore, despite the obvious hostility of self-publishing discourses to the Soviet reality and politics, they essentially only supplemented the public discourses by expressing those things that could not be made public due to the Soviet censorship (religious and anti-Soviet themes) but did not create a fundamentally different understanding of gender, family or sexuality from that prevailing in the public sphere.

On the one hand, such similarity would be explained by the fact that self-published texts reflected the norms and values successfully introduced by public discourses to society. Much of the criticism of the system and reality was based namely on the postulates of the Soviet discourses, which had spread freely in public. The fact that a conservative turn in the discourses of family and gender relations took place throughout the USSR in the 1970s may have contributed to this similarity.

On the other hand, such a similarity can be explained by the discourses of the interwar Catholic family that had survived and preserved in society and were not influenced by Soviet propaganda. Still, it is doubtful that people could have remained unaffected by public discourses for three or four decades. However, taking into account the conservatism of the Soviet ideology and the order in the studies areas, it would be more accurate to state that no essential changes took place in Lithuania during the Soviet era in the field of family images and gender stereotypes.

Alfredas Rukšėnas

Juozo Albino Lukšos-Daumanto 1940–1941 m. biografijos puslapiai

Tyrimo temos – rezistencija pirmosios sovietų okupacijos (1940–1941 m.) Lietuvoje laikotarpiu ir žydų genocidas kraštą valdant naciams. Tikslas – remiantis prieinamais archyviniais dokumentais ir istorine literatūra, atsakyti į straipsnyje suformuluotus uždavinius, susijusius su Juozo Lukšos-Daumanto 1940–1941 m. gyvenimo istorijos įvykiais.

Įvadas

Lietuvos visuomenėje Juozas Albinas Lukša-Daumantas (1921 m. rugpjūčio 4 (10) d.–1951 m. rugsėjo 4 d.) yra žinomas kaip laisvės kovų dalyvis, pasipriešinęs tiek sovietų (1940–1941, 1944–1951 m.), tiek nacių (1941–1944 m.) okupaciniams režimams. Nors J. Lukšos nuopelnai rezistencijoje, ypač pokariniame partizaniniame judėjime, yra akivaizdūs, tačiau visuomenėje galima išgirsti ir kritikos. Lietuvos Respublikos Seimas 2020 m. birželio 30 d. vakarinio posėdžio metu priėmė nutarimą paskelbti 2021-uosius Juozo Lukšos-Daumanto metais. Priimant nutarimą atsižvelgta į tai, kad 2021 m. rugpjūčio 10 d. sukanka 100 metų, kai gimė vienas Lietuvos pasipriešinimo so-

vietų okupaciniam režimui lyderių partizanas Juozas Lukša-Daumantas. Reaguodami į šį nutarimą, Geros valios fondo pirmininkai Faina Kukliansky ir rabinas Andrew Baker 2020 m. liepos 1 d. atviru laišku kreipėsi į Seimo pirmininką Viktorą Pranckietį, reikšdami nerimą dėl Seimo sprendimo 2021-uosius paskelbti Juozo Lukšos-Daumanto metais. Savo nerimą jie motyvavo tuo, kad Juozas Lukša-Daumantas buvo Lietuvos aktyvistų fronto (toliau – LAF) narys. Ši organizacija, anot jų, buvo įkurta Berlyne, pasižymėjo antisemitizmu ir daugelis jos narių buvo tiesiogiai susiję su Lietuvos žydų persekiojimu ir žudymu¹. 2020 m. birželio 29 d., t. y. dar nutarimo priėmimo išvakarėse, jidiš filologas tyrinėtojas Dovydas Kacas, reporteris Cnaan Liphshiz kritikavo Seimą dėl ketinimo paskelbti 2021-uosius J. Lukšos metais, remdamiesi jo priklausymo LAF'ui faktu ir įtarimais jį dalyvavus 1941 m. birželio 27 d. žydų žudynėse „Lietūkio“ garaže².

Kritikų teiginiai skatina kelti klausimą: kas gi buvo J. Lukša 1940–1941 m. – rezistentas ar antisemitas, žydų žudynių dalyvis? Žinių apie J. Lukšos rezistencinę veiklą 1940–1951 m. galima rasti lietuvių tyrinėtojų Nijolės Gaškaitės³, Kęstučio Kasparo,

Vidmanto Vitkausko⁴, Birutės Pečiokaitės-Adomėnienės⁵, Arvydo Anušausko⁶ darbuose. Istorikė Nijolė Maslauskienė sudarė dokumentų rinkinį, skirtą Lietuvos partizanų Tauro apygardai, kuriai priklausė ir Juozas Lukša⁷. Temos tyrinėjimui reikšmingi paties J. Lukšos atsiminimai apie rezistencinę veiklą 1944–1948 m.⁸, jo meilės laišakai⁹. Fragmentiškų žinių apie J. Lukšos rezistencinę veiklą 1940–1941 m. yra pateikę Kęstutis Kasparas, Vidmantas Vitkauskas, Birutė Pečiokaitė–Adomėnienė, Arvydas Anušauskas, tačiau iš jų darbų vis tik negalima pasakyti, kad šis klausimas yra pakankamai ištirtas. Labai nedaug žinių apie rezistencinę veiklą 1940–1941 m. yra J. Lukšos atsiminimų knygoje. A. Anušauskas, greta žinių apie J. Lukšos veiklą 1940–1941 m., pateikė duomenis apie savo atlikto 1941 m. birželio 27 d. žydų žudynių „Lietūkio“ garaže Kaune tyrimo rezultatus. Jis J. Lukšos įtraukimą į šių žudynių kontekstą laiko dezinformacija. Žydų istorikų Alekso Faitelsono knygoje¹⁰, Josepho A. Melammedo redaguotame leidinyje¹¹ teigiama, kad J. Lukša 1941 m. birželio 27 d. žudė žydus „Lietūkio“ garaže Kaune. Tačiau iš jų darbų vis tik negalima pasakyti, kad šie jų teiginiai yra patikimi. Kita vertus, dėl jų nėra tikri ir atskiri žydų bendruomenės nariai.

Atsižvelgiant į minėtus dalykus, darbe keliami šie uždaviniai: 1) atskleisti, koks buvo J. Lukšos vaidmuo antisovietinio pasipriešinimo (1940–1941) judėjime; 2) išsiaiškinti, ar teisingi žydų tyrinėtojų teiginiai apie tai, kad J. Lukša buvo 1941 m. birželio 27 d. Kaune „Lietūkio“ garaže vykusių žudynių dalyvis. Atliekant tyrimą buvo remiamasi istoriniais dokumentais, saugomais Lietuvos ypatingajame ir Lietuvos centriname valstybės archyvuose. Ypatingajame archyve (f. K-1, ap. 58) saugomos Juozo Lukšos ir jo bendražygių, t. y. antisovietinio pagrindžio narių, baudžiamosios bylos. Jas sovietinis

Lietuvos saugumas tyrė 1941-aisias, t. y. karo išvakarėse. Saugoma ir Jono Barškėčio baudžiamoji byla, jį A. Faitelsonas įvardiją kaip asmenį, „mačiusį“ J. Lukšą „Lietūkio“ garaže. Lietuvos centrinio valstybės archyvo Vytauto Didžiojo universiteto fonde (f. 631) saugomos J. Lukšos bei kitų studentų, kartu priklausiusių pagrindinei grupei, asmens bylos. Taip pat buvo remiamasi ir kitais minėtų archyvų dokumentais. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Okupacijų ir laisvės kovų muziejuje saugomas J. Lukšai priskirtinas Laisvės kovotojo partizano Tėvynei pareigų ėjimo lapas, suteikiantis žinių apie jo rezistencinę veiklą pirmosios sovietų okupacijos (1940–1941 m.) laikotarpiu.

ATEITININKAS, STUDENTAS, REZISTENTAS

Juozo Albino Lukšos biografijoje galima sąlyginai išskirti du periodus. Pirmasis – ikirezistencinis periodas, trukęs nuo gimimo iki Lietuvos okupacijos ir aneksijos 1940-ųjų vasarą. Antrasis – rezistencinis periodas, trukęs nuo 1940 m. vasaros iki J. Lukšo žūties 1951 m. rugsėjo 4 d.

Juozas Albinas Lukša gimė 1921 m. rugpjūčio 4 d. Marijampolės apskrities Veiverių valsčiaus Juodbūdžio kaime Simano Lukšos ir Onos Vilkaitės šeimoje¹². Yra dokumentų, pagal kuriuos jis gimė ne rugpjūčio 4-ąją, o 10-ąją dieną¹³. Darbo autorius mano, kad rugpjūčio 4-oji greičiausiai yra tikroji J. A. Lukšos gimimo diena, nes ji nurodyta ištraukoje iš Veiverių Romos Katalikų parapijos gimimo metrikų akto Nr. 52¹⁴. Kita vertus, pasitaikydavo atvejų, kad ir į metrikų knygas būdavo įrašoma netiksli data. Jo tėvas Simanas turėjo 31,72 ha ūkį¹⁵. 1936 m. rugsėjo 1 d. J. A. Lukša įstojo į Kauno „Aušros“ valstybinės gimnazijos penktąją klasę, buvo

labai gero elgesio ir mokėsi iki 1940 m. gegužės 7 d. 1939–1940 mokslo metų pabaigoje jis išlaikė nustatytus egzaminus. Mokytojų taryba 1940 m. birželio 14 d. nusprendė duoti Juozui Albinui Lukšai atestatą, suteikiantį teisę stoti į aukštąją mokyklą¹⁶. Dar mokydamasis gimnazijoje jis priklausė ateitininkų organizacijai¹⁷. Baigęs gimnaziją J. Lukša nusprendžia studijuoti. 1940 m. rugpjūčio 20 d. prašo Kauno Vytauto Didžiojo universiteto (VDU) rektoriaus, kad priimtų į Statybos fakulteto architektūros skyrių. 1940 m. rugpjūčio 28 d. prašymas buvo patenkintas ir J. Lukša tapo studentu¹⁸. Netrukus jis buvo įtrauktas į 1940 m. rudens semestro stipendininkų sąrašus. Jam kaip pirmojo semestro studentui skirta 100 litų stipendija¹⁹. Studijų metu J. Lukša ketino gyventi Kaune Linksmakalnyje. Atstumas nuo gyvenamosios vietos (Juodbūdžio kaimo) iki universiteto siekė apie 25 km²⁰. Kauno Vytauto Didžiojo universitete 1940–1941 mokslo metai buvo paskutiniai čia studijavusiems Lietuvos žydams. Pagal Statybos fakulteto dekaną S. Kolupailos sudarytą sąrašą 1940 m. rudens semestru kaip klausytojai užsiregistravo 563 studentai. Dalis klausytojų (tarp jų ir J. Lukša) buvo pirmojo semestro, kiti – aukštesniųjų semestrų studentai. Dalies sąrašė pateiktų studentų, t. y. maždaug 154, vardai ir pavardės leidžia manyti, kad jie buvo žydų tautybės²¹. Kitame S. Kolupailos sudarytame sąrašė išvardyta 271 stipendiją gaunantis studentas. Dalies šiame sąrašė pateiktų studentų, t. y. maždaug 71, vardas ir pavardė leidžia manyti, kad jie buvo žydų tautybės²².

Svetimos jėgos įvykdytas šalies užgrobimas – viena svarbiausių priežasčių, sukeliančių rezistencinį, t. y. pasipriešinimo, judėjimą²³. Būtent 1940 m. birželio 15-ąją, kai Sovietų Sąjunga pradėjo Lietuvos okupaciją, bent jau sąlyginai galima laikyti tiek Juozo Albino Lukšos, tiek daugelio kitų Lie-

tuvos patriotų rezistencinės veiklos pradžią. Galimas dalykas, kad dauguma iš jų šią dieną dar nesiėmė kokių nors konkrečių veiksmų, tačiau apie pasipriešinimą okupantams pagalvojo ne vienas. Apie tai, kad 1940 m. vasarą, t. y. dar iki priėmimo į universitetą, J. Lukša galėjo galvoti apie pasipriešinimą sovietams, galima pamanyti iš jo atsiminimų: „Mumyse vyravo kovos dvasia, trokštanti kuo skubiau prisidėti prie naujai išskylančio pasaulio tautų laisvės priešo sutriuškinimo. Ta pati kovos dvasia, kuri 1941 metais biržely pasireiškė sukilimo forma, ta pati, kuri per kelerius metus spyrys rudųjų okupantų užmačioms. Ta pati, kuri jau dabar suspėjo ne vieną mūsų draugą pastūmėti į dabartinės kovos ryškiausią formą – partizanų eiles.“²⁴ Konkrečių žinių apie J. Lukšos veiklą nuo atestato gavimo iki studijų pradžios nepavyko rasti. Galima pasakyti nebent tik tai, kad Prezidento Antano Smetonos valdymo laikotarpiu ateitininkų organizacijos veikla buvo uždrausta ir ji veikė nelegaliai. Suprantama, kad sovietų valdžia net nesiruošė šios organizacijos legalizuoti. J. Lukša, savo ruožtu, dar būdamas moksleivis, priklausė ateitininkų organizacijai. Tad tarsi išeity, kad jis kaip ateitininkas tapo pagrindininku kone nuo pirmosios sovietų okupacijos dienos.

J. Lukšai tapus studentu, jo rezistencinė veikla, jeigu jos jau ir būta anksčiau, įgauna kitą pobūdį. Prieš jo studijas, t. y. 1938–1940 m., Kauno Vytauto Didžiojo universitete (toliau – VDU) veikė apie 70 organizacijų, korporacijų, grupuočių, priklausančių studentams varpininkams, tautininkams, socialistams, ateitininkams ir kt.²⁵ Ateitininkų federacijos sudėtinė dalis – Studentų ateitininkų sąjunga (toliau – SAS) jungė universitetines ateitininkų korporacijas. VDU ateitininkų korporacijų pirmininkai Kaune kasmet rinkdavo pirmininką ir valdybą. Išrinktasis pirmininkas buvo ir valdybos, ir SAS pirmininkas. SAS

jungė korporacijas ne tik ne tik Kaune, bet ir Dotnuvoje, Klaipėdoje, Šiauliuose, Panevėžyje, Vilniuje. SAS pirmininkas buvo renkamas tariantis su kituose miestuose esančiomis korporacijomis. 1940–1941 m. SAS pirmininkas buvo Pilypas Narutis²⁶. Kauno universitete veikė ateitininkų korporacija „Grandis“ (įsteigta 1932 m.), jungianti studentus technikus. 1940 m. šioje korporacijoje buvo 85 nariai. Korporacija „Gaja“ (VDU įregistruota 1928 m. kovo 21 d.) jungė ateitininkus studentus medikus. Korporacija „Giedra“ jungė (VDU įregistruota 1930 m.) mišrių profesijų visuomeniškai veiklias mergaites ateitininkes. „Šatrijos“ meno draugija jungė VDU, Meno mokykloje, Muzikos konservatorijoje studijuojančius literatus, menininkus, muzikus ateitininkus – vyrus ir mergaites. Taip pat VDU veikė ir kitos ateitininkų korporacijos, organizacijos²⁷. VDU korporacijos, organizacijos, draugijos, klubai nebuvo pavienės salos, šios studentiškos organizuotos struktūros buvo susijungusios į koaliciją. P. Narutis rašo: „Studentų Koalicija – apsijungusių VDU korporacijų grupė. Pasitarimų posėdžiuose dalyvaudavo koalicijos korporacijų pirmininkai arba atstovai. Niekas nerašė protokolų, buvo žodinis pasitarimas ir žodiniai nutarimai. Koalicija – tai ne kokia nors oficiali, bet tik draugiškai sutarta vieninga akcija.“²⁸ Studentų koalicija atsirado kaip jėga, turėjusi priešintis tautininkų partijos įtakai universitete. Koalicijos sudarymą skatino universitete prasidėjusios varžybos renkant Studentų atstovybės pirmininką. Keliolikos korporacijų susijungimas į koaliciją laidavo tai, kad pirmininku bus išrinktas ne tautininkų, o koalicijos narių pageidaujamas atstovas. Į studentų atstovybę koalicijos parinkti kandidatai laimėdavo svaria studentų balsų dauguma ir reprezentavo Lietuvos studentiją²⁹.

Regis, kad Juozas Lukša išliko ateitininku ir po gimnazijos baigimo. Tačiau jam, kaip

ką tik priimtam studentui, nebuvo lemta tapti vienos iš Kauno Vytauto Didžiojo universitete legaliai veikiančių ateitininkų korporacijos nariu, nes 1940-ųjų rudenį, t. y. po Lietuvos okupacijos ir aneksijos, mokslo metai universitete prasidėjo esant jau kitoms aplinkybėms nei prieš metus. P. Narutis rašo: „Rudens semestru prasidėjus, universiteto vadovybė skelbia, kad visos universitete veikiančios Korporacijos, Sąjungos ir organizacijos uždaromos. Įsakyta visą turtą, bylas ir vėliavas atiduoti iki nustatytos dienos komjaunimo organizacijai.“³⁰ Tačiau Studentų koalicija, korporacijos, organizacijos neišnyko, jos tapo nelegalios. 1940 m. rugpjūčio pabaigoje vienoje tuščioje universiteto auditorijoje susirinko Studentų koalicijos korporacijų atstovai: Vilius Vileišis (varpininkų), Jucevičius (ramovėnų), Juozas Milvydas (skautų), Vn. (neutralijų), Jurgis Valiulis (neolituanų), Pilypas Narutis (ateitininkų). Anot P. Naručio: „Nutarėme, kad ir asmeniškai, ir bendri interesai reikalauja palaikyti informacinį ryšį ir sueiti protarpiais pasitarti, nes laukia nemažai staigmenų. Pasiūliau Koalicijos pirmininku rinkti kitą. Bet visi prašė mane tęsti ir toliau likti, nors nenorėjau. Sutikau laikinai“; „Taip, neoficialioji opozicinė Koalicija virto – slapta visuotina Studentų koalicija. Šį kartą visuotino pavojaus jausmas visus studentus ėmė jungti. Realus protas diktavo neprarasti ryšio vieno su kitu, nes Maskvos užmačios jau pirmuosiuose okupacijos mėnesiuose prašoko bet kokią mūsų nuojautą.“³¹ Po Vėlinių Studentų koalicijos atstovai susirinko pasitarti. Per pasitarimą buvo konstatuota, kad korporacijos nesugriuvusios, o jų nariai palaiko artimus ryšius³². Uždraudus studentų korporacijų, organizacijų veiklą, nebeliko jų nariams ir galimybės į studentų atstovybę išsirinkti savo narių. Atstovybėje įsigalėjo studentai komunistai³³. LSSR švietimo liaudies komisaro A. Venclovos 1940 m. rugsėjo

23 d. nurodymu universitete buvo sudaryta Studentų reikalų komisija, kurios nariais tapo šie asmenys: Juozas Banaitis, Eduardas Mieželaitis, Juozas Pajaujis, Vladas Taurinskas, Danielius Todesas. Juozas Banaitis ėjo komisijos pirmininko pareigas³⁴. Tačiau ši komisija greičiausiai nebuvo P. Naručio atsiminimuose minima studentų atstovybė, kurioje įsitvirtino studentai komunistai. Remiantis P. Naručio atsiminimais galima manyti, kad autorius priskiria Juozą Lukšą prie universitete veikusios studentų ateitininkų korporacijos „Grandis“ narių. Jis rašo: „Kas gi nežino laisvės kovotojo, miškų brolio (su juo mačiausi paskutinį kartą 1949 m. Vokietijoje) Juozo Lukšos (Daumantas-Skirmantas). Jis žuvo nelygioje kovoje su okupantu (Kulikausko išduotas) Laisvės kovose. Juozo Lukšos garbei Grandiečių (Alfonso Pargausko iniciatyva) pastatytas tautinis Kryžius prie Ateitininkų namų Lemonte (USA).“³⁵ Remiantis pateiktomis žiniomis galima manyti, kad J. Lukša po to, kai įstojo studijuoti į universitetą, netrukus galėjo tapti ir nelegaliai veikiančios studentų ateitininkų korporacijos „Grandis“ nariu. Šis įstojimas savo ruožtu žymi ir J. A. Lukšos perėjimą iš nelegalios moksleiviškos ateitininkų organizacijos į analogišką studentišką organizaciją.

Nepavyko rasti žinių apie tai, kokia buvo J. Lukšos, kaip grandiečio, Studentų koalicijos nario, konkreti rezistencinė veikla iki 1941 m. kovo 4 d. Tačiau biografinių žinių visuma apie jį skatina manyti, kad jis neabejotinai galėjo turėti vienokį ar kitokį santykį su šia studentų antisovietine veikla. LSSR NKVD 1940 m. lapkričio 6 d. spec. pranešimo duomenimis, Kauno mieste šalia centrinių kapinių, prie Vytauto prospekto, studentai, bendrųjų vidurinių mokyklų ir technikos mokyklų moksleiviai prie paminklo žuvusiems lakūnams Dariui ir Girėnui vykstančio renginio metu masiškai giedojo Lietuvos himną, dainavo dainą „Lietuviais

esame mes gimę“³⁶. LSSR NKVD 1940 m. spec. pranešimo duomenimis, Kaune 1940 m. lapkričio 7 d. vyko demonstracija, skirta socialistinės revoliucijos XXIII metinėms. Aukštųjų mokyklų studentai, gimnazijų moksleiviai nieko neatsakė į tribūnose buvusių kompartijos, tarybų valdžios atstovų sveikinimus. Studentų kolonos nebuvo pasirūpinusios lozungais, vėliavomis. Pasak spec. pranešimo, studentija, vykstant pasiruošimui šventei lapkričio 7 d., vykdė kontrevoliucinę veiklą³⁷. Liaudies komisaro A. Guzevičiaus 1941 m. sausio 3 d. spec. pranešime yra žinių, kad 13-ojoje rinkimų apylinkėje, įsikūrusioje universiteto pastate, peiliu buvo supjaustytas rinkimams į SSRS Aukščiausiąją Tarybą skirtas lozungas, užrašytas ant raudonos medžiagos³⁸.

1940-ųjų rugsėjį antisovietinis sąjūdis Lietuvoje vis labiau plėtėsi. Dėl to kilo būtinybė antisovietinį pagrindį sutvarkyti taip, kad jis funkcionuotų organizuotai, planingai, vieningai. Kaune centralizavimo darbo ėmėsi VDU profesorius, ateitininkų korporacijos „Grandis“ įkūrėjas dr. Adolfas Damušis, ateitininkas ekonomistas Leonas Prapuolenis, Ateitininkų federacijos generalinis sekretorius Jonas Senauskas, kiti asmenys. A. Damušis prisimena: „Sudarėme Kauno sektoriaus lietuvių aktyvistų štabą. Jame buvo apie 15 asmenų. <...>. Didesnių entuziastų turbūt nebuvo už mus. Užsimojome visą kraštą apjungti rezistencijos tinklu, kad būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms: kad būtų pasiruošta sukilti, kada ateis laikas. Tinklo akys buvo penketukai, kurių penki pirmininkai savo ruožtu sudarė po penketuką etc. <...> Daugelis vienetų vardus turėjo skirtingus saugumo sumetimais. Stengėmės įjungti į eiles visus, kurie ryžosi kovoti už Lietuvos laisvę, be pažiūrų ir politinės praeities skirtumų. Tas darbas vyko gana sėkmingai, nes L. Prapuolenis visą laiką atsidėjo organizaciniam Fronto reikalams.“³⁹ Leonas

Prapuolenis prisimena: „1940 m. spalio 9 d. Kaune, „Derby“ užkandinėje, po ilgesnio pasitarimo su dr. inž. Ad. Damušiu, J. Senausku, M. Pečeliūnu buvo sutarta pradėti Kaune, Vilniuje ir per artimus pažįstamus ir gerus bičiulius apskričių miestuose organizuoti pogrindžio penketukus, kad, visą Lietuvą apjungus tankiu organizuotos rezistencijos tinklu, būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms išryškinti tautos aktyvųjų elementą. Vėliau, o tai buvo 1940 m. gruodžio mėn., kai pradėjo ryškėti, jog Sovietų–Vokietijos karas yra mėnesių klausimas, pradėjome su visu intensyvumu jam rengtis, kad juo pasinaudojant atstatytume Lietuvos Nepriklausomybę.“⁴⁰ Tad Kaune antisovietinio pasipriešinimo centras, organizuojantis, koordinuojantis pogrindžio organizacijų veiklą tam tikroje Lietuvoje dalyje, buvo įsteigtas 1940 m. spalio 9 d. Vilniuje toks centras pradėtas steigti maždaug 1940 m. spalio 10 d. Dr. Adolfas Damušis pranešęs, kad 1940 m. spalio 9 d. Kaune buvo įsteigtas pasipriešinimo sovietams centras, toliau pažymėjo: „Apytikriai tuo pačiu laiku Vilniuje irgi įkūrė pasipriešinimo centrą.“ Vienas šio centro organizatorių ir vadovų buvo Generalinio štabo majoras Vytautas Bulvičius⁴¹. Trečiasis pasipriešinimo centras – Lietuvių aktyvistų frontas – įsteigtas 1940 m. lapkričio 17 d. Berlyne Lietuvos pasiuntinio Kazio Škirpos iniciatyva⁴². Berlyno LAF'o organizacijos pirmasis ryšininkas, aviacijos kapitonas Albertas Švarplaitis į Lietuvą atvyko 1940 gruodžio 15 d. Iš jo buvo gauta žinių apie Berlyno LAF'o veiklą, Lietuvos tautinį komitetą⁴³.

Po karo tarp buvusių pasipriešinimo dalyvių būta skirtingo požiūrio dėl vieningo pogrindžio, Lietuvių aktyvistų fronto įsteigimo. P. Narutis atsiminimų knygoje rašo: „Šiokios tokios diskusijos dėl LAF įsteigimo datos yra buvę. 1951 metais L. Prapuolenis į „Draugo“ klausimą „Kada LAF pradėjo savo

veiklą..?“ atsako: „LAF savo veiklą Lietuvoje pradėjo 1940 m. spalio mėn. 9 d. Kaune. Pagrindinis tikslas buvo: a. apjungti tautą..., b. ruošti būsimam karui.“ Pulk. K. Škirpa tuoj į šį paskelbimą reagavo: „LAF susidarė ne spalio mėn. 9 d., bet lapkričio 17 d. (1940 metais). Šią dieną įvyko mano bute, Berlyne, LAF steigiamasis susirinkimas, kuris priėmė Fronto platforminius metmenis ir nutiesė jo organizacines gaires, nors prie to buvo ruošiamasi jau nuo 1940 m. liepos mėnesio.“⁴⁴ Remiantis atsiminimais, kitais duomenimis, galima manyti, kad 1940 m. spalio 9 ir 10 d. pasipriešinimo centrų Kaune ir Vilniuje įsteigimas gali būti vertintinas ir kaip vieningai funkcionuojančio antisovietinio pogrindžio steigimo ir formavimo pradžia. Berlyno LAF'o organizacija susikūrė kiek vėliau, todėl vargu ar ji gali būti laikoma minėto pogrindžio steigimo bei formavimo Lietuvos teritorijoje pradininke. Prie vieningo pogrindžio formavimo ji prisijungė vėliau negu pasipriešinimo centrai Kaune ir Vilniuje. Berlyno LAF'o reikšmė veikiau būtų ta, kad tiek Kauno ir Vilniaus pasipriešinimo centrai, tiek jų įsteigtas vieningas pasipriešinimo judėjimas perėmė pavadinimą – Lietuvių aktyvistų frontas. Neoficialioji Studentų koalicija, greičiausiai skatinama pasipriešinimo centro Kaune, apsisprendžia veikti organizuotai, planingai, vieningai, kartu su kitomis antisovietinio sąjūdžio pogrindžio organizacijomis. P. Narutis rašo: „Su Broniu Stasiukaičiu aptarėme, kad LAF – bendram su kitais veikime gana geras vardas. Galiausiai, juk vardas ne esmė. Juk kas nori gali veikti ir kitu vardu, bet sutartinai tą patį. Ir geriau, visi tegul savarankiškai tvarkosi. Mes, ateitininkai, su visais jungsimės po LAF vardu, tik reikia, kad būtų koordinuotas darbas. Po to pavieniui pasikalbėjus, išskyrus Borutą, visi aname posėdyje buvę draugai buvo entuziastai organizuotos, vieningos koalicijos kovoje su okupantu. Ateitininkai

priėmė LAF vardą kaip bendrą organizaciją, kuriamą visoje Lietuvoje, apjungiančią visas organizacijas. Buvo nuspręsta: LAF turi būti nepartinė, visas korporacijas apjungianti organizacija prieš okupantą. LAF yra organizacijų junginys. Iš ateitininkų pusės jokios atskiros vadovybės nė nemėginau komplektuoti – egzistuojanti Studentų koalicija šiam junginiui buvo tinkamiausia.⁴⁵ P. Narutis prisimena: „1940 m. gruodžio mėnesį LAF pajudėjo tiek, kad jau ir aiškintis neberekėjo. Esamojo Studentų koalicijoje, pavieniui kalbantis su atstovais, visos korporacijos pritarė ir lengvai apsijungė po nauja – Lietuvos Aktyvistų Fronto (LAF) – skraiste naujam dideliame uždaviniui: išnaudoti naujo ateinančio vokiečių–rusų karo galimybę ir mėginti atstatyti nepriklausomybę. LAF naujas vardas – atrodo tinkamas jau vien todėl, kad nuo seniau jau buvome įpratę tarpusavyje vadintis „aktyvistais“. Pamažu pradėjome skirstytis pareigomis su skautais, varpininkais, ramovėnais, neolituanais ir ateitininkais specialioms uždaviniais atlikti: susirišti su profesūra, susirišti su kitų miestų studentija, su Vilniumi, plėsti ryšius į Lietuvos provinciją. Visi talkino ir grupavosi. Visa tai teko koordinuoti naujo, giliai slapto LAF pogrindžio rėmuose.“⁴⁶

1940 m. spalio 9 d. Kaune įsteigto anti-sovietinio pasipriešinimo centro nariams, t. y. Kauno sektoriaus lietuvių aktyvistų štabui, priklausė apie 15 asmenų (tarp jų buvo prof. dr. A. Damušis, L. Prapuolenis). Nėra konkrečių žinių, ar tarp jų buvo neoficialios Studentų koalicijos narių. Nėra aišku, kokie buvo konkretūs ryšiai tarp neoficialios Studentų koalicijos ir šio štabo nuo 1940 m. spalio 9 d. iki tų pačių metų gruodžio mėnesio. Tačiau galima manyti, kad maždaug nuo 1940-ųjų gruodžio mėnėtam štabe nelegalios Studentų koalicijos vaidmuo tampa vis svarbesnis, jos atstovams atitenka vadovaujamas vaidmuo. P. Narutis

atsiminimuose rašo: „Taip iš Studentų Koalicijos susidarė „nauja“ vadovybė – LAF. Tai nebuvo vienos dienos darbas. Aptariau pavieniui su kiekvienu atstovu atskirai darbo apimtį ir specialius uždavinius. Visi sutiko. Taip susidariau LAF Štabą Kaune.“⁴⁷ Štabo pirmininku tampa Pilypas Narutis, o jo pavaduotoju – Bronius Stasiukaitis. Be jų, štabui taip pat priklausė: neolituanas Jurgis Valiulis (Karolis Druga), ramovėnas Itn. Jucevičius, skautas Juozas Milvydas, Viktoras Lapas, Romas Šatas, varpininkas Vilius Vileišis, Itn. Vytautas Stonis, Itn. Antanas Naudžiūnas, Juozas Pajaujis. Štabo nariais liko Leonas Prapuolenis ir Adolfas Damušis⁴⁸.

Pasak P. Naručio, nelegalios Studentų koalicijos nariai, į jos sudėtį įėję ateitininkai po LAF'o skraiste susijungė jau 1940-ųjų gruodį. Tačiau, atrodo, kad gruodžio mėnuo buvo tiktai pradžia, susivienijimas vyko dar ir 1941 m. ankstyvą pavasarį. Istorinėje literatūroje rašoma, kad J. Lukša priklausė atsargos jaunesniojo leitenanto Kazimiero Gedimino Ruzgio penketui, į kurį, be jo, įėjo Bronius Barzdžiukas, Bronius Vaidilas, Jonas Padvarskas, Julius Savickas⁴⁹. Išlikusiam J. Lukšos Laisvės kovotojo partizano Tėvynei pareigų ėjimo lape yra įrašas: „1941 m. kovo 4 d., duodamas priesaiką, įstojau į LAF (Lietuvių aktyvistų frontas). Įėjau į j. Itn. J. Ruzgio sąstatą.“⁵⁰ Tai, kad J. Lukša buvo Lietuvių aktyvistų fronto narys, iš dalies patvirtina jo atsiminimai: „Mus sudomino netvarka medicinos rėmuose: koridoriai užversti studentų ir mokomojo personalo bylomis, anketomis ir kitokia archyvine medžiaga. Didžiausio rūpesčio mums sukėlė tiek studentų, tiek mokomojo personalo, tiek ir tarnautojų vokiečių okupacijos metais užpildytos anketos, kuriose buvo pažymėta, kad pirmosios bolševikinės okupacijos metu jie buvo Aktyvistų Fronto nariais prieš bolševizmą arba nepriklausomybės laikais priklausę bet kurioms kultūrinėms

organizacijoms. Po nemenkų pastangų suradom ir savo bylas. Net plaukai ant galvos pasišiaušė. Tokios medžiagos užteko, kad mus sulikviduotų. Skubėjom surasti anketas ir tų draugų, kurie nebuvo pasprukę į Vakarų. Galop nutarėm, kad bus greičiau ir turėsime ramesnę sąžinę, jei, užuot išrinkę, visas anketas sudeginsime. Taip ir pasielgėm. Sunešėme jas į krematoriumo krosnį ir paleidom dūmais dokumentines nuodėmes.⁵¹ J. Lukša kartu su bendražygiais studentais sudarė smulkiausių pagrindinių organizacinių vienetą – penketuką. Vienas jo narys, t. y. K. G. Ruzgys, kalbėjo: „Rateliai susideda iš penkių žmonių ir vienas tas penketukės vadovauja kitai penketukei ir tokiu pat būdu rišasi aukštesne vadovybe.“⁵² Jis pats pripažino, kad asmeniškai vadovavo penketui.⁵³ Bronius Vaidilas kalbėjo: „Apie organizacijos struktūrą Ruzgis paaiškino, kad yra vyriausia vadovybė ir vienas turįs ryšius su žemesne grupe ir taip toliau. Ruzgis sakęs, kad mes, kurie susirinkome, sudarome grupę. Kas su mūsų grupe palaikys ryšius, Ruzgis nesakė, bet iš to, kad Ruzgis mus sušaukė ir informavo, buvo matyti, kad su mūsų grupe jis palaikys ryšius.“⁵⁴ Regis, kad šis K. G. Ruzgio vadovaujamas penketas kaip toks ar šiek tiek kitu pavidalu egzistavo dar gerokai iki 1941 m. kovo 4 d., t. y. iki susijungimo po LAF'o skraiste. K. G. Ruzgis kalbėjo apie narystę pagrindyje: „Priklausiau žiemą dar apie sausio mėnesį 1941 metų. Laike mokslo susirinkdavome su draugais ir kalbėjomės apie tarptautinę padėtį, apie vokiečių karą su kitomis valstybėmis ir t. t. ir sutarėme susiorganizuoti į ratelį ir veikti prieš sovietų valdžią.“⁵⁵ Šios žinios suponuoja supratimą, kad K. G. Ruzgio vadovaujamas penketas kartu su jo nariu Juozu Albinu Lukša buvo plataus antisovietinio pagrindžio sudėtinė dalis, kad penketo narius per tarpinius asmenis siejo ryšys su Kauno LAF'o štabu, kuriam vadovavo Pilypas Narutis-Žukauskas. Tiek

šio penketo, tiek pagrindinės organizacijos, į kurios sudėtį jis įėjo, tikslas buvo išnaudoti galimą susidūrimą tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ir atkurti nepriklausomą Lietuvą. Kita vertus, vokiečiai nebuvo laikomi dideliais draugais. Bronius Vaidila kalbėjo: „Ruzgis turėjo mašinėle spausdintą lapą popierio, iš kurio perskaitė mums organizacijos tikslą: Organizacijos tikslas yra išnaudoti galimą susidūrimą tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ir atkurti nepriklausomą Lietuvą. Jeigu nusileis desantai, tai padėti jiems. Ruzgis dar paaiškino, kad vokiečiai taip pat laikomi okupantais ir, kaip anglai juos sumuš arba kai Vokietijoje kils revoliucija, pasinaudoti ta proga ir išvyti iš Lietuvos vokiečius. Dabar laikytis kuo ramiau, kad neįkliūti ir būti pasiruošę būsimam darbui.“⁵⁶ Penketo nariai su rezistencine veikla susijusius dalykus aptardavo per susirinkimus, kurie taip pat vykdavo ir J. Lukšos bute. B. Vaidila kalbėjo: „Šiais metais apie balandžio mėn. pradžią Universiteto Statybos fakulteto studentas Barzdžiukas Bronius man sakė, kad I kurso statybos fakulteto studentas Ruzgis Gediminas kviečia mane ir jį Barzdžiuką ryte prieš paskaitas užėiti pas to paties kurso studentą Lukšą ir dar vieną pirmo kurso studentą technologą, pavardė, rodos, Malcys, tikrai nežinau.“⁵⁷ K. G. Ruzgys kalbėjo: „Lukša sutiko, kad susirinkimas įvyktų jo kambaryje. Kitą dieną atėjau pas Lukšą Veiverių gatvėj ir ten radau Lukšą (kurį sutikau gatvėje), studentą Vaidilą, Barzdžiuką ir dar vieną studentą techniką, rodos, statybininką vardu Jonas.“⁵⁸

Realu, kad K. G. Ruzgio vadovaujamo penketo narių rezistencinė veikla pasižymėjo daugiakryptiškumu. Tačiau pagrindinė kryptis veikiausiai buvo susijusi vis tik su antisovietinės literatūros platinimu. K. G. Ruzgys per apklausą kalbėjo: „Kaip aš supratau, kova vedama buvo kontrrevoliucinės agitacijos keliu, platinant lapelius apie

greitą vokiečių atvykimą.⁵⁹ Tokios veiklos, kaip antisovietinės literatūros platinimas, buvimas neabejotinas, tačiau jos tiksli rekonstrukcija vargu ar galima. Taip yra dėl to, kad dalis duomenų yra iš sovietų saugumo pareigūnų suimtų ir tardytų minėto pagrindinio penketo narių baudžiamųjų bylų. Suprantama, kad, esant tokioms aplinkybėms, kaltinamieji nenorėjo atvirai, savo valia ką nors pasakoti. Remiantis jau pateiktomis žiniomis, galima sąlyginai manyti, kad K. G. Ruzgio vadovaujamo penketo nariai antisovietinę literatūrą platinė nuo 1941 m. kovo 4 d. iki tų pačių metų birželio pradžios, t. y. iki jų suėmimo. 1941 m. Velykos buvo švenčiamos balandžio 13-ąją ir 14-ąją. Kaip ir dabartinais laikais, 1941-aisiais daugelis studentų per Velykas vyko namo. Tais metais viena šios šventės ypatybių buvo ta, kad rezistentai galėjo panaudoti ją kaip priedangą savo veiklai. B. Vaidilas kalbėjo: „Prieš Velykas Lukša man davė keletą lapelių kontrrevoliucinio turinio, kuriuose buvo rašoma apie kolchozus, ir liepė atiduoti juos Barzdžiukui, kuris turėjo juos nuvežti į savo kaimą ir ten išplatinti. Aš taip ir padariau.“⁶⁰ J. Lukša parodė, kad atsišaukimus, kuriuos perdavė Barzdžiukui per Vaidilą, rado ant laiptų, vedančių į universiteto bokštą⁶¹. B. Barzdžiukas kalbėjo, kad jis buvo geležinkelio stotyje, pirkė bilietą ir ketino vykti į tėviškę. Į stotį atėjo Bronius Vaidilas ir perdavė jam pundą atsišaukimų⁶². Tačiau antisovietinių atsišaukimų nebuvo lemta išplatinti. B. Barzdžiukas parodė: „Po to Vaidila nuėjo, o aš, nusipirkęs bilietą, išvykau traukiniu Šiaulių kryptimi. Radviliškio mieste aš persėdau į traukinį Radviliškis-Daugpilis ir, išlipdamas Skapiškio stotyje, vagone pamiršau portfelį, kuriame buvo iš Vaidilos gauti lapeliai, mūsų sergančiam giminaičiui nupirkti medikamentai ir dar kokie tai daiktai, kokie neatsimenu. Portfelį aptiko valstybės saugumo darbuotojai, ryšium su

tuo aš maždaug 1941 m. gegužės 25 d. buvau suimtas ir iki karo buvau laikomas NKGB kalėjime Kauno mieste.“⁶³ LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus 1941 m. birželio 1 d. nutarime dėl B. Barzdžiuko arešto rašoma: „1941 m. balandžio 11 d. Latvijos teritorijoje Daugpilio stotyje traukinyje Nr. 18 buvo atrastas portfelis, kuriame drauge su kitais daiktais buvo aptikti 29 kontrrevoliuciniai atsišaukimai. Tas portfelis buvo išsiųstas į Kauno miestą LSSR NKGB įstaigai, jame be lapelių buvo aptikta užrašų knygelė, kurios vienoje vietoje pavyko nustatyti įrašą Barzdžiukas.“⁶⁴

Minėtas antisovietinės literatūros platinimo atvejis nebuvo vienintelis. Kunigas Vaclovas Aliulis prisimena: „Prieš šešias dešimtis metų buvome mokslo ir idėjos draugai, ateitininkijos ugdyti, su Juozu Lukša. 1940–1941 mokslo metais kartu studijavome architektūrą Kauno universitete, Juozas man duodavo paskaityti pagrindinės spaudos. Pavyzdžiui, iš jo buvau gavęs poemėlę „Eltesera prakeiktoji“. Nežinojau, kad ji parašyta Kosto Kubilinsko, jaunesniojo bendramokslio Marijampolės marijonų gimnazijoje, kuris šį savo pasmerkimą vėliau tokia negarbinga kaina išpirko. 1941 m. vasarą Juozas susitikęs siūlė mane kaip pagrindžio spaudos skaitytoją įrašyti į aktyvistų sąrašus, tačiau aš nepanorėjau, nesgi nepriklausiau jokiai aktyvistų grupei, tebuvau prijaučiantis.“⁶⁵ Laikraščio „Karys“ 1944 m. birželio 17 d. numeryje yra išspausdinta Kosto Kubiliaus satyra „Eltesera (L.T.S.R.)“, kuri greičiausiai ir yra V. Aliulio minima poemėlė. Po ja parašyta: „1941. IV. 20. Vilkaviškyje.“ Taip pat po satyros tekstu pateiktos šios žinios: „P. S. Ši satyra bolševikų okupacijos metais buvo šapirografuota ir išplatinta Suvalkijos moksleivių ir visuomenės tarpe. Autorius.“⁶⁶ Tad galima manyti, kad J. Aliulis iš J. Lukšos buvo gavęs šią poemėlę po 1941 m. balandžio 20 d., maždaug iki tų pačių metų birželio 6-osios, kai J. Lukša buvo suimtas. Satyra

„Eltesera“ pasižymi tuo, kad joje reiškiamas pasipiktinimas įvairiomis sovietinės Lietuvos realijomis, jos pašiepiamos, ironizuojamos, nurodomos įvairios sovietų režimo atstovų ydos ir pan. Tai galima būtų iliustruoti šiais posmais: „Eltesera raudonoji, / Mūsų ragana baisi! – / Pagyvenom tavo rojū / Ir palikome basi“; „Politrukai, komisarai, / Naujo rojaus angelai, / Červoncus kišenėn žeria, – / Nesueina mum galai...“; „Gi pažvelkite į spaudą, / Kiek ten grimio, kiek dažų... / Visi puslapiai nuraudę / Rėkia, giriasi: Gražu!“⁶⁷ Satyroje taip pat pašiepiami, ironizuojami žydai; „Lipa žydas į koloną / Rėžia kalbą iš peties“; „Trokšta žydas be prekybos, / Kaip karosas be vandens. / Tol talmūdiškai jis klības, / Koliai pelnas jam sruvens...“; Žengia „nenugalimoji“ / Su tačanka blekine. / Jai barzdas po kojų kloja / Žydų tautinė minia“; „Mokykla – chameleonas Elteseros akyse: / Neša vėliavas raudonas / Sužydėjusi dvasia.“⁶⁸ Bronius Vaidilas per apklausą kalbėjo: „Vėliau, prieš Velykas, Ruzgis man davė vieną lapelį, užvardintą „Lietuvos informacijų biuras Berlyne“. Tame lapelyje buvo rašyta apie desantus ir kas daryti, kai desantai bus nuleisti. Tą lapelį perskaičiau ir atidaviau Barzdžiukui Broniui. Apie ginklą Ruzgis sakė, kad kai bus reikalas, tai gausime“⁶⁹. Nėra žinių, koks buvo penketo nario J. Lukšo konkretus santykis su minėtu atsišaukimu.

B. Barzdžiuko traukinyje paliktas portfelis, patekęs į saugumiečių rankas, K. G. Ruzgio vadovaujamo penketo nariams atnešė nelaimę – jie atsidūrė sovietinio saugumo pareigūnų akiratyje ir buvo represuoti.

Juozas Albinas Lukša buvo suimtas 1940 m. birželio 6 d., remiantis LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operįgaliotinio padėjėjo R. Celkovo sprendimais dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo. Kaltintas tuo, kad priklausė organizacijai „Aktyvistai“ ir platino kontrrevoliucinio turinio lapelius. Įtartas padaręs nusikaltimus pagal RSFSR

BK 58-10 str. 1 d. J. Lukšą tardė minėtasis R. Celkovas, LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operįgaliotinis I. Dembo. Su bylos tyrimo eiga susijusius reikalus taip pat tvarkė LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas, LSSR NKGB SPS viršininkas D. Todesas, kiti pareigūnai. Bylos tyrimo metu kalintas NKVD 1-ajame kalėjime Kaune. Bylos tyrimas nebuvo baigtas, nes prasidėjo karas ir J. Lukša išėjo į laisvę⁷⁰.

Bronius Barzdžiukas buvo suimtas 1941 m. birželio 1 d., remiantis LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operįgaliotinio I. Dembo nutarimais dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo. Kaltintas tuo, kad platino kontrrevoliucinio turinio lapelius. Įtartas padaręs nusikaltimus pagal RSFSR BK 58-10 str. Suimtąjį tardė LSSR NKGB SPS viršininkas D. Todesas, LSSR NKGB SPS 6-skyriaus operįgaliotinis padėjėjas R. Celkovas. Su bylos tyrimo eiga susijusius reikalus taip pat tvarkė LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas. Bylos tyrimo metu kalintas NKVD 1-ajame kalėjime Kaune. Bylos tyrimas nebuvo baigtas, nes prasidėjo karas ir 1941 m. birželio 23 d. B. Barzdžiukas išėjo į laisvę. Išėjęs iš karto prisijungė prie sukilimo, buvo paskirtas partizanų būrio vadu⁷¹.

Bronius Vaidilas buvo suimtas 1941 m. birželio 2 d., remiantis LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operįgaliotinio I. Dembo nutarimais dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo. Kaltintas tuo, kad platino kontrrevoliucinius atsišaukimus. Įtartas padaręs nusikaltimus pagal RSFSR BK 58-10 str. 1 d. Jį tardė minėtasis operįgaliotinis I. Dembo. Su bylos tyrimu susijusius procedūrinius reikalus tvarkė LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas, LSSR NKGB SPS viršininkas D. Todesas, kiti pareigūnai. Bylos tyrimo metu kalintas NKVD 1-ajame kalėjime Kaune. Baudžiamosios bylos tyrimas nutrūko, nes prasidėjo karas ir B. Vaidila išėjo į laisvę⁷².

Kazys Gediminas Ruzgys buvo suimtas 1941 m. birželio 5 d., remiantis LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operigaliootinio padėjėjo R. Celkovo sprendimais dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo. Kaltintas tuo, kad priklausė organizacijai „Aktyvistai“, vadovavo pagrindiniam penketui, aprūpindavo penketo narius kontrrevoliuciniais lapeliais ir juos platino. Įtartas padaręs nusikaltimus pagal RSFSR BK 58-10 str. 1 d. Jį tardė LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operigaliootinis I. Dembo. Su bylos tyrimo eiga susijusius procedūrinius reikalus tvarkė LSSR NKGB Tardymo skyriaus viršininkas E. Rozauskas, LSSR NKGB SPS viršininkas D. Todesas, kiti pareigūnai. Bylos tyrimo metu kalintas NKVD 1-ajame kalėjime Kaune. Bylos tyrimas dėl prasidėjusio karo nebuvo baigtas, K. Ruzgys išėjo į laisvę ir dalyvavo Birželio sukilime⁷³.

Tarp J. Lukšą ir jo bendražygius tardžiuosiu, jų bylų tyrimų reikalus tvarkiusių pareigūnų buvo žydų tautybės asmenų. Icikas Demba (g. 1901 m. Pumpėnuose) turėjo vidurinį išsilavinimą. 1928 m. už komunistinę veiklą jis buvo nuteistas kalėti šešerius metus (kalėjo trejus metus). 1932 m. tapo Lietuvos komunistų partijos (LKP) nariu. 1934 m. vėl buvo nuteistas kalėti šešerius metus. 1940 m. birželio mėnesį iš kalėjimo išleistas. Eusiejus Rozauskas (g. 1907 m. Kijeve) turėjo nebaigtą aukštąjį išsilavinimą, LKP narys nuo 1935 m. 1936–1940 m. kalėjo. Nuo 1931 m. iki 1940 m. birželio buvo MOPR'o narys. Danielius Todesas (g. 1910 m. Rygoje) turėjo nebaigtą aukštąjį išsilavinimą, nuo 1932 m. LKP narys. Komunistine veikla užsiėmė nuo 1930 m., 1934–1940 m. kalėjo. 1940 m. birželio mėnesį iš kalėjimo paleistas⁷⁴.

Viešajame gyvenime diskusijose, susijusiuose su J. Lukša, galima išgirsti teiginių, kad Lietuvos aktyvistų frontas buvo fašistinė organizacija⁷⁵. Tarsi netiesiogiai norima pasakyti, kad J. Lukša buvo asmenybė, pa-

sižyminti fašistine pasaulėžiūra. Regis, kad visuomenės veikėjai savo poziciją grindžia remdamiesi istoriniais tyrimais. Istorikas Liudas Truska teigia, kad LAF'as – patriotinė lietuvių organizacija, siekusi atkurti šalies nepriklausomybę. Tačiau LAF'o veiklą lydėjo tamsūs šešėliai: politinės sąjungos su hitlerine Vokietija siekis (satelitinio statuso), gausios nacizmo apraiškos šios organizacijos ideologijoje⁷⁶. Tad, ar teisūs visuomenės veikėjai, jeigu jie iš tiesų taip mano apie J. Lukšą, t. y. jį laiko fašistu? Abejoti tokios nuomonės teisingumu skatina šios aplinkybės. Pirmoji būtų ta, kad L. Truskos, kitų istorikų teiginiai apie LAF'o organizacijos fašistinį pobūdį grindžiami remiantis Berlyno LAF'o dokumentais. Tačiau deramai neatkreipiama dėmesio į tai, kad Berlyno LAF'as vis tik veikė nacių valdomoje Vokietijoje, o Vilniaus ir Kauno LAF'o organizacijos – sovietų okupuotoje Lietuvoje. Tad šių trijų organizacijų dėl teritorinio faktoriaus negalima laikyti visiškai identiškoms, nes nacių režimas galėjo daryti tiesioginę įtaką tik Berlyno LAF'ui, o Kauno ir Vilniaus LAF'o organizacijoms to negalėjo. Antroji aplinkybė būtų ta, kad Kauno ir Vilniaus LAF'o organizacijos tokių dokumentų (bent jau iki 1941 m. birželio 22 d.), iš kurių būtų galimos išvalgos apie jų fašistinį pobūdį, nerengė arba bent jau žinių apie tai dabartiniu metu nėra. P. Narutis atsiminimuose rašo: „Vilniaus LAF jau gana anksti sudarė stiprų karinį centrą su gen št. maj. Bulvičiumi, kuris aiškiai bazavosi Lietuvos kariuomenės likučiais, šaulių organizacija. Vilniaus LAF (o taip pat ir Kauno LAF) bazavosi dar tebeegzistuojančiomis laisvos valstybės, kad ir NKVD glamžomomis, organizacijomis ir jų profesionalais – politikais. Apie kokią nors „LAF platformą“ Lietuvoje (toji „platforma“ gal ir buvo reikalinga Škirpai Berlyne, flirtuojant su nacine Vokietija), kaip ją aprašo Škirpa savo knygoje, Vilniaus LAF'ui (nei

Kauno LAF'ui) nebuvo reikalinga, nieks nė neturėjo laiko galvoti, nei buvo progos, nei reikalo kada pasvarstyti Berlyno platformą. Ir aš tą „platformą“ akyliu perskaičiau tik Škirpos išleistoje knygoje. Vilniaus LAF pagrindžio organizacija bazavosi kitu mastu negu Škirpa Berlyne. Berlynas kūrė visiškai naują organizaciją, mąstė, planavo ir tikslą, ir rėmus, atrodo, ne tiek tam, kad toji organizacija apjungtų visą Lietuvą iš Berlyno, bet kad labiau parodyti vokiečiams, patraukti vokiečių dėmesį. Bet ir Berlyno LAF turėjo Lietuvoje savo atskirą organizacinę ryšį į provinciją.⁷⁷ Trečioji aplinkybė būtų ta, kad Kauno LAF'o organizacijai ne viskas buvo priimtina Berlyno LAF'o veikloje. P. Narutis rašo: „Nelabai buvome patenkinti ir iš Berlyno LAF ateinančiomis proklamacijomis, kurių mes iš viso nenorėjome. Bronius Stasiukaitis vis sakydavo: „Keista, Berlyno draugai mano, kad kas mes neraštingi.“⁷⁸ Ketvirtoji aplinkybė būtų ta, kad Kauno LAF'o organizaciją (taip pat Vilniaus ir Berlyno LAF'o organizacijas) sudarė skirtingų pažiūrų asmenys, o ne vientisa narių grupė, kurioje visi iki vieno buvo ištikimi politinei fašizmo doktrinai. Kita vertus, kodėl voldemarininkams, kurių pasaulėžiūrai buvo artimas itališkasis fašizmas, prireikė atsiskirti nuo Lietuvos aktyvistų fronto, jeigu jis jiems buvo toks ideologiškai giminingas, t. y. fašistinis? Nėra žinių, kad J. Lukša kaip voldemarininkas būtų atsiskyres nuo LAF'o ir kiek vėliau tapęs Lietuvos nacionalistų partijos nariu. Kita vertus, jau minėtame išlikusiame J. Lukšos Laisvės kovotojo partizano Tėvynei pareigų ėjimo lape yra ir toks įrašas: „Vokiečių okupacijos metu buvau LF (Lietuvių Frontas) nariu inž. inž. S. R. ir N. Penketuose.“⁷⁹ Lietuvos frontui daugiausia priklausė Lietuvos krikščionių demokratų partijos veikėjai ir katalikiškojo jaunimo organizacijų nariai (ateitininkai ir kiti)⁸⁰. Jeigu J. Lukša būtų buvęs voldemari-

ninkas, Lietuvos nacionalistų partijos narys, tai po šios organizacijos uždarymo 1941 m. gruodžio 17 d. greičiausiai jis būtų stojęs į Lietuvos laisvės kovotojų sąjungą.

„POGROMININKAS“

Tarptautinės komisijos nacių ir sovietinio okupacinių režimų nusikaltimams Lietuvoje įvertinti išvadose skiriami trys Holokausto etapai. Pirmasis apima laikotarpį nuo karo pradžios iki 1941 m. rugpjūčio. Tuo metu vyko pogromai ir pradinės plataus masto žudynės, kurių aukomis daugiausia tapo geros fizinės būklės darbingo amžiaus žydai nuo 15 iki 60 metų⁸¹. 1941 m. birželio 25 d. į Kauną su priešakiniu būriu atvyko vokiečių saugumo policijos ir SD A operatyvinės grupės vadas SS brigadefiureris Franzas Walteris Stahleckeris. Vienas svarbiausių jo uždavinių buvo organizuoti žydų žudynes ir įtraukti vietos gyventojus į žydų pogromus. Pirmosiomis vokiečių okupacijos dienomis Kaune veikė A operatyvinės grupės 1b būrys (*Sonderkommando 1b*), kuriam vadovavo SS oberšturbani fiureris Erichas Erlingeris. Šiai represinei struktūrai žydų pogromams Kaune vykdyti pavyko sukurstyti dalį ginkluotų lietuvių. F. W. Stahleckeris 1941 m. spalio 15 d. raportavo SS ir policijos vadui Heinrichui Himmleriui: „Lietuvoje tai pavyko pirmiausia Kaune, panaudojus partizanus. Netikėtai paaiškėjo, kad suorganizuoti didesnio masto žydų pogromą išsyk nelengva. Čia, visų pirma, pasitarkėme aukščiau minėtų partizanų vadą Klimaitį, kurį tuo reikalu instruktavo veikęs Kaune mūsų nedidelis priešakinis būrys. Klimaičiui pavyko taip parengti ir pradėti pogromą, kad aiškėn neiškilo nei mūsų duoti nurodymai, nei mūsų iniciatyva. Pirmojo pogromo metu, naktį iš birželio 25-osios į 26-ąją, lietuvių partizanai likvidavo daugiau kaip 1500 žydų, padegė ar

kitaip sunaikino keletą sinagogų ir sudegino žydų kvartalą, kuriame buvo apie 60 namų. Sekančiomis naktimis tuo pačiu būdu buvo padaryti nekenksmingais 2300 žydų. Kauno pavyzdžiu panašios akcijos, tik mažesnio masto, vyko ir kituose Lietuvos rajonuose, jos palietė ir likusius tose vietose komunistus. “Didžiausi pogromai vyko Vilijampolėje, kur gyveno daug žydų. Jų plėšimai ir žudynės prasidėjo birželio 25-ąją. Ginkluoti partizanai suiminėjo, mušė ir žudė žydus, kratė jų namus Jurbarko, Vidurinės, Sinagogos, Veliuonos, Mėsininkų, Ariogalos ir kitose gatvėse. Vilijampolėje prie tilto nužudyta apie 30 žydų jaunuolių. Pasak šaltinio, Vilijampolėje birželio 25–26 d. buvo nužudyta apie 600 žmonių. Birželio 27-osios naktį į 28-ąją Vilijampolės partizanų štabe buvo laikoma apie 500 suimtų žydų. „Lietūkio“ garaže Vytauto gatvėje 1941 m. birželio 27 d. keli civiliška apsirengę asmenys (buvo kalba, kad tai karo pradžioje išsilaisvinę kaliniai) laužtuvais užmušė keliolika ar keliasdešimt žydų. Susidorojimas „Lietūkio“ garaže vyko vos už 200 metrų nuo vokiečių 16-osios armijos štabo būstinės. Žudynes stebėjo ir fotografavo vokiečių kareiviai. Kai armijos vadui gen. plk. Ernstui Buschui buvo pranešta apie Kaune vykstančius pogromus, jis atsakė, jog nieko negalįs padaryti. Vokiečių saugumo policijos ir SD suorganizuoti žydų pogromai Kaune truko iki birželio 29 d. Pasak F. W. Stahleckerio, jų metu buvo nužudyta 3800 žydų.⁸²

Yra žydų istorikų, manančių, kad Juozas Albinas Lukša-Daumantas buvo susijęs su vienu iš Kaune 1941 m. birželio 25–29 d. vykusių žydų pogromų epizodu, t. y. su žydų žudynėmis „Lietūkio“ garaže Vytauto prospekte birželio 27-ąją. Josephas A. Melamedas straipsnyje rašo, kad visos aukos turėjo nusiauti batus ir basos buvo vedamos prie arti stovinčio vyro, t. y. Juozo Lukšos. Jis laikė rankose laužtuvą-dalbą. Aukos viena po

kitos priartėdavo prie vyro, kuris šypsodamas geležiniu laužtuvu smūgiuodavo aukai į galvą ir ji kraujuodama parkrisdavo. Po kiekvieno smūgio minia šaukė „Valio!“⁸³. Josepho A. Melamedo redaguotame leidinyje pateikiama viena iš išlikusių žydų žudynių „Lietūkio“ garaže nuotraukų, kurioje matomas su dalba rankoje stovintis vyras. Greta jos – pokariu daryta nuotrauka, joje Juozas Lukša su automatu rankose. Teigiama, kad abiejose nuotraukose yra vienas ir tas pats asmuo – Juozas Lukša. Jis įvardijamas kaip žiaurus žudikas, žydų žudynių „Lietūkio“ garaže Kaune dalyvis⁸⁴. Tyrinėtojas Josephas Zakas teigia, kad vienoje iš išlikusių žydų žudynių „Lietūkio“ garaže nuotraukų, kurioje matomas į auką smūgiuojantis žudynių dalyvis, yra Juozas Lukša⁸⁵. Taip mano ir tyrinėtojas Abrahamas Levinas⁸⁶.

Izraelio istorikas Aleksas Faitelsonas 2001 m. išleistoje knygoje rašo, kad Lietuvos komunistų partijos sekretorius Antanas Sniečkus, jo asmens sargybinis Vytautas Barškėtis pasitraukė iš Kauno į Maskvą, kai prasidėjo karas. Vytauto brolis Jonas Barškėtis gyveno ir dirbo Kauno priemiestyje Šančiuose, kur gyveno nemažai vokiečių ir jis su daugeliu iš jų draugavo. 1940–1941 m. vokiečiai repatriavo į Vokietiją. J. Barškėtis pirmosiomis karo dienomis buvo siaubingų baltaraiščių piktadarybių liudininkas. Ne taip jis įsivaizdavo lietuvių sukilimą, ne to tikėjosi iš sukilimo vadovų ir sukilėlių. Jie žudė vaikus, moteris, vyrus, pagyvenusius žmones be teismo, vien dėl to, kad jie buvo žydai. Jį ypač stipriai sukrėtė kruvinos žudynės „Lietūkio“ garaže, kurias jis matė kartu su daugeliu kitų miesto gyventojų. Po to, kai vokiečiai užėmė Kauną, čia sugrįžo ir buvę Lietuvos piliečiai – repatriantai vokiečiai, kurių daugelis dirbo SS ir SD tarnybose. Jie ir įdarbino J. Barškėtį barmenu gestapo bufete (*kantine*) Kaune. Kartais jis klausydavosi radijo laidų iš Maskvos, kurių metu kalbėdavo

ir Sniečkus, jo brolis Vytas. Dirbdamas bufetininku jis pradėję užrašinėti į sąsiuivinius smulkmenas apie lietuvių aktyvistų iš LAF'о siaubingus nusikaltimus prieš žydus: fiksavo gestapo agentų vardus, kuriuos žinojo pagal bufete išduotų produktų sąrašus, sudarinėjo žudikų, priklausančių Joachimo Hamanno būriui, A. Impulevičiaus batalionui ir pan., sąrašus. Taip pat jis užrašė vardus tų lietuvių, kurie bendradarbiavo su LAF'u, ateidavo į gestapą, lankydavosi bufete. Kaunas buvo išlaisvintas 1944 m. rugpjūčio 1 d., savo užrašus jis perdavė vienam pažįstamam rusų karininkui iš NKVD SMERŠ'о. J. Barškėtis buvo tiesioginis žydų žudynių „Lietūkio“ garaže liudininkas, o daugelis žudikų buvo kaliniai, 1941 m. birželio 23 d. išsilaisvinę iš Kauno „geltonojo“ kalėjimo. Todėl NKVD SMERŠ ir KGB siūsdavo jį į tas vietas, kur rinkdavosi daug liaudies, t. y. į viešus mitingus, lekcijas. Ten jis lengvai atpažindavo lietuvių nusikaltėlius, gestapininkus, šaudžiusius žydus.

1944-ųjų rudenį į Kauną atvyko žymus sovietų rašytojas Ilja Erenburgas, mieste buvo iškabintos afišos apie susitikimą su juo medicinos seserų mokyklos patalpose. Salė buvo pilna. Iš ką tik atsidariusio Kauno universiteto susirinko Medicinos fakulteto profesorių, gydytojų, studentų. Susitikime dalyvavo ir J. Barškėčio pažįstamas SMERŠ'о karininkas. I. Erenburgas per susitikimą kalbėjo apie nacizmą, jo žiaurumus, ragino padėti sovietų kariuomenei pasiekti pergalę, kvietė užduoti konkrečius, trumpai suformuluotus klausimus. Vienas jaunas studentas paprašė paaiškinti skirtumą tarp hitlerinės ir stalininės okupacijos. J. Barškėtis šį studentą esą atpažino, matė jį 1941 m. birželio 25 d. „Lietūkio“ garaže Kaune, kur jis dalyvavo žydų žudynėse. Prieš dvi dienas jis buvo išsilaisvinęs iš „geltonojo“ kalėjimo, kuriame kalėjo kaip LAF'о aktyvistas. Apie tai J. Barškėtis papasakojo pažįstamam

SMERŠ'о karininkui. Vėliau paaiškėjo, kad tas studentas buvo Juozas Lukša. Pajutęs į jį atkreiptą dėmesį, J. Lukša dingo. Į universitetą daugiau nebegrįžo, išėjo į mišką. Jo fotografija, rasta asmens byloje, buvo parodyta apklaustiems liudininkams. Visi jie patvirtino, kad J. Lukša dalyvavo patyčiose iš žydų „Lietūkio“ garaže. Per Lenkiją jis pabėgo į Vakarų Europą, po to sugrįžo⁸⁷.

Ar A. Faitelsono žinios, kad J. Lukša žudė žydus „Lietūkio“ garaže, yra patikimos? Iš jo knygos teksto matyti, kad jis J. Lukšą laiko žydus žudžiusiu asmeniu dėl to, kad J. Barškėtis tai matė tiesiogiai, pats asmeniškai. Ar iš tiesų jis visa tai galėjo matyti tiesiogiai? Kad J. Barškėtis nebuvo tiesioginis liudininkas, galima būtų pateikti tokią argumentaciją.

Pirmiausia abejonių dėl jo buvimo tiesioginiu liudininku kelia ta aplinkybė, kad A. Faitelsonas savo knygoje nepateikia nuorodos į tai, kokiais konkrečiais šaltiniais jis grindžia savo teiginius apie J. Lukšą kaip žudiką.

Antrasis dalykas, keliantis minėtų abejonių, būtų A. Faitelsono nekritiškas darbas su šaltiniais. Remiantis knygos teksto analize, galima prielaida, kad A. Faitelsonas apie J. Lukšą teigia remdamasis ne paties J. Barškėčio pateiktomis žiniomis, o greičiausiai Nachmano Dušanskio atsiminimais. N. Dušanskio atsiminimai, kuriais jis pasidalijo 2008 m., yra paskelbti internete. Realu, kad jis dalijosi analogiškais atsiminimais ir anksčiau, o A. Faitelsonas galėjo jais pasinaudoti. Sugretinus A. Faitelsono tekstą ir N. Dušanskio atsiminimus galima pastebėti, kad jie abu laiko J. Lukšą žudiku. Tačiau galima pastebėti ir tai, kad N. Dušanskis (priešingai A. Faitelsonui) nelaiko J. Barškėčio liudininku, kuris pats asmeniškai matė J. Lukšą garaže ir kuris vėliau atpažino jį kaip žudiką per susitikimą su I. Erenburgu. N. Dušanskis prisimena: „Pirmą kartą Lukšą į save atkreipė

NKVD organų dėmesį iš karto po to, kai Lietuva buvo išlaisvinta iš vokiečių. Jis dalyvavo studentų jaunimo susitikime su iš Maskvos atvykusiu rašytoju ir pagrindiniu stalininiu publicistu Ilja Erenburgu ir ten iš salės perdavė Erenburgui raštelį su tekstu – Stalinas ir Hitleris Lietuvos okupantai. **Ir kažkas tai iš dalyvavusiųjų** šiame susitikime atpažino Lukšą kaip vieną iš tų studentų, kurie 1941 23–25(26) žudė peiliais ir mirtinai uždauždavo dalbomis Kauno žydus centriniame „Lietūkio“ garaže.⁸⁸ Kyla klausimas: ar N. Dušanskis galėjo J. Barškėtį įvardyti kaip „**ir kažkas tai iš dalyvavusiųjų**“, jeigu jį labai gerai pažinojo. Prisimindamas 1944-ųjų vasaros įvykius, N. Dušanskis rašo: kad po keturių dienų, kai buvo išlaisvintas Kaunas, jis išėjo iš Karo komendantūros, kuri buvo Laisvės alėjoje pastate nr. 6. Netoliese pastebėjo civiliškai vilkintį asmenį, kuris prisistatė jam kaip Jonas Barškėtis ir norėjo sužinoti apie savo brolių Vytautą Barškėtį. N. Dušanskis pažinojo V. Barškėtį kaip NKVD darbuotoją ir A. Sniečkaus apsauginį, jie buvo artimi draugai. Jonas Barškėtis 1942 m. per radiją buvo girdėjęs, kaip Vytautas Barškėtis kvietė lietuvius į partizaninę kovą prieš vokiečius. N. Dušanskis pasakė, kad jo brolis gyvas ir šiuo metu greičiausiai yra Vilniuje. J. Barškėtis pasakė N. Dušanskiui, kad jis yra jo draugas ir nori padėti. J. Barškėtis pasakojo, kad po to, kai sovietai 1940-aisiais užėmė Lietuvą, jis pabėgo į Vokietiją ir prisidėjo prie nacionalistų. 1941 m. rudenį jis sugrįžo ir tapo bufeto Kauno gestapo pastate direktoriumi. Po to, kai vokiečiai pralaimėjo prie Stalingrado, J. Barškėtis pradėjo rašyti dienoraštį, užrašinėjo vokiečių talkininkų, agentų, baudėjų vardus, pravardes ir požymius. Bufete jis girdėjo baudėjų, išdavikų pagyrūniškus pokalbius apie tai, kaip jie dalyvavo žudynėse. Ypač vertinga buvo apskaitos knyga, nes joje buvo surašytos maisto produktų gavėjų, gaunančių jų iš sandėlio,

pavardės. Visus šiuos užrašus J. Barškėtis perdavė N. Dušanskiui. Pagal šiuos užrašus N. Dušanskis gaudė įtariamuosius. J. Barškėtis tapo N. Dušanskio agentu „Primas“. Jis buvo infiltruotas į Kauno nacionalistinių pogrindį, ten užėmė svarbią padėtį. Jo agentūrinės informacijos dėka N. Dušanskiui buvo žinoma, kas vyksta antisovietiniame Kauno pogrindyje⁸⁹. Atsižvelgiant į minėtus dalykus, galima daryti prielaidą, kad A. Faitelsonas savo knygoje teiginius apie J. Lukšą galėjo suformuoti iškraipydamas šaltinio, t. y. Nachmano Dušanskio atsiminimų, teikiamas žinias. Tokie iškraipymai savo ruožtu skatina abejoti A. Faitelsono knygos teiginių teisingumu bent jau ta apimtimi, kad J. Barškėtis buvo asmuo, liudininkas, matęs J. Lukšą „Lietūkio“ garaže.

Trečiasis dalykas, keliantis abejonių dėl J. Barškėčio buvimo tiesioginiu liudininku, yra tai, kad Lietuvos ypatingajame archyve saugoma Jono Barškėčio, Petro (g. 1916 m.), baudžiamoji byla (f. K-1, ap. 58, b. P-6073). Kauno miesto NKVD skyriaus viršininko padėjėjas kpt. Kirjanovas 1945 m. rugpjūčio 17 d. priėmė nutarimus suimti ir skirti kardomąją priemonę Jonui Barškėčiui (g. 1916 m. Kalinine). Nutarime dėl suėmimo buvo konstatuojama, kad Jonas Barškėtis 1942 m. vyko į Vokietiją, tarnavo gestape kaip vertėjas, aktyviai dalyvavo suimant komunistus ir sovietinius aktyvistus. Konstatuota, kad 1944 m. jis prasiskverbė į NKVD ir naudodamasis tarnybine padėtimi plėšė taikius gyventojus. Nutarta pateikti jam kaltinimus pagal RSFSR BK 58-1 „a“ str.⁹⁰ J. Barškėtis suimtas 1945 m. rugpjūčio 18 d.⁹¹ Byloje nėra J. Barškėčio pateiktų žinių apie tai, kad jis matęs, kaip vyko žudynės Kauno „Lietūkio“ garaže, kad ten buvęs ir J. Lukša. Taip pat byloje nėra žinių, kad jis pažinojo J. Lukšą.

Ketvirtasis dalykas, keliantis jau minėtų abejonių, yra archyvinės žinios, neigiančios

A. Faitelsono teiginius, kad J. Barškėtis buvo garaže ir matė ten vykstančias žudynes. A. Faitelsonas klysta teigdamas, kad žudynės „Lietūki“ garaže vyko 1941 m. birželio 25 d. Iš tiesų jos vyko 1941 m. birželio 27 d. Šią dieną J. Barškėtis žudynių negalėjo matyti, nes prieš dvi dienas iki jų buvo suimtas. Pasak J. Barškėčio, 1941 m. birželio 25 d., kai vokiečiai įžengė į Kauną, jis ėjo pas savo brolių Aleksandrą, gyvenantį Kęstučio gatvėje. Kai jis su Juozu Kraponu (gyvenančiu Bažnyčios gatvėje, besikertančioje su Vytauto prospektu) užėjo į namą, juos abu suėmė baltieji partizanai ir prospektu nuvedė į policijos nuovadą. Ten J. Barškėtis išbuvo apie tris savaites. Iš ten jis buvo išsiųstas į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą, kuriame išbuvo taip pat apie tris savaites. Po to buvo paleistas. Kalėjime jis vieną kartą buvo tardomas. J. Barškėčio klausė, kur jo broliai (vienas iš jų iki karo dirbo milicijoje), ar nepriklausė partijai? Į visus klausimus jis atsakė neigiamai⁹². Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinio Jono Barškėčio asmens byloje yra žinių, kad Valstybės saugumo departamento Kgotų skyrius 1941 m. liepos 11 d. į Kauno sunkiųjų darbų kalėjimą atsiuntė 87 asmenis ir juos ten įkalino. Tarp jų buvo ir Jonas Barškėtis, Petro. Iš kalėjimo jis išleistas 1941 m. liepos 30 d. Byloje nurodyta, kad jis dirbo pečkuriu, kad išėjęs į laisvę jis apsigyvens savo name Kaune, Patrimpų g. 28⁹³. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo kalinio Juozo Krapano asmens byloje yra žinių, kad jis iš kalėjimo pagal vieną datą išleistas 1941 m. rugpjūčio 24 d., pagal kitą – rugpjūčio 21 d. Byloje nurodyta, kad jis vertėsi staliaus amatu, kad po išėjimo į laisvę ketino apsigyventi Kaune, Žemaičių g. 88. Byloje taip pat yra žinių, kad Juozas Krapanas, Juozo, buvo 40 metų amžiaus, Kauno gyventojas, lietuvis, kad baigė žemės technikos mokyklą, darbininkas, nepartinis, kad kaltinamosios medžiagos apie jį nėra⁹⁴.

Penktasis dalykas, keliantis minėtų abejonių, tai netikslių žinių buvimas pačiuose Nachmano Dušanskio atsiminimuose. N. Dušanskis ir juo besiremiantis A. Faitelsonas rašo, kad Jonas Barškėtis turėjo brolių vardu Vytautas. Anot N. Dušanskio, jis pažinojo V. Barškėtį kaip NKVD darbuotoją ir A. Sniečkaus apsauginį, kad jie buvo artimi draugai. Tačiau remiantis Jono Barškėčio baudžiamąja byla galima pamanyti, kad jis brolio vardu Vytautas neturėjo. Byloje yra žinių, kad Jonas Barškėtis gimė 1916 m. Kalinino mieste amatininko batsiuvio šeimoje, kuris Pirmojo pasaulinio karo, t. y. vokiečių okupacijos metu, evakavosi iš Lietuvos. Po to, kai Lietuva tapo nepriklausoma valstybe, tėvas sugrįžo į Kauną ir ten toliau vertėsi batsiuvio amatu. J. Barškėtis baigė keturias klases. Mirus tėvui mokslus turėjo nutraukti, fabrikuose dirbo vežiku. Mama ištekėjo antrą kartą už vyro, turėjusio polinkį girtauti. Mama mirė 1935-aisiais. Turėjo du brolius – Aleksejų (g. 1915 m.) ir Mečislovą Romaną (g. 1918 m.), kurie gyveno Kaune. Sovietmečiu J. Barškėtis pradėjo dirbti tekstilės fabrike. Jo brolis Mečislovas buvo karininkas, brolis Aleksejus dirbo vairuotoju⁹⁵. Esama duomenų, kad tarp asmenų, kurie karo pradžioje evakavosi į Sovietų Sąjungos gilumą, buvo ir Romanas Barškėtis, Petro (g. 1918 m. Kalinine). Iki 1940 m. birželio 15 d. jis dirbo tipografu mašinistu spaustuvėje „Raidė“. Sovietmečiu iš pradžių dirbo NKVD, po to NKGB įstaigose⁹⁶. Lietuvos ypatingajame archyve saugoma Romano Barškėčio, Petro, tarnybinė kortelė. Joje nurodyta, kad 1936–1940 m. jis dirbo tipografijoje „Raidė“ tipografu mašinistu, kad nuo 1940 m. liepos 25 d. iki 1941 m. balandžio 1 d. buvo Ukmergės aps. LSSR NKVD skyriaus bendradarbis, o nuo 1941 m. balandžio 1 d. – Ukmergės aps. LSSR NKGB skyriaus operįgaliotinis⁹⁷. Taigi realu, kad N. Dušanskis galėjo pažinoti ne Vytautą, o Romaną Barškėtį.

Šeštasis dalykas būtų šis. N. Dušanskis įvardija J. Lukšą kaip žydų žudynių „Lietūkio“ garaže dalyvį, tačiau nenurodo, kas jam tokių žinių suteikė. Dėl to galima prielaida, kad jis nedisponavo tiesioginiais liudininkų parodymais. Greičiausiai rėmėsi antriniais šaltiniais, kurių teikiamos žinios negali būti laikomos patikimomis.

Ar teisinga Josepho A. Melamedo, Josepho Zako, Abrahamo Levino versija, kad išlikusiose 1941 m. birželio 27 d. žydų žudynių Kauno „Lietūkio“ garaže nuotraukose, kurių vienoje matyti su laužtuvu rankose stovintis vyras, o kitoje tas pats vyras jau užfiksuotas kaip aukai laužtuvu smūgiuojantis žudikas, yra Juozas Albinas Lukša? Darbo autorius mano, kad tokią versiją jie galėjo iškelti iš dalies remdamiesi N. Dušanskio atsiminimais, kurių patikimumas yra gana abejotinas, nes jis nesiremia tiesioginiais liudininkų parodymais. Po to jie šią versiją galėjo mėginti pagrįsti lygindami ne itin geros kokybės nuotraukose matomus žydų žudynių garaže vaizdus su fotografijomis, kuriose pavaizduotas J. Lukša. Iš blogos kokybės nuotraukų galima išvelgti daug ką. Dažniausiai jos suteikia palankią dirvą įvairioms spekuliacijoms, nes neretai būna taip, kad vienas žmogus gali būti panašus į kitą pagal kažkokias išvaizdos detales. Vienu atveju galima galvoti vienaip, kitu – dar kitaip. Straipsnio autorius neturi žinių, kad tyrinėtojai savo versiją būtų grindę kompetentingų ekspertų išvadomis. Dėl šios aplinkybės minėtų istorikų iškelta versija, kad J. Lukša buvo nufotografuotas žudynių garaže metu kaip jų dalyvis, negali būti laikoma patikima.

Taigi, N. Dušanskis, A. Faitelsonas, J. A. Melamedas, Josephas Zakas, Abrahamas Levinas teigia, kad Juozas Albinas Lukša-Daumantas dalyvavo 1941 m. birželio 27 d. „Lietūkio“ garaže Kaune vykusiose žydų žudynėse. Jie remiasi ne įvykį tiesiogiai

mačiusių liudininkų suteiktomis žiniomis, o kažkokiais antriniais šaltiniais, subjektyviai interpretuodami prastos kokybės nuotraukas, kuriose matomi žydų žudynių „Lietūkio“ garaže vaizdai. Dėl to jų teiginiai apie J. Lukšą negali būti laikomi patikimais. Antra vertus, neatrodo jie patikimi ir dėl to, kad yra išlikę atsiminimai žmonių, mačiusių J. Lukšą iš karto po to, kai jis išėjo iš kalėjimo. Antanas Lukša tvirtina, kad jo brolis Juozas iš Kauno sunkųjų darbų kalėjimo išsilaisvino 1941 m. birželio 23 d. ir jie abu susitiko miesto centre. Kelias valandas pailsėję, jie pėsti iškeliavo į tėviškę, t. y. į Marijampolės apskrities Veiverių valsčiaus Juodbūdžio kaimą. Prie namų juos pasitiko mama. Sodyboje jie praleido apie mėnesį, kol Juozas buvo iškviestas į Vytauto Didžiojo universitetą, kuriame studijavo architektūrą⁹⁸.

Žurnalistė Virginija Skučaitė rašo: „A. Lukšos pasakojimą patvirtina ir Lukšų giminės kaimynystėje gyvenęs Algis Tutlys – brolių Lukšų sesers Marijos sūnus. „1941-aisiais buvau Veiverių gimnazijos gimnazistas, gerai prisimenu to meto įvykius. Žinojau, kad dėdė Juozas, kaip aktyvus studentas ateitininkas, pavasarį buvo suimtas ir pasodintas į kalėjimą Kaune, o birželio 23 ar 24 d., kai išsilaisvino iš kalėjimo, grįžo su broliu Antanu į tėviškę. Kadangi mūsų tėviškės buvo greta – susisiekti laukais, gerai prisimenu džiaugsmą išvydus dėdę Juozą. Grįžęs jis apie mėnesį gydėsi ir ilsėjosi namuose. Tad jis tikrai negalėjo dalyvauti birželio 27-ąją Kaune, „Lietūkio“ garaže vykusiose žudynėse“, – tvirtino A. Tutlys, dabar gyvenantis Alytuje.“⁹⁹ „Vilnietis Gediminas Ruzgys su J. Lukša-Daumantu kartu studijavo VDU, buvo vieni Lietuvos aktyvistų fronto organizatorių. Tad neatsitiktinai okupacinė rusų valdžia 1941 m. pavasarį juos abu ir suėmė. Kalėjime jiedu sulaukė karo pradžios ir Birželio sukilimo. „Prasidėjus karui, naktį kilo nesuprantamas bruzdesys. Kadangi aš,

buvęs karininkas ir skautas, mokėjau Morzės abėcėlę, stuksendamas į kameros sienas, už kurių taip pat buvo mokačijų šią abėcėlę, sužinojau, kad NKVD iš kalėjimo pradeda vežti pirmojo aukšto kalinius. Auštant viskas aprimo. Paaiškėjo, kad kalėjime sargybos neliko, vartai atidaryti. Likę neišvežti kaliniai stengėsi išstrukti į laisvę, bet tai padaryti buvo sunku – kameroje nebuvo jokių baldų, miegojome ant grindų. Vienoje kameroje kaliniai nukabino radiatorių ir juo išlaužė duris. Taip buvo išlaisvinti visi likę neišvežti kaliniai. Tarp jų buvo ir J. Lukša, – pasakoja G. Ruzgys. – Su Juozu susitikau kalėjimo kieme. Buvo rytas, sukilimas prasidėjęs. Gatvėje pamatėme minias žmonių švytinčiais, kaip vėliau Sąjūdžio laikais, veidais, tačiau mums, buvusiems kaliniams, rūpėjo kuo greičiau parsigauti į namus, sprukti kuo toliau nuo kalėjimo. Juozas su manim atsiseikino, pasakęs, kad skubės pas brolių į kitą Nemuno pusę. Galvą guldaui, kad Juozas nedalyvavo „Lietūkio“ garažo įvykiuose. Jam, kaip ir man, rūpėjo kuo greičiau sugrįžti į namus.“¹⁰⁰

Minėtų žydų istorikų teiginių patikimumu skatina abejoti ir istoriko Arvydo Anušausko atliktas tyrimas dėl 1941 m. birželio 27 d. žydų žudynių „Lietūkio“ garaže Kaune ir dėl J. Lukšos dalyvavimo jose. Jis teigia: „Taip pat galima konstatuoti, kad Juozo Lukšos pavardė nei tiriant KGB (XX a. 5–7 dešimtmečiais), nei nepriklausomos Lietuvos prokuratūrai (1990–2005 m.) net fragmentiškai nebuvo minima. Ji jokiu pavidalu neatsispindėjo nei liudininkų parodymuose, nei archyvinuose dokumentuose. Jos įtraukimas į šios bylos kontekstą yra sąmoninga dezinformacija apie antisovietinio pasipriešinimo dalyvį bei šiame tyrime atskleistą pogromo Kaune organizatorių (Richard Schweizer) bei tikrų vykdytojų (Juozo Surmo) kaltės neigimas ir slėpimas.“¹⁰¹

IŠVADOS

Juozo Albino Lukšos 1940–1941 m. pasipriešinimo sovietų režimui veikloje galima sąlyginai išskirti tris periodus. Pirmasis apima laikotarpį nuo Sovietų Sąjungos 1940 m. birželio 15 d. įvykdytos Lietuvos okupacijos (tą pačią dieną jam išduotas ir gimnazijos baigimo atestatas) iki tų pačių metų rugpjūčio 28 d., t. y. jo priėmimo studijuoti į Kauno Vytauto Didžiojo universiteto Statybos fakultetą. Tuo metu susiformavo rezistencinė motyvacija, skatinanti jį priešintis sovietų režimui ir siekti nepriklausomos Lietuvos atkūrimo. Tačiau konkrečių žinių apie jo rezistencinę veiklą šiuo laikotarpiu nėra. Sąlyginai galima teigti, kad J. Lukša antisovietinio pogrindžio nariu tapo jau 1940 m. birželio 15 d. Toks vertinimas galimas dėl to, kad iki Lietuvos okupacijos ir aneksijos 1940 m. vasarą jis priklausė ateitininkų organizacijai, kuri Prezidento Antano Smetonos valdymo laikotarpiu buvo uždrausta ir veikė nelegaliai. Sovietmečiu šios organizacijos veikla nebuvo legalizuota, veikė neoficialiai.

Antras periodas apima laikotarpį nuo priėmimo studijuoti (1940 m. rugpjūčio 28 d.) iki 1941 m. kovo 4 d. Pradėjęs studijuoti, J. Lukša įstojo į nelegaliai veikiančią studentų ateitininkų korporaciją „Grandis“, kurios, kaip ir kitų studentišκών korporacijų veiklą, sovietų režimas buvo uždraudęs. Šios organizacijos savo ruožtu įėjo į nelegalios Studentų koalicijos sudėtį, kurios pirmininkas buvo ateitininkas Pilypas Narutis-Žukauskas. Šis įstojimas savo ruožtu reiškė ir J. Lukšos perėjimą iš nelegalios moksleiviškos ateitininkų organizacijos į nelegalią studentišķą ateitininkų organizaciją. Nors konkrečių žinių apie jo veiklą minimu laikotarpiu nėra, tačiau realu, kad J. Lukša turėjo vienokį ar kitokį santykį su Kauno Vytauto Didžiojo universiteto studentų antisovietine rezistencine veikla, apie kurią liudija istorinė

literatūra ir istoriniai šaltiniai. Šio santykio buvimas galimas, nes minėti studentai kartu su J. Lukša studijavo toje pačioje švietimo įstaigoje, buvo tos pačios aplinkos žmonės.

Trečiasis periodas apima laikotarpį nuo 1941 m. kovo 4 d. iki jo suėmimo tų pačių metų birželio 6-ąją. Jam būdinga, kad į nelegalios Studentų koalicijos sudėtį įeinančios ateitininkų korporacijos „Grandis“ narys J. Lukša kovo 4-ąją duoda priesaiką ir įstoja į Lietuvos aktyvistų frontą. Šį žingsnį iš dalies lėmė aplinkybė, kad nelegali Studentų koalicija, ateitininkai dar 1940-ųjų gruodį apsisprendžia susijungti kovai už nepriklausomybę po Lietuvos aktyvistų fronto skraiste. Priesaikos davimo dieną J. Lukša greičiausiai jau buvo Kazimiero Gedimino Ruzgio vadovaujamo penketo narys, pats penketas greičiausiai jau egzistavo dar iki kovo 4-osios ir buvo plataus antisovietinio pagrindžio sudėtinė dalis. Penketo narius per tarpinius asmenis siejo ryšys su Kauno LAF'o štabu, kuriam vadovavo ateitininkas, nelegalios Studentų koalicijos pirmininkas Pilypas Narutis-Žukauskas. Nors J. Lukšos ir kitų penketo narių veikla buvo daugiakryptė, tačiau labiausiai ji buvo susijusi su literatūros platinimu. Dalyje šios literatūros būta prieš žydus nukreiptų teiginių, tačiau nėra žinių, kad J. Lukša, kiti penketo nariai tokius teiginius būtų formavę. Dėl to negalima teigti, kad jie buvo antisemitai. Kita vertus, greta antižydiškų būta ir kito pobūdžio teiginių. Penketo rezistencinė veikla nutrūko 1941-ųjų birželį, kai sovietinės Lietuvos saugumo pareigūnai suėmė Juozą Albiną Lukšą, Bronių Barzdžiuką, Bronių Vaidilą, Kazį Gediminą Ruzgį. Jie buvo kalinami NKVD kalėjime Nr. 1. Tarp baudžiamąjį persekiojamą vykdančių saugumiečių būta ir žydų tautybės asmenų. Prasidėjus karui suimti penketo nariai iš kalėjimo išėjo į laisvę. Bronius Barzdžiukas ir Kazys Gediminas Ruzgys tapo Birželio sukilimo dalyviais.

Atskirų visuomenės narių netiesiogiai, greičiausiai nesąmoningai, formuojama nuomonė, kad J. Lukšai buvo artima fašistinė pasaulėžiūra, nėra teisinga. Taip galima manyti dėl to, kad J. Lukšą kartu su kitais penketo nariais per tarpinius asmenis siejo ryšys su Kauno LAF'o štabu, kuriam vadovavo Pilypas Narutis-Žukauskas. Kauno LAF'as (kaip ir Vilniaus) nerengė ir nebuvo suinteresuotas rengti programinių ar kitokio pobūdžio dokumentų, kuriuose išdėstyti teiginiai leistų išvelgti fašistinės organizacijos požymių. Iš dalies taip nutiko dėl to, kad Kauno ir Vilniaus LAF'o organizacijos veikė sovietų okupuotoje Lietuvoje ir nacių režimas jų veiklai tiesiogiai negalėjo turėti įtakos. Minėti dokumentai aptinkami tik Berlyno LAF'o, vargu ar galėjusio išvengti nacių įtakos, veikloje. Kita vertus, Kauno LAF'o štabo nariams ne viskas buvo priimtina Berlyno LAF'o veikloje, jie nenorėjo jo proklamacijų, laikė jį visai kitokio pobūdžio organizacija. Nuomonė nėra teisinga taip pat ir dėl to, kad Kauno LAF'o organizaciją (taip pat Vilniaus ir Berlyno) sudarė skirtingomis pažiūromis pasižymėję asmenys, o ne vientisa grupė narių, kurie visi iki vieno buvo ištikimi fašistinei doktrinai. J. Lukša nelaikytinas fašistu, nes jo nebuvo tarp voldemarininkų, atsiskyrusių nuo LAF'o ir tapusių jam priešiškos Lietuvos nacionalistų partijos (toliau – LNP) nariais. Nelaikytinas fašistu ir dėl to, kad, naciams uždraudus LAF'o ir LNP veiklą, J. Lukša pasirinko narystę pagrindinėje, antinacinėje Lietuvos fronto organizacijoje (jai priklausė daugiausia Lietuvos krikščionių demokratų partijos veikėjai, ateitininkai ir kiti), o ne Lietuvos laisvės kovotojų sąjungoje, į kurią jungėsi voldemarininkai – LNP nariai.

Žydų tyrinėtojų Josepho A. Melamedo, Josepho Zako, Abrahamo Levino, Alekso Faitelsono teiginiai, kad Juozas Albinas Lukša 1941 m. birželio 27 d. dalyvavo žydų

žudynėse, vykusiose „Lietūkio“ garaže Kaune, negali būti laikomi teisingais dėl to, kad nėra paremti tiesioginių liudininkų pateiktomis žiniomis. Nors A. Faitelsonas kaip tiesioginį liudininką įvardija Joną Barškėtį, tačiau jis toks nebuvo. Pirmiausia dėl to, kad dar prieš žudynes „Lietūkio“ garaže, t. y. 1941 m. birželio 25 d., J. Barškėtį Kaune suėmė partizanai. Į laisvę jis buvo išleistas tik 1941 m. liepos 30 d. Antra – tai, kad A. Faitelsonas savo teiginius apie J. Barškėčio buvimą tiesioginiu liudininku grindžia iškraipdamas Nachmano Dušanskio atsiminimus. Nors N. Dušanskis ir apibūdina J. Lukšą kaip žudynių garaže dalyvį, tačiau J. Barškėčio, kurį pats asmeniškai labai gerai pažinojo, neįvardija kaip asmens, tiesiogiai mačiusio žudynes. Pagal jo atsiminimus, J. Lukšą kaip žudiką atpažino kažkoks kitas asmuo, o ne jo geras pažįstamas J. Barškėtis. Kita vertus, N. Dušanskis atsiminimuose ir pats neįvardija jokio tiesioginio liudininko, mačiusio garaže J. Lukšą. Tokių liudininkų greičiausiai jis ir pats nežinojo, o rėmėsi kažkokiais antriniais, nepatikimais šaltiniais.

Nuorodos

¹ D. Plikūnė, „Žydų bendruomenės atstovai prieštarauja, kad būtų pagerbtas dar vienas partizanų vadas: tai – dar nebaigtas klausimas, karas tęsiasi“, prieiga internete: <<https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/zydu-bendruomenes-atstovai-priestarauja-kad-butu-pagerbtas-dar-vienas-partizanu-vadas-tai-dar-nebaigtas-klausimas-karas-tesiasi.d?id=84701387>>; P. Levickytė, „Žydų bendruomenė abejoja sprendimu skelbti 2021-uosius Lukšos-Daumanto metais“, prieiga internete: <<https://www.lrt.lt/naujienos/lietuvoje/2/1195309/zydu-bendruomene-abejoja-sprendimu-skelbti-2021-uosius-luksos-daumanto-metais>>.

² D. Katz, „Will Lithuania’s Parliament Really Name 2021 for Alleged Participant in LAF’s Kaunas Atrocities of June 1941?, 29 June 2020“, <[https://defendinghistory.com/will-lithuanias-parliament-really-name-2021-for-alleged-holocaust-collaborator-](https://defendinghistory.com/will-lithuanias-parliament-really-name-2021-for-alleged-holocaust-collaborator-juozas-luksa/102980)

Josephas A. Melamedas, Josephas Zakas, Abrahamas Levinas teigia, kad J. Lukša yra matomas dviejose išlikusiose žydų žudynių „Lietūkio“ garaže nuotraukose. Teiginiai abejotini, nes nuotraukos gana prastos kokybės, o jose matomo asmens su laužtuvu rankose tapatybės nustatymo kompetentingi specialistai neatliko (bent jau darbo autorius žinių apie tai neturi). Jie versiją apie nuotraukose matomą J. Lukšą greičiausiai suformulavo remdamiesi N. Dušanskio atsiminimais, kuriuose J. Lukša įvardijamas kaip žudynių garaže dalyvis neturint tiesioginių liudininkų pateiktų žinių, o remiantis antriniais, nepatikimais šaltiniais.

Žydų tyrinėtojų teiginiai, kad 1941 m. birželio 27 d. J. Lukša dalyvavo žydų žudynėse „Lietūkio“ garaže Kaune, negali būti laikomi teisingais ne vien tik dėl žinių, gautų iš tiesioginių liudininkų, neturėjimo, bet ir dėl to, kad būta liudininkų, kurie tiesiogiai matė, ką jis veikė išėjęs iš kalėjimo. Jų žiniomis, J. Lukša dar 1941 m. birželio 23 d. išvyko į Juodbūdžio kaimą (Marijampolės aps. Veiverių vls.).

juozas-luksa/102980>; C. Liphshiz, „In Lithuania, lawmakers want to dedicate 2021 to honoring an alleged perpetrator of Holocaust pogrom“, <<https://www.jta.org/2020/06/29/global/in-lithuania-lawmakers-want-to-dedicate-2021-to-honoring-alleged-perpetrator-of-a-holocaust-pogrom>>.

³ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija 1944–1953*, Vilnius, 2016.

⁴ K. Kasparas, V. Vitkauskas, „Partizano Dalia, Juozas Lukša-Daumantas“, *Juozas Daumantas, Partizanai*, Kaunas, 2005, p. 691–782.

⁵ B. Pečiokaitė-Adomėnienė, *Likviduoti Skirmantą*, Kaunas, 2002.

⁶ A. Anušauskas, „Juozas Lukša-Daumantas: legenda dezinformacijos spąstuose“, prieiga internete: <<https://arvydasanusauskas.lt/naujienos/707-juozas-luksa-daumantas-legenda-dezinformacijos-spastuose-lt-ru-uk-en>>.

⁷ *Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.). Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 2000.

⁸ J. Daumantas, *Partizanai*, Kaunas, 2005.

⁹ J. Lukša-Daumantas, *Laiškai mylimosioms*, Čikaga, 1993.

¹⁰ А. Файтельсон, *Непокорившиеся*, Тель-Авив, 2001, p. 39–40.

¹¹ *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999, January, Nr. 6, s. 104.

¹² J. Lukšos 1945 m. balandžio 24 d. asmens anketa, 1940 m. birželio 15 d. atestatas Nr. 1506, J. Lukšos 1940 m. rugpjūčio 20 d. prašymas Kauno Vytauto Didžiojo universiteto rektoriui, 1940 m. balandžio 9 d. ištrauka iš Veiverių Romos katalikų parapijos gimimo metrikų akto Nr. 52 1921, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 631, ap. 7, b. 17830, l. 1-1 a. p., 6.; J. A. Lukšos 1940 m. rugsėjo 4 d. asmens liudijimas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 13563/3, l. 25.

¹³ J. Lukšos 1944 m. rugsėjo mėnesio, 1945 m. balandžio 24 d. asmens anketos, LCVA, f. 631, ap. 7, b. 17830, l. 1-1 a. p., 8-8 a. p.

¹⁴ 1940 m. balandžio 9 d. ištrauka iš Veiverių Romos katalikų parapijos gimimo metrikų akto Nr. 52 1921, LCVA, f. 631, ap. 7, b. 17830, l. 6.

¹⁵ 1940 m. spalio 3 d. J. A. Lukšos asmens anketa, LCVA, f. 631, ap. 1, b. 267, l. 20.

¹⁶ J. Lukšos 1940 m. birželio 15 d. atestatas Nr. 1506, LCVA, f. 631, ap. 7, b. 17830, l. 2–3.

¹⁷ P. Vytenis, Laisvės kovų didvyrio mirties 25 metų sukakčiai, prieiga internete: <http://www.aidai.eu/index.php?view=article&catid=162%3A10-gruodis&id=1922%3Apa&tmpl=component&print=1&layout=default&page=&option=com_content&Itemid=189>.

¹⁸ J. Lukšos 1940 m. rugpjūčio 20 d. prašymas Kauno Vytauto Didžiojo universiteto rektoriui, LCVA, f. 631, ap. 7, b. 17830, l. 1-1 a. p., 4-5 a. p.

¹⁹ Statybos fakulteto 1940 m. rudens semestro stipendininkų pilnas sąrašas. Kaunas, 1941 m. sausio mėn. 2 d., *ibid.*, f. 631, ap. 24, b. 3, l. 2.

²⁰ 1940 m. spalio 3 d. J. A. Lukšos asmens anketa, *ibid.*, ap. 1, b. 267, l. 20.

²¹ Kauno universiteto Statybos fakulteto klausytojai, įsiregistravę 1940 metų rudens semestre, *ibid.*, ap. 24, b. 3, l. 131–139.

²² Statybos fakulteto 1940 m. rudens semestro stipendininkų pilnas sąrašas. Kaunas, 1941 m. sausio mėn. 2 d., *ibid.*, l. 1–5.

²³ K. Kasparas, „Teorinė Pasipriešinimo samprata ir klasifikacija“, *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1997, t. 20, p. 236.

²⁴ J. Daumantas, *Partizanai*, p. 56.

²⁵ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, USA, 1994, d. 1, p. 49–66.

²⁶ *Ibid.*, p. 56–57.

²⁷ *Ibid.*, p. 56–65.

²⁸ *Ibid.*, p. 66.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, p. 150.

³¹ *Ibid.*, p. 151–152.

³² *Ibid.*, p. 157–158.

³³ *Ibid.*, p. 134–135.

³⁴ 1940 m. rugsėjo 23 d. Švietimo liaudies komisaro A. Venclovos nutarimas, LCVA, f. 631, ap. 24, b. 2, l. 23.

³⁵ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 56–59.

³⁶ LSSR Vidau reikalų komisaro Guzevičiaus 1940 m. lapkričio 6 d. spec. pranešimas, LYA, f. K-51, ap. 1, b. 1, l. 2.

³⁷ LSSR Vidaus reikalų komisaro Guzevičiaus 1940 m. lapkričio spec. pranešimas apie Socialistinės revoliucijos XXIII-ųjų metų šventimo išdavus, *ibid.*, l. 51.

³⁸ LSSR Vidaus reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1941 m. sausio 3 d. spec. pranešimas apie pasirengimo rinkimams į SSRS Aukščiausią Tarybą eigą Kauno mieste, *ibid.*, b. 3, l. 4.

³⁹ A. Damušis, „Pasiruošta ir įvykdyta“, *Kazys Škirpa, Sukilimas Lietuvos suverenumui atstatyti*, Vašingtonas, 1973, p. 299, 301.

⁴⁰ L. Prapuolenio Curriculum Vitae, *Pilypas Narutis, Tautos sukilimas 1941*, Oak Lawn, USA, 1994, d. 1, p. 381.

⁴¹ A. Bubnys, S. Jegelevičius, S. Knezys, A. Rukšėnas, *Lietuvių tautos sukilimas 1941 m. birželio 22–28 d.*, Vilnius, 2011, p. 92.

⁴² *Ibid.*, p. 107–108.

⁴³ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 200; J. Jankauskas, *1941 m. birželio sukilimas Lietuvoje*, Vilnius, 2010, p. 463–464.

⁴⁴ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 149.

⁴⁵ *Ibid.*, p. 164–165.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 165–166.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ *Ibid.*, p. 166–168.

⁴⁹ K. Kasparas, V. Vitkauskas, „Partizano dalia. Juozas Lukša-Daumantas“, *Juozas Daumantas, Partizanai*, Kaunas, 2005, p. 701–702.

⁵⁰ *Ibid.*; Laisvės kovotojo partizano Tėvynei pareigų ėjimo lapas, Lietuvos gyventojų ir rezistencijos tyrimo centas, Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus archyvas.

- ⁵¹ J. Daumantas, *Partizanai*, p. 37–38.
- ⁵² K. G. Ruzgio 1941 m. birželio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6735, t. 1, l. 8–9.
- ⁵³ K. G. Ruzgio 1941 m. birželio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 13.
- ⁵⁴ B. Vaidilos 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-10922, l. 11.
- ⁵⁵ K. G. Ruzgio 1941 m. birželio 21 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-6735, t. 1, l. 13.
- ⁵⁶ B. Vaidilos 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-10922, l. 11, 15–15 a. p.
- ⁵⁷ *Ibid.*, l. 11
- ⁵⁸ K. G. Ruzgio 1941 m. birželio 5 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-6735, t. 1, l. 8.
- ⁵⁹ *Ibid.*, l. 9.
- ⁶⁰ B. Vaidilos 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-10922, l. 12, 15–15 a. p.
- ⁶¹ J. Lukšos 1941 m. birželio 6 d., 22 d. apklausų protokoliai, *ibid.*, b. 13563/3, l. 10–11, 13.
- ⁶² B. Barzdžiuko 1941 m. birželio 1 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 35074/3, l. 122–123.
- ⁶³ B. Barzdžiuko 1951 m. kovo 13 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 18, 21–22.
- ⁶⁴ LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus 1941 m. birželio 1 d. nutarimas dėl B. Barzdžiuko suėmimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 35074/3, l. 105.
- ⁶⁵ B. Pečiokaitė-Adomėnienė, *Likviduoti Skirmantą*, Kaunas, 2002, p. 177.
- ⁶⁶ K. Kubilius „Eltesera (L.T.S.R) satyra“, *Karys*, Vilnius, 1944 06 17, Nr. 24 (1238), p. 4.
- ⁶⁷ *Ibid.*
- ⁶⁸ *Ibid.*
- ⁶⁹ B. Vaidilos 1941 m. birželio 3 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 13563/3, l. 37.
- ⁷⁰ 1941 m. birželio mėnesio LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operigalio- tinio padėjėjo Celkovo nutarimai dėl J. A. Lukšos arešto ir kardomosios priemonės parinkimo, 1941 m. birželio 6 d. per kratą paimtų daiktų sąrašas, 1941 m. birželio 6 d., 21 d. J. A. Lukšos kvotų protokolai, Kauno LSSR MGB 2-N skyriaus 1-ojo padalinio viršininko kpt. Dušanskio 1949 m. rugpjūčio 31 d. nutarimas, *ibid.*, b. 13563/3, l. 1–3 a. p., 6–6 a. p., 10–11, 13–13 a. p., 29; J. A. Lukšos asmens byla, *ibid.*, L-44, b. ap. 2, b. 721, l. 1.
- ⁷¹ LSSR NKGB SPS 6-ojo padalinio operigalio- tinio Dembo 1941 m. birželio 1 d. nutarimai dėl arešto ir kardomosios priemonės skyrimo, suimtojo B. Barzdžiuko asmens anketa, B. Barzdžiuko 1941 m. birželio 1 d. apklausų protokolai, LSSR MGB Kauno valdybos Tardymo skyriaus 1-ojo padalinio viršininko mjr. Fominych nutarimas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 35074/3, l. 106–108 a. p., 116–117 a. p., 121–124 a. p., 127–127 a. p., 139; B. Barzdžiuko asmens byla, *ibid.*, f. L-44, ap. 2, b. 79, l. 4; Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, Vilnius, 2002, t. 2, p. 157.
- ⁷² LSSR NKGB SPS 6-ojo padalinio operigalio- tinio Dembo 1941 m. birželio 2 d. nutarimai dėl B. Vaidilo arešto ir kardomosios priemonės skyrimo, 1941 m. birželio 2 d. per kratą paimtų daiktų sąrašas, B. Vaidilos 1941 m. birželio 3 d. kvotos protokolas, 1964 m. spalio 13 d. LSSR KGB prie MT Tardymo skyriaus tardytojo j. ltn. Urbono nutarimas dėl baudžiamosios bylos tyrimo nutraukimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-10922, l. 1. 1–4 a. p., 6–6 a. p., 10–12, 43; B. Vaidilos byla, *ibid.*, f. L-44, ap. 2, b. 1402, l. 4.
- ⁷³ 1941 m. birželio 4 d. LSSR NKGB SPS 6-ojo skyriaus operigalio- tinio padėjėjo Celkovo nutarimai dėl K. G. Ruzgio suėmimo ir kardomosios priemonės parinkimo, K. G. Ruzgio 1941 m. birželio 5 d. kvotos protokolas, 1941 m. birželio 4 d. per kratą paimtų daiktų sąrašas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. P-6735, l. 1–3 a. p., 8–10 a. p., 16–16 a. p.; Kazio Gedimino Ruzgio, Antano asmens bylas, *ibid.*, f. L-44, ap. 2, b. 1132, l. 4; Lietuvos kariuomenės karininkai 1918–1953, Vilnius, 2006, t. 6, p. 299.
- ⁷⁴ L. Truska, A. Anušauskas, I. Petravičūtė, *Sovietinis saugumas Lietuvoje 1940–1953 metais*, Vilnius, 1999, p. 221, 337, 373.
- ⁷⁵ F. Kukliansky, „Kalbėdami apie partizanus išgerkime raminamųjų“, prieiga internete: <<https://www.lzb.lt/2020/07/30/faina-kukliansky-kalbedami-apie-partizanus-isgerkime-raminamuju/>>.
- ⁷⁶ L. Tuskas, V. Vareikis, *Holokausto prielaidos. Antisemitizmas XIX a. antroji pusė–1941 m. birželis*, Vilnius, 2004, p. 87.
- ⁷⁷ P. Narutis, *Tautos sukilimas 1941*, p. 162–163.
- ⁷⁸ *Ibid.*, p. 170.
- ⁷⁹ Laisvės kovotojo partizano Tėvynei pareigų ėjimo lapas, Lietuvos gyventojų ir rezistencijos tyrimo centras, Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus archyvas.
- ⁸⁰ A. Bubnys, „Lietuvių frontas, LF“, prieiga internete: <<https://www.vle.lt/Straipsnis/Lietuviu-frontas-15340>>.
- ⁸¹ Chr. Dieckmann, S. Sužiedėlis, *Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006, l. 273–274.
- ⁸² A. Bubnys, *Kauno getas. 1941–1944*, Vilnius, 2015, p. 14–20; *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944. Dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1973, d. 2, l. 19.

⁸³ J. A. Melamed, „The Malicious Face and Criminal Acts of the „Provisional Government“ of Lithuania June 23–August 5, 1941 or „The Insurrection of the Lithuanian Nation“, *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999 January, Nr. 6, p. 38.

⁸⁴ „Pogroms in Kaunas“, *ibid.*, p. 104.

⁸⁵ J. Zak (Zera Kodesh), „Why?“, *ibid.*, p. 62.

⁸⁶ A. Levin, „How vicious murderers became „freesom fighters“, *ibid.*, p. 137.

⁸⁷ А. Файтельсон, *Непокорившиеся*, Тель-Авив, 2001, p. 39–40.

⁸⁸ Н. Душанский, <<https://iremember.ru/memoirs/nkvd-i-smersh/dushanskiy-nakhman-noakhovich-prodolzhenie/>>.

⁸⁹ *Ibid.*

⁹⁰ Kauno miesto NKVD skyriaus viršininko padėjėjo kpt. Kirjanovo 1945 m. rugpjūčio 17 d. nutarimai dėl suėmimo, kardomosios priemonės skyrimo, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6073, t. 2, l. 2–3.

⁹¹ J. Barškėčio 1945 m. rugpjūčio 18 d. asmens anketa, *ibid.*, l. 5–6.

⁹² *Ibid.*, l. 7-7 a. p.

⁹³ J. Barškėčio asmens byla, LCVA, f. R-731, ap. 1, b 1715, l. 1–3.

⁹⁴ J. Krapano asmens byla, *ibid.*, b. 2626, l. 1–5.

⁹⁵ J. Barškėčio 1944 m. rugpjūčio 25 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6073, t. 1, l. 18–18 a. p.

⁹⁶ 1942 m. lapkričio 2 d., kovo 12 d., R. Barškėčio įskaitos kortelės, LCVA, f. R-754, ap. 10, b. 54, l. 54–54 a.p., b. 55, l. 53.

⁹⁷ Romano Barškėčio, Petro (g. 1918 m.) tarnybinė kortelė, LYA, kortelė Nr. Li-6875.

⁹⁸ V. Skučaitė, „Siaubo pasaka apie lietuvių partizaną – žydų žudiką“, *Kauno diena*, 2009 m. birželio 15 d., p. 4.

⁹⁹ V. Skučaitė, „Siaubo pasaka apie lietuvių partizaną – žydų žudiką“, prieiga internete: <<https://kauno.diena.lt/naujienos/lietuva/salies-pulsas/siaubo-pasaka-apie-lietuviu-partizana-zydu-zudika-450704>>.

¹⁰⁰ *Ibid.*

¹⁰¹ A. Anušauskas, „Juozas Lukša-Daumantas: legenda dezinformacijos spąstuose“, prieiga internete: <<https://arvydasanusauskas.lt/naujienos/707-juozas-luksa-daumantas-legenda-dezinformacijos-spastuose-lt-ru-uk-en>>.

Gauta 2020 11 10

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Didžioji g. 17, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

BIOGRAPHY PAGES OF JUOZAS ALBINAS LUKŠA-DAUMANTAS 1940–1941

Summary

The article examines some pages of the life history of the famous post-war partisan Juozas Albinas Lukša Daumantas (10 August 1921 – 4 September 1951) from 1940 through 1941 that have so far received little attention. One of the tasks of the paper is to reveal the role of Lukša in the Lithuanian anti-Soviet resistance movement. It is claimed that three periods of Lukša's resistance activity to the Soviet regime in 1940–1941 can be relatively distinguished.

The first period covers the period from the occupation of Lithuania carried out by the Soviet Union on 15 June 1940 (on the same day Lukša was issued a certificate of graduation from a gymnasium) to the 28th of August of the same year, i. e. before his admission to the Faculty of Construction of Kaunas Vytautas Magnus University. At that time, a resistance motivation formed, which encouraged Lukša to oppose the Soviet regime and seek the restoration of independent Lithuania. However, there is no specific data on his resistance during this period. Relatively, it can only be said that

Lukša became a member of the anti-Soviet underground movement already on 15 June 1940. Such an assessment is possible due to the fact that before the occupation and annexation of Lithuania in the summer of 1940, Lukša was a member of the Lithuanian Catholic Federation „Ateitis“, which was banned and operated illegally during the reign of President Antanas Smetona. During the Soviet era, the activity of this organization was not legalized, and the organisation operated informally.

The second period covers the period from the admission to the University (28 August 1940) to 4 March 1941. After starting his studies, Lukša joined the organisation „Grandis“, an illegally-operating corporation of the Lithuanian Catholic Federation „Ateitis“, which, like other student corporations, was banned by the Soviet regime. This organization, in turn, was a member of the illegal Student Coalition, chaired by a member of „Ateitis“, Pilypas Narutis-Žukauskas. This accession also meant the transition of Lukša

from an illegal pupil organization belonging "Ateitis" to an illegal student organization of "Ateitis". Although there is no specific information about Lukša's activities during the aforesaid period, the case may be that Lukša had one or another relationship with the anti-Soviet resistance activities of Kaunas Vytautas Magnus University' students, as evidenced by historical literature and sources. The existence of this relationship was possible since the mentioned students together with Lukša studied in the same educational institution, were people from the same environment were present. The third period covers the period from 4 March 1941 until Lukša's arrest on the 6th of June of the same year. It should be mentioned that on the 4th of March, Lukša, a member of the illegal corporation "Grandis", which in turn was a member of the illegal Student Coalition, took an oath and joined the Lithuanian Activist Front (LAF). This step was partly influenced by the fact that the illegal Student Coalition, a member "Ateitis", already in December of 1940 decided to unite for the fight for independence under the umbrella of the Lithuanian Activist Front (LAF). On the day of taking the oath, Lukša was probably already a member of the five-person group led by Kazimieras Gediminas Ruzgys. The five-person group itself probably already existed before the 4th of March and was part of the broad anti-Soviet underground movement. The members of the five-person group were connected through intermediaries with the Kaunas LAF headquarters, which was headed by Pilypas Narutis-Žukauskas, the chairman of the illegal Student Coalition and a member of "Ateitis". Although the activities of Lukša and the other five members of the five-person group were multidisciplinary, they were mainly related to the dissemination of anti-Soviet literature. Some of the literature contained statements directed against the Jews; however, it is not known that Lukša or the other five members of the five-person group made such statements. As a result, it cannot be said that they were anti-Semites. On the other hand, there were other statements besides anti-Semitic ones. The resistance activities of the five-person group ceased in June of 1941 when Soviet Lithuanian security officials arrested Juozas Albinas Lukša, Bronius Barzdžiukas, Bronius Vaidila, Kazys Gediminas Ruzgys. They were detained in the Prison no. 1 of the People's Commissariat for Internal Affairs (*Народный комиссариат внутренних дел: Narodny Komissariat Vnutrennikh Del*; abbreviated NKVD). The security forces who carried out the prosecution included some Jews as well. When the war broke out, the arrested members of the five-person group were released from prison, and Bronius Barzdžiukas and Kazys Gediminas Ruzgys took part in the June uprising. The opinion formed by individual members of society (probably unintentionally) that Lukša was close to the fascist worldview is not correct. This is possible due to the fact that Lukša was related to the other members of the five-person group by the relationship maintained through the intermediaries through the Kaunas LAF headquarters, which was headed by Pilypas Narutis-Žukauskas. Kaunas LAF (as well as Vilnius LAF) did not prepare and was not interested in preparing platform documents of a different nature, in which the statements contained would allow

seeing the signs of a fascist organization. This was probably influenced by the fact that it was operating in Soviet-occupied Lithuania, and that the Nazi regime could not directly influence its activities. These documents are found only in the activities of the LAF in Berlin, which could hardly have escaped the Nazi's influence. On the other hand, for the members of the Kaunas LAF headquarters, not everything was acceptable in the activities of the Berlin LAF, and they did not want its proclamations and considered it to be a completely different organization. This opinion is not correct also because the Kaunas LAF organization (as well as the Vilnius and Berlin LAF organizations) consisted of people with different views, rather than a unified group of members, all of whom were loyal to the fascist doctrine. Lukša cannot be considered a fascist, since he was not among the Voldemarians (*voldemarininkai*), who separated from the LAF and became members of the Lithuanian Nationalist Party (LNP), which was hostile to the LAF. He cannot be considered to be a fascist because after the Nazis banned the activities of the LAF and the LNP, Lukša chose to become a member of the Lithuanian Nationalist Party (LNP), hostile to the LAF. Lukša chose membership in the underground anti-Nazi organization the Lithuanian Front (it consisted mostly of the members of the Lithuanian Christian Democratic Party, members of "Ateitis", etc.) and not in the Union of Lithuanian Freedom Fighters which gathered the Voldemarians and the members of the LNP. The task of the paper is to find out whether the statements of Jewish researchers that Juozas Albinas Lukša was a participant of the massacre that took place in the garage of the Lithuanian Union of Agricultural Cooperatives "Lietūkis" in Kaunas on 27 June 1941 are correct. It is stated that the statements of the Jewish researchers Joseph A. Melamed, Joseph Zak, Abraham Lewin, Alex Faitelson who claimed Juozas Albinas Lukša participated in the massacre of Jews in the garage of Lietūkis in Kaunas on 27 June 1941 cannot be considered correct because they are not based on the testimony provided by immediate witnesses. Although Faitelson named Jonas Barškėtis as an immediate witness, this was not the case. Primarily it was due to the fact that Jonas Barškėtis was arrested in Kaunas by partisans before the massacre in the garage, i. e. on 25 June 1941. He was not released until 30 July 1941. Secondly, Faitelson based his statements about Barškėtis as an immediate witness by distorting the memories of Nachman Dushanski. Although Dushanski described Lukša as a participant in the massacre in the garage, however, he did not name Barškėtis, whom he knew very well, as a person who was a witness to the massacre. According to his recollections, Lukša was recognized as a murderer by some other person than his good acquaintance Barškėtis. On the other hand, Dushanski did not name in his memoirs any immediate witness who would have seen Lukša in the garage. He probably did not know such witnesses himself but relied on some secondary, unreliable sources. Joseph A. Melamed, Joseph Zak, and Abraham Lewin claimed that Lukša can be seen in two surviving photos of the massacre of Jews in the garage of "Lietūkis". These allegations are questionable because the photographs are of a relatively poor quality and the identi-

fiction of the person holding a crowbar in his hands has not been carried out by competent specialists (at least the author of the paper has no knowledge of this). They probably formed the version of Lukša being seen in the photos on the basis of Dushanski's memoirs, in which Lukša is named as a participant of the massacre in the garage without the testimony of immediate witnesses but instead on the basis of secondary and unreliable sources. The statements made by the Jewish researchers that Lukša partici-

pated in the massacre of Jews in the garage of Lietūkis in Kaunas on 27 June 1941 cannot be considered true not only because of the lack of information received from immediate witnesses but also because there were some witnesses who saw with their own eyes what Lukša was doing after being released from prison. According to their information, left Lukša to Juodbūdis village (Marijampolė district, Veiveriai county) already on 23 June 1941.

Jonas Kimštas-Žalgiris – asmenybės ir biografijos bruožai

Straipsnyje, remiantis Lietuvos ypatingajame archyve ir Lietuvos centriniame valstybės archyve saugoma dokumentine medžiaga, pasipriešinimo dalyvių bei J. Kimšto artimųjų atsiminimais, liudijimais, bandyta atskleisti J. Kimšto-Žalgirio biografijos bruožus, jo asmenybę bei vaidmenį pasipriešinimo sąjūdžio istorijoje. Rengiant straipsnį atlikta kritinė istorijos šaltinių analizė ir panaudotas biografinis metodas.

ĮVADAS

Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) tarybos prezidiumo pirmininko Jono Žemaičio-Vytauto pavaduotojas, LLKS Gynybos pajėgų štabo viršininkas pulkininkas leitenantas Jonas Kimštas-Žalgiris – vienas žymiausių ir tragiškiausių 1944–1953 m. antisovietinio partizaninio karo vadų, kurio asmenybė bei gyvenimo kelias visuomenei iki šiol mažai žinomi. Tiesa, 1994 m. kino režisierius Edmundas Zubavičius sukūrė ramų, neprovokuojantį ir nepropagandinį dokumentinį filmą apie J. Kimšą „Gyvenimas mirties rate“. Kino kritikai rašė, kad E. Zubavičiaus „santūrus kūrinys ne apie didvyrius, bet apie žmones, kurių likime susimaišęs heroizmas ir išdavystė ir kurių vaikams joks teisėjas neįstengs pasakyti galutinio nuosprendžio apie

jų tėvus, nes nėra tokio teisėjo, įstengiančio pasverti heroizmo ar kaltės dydį.“¹ Trumpą J. Kimšto gyvenimo apžvalgą internetinėje spaudoje paskelbė Mindaugas Tamošiūnas². Istorikas Laimonas Abarius taikliai pastebėjo, kad jei likimas būtų buvęs palankesnis, J. Kimštas dabar būtų vienoje šlovės galerijoje su Jonu Žemaičiu, Adolfu Ramanausku, Juozu Kasperavičiumi, Juozu Lukša...³. Jam neteko „laimės“ nusižudyti prieš apsuptoje slėptuvėje ar žūti nuo kariškių kulkos kautynėse. J. Kimštas buvo vienas iš daugelio laisvės kovotojų, patekęs į žiaurios karo ir galingos priedartos mašinos dantračius, kurie sužalojo ne tik jo kūną, bet ir sielą. Publicistikoje ir istoriografijoje jis dažnai neigiamai minimas šalia tokių pavardžių kaip Jonas Deksnys, Jonas Kukauskas, Algimantas Zaskėvičius, Tauro apygardos vadas Juozas Jankauskas, Vytauto apygardos vadas Bronius Kalytis, tačiau platesnio ir gilesnio J. Kimšto biografijos tyrimo, jo bendradarbiavimo su MGB aplinkybių, naikinant Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) sritį 1952–1953 m., iki šiol nėra sulaukta.

Šis tyrimas nėra skirtas pasmerkti ar pateisinti prisiimant moralizuojantį teisėjo ar „teisuolio“ vaidmenį. Jis skirtas pažinti bei suvokti kai kurias žmogaus prigimties kerteles, ribas, sudėtingą ir rūsčią to meto tikrovę, negailingai griovusią žmonių likimus, sėjusią

mirtį, kančias, baimę. Stengiantis nenutylėti reikšmingų faktų ir suteikti skaitytojui galimybę susidaryti savarankišką nuomonę, bandyta atskleisti J. Kimšto biografijos bruožus, jo asmenybę bei vaidmenį pasipriešinimo sąjūdžio istorijoje, Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) srities kūrime ir sunaikinime.

Remiant straipsnį daugiausia remtasi Lietuvos ypatingajame archyve saugoma dokumentine medžiaga (daugiatomė agentūrinė operatyvinė byla „Vostok“ ir kiti MGB šaltiniai), taip pat pasipriešinimo dalyvių bei J. Kimšto artimųjų atsiminimais. Iš jų išsiskiria informatyvūs Vitalijos Paknienės (mirė 1999 m.) atsiminimai „Praeities pergyvenimo užrašai“⁴. V. Paknienė buvo to metų įvykių betarpiška liudytoja ir dalyvė, todėl apie 1990 m. rašyti atsiminimai – gana vertingas šaltinis. Nepilni jos memuarai buvo skelbti⁵. Naudojant biografinį metodą buvo tirti ir įvertinti istoriniai gyvenimiški liudijimai, atsiminimai, kuriuos, remdamiesi asmenine patirtimi, pažiūromis bei įsitikinimais pateikė įvairiems interesantams J. Kimšto artimieji: žmona Febronija, jos sesuo Vitalija Paknienė ir sūnus Vytautas.

JAUNYSTĖS METAI IR OKUPACIJŲ KAITA

Kai 1939 m. spalio 29 d. Vilniaus atgavimo proga Gedimino pilies bokšte buvo iškilmingai keliama Lietuvos valstybės vėliava, niekas negalėjo žinoti, kad ceremonijai vadovavęs leitenantas Jonas Kimštas vėliau taps vienu garsiausių partizanų vadų. Tuomet jam patikėta garbė iškelti valstybinę vėliavą kaip sostinėje gimusiam ir augusiam vilniečiui.

Jonas Kimštas gimė 1911 m. sausio 9 d. Vilniuje darbininkų šeimoje. Geležinkelietis tėvas Laurynas žuvo carinės Rusijos kariuomenėje Pirmojo pasaulinio karo metais, motina Kazė mirė, kai jam buvo 9 metai⁶.

Kartu su seserimi Marija Jonas užaugo Markučių vaikų namuose netoli Vilniaus, kur, atrodo, formavosi stipri jo lietuviška tapatybė. 1923 m. įstojo į Vytauto Didžiojo gimnaziją, kurioje mokėsi patenkinamai, tik fizinis lavinimas, rankų darbai ir elgesys įvertinti labai gerai, o tikyba, gamta, dainyba, dailė – gerai. Mokydamasis buvo Vilniaus lietuvių Gedimino skautų draugovės narys ir ėjo skiltininko pareigas. 1934 m. birželio mėnesį laikydamas brandos egzaminus gavo iš lenkų kalbos nepatenkinamą pažymį ir negalėjo gauti brandos atestato.⁷ Galima numanyti, kad ši aplinkybė galėjo padėti apsispręsti dėl tėvynės pasirinkimo. Vengdamas šaukimo į Lenkijos, kuriai anuomet priklausė Vilnius, kariuomenę, Kimštas 1934 m. pabėgo į Lietuvą, priėmė pilietybę. Tais pačiais metais įstojo į Kauno karo mokyklą, kurią 1936 m. baigė gaudamas jaunesniojo leitenanto laipsnį⁸.

1936–1939 m. Kimštas tarnavo Ukmergėje dislokuotame Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino 1-ojo pėstininkų pulko ryšių kuopoje būrio vadu. Ten įgijo fizinio lavinimo instruktoriaus kvalifikaciją, jam suteiktas leitenanto karinis laipsnis⁹. 1939–1940 m. jis buvo to paties pulko, jau dislokuoto Vilniuje, mokomosios kuopos būrio vadas¹⁰. 1939 m. Kimštas vedė Febroniją Sabaliauskaitę, gavo butą Antakalnyje, buvusiuose lenkų karininkų namuose. Tais pačiais metais Febronija pagimdė pirmąjį sūnų Vytautą, o 1940 m. gimė antras sūnus Virginijus. Vasarą vyras išvažiuodavo į poiligoną pratyboms ir šeima likdavo viena¹¹.

1940 m. birželį Sovietų Sąjungai okupavus šalį, Lietuvos kariuomenės daliniai buvo performuoti ir įjungti į Raudonosios armijos (RA) sudėtį. Taip 1940 m. vasarą jis kartu su kitais Lietuvos kariuomenės karininkais pateko į RA 29-ąjį šaulių teritorinį korpusą ir buvo paskirtas 184-osios šaulių divizijos 234-ojo šaulių pulko būrio vadu¹².

Prasidėjus Vokietijos ir SSRS karui sovietų kariuomenė netvarkingai traukėsi į rytus. Kovoti svetimoje kariuomenėje už svetimos valstybės interesus J. Kimštas neketino, todėl kreipėsi į savo būrio karius: „Aš daviau priesaiką tarnauti Lietuvai. Jūs visi laisvi. Eikite kur norite. Aš einu savo keliais ir į Rusiją nesitrauksiu.“¹³ Miškais keliaudamas pasiekė netoli Alantos buvusį Motiejūnų kaimą, kur apsistojo pas pusbrolių. Frontui nurimus, grįžo į Vilnių pas šeimą.

1941 m. rugsėjo–gruodžio mėn. dirbo Lietuvos saugumo policijos (LPS) skyriaus prie Vokiečių saugumo policijos (VSP) ir SD vado Lietuvoje Vilniaus 1-ojo rajono viršininku¹⁴. LPS pagrindiniai uždaviniai buvo kovoti su komunistiniu ir lenkų pagrindžiu (žydų ir vokiečių klausimai priklausė VSP kompetencijai), tačiau policininkai gaudydavo iš getų pabėgusius žydus ir perduodavo juos Vokiečių saugumo policijai¹⁵. Dabartiniu metu nėra nustatyta, ar žinoma faktų apie konkrečią J. Kimšto veiklą šiose pareigose, galimai nukentėjusius antinacinio pagrindžio dalyvius ar jo dalyvavimą Holokauste. Aišku, jis žinojo apie provincijoje ir Paneriuose vykdomas žydų žudynes, bet neaišku, kaip tai vertino. Ar tai galėjo įtakoti sprendimą palikti darbą saugume, ar jis tai padarė visai dėl kitokių priežasčių, taip pat nežinoma. Istoriografijoje skelbta informacija, kad J. Kimštas buvo lietuvių savisaugos policijos bataliono vadas Vilniuje, Gudijoje, neatitinka tikrovės¹⁶. Neaišku, kodėl po kurio laiko jis trumpam įsidarbino darbo biržoje „Arbeitsamt“ viršininko pavaduotoju, bet dėl nežinomų priežasčių metė darbą ir ten.

1942 m. pradėjo dirbti Trakų apskrities namų valdybos viršininku, įstojo į pagrindinės Lietuvos laisvės armijos (LLA) organizacijos Trakų rinktinę¹⁷. Tais pačiais metais Kimštams gimė trečias vaikas – dukrelė Gražina. 1943 m. jis persikėlė į Ukmergę ir gavo namų valdybos viršininko

pareigas. Toje pačioje gatvėje gyveno gydytojas profesorius Juozas Markulis, su kuriuo likimas dar suves ateityje. Kai Kimštų vaikai susirgdavo, J. Markulis, šeimos draugas, juos gydydavo.¹⁸

1944 m. kovo mėn. J. Kimštas įstojo į generolo leitenanto Povilo Plechavičiaus organizuojamą Vietinę rinktinę, buvo paskirtas kuopos vadu. Vokiečiams rengiantis rinktinę išsiųsti į Rytų frontą, P. Plechavičius, nenorėdamas tarnauti nacių naudai ir lietuvių paversti „patrankų mėsa“, paleido rinktinę. J. Kimštas gegužės mėn. pabaigoje vėl pasitraukė pas pusbrolių į Motiejūnų kaimą, nes bijojo, kad vokiečiai jį gali sušaudyti kaip dezertyrą¹⁹.

1944 m. vasarą sugrįžus sovietams, toje pat sodyboje jis išsikasė tvarte slėptuvę, kurioje būdavo iškilus pavojui. Febronijos sesuo Vitalija Paknienė 1945 m. kovo mėn. atvažiavo į Motiejūnus ir rado F. Kimštienę verkiančią su vaikais: „Pasirodo, atėjo iš miško partizanai, rado kambaryje Joną ir klausia: „Ko tu čia sėdi, karininke? Mes vadų tai neturime. Jei nenori tarnauti rusams, iš vokiečių pabėgai – tau čia ne vieta sėdėti.“²⁰ Tai buvo Tigro rinktinės vado V. Žaliaduonio-Dijakomo įkalbėti J. Kimštą pasiūsta kovotojų grupė.²¹ Ilgai įtikinėti neprireikė, J. Kimštas apsiliko kailinukus ir išėjo į mišką. Taip prasidėjo partizaninis gyvenimas.

PARTIZANŲ GRETOSE

J. Kimštas į partizanų dalinius įsijungė 1945 m. kovo 6 d.²² Žinoma, kad jau kovo pradžioje Kimštas-Dobilas²³ ėjo Tigro rinktinės (veikė Švenčionių aps.) vado B. Kalletkos-Senio pavaduotojo ir 1-ojo kuopos vado pareigas. Pirmas kovos krikštas gautas garsioje Kiauneliškio kautynėse (netoli Labanoro mstl.) kovo 12 d., kai stengdamiesi padėti partizanų daliniams prasiveržti iš

apsupimo, J. Kimštas ir B. Kaletka vadovavo kautynėms su saugumo kariuomene²⁴.

Kaip ir visoje Lietuvoje, taip ir Aukštaitijoje 1945 m. vyko intensyvus pagrindžio struktūrų centralizacijos procesas. Turėdamas karininko specialybę ir neeilinių organizatoriaus sugebėjimų, J. Kimštas-Dobilas gegužės pabaigoje tapo Tigro rinktinės vadu ir pradėjo formuoti naują rinktinės štabui pavaldų Utenos apskrities štabą. Liepos mėn. rinktinės vadovybė patyrė didelius nuostolius, todėl vasaros pabaigoje J. Kimštas suformavo naują štabą. Rugsėjo mėnesį Sūdalaukio kaime susirinkę partizanų vadai įkūrė 3-ąją LLA Vytauto apygardą, kurios daliniai veikė Utenos, Rokiškio, Zarasų, Švenčionių ir Svierių apskričių teritorijoje. Apygardos steigimo iniciatyva priskirtina J. Kimštui-Dobilui. Jis laikytinas ir pirmuoju apygardos vadu, dėl iki šiol nežinomų priežasčių perdavusiu vadovavimą V. Mikulėnui-Lubinui. Tų pačių metų rudenį J. Kimšto iniciatyva pradėtas spausdinti apygardos leidinys „Aukštaičių kova.“²⁵ 1945 m. pabaigoje žuvo V. Mikulėnas ir daug kitų apygardos pareigūnų. Gelbėdamas pakrikusią organizaciją, J. Kimštas, pakeitęs slapyvardį į „Aukštaitis“, vėliau – „Algimantas“, nuo 1946 m. sausio 18 d. oficialiai perėmė vadovavimą Vytauto apygardai ir suformavo visavertį štabą²⁶. Prasidėjo pats aktyviausias J. Kimšto, kaip apygardos vado, laikotarpis, kurio metu jis išleido daug įsakymų, instrukcijų svarbiais partizanų veiklos klausimais. Antai, siekdamas drausmės ir užkirsti kelią ginkluotiems plėšimams (banditizmui) Algimantas išleisdžia išsamią instrukciją dėl maisto, rūbų ir kitų reikalingų materialinių vertybių apsirūpinimo iš gyventojų pašalpos arba rekvizicijos keliu.²⁷ 1946 m. kovo ir birželio mėn. išleisdžia „Vanagų drausmės“ ir „Karo lauko teismo nuostatus“, kurie buvo labai svarbūs tvarkai, drausmei daliniuose palaikyti, užkirsti kelią savivalei ir neteisėtiems sušau-

dymams²⁸, taip pat išplatina atsišaukimus į visuomenę apie specialiąsias agentų smogikų grupes ir jų veikimo metodus, kolaborantus ir plėšikus, prieš kuriuos ragina ryžtingai kovoti²⁹. Tų pačių metų pabaigoje Tigro rinktinės vadu paskyrė V. Žaliaduonį-Roką ir jam nurodė užmegzti ryšį su „Baltgudijos ir Lenkijos“ partizanais³⁰. J. Kimštas buvo gerai įvaldęs konspiracijos taisykles. Prieš išvykdamas kur nors, jis raštu arba žodžiu vienaip informuodavo būrių vadus arba ryšininkus, o išvykdavo visai kitur. Šitaip stengėsi suklaidinti jį persekiojančius šnipus ir čekistus. Faktiškai jis valdė apygardą ir tvarkė visus reikalus, tik kitų vardu³¹.

1946 m. vasarą MGB sugebėjo į visos Lietuvos pagrindį vienijusią Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) organizaciją infiltruoti vieną geriausių vidaus agentų – medicinos profesorių Juozą Markulį³². Saugumo vadovybė suprato, kad taip atsiranda galimybė sušaukti beveik visų Lietuvos apygardų vadų suvažiavimą, ten juos areštuoti, o vėliau į apygardų vadovybę infiltruoti savo agentūrą ir naikinti partizanų struktūras iš vidaus. Pagrindžiui iškilo didžiulė grėsmė.

Kaip BDPS įgaliotinis centralizacijos reikalams 1946 m. spalio–lapkričio mėnesiais pas aukštaičius atvyksta Algimantas Zaskevičius-Tautvaiša. Vyriausios vadovybės sudarymo metu J. Kimštas Tautvaišai yra pasakęs: „Jau ištisi metai, kaip Vytauto apygarda perkasė visą Lietuvą ieškodama štabo-centro, kad prie jo prisijungt[ų] ir jam paklust[ų]. Atskira sala būti nenorim.“³³ Gruodžio mėn. Markulis išvyko į Aukštaitiją ir susitiko su J. Kimštu. Išvydęs šeimos draugą dar iš gyvenimo Ukmergėje laikų, J. Kimštas turėjo maloniai nustepti. MGB užduotis J. Markuliui buvo užtikrinti, kad J. Kimštas ir kiti Aukštaitijos apygardų vadai atvyktų į 1947 m. sausio 18 d. saugumo organizuojamą visos Lietuvos partizanų

vadų suvažiavimą. Grįžęs į Vilnių J. Markulis ataskaitoje savo viršininkui plk. I. Počkajui taip apibūdino vadą: „Kimštas labai disciplinuotas, tipišką „kovotoją“ iki kaulų smegenų. Dėl to nusipelnė dėmesio. [...] Žmogus tvirtos valios, griežtas, susitvardantis, besilaikantis žodžio, pareigą iškeliantis virš visko. [...] Vokiečių ir lenkų labai nenekčia. Lenkų nevirškina. Lenkų okupaciją laiko blogiausia. Lenkų repatriacijos metu³⁴ jis juos vijo lazda iš Švenčionių. Beveik visus mušė ir jie buvo priversti išvažiuoti į Lenkiją. Romantiškai myli Lietuvą, kas būdinga visiems vilniškiams. [...] Jis yra tikras karys, karininkas, vadas tikrąja to žodžio prasme, kokių tarp „partizanų“ daugiau beveik nėra“. Pasak Markulio, Žalgiris nuolat juda, vienoje vietoje neužsibūna. Apie jo pavaldumą BDPS jis atsakė: „Aš karys. Egzistuoja štabas – paklūstu, jeigu tik jis dirba dėl žmonių gerovės ir laisvės.“ Agento apibūdinimu: „Jis kalba valdingu tonu, trumpais sakiniais. Cholerikas. Vidutinio ūgio, plačiaapetis, sveikos išvaizdos. Dėvi karininko uniformą ir puskailinius“, jis ilgametis LLA narys ir „puoselėja LLA organizacijos tradicijas“, skundžiasi karininkų trūkumu. J. Markuliui primygtinai prašant, J. Kimštas įteikė jam portretinę nuotrauką (fiktyviems dokumentams parengti), „nors pradžioje nenorėjo, sakė: „Kam man dokumentas? Aš karys ir mano pasas – tai ginklai ir meilė Tėvynei.“ Į Vilnių atsisakė važiuoti teisindamasis, kad jį gali ten atpažinti kaip vilnietį. Agento išvados saugumo viršininkams skambėjo taip: „1) 3-ji LLA Vytauto apygarda yra pati didžiausia apygarda Lietuvoje, 2) Jos vadas – retų savybių „karys“ ir dabar vertinamas savo nekompromisiniu, drąsiu elgesiu. [...] 8) Žalgiris labai draugiškas žmogus, nors kalbėjimo tonas sausas, trumpas. 9) Žalgiris dabar labai vertingas ir reikalingas žmogus, jis bus atrama ir vykdytojas BDPS sprendimų, įsakymų ir direktyvų. Tik nereikia jo laužyti

nesavalaikiais, forsuotais, nukreipiančiais, abstrakčiais ir išpūstais įsakymais.“ J. Markuliui buvo duotas nurodymas dar kartą susitikti ir įtikinti J. Kimštą, kad pagrindžiui svarbi „naujos taktikos būtinybė“, tai yra, laikas pasyviai pasipriešinimui, ženkliai sumažinant ginkluotas akcijas. Šio tikslo MGB siekė tikėdamasi sumažinti nužudytų sovietų valdžios rėmėjų skaičių³⁵. Sunku pasakyti, ar J. Markulio saugumui pateikta „auksinė“ J. Kimšto charakteristika buvo sąlygota jų ankstesnės šeimų draugystės sentimentų, ar tai buvo objektyvus asmenybės vertinimas, tačiau labai panašų įspūdį apie jį, kaip toliau matysime, buvo susidarę ir kiti, anksčiau J. Kimšto nepažinoję žmonės.

1947 m. sausio 2 d. J. Markulis paskyrė J. Kimštą kuriamos Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadu, tačiau iki birželio mėnesio jis ėjo ir Vytauto apygardos vado pareigas³⁶. 1947 m. pavasarį Žalgiris įkūrė Algimanto apygardą, o vasarą sudarė srities vadovybę, sujungdamas Vytauto, Didžiosios Kovos, Algimanto ir Vyčio apygardas. Tauro ir Kęstučio apygardų vadai ne kartą perspėjo aukštaičius netikėti J. Markuliu, tačiau J. Kimštas ir Vyčio apygardos vadas D. Vaitelis-Briedis vis dar palaikė su juo ryšius³⁷. Tuo pasinaudodami saugumiečiai 1947 m. gegužės pradžioje pasiuntė pas J. Kimštą BDPS ryšininką Petrą Januškevičių-Dėdę Petrą, kuris čekistų naudotas jam to nežinant (rus. – „втемную“). Grįžęs iš kelionės pastarasis ataskaitoje „BDPS vadovybei“ taip apibūdino Žalgirį: „Savo pirmais žodžiais ir nuoširdžiu brolišku pasisveikinimu šitas žmogus iškart sukėlė man simpatiją, ir aš supratau, kodėl laisvės kovotojai jį myli, gerbia ir pasirengę su juo eiti į bet kokius pavojus. Tvarka, draugystė ir meilė idealams dvelkė iš visų jo žodžių. [...] Šitas žmogus visą laiką kalbėjo nuoširdžiais žodžiais, pilnos meilės ir ištikimybės pasirinktam tikslui – kovoti dėl Lietuvos laisvės, visiškai atsisakant savo

asmeninės naudos. [...] Jautėsi, kad tai – karys, vadas pilnaja to žodžio prasme. Drąsus, atsargus ir be reikalo nestatantis savo karių į pavojus, blaivaus mąstymo, susitvardantis, pilnas energijos ir entuziazmo. [...] Klausantis Žalgirio jautėsi gilus pačios kovos esmės supratimas.“ Nepraslydo nepastebėtas ir toks J. Kimštą, kaip jautrų žmogų apibūdinantis epizodas: „Kartais pertraukdavo (turėta omenyje: J. Kimštas – M. P.) pokalbį klausdamas iš paskos žingsniuojančio jaunuolio: „Sauliuk (tai Vytauto apygardos „Laisvės šauklys“ vyriausiasis redaktorius ir leidėjas Bronislavas Kazickas-Saulius³⁸ – M. P.), ar labai skauda koją, ar gali dar eiti?“, ir tyliai man paaiškino, kad jis nutrynė sau koją.“ Pasak P. Januškevičiaus, J. Kimštas buvo tvirto charakterio, draugiškas ir nuoširdus, mokantis save valdyti ir, kaip pasakojo jam kovotojai, drąsus ir nepakeičiamas. Žalgiris sakė Dėdei Petru, kad „lenkų inteligentus privertė išvažiuoti į Lenkiją“ ir klausė, kokia BDPS komiteto nuomonė lenkų klausimu, kokie jo santykiai su jų pogrindžiu (Armija Krajova), sakė, kad „vengia pagal galimybes aktyvių veiksmų ir betikslių susidūrimų (su MGB kariniais daliniais, sribais – M. P.)“. Anot J. Kimšto, „tik dabar, po keturių partizanavimo metų, kada palaipsniui praėjau visus laipsnius nuo eilinio partizano iki dabartinių pareigų, galiu pasakyti, kad šį gyvenimą aš žinau ir vadovauti galiu“, o „gyvenimas – geriausia mokykla ir dabar mes tapome kovoje užsigrūdinę ir kovoti mokam.“ Vadas papasakojo, kad jaučiamas išsilavinusių pareigūnų trūkumas, „inteligentai įbauginti ir įtraukti juos į darbą sunku. Tik jaunimas, nepaisydamas pavojų papildoma laisvės kovotojų gretas.“ Jis toliaregiškai pasisakė prieš J. Markulio peršamą partizanų legalizaciją su fiktyviais dokumentais, motyvuodamas, kad jie vis tiek bus iššifruoti, kils išdavysčių pavojus. Siūlymus atsiųsti porą karininkų į apygardos vadų pareigas jis

atmetė atsakydamas, kad tai būtų nepagarba kovotojams, be to, pats turi gerų kandidatų³⁹.

1946–1947 m. J. Kimštas ir kiti Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadai laikėsi jėgų kaupimo ir išsaugojimo būsimam sukilimui, rizikingų akcijų ir kautynių su saugumo kariuomenės daliniais vengimo taktikos⁴⁰. 1947 m. pradžioje vienam pasipriešinimo dalyviui Kimštas pasakojo, kad „pas juos tarp partizanų daug betvarkės: plėšia, žudo, yra nedisciplinuotų, daug legalizuojasi, bet vis tiek mūsų reikalas tvirtas ir teisingas. Lietuvių tauta palaiko mus ir jeigu mūsų vadų visoje Lietuvoje liks tik šimtas, tai vis tiek mes pasieksime savo galutinį tikslą Anglijos pagalba.“⁴¹ Pasak pagrindinės Kimšto ryšininkės, Veronikos Petrėnienės-Laisvės dukters L. Štukienės-Petrėnaitės liudijimo, „pats Kimštas visada būdavo geros nuotaikos. Tada mums atrodė, kad jis buvo pasiryžęs kovoti iki galo, kaip sakydavo Juozas Skurkis-Laisvūnas: „Kovoti iki galo, iki susinaikinimo.“⁴² Atsargumas, šaltas analitinis protas ir išlavinta nuojauta ilgą laiką J. Kimštui padėjo išvengti MGB spėdziamų spąstų.

LIKIMO BLAŠKOMA ŠEIMA

Prasidėjus pirmiesiems partizanų šeimų trėmimams, J. Kimšto šeimai iškilo didžiulė grėsmė. Febronijos sesuo Angelė Jankuvienė gavo jai fiktyvų pasą ir padėjo įsidarbinti Medžiočių (Anykščių raj.) pradinės mokyklos vedėja⁴³. Ten Febronija mokytojavo dvejus metus, pasak V. Paknienės, „profesoriaus Juozo Markulio dėka.“⁴⁴ Nuolatinio darbo neturinti Febronija vaikščiodavo pas žmones ir „kalėdojo“, tai yra prašė paremti maistu⁴⁵. J. Kimštas su vaikais nesimatydavo, tačiau paremdavo šeimą – kartą per ryšininką atsiuntė žmonai savo vestuvinį žiedą, dešros ir lašinių⁴⁶. Greičiausiai jau nuo 1946 m. Febronijos gyvenimą pradėjo sekti saugumo

informatoriai, kuriais buvo verbuojami ir apstatyti visi giminaičiai. MGB tikėjosi, kad J. Kimštas anksčiau ar vėliau susisieks su žmona, o tada bus galima jį likviduoti.

Ilgą laiką Febronija nieko nežinojo apie vyrą. 1946 m. pradžioje jie susitiko pirmą kartą, 1947 m. pavasarį atsirado galimybė dar kartą pasimatyti. Susitikimo metu prašė vyro legalizuotis, nes jai esą labai sunku su trimis vaikais, tačiau Kimštas „net klausyti nenorėjo“, sakė, kad priėmė priesaiką iš LLA, be to, jį vis tiek suimtų ir sušaudytų, „vis tiek ramaus gyvenimo nebus.“⁴⁷ Draugai karininkai iš Ukmergės taip pat siūlė Kimštui legalizuotis, tačiau jis nesutiko: „Aš negaliu registruotis, Lietuvai daviau priesaiką, vėliau iškėliau ant Gedimino pilies, pabėgau iš rusų armijos, buvau jų dezertyras, sušaudys mane... Kaip galiu registruotis?“. Po mėnesio ryšininkė atvežė nuo jo laišką žmonai su prašymu per Jonines atvykti į susitikimą ir atšvęsti vardines, kuriose „dalyvaus ir profesorius J. Markulis.“ Nudžiugusi Kimštienė, lydima ryšininkės, išvyko į Šimonių girią, kur birželio 24 d. buvo sulaukta pasalaujančių saugumiečių, pas ją atrasti ryšininkės antisovietiniai lapeliai. Saugumiečiai iškart pradėjo ją mušti, reikalaudami parodyti bunkerius, bet nieko nepešė. Pasirodo, tai buvo MGB agentūrinė operacija, kurios metu bandyta sunaikinti J. Kimštą. Užsikirtus automatui Žalgiris vos išsigelbėjo, praslysdamas per apsupimo žiedą, o jį lydėjęs partizanas žuvo⁴⁸. Atvežta į Kupiškį Febronija dvi savaites buvo tardoma, kankinama, verbuojama ir saugumiečio karininko išprievartauta⁴⁹. Po mėnesio pervežė į Vilnių, kur, galbūt J. Markuliui tarpininkaujant (visgi buvęs šeimos draugas), jai buvo parodytas ypatingas dėmesys. Suorganizuotų pietų metu valstybės saugumo ministras gen. mjr. P. Kapralovas ir LSSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo pirmininkas Justas Paleckis siūlė jai perduoti J. Kimštui, kad tasai ateitų legalizuotis, esą

kaltė jam bus dovanota, jam gaus dokumentus ir padės įsidarbinti⁵⁰. Febronija pažadėjo paveikti vyrą. Prieš paleisdami čekistai dar įkalbinėjo: „Duosim tau ginklą, jei nesutiksi legalizuotis, nušauk jį.“ Davė 30 rublių, prigrasino teikti informaciją ir paleido. Febronija, nemanyma išdavinėti, vėl pradėjo slapstytis ir grįžo į Ukmergę, kur jos vaikus globojo sesuo mokytoja A. Jankuvienė. Vėliau seseriai Febronija išsitarė: „Judošius už Kristų gavo 33 grašius, o aš tik 30 červoncy, kad išduočiau savo vyrą.“⁵¹

Sužinojęs, kad žmona ir ryšininkė buvo suimti, be to, per čekistų operaciją birželio 24 d. po žiaurių kankinimų nužudytas jo ryšininkas, 16-os metų piemu, J. Kimštas labai išgyveno, „ėjo iš proto“, dvi savaites negalėjo nieko veikti ir dėl ištikusių nelaimių kaltino save⁵². Febronija vaikus, gelbėdama nuo tremties, atidavė įsivaikinti giminaičiams. Sesuo V. Paknienė 1947 m. įsisūnijo Vytautą, Gražiną įsidukrino giminaitė L. Bliaudžiuvienė, o sūnus Virginijus liko su mama⁵³. J. Kimštas tapo labai atsargus kontaktuodamas su žmona, nes jautė, kad saugumas žino, kur ji gyvena ir su kuo palaiko ryšius. Saugumiečių duomenimis, Febronija 1948 m. perdavė vyrui J. Paleckio garantijas dėl legalizacijos ir, esą, jis jau norėjo legalizuotis, tačiau viską sugadino čekistinė operacija toje vietoje, kur turėjo susitikti su žmona. Esą tuomet J. Kimštas suprato, kad legalizacijos pažadas buvo klatinga provokacija⁵⁴.

Febronijos žodžiais, J. Kimštas „mylejo šeimą, buvo šeimos žmogus.“⁵⁵ Viename laiške jis prašė Vytauto apygardos vado apdovanoti žmoną pasižymėjimo raštu, nes ji išgelbėjo du agento apnuodytus partizanus ir nieko neišdavė, kai buvo suimta ir kankinama 1947 m. vasarą. Jam pačiam tai padaryti esą nekorektiška⁵⁶.

Šalia organizacinių reikalų Kimštui nedavė ramybės sunkus jo šeimos gyvenimas. Jis

vis ieškojo būdų ją paremti. Tokia galimybė atsirado 1950 m. vasarą, kuomet J. Kimštas susitiko su geru pažįstamu dar iš darbo 1942 m. Trakuose laikų. Tai buvo Pušaloto (Joniškio raj.) Skaistgirio sovchozo direktorius Makarskas, kurio prašė pervežti žmoną iš Kauno į sovchozą ir sudaryti jo šeimai reikiamas gyvenimo sąlygas. Makarskas kaip ryšininkas partizanų buvo užverbutas prieš porą metų, tačiau kovotojai nesuprato, kad jis gerai suplanuotos agentūrinės operacijos jaukas vadui privilioti. Iš tikrųjų Makarskas jau dirbo saugumo agento darbą (agent. pseudonimas „Kriukas“). Kriukas atvežė Febroniją į savo sovchozą ir įkurdino atskirame name, įdarbino paukščių fermoje. 1951 m. gegužės 31 d. Kimštas, lydimas S. Kulio-Briedžio ir J. Šomkos-Čerčilio, vėl susitiko su Makarsku. Pirmiausia paklausė apie šeimos saugumą: ar niekas nesidomi ja, neseka? Vėliau priekaištaujantiu tonu pradėjo klausinėti, kodėl jis neaprūpina jo šeimos maistu, drabužiais ir pinigais taip, kaip savo šeimą. Pareikalavo, kad Febronija būtų visapusiškai aprūpinta, nes negali taikstyti, kad jo šeima blogai gyventų.⁵⁷ Kai agentas ištraukė migdomaisiais užtaisytus butelį degtinės, likerio ir sumuštinius bei pasiūlė išgerti, Žalgiris atsakė: „Daviau priesaiką negerti.“ Tačiau kai jį pradėjo įkalbinėti Briedis ir Čerčilis, tai truputį išgėrė likerio. Gėrė degtinę ir Kriukas, bet prieš tai jis išgėrė tabletes antidoto. Kai jau norėjo dar kartą įpilti, krūmuose pasigirdo šlamesys. Už kelių metrų pamatė nueinanti žmogų. Tai buvo atsitiktinai užklydęs nesveiko proto kaimietis. Briedis ir Čerčilis jį nusivijo, pasigirdo keli įspėjamieji jų šūviai. Po kelių minučių sutratėjo kulkosvaidžio salvė. J. Kimštas sušuko: „Mes tikriausiai apsupti!“ ir metėsi bėgti. Šį kartą vadą išgelbėjo visiškas atsitiktinumas. Vėliau žlugusią operaciją nagrinėjantiems saugumiečiams paaiškėjo, kad betikslę kulkosvaidžio salvę paleido netoli stovyklavietės su agentų

smogikų grupe buvęs jos vadas, vyr. ltn. L. Staškevičius, pamanęs, kad nesėkmingai nugirdęs partizanus Kriukas nuo jų bėgo, o partizanai pradėjo jį šaudyti. Kulkosvaidžio serija R. Staškevičius norėjo atbaidyti agentą esą „besivejančius banditus.“⁵⁸ Tą kartą laimė vadui vėl nusišypojo.

LLKS VADOVYBĖJE

Nepavykus visų Lietuvos apygardų vadų susaukti į sąskrydį Vilniuje (J. Lukša-Skirmantas atskleidė saugumiečių planus), MGB, Markulio padedami, planavo pasitikėjimo BDPS nepradariusius Aukštaitijos apygardų vadus sukviesti į naują „centro“ pasitarimą Vilniuje ir juos sunaikinti. J. Kimštas dar nuoširdžiai tikėjo J. Markuliu ir jam skirtame laiške atvėrė savo išgyvenimus: „Žiaurus partizano likimas blaškė mane ilgą laiką. Pergyvenau daug nesėkmių ir nelaimių, kurių pasėkoje mano širdis pasidarė kruvina nuo skausmų. Kenčiu kartu su tauta. Jos nelaimės – mano nelaimės.“⁵⁹ Rugpjūčio 28 d. į Vilniuje MGB sušauktą „suvažiavimą“ atvyko Algimanto apygardos vadas A. Slučka-Šarūnas ir Vytauto apygardos vadas V. Kaulinis-Miškinis. J. Kimštas išvykti pavėlavo, ir tai jį išgelbėjo, tačiau laišku įgalojo Miškinį kalbėti srities vardu: „Reikalaukite stipraus ir sveiko centro. Karjeristus, intrigantus ir šiaudinius patriotus vykit lauk ir traukite atsakomybėn.“⁶⁰ Apygardų vadai tik per laimingą atsitiktinumą išsigelbėjo nuo paruoštų spąstų. Galutinai išaiškėjus, kad Markulis – saugumo agentas, 1947 m. rugsėjo 20 d. J. Kimštas išleido įsakymą sričiai, kuriame įsakė visiems daliniams nutraukti ryšius su Markuliu ir jo vadovaujamos BDPS struktūromis⁶¹. Tokiu būdu vėl buvo laimingai nutrauktos MGB agentūrinio voratinklio gijos.

1948 m. gegužės 1 d. įvyko Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadovybės sąskrydis, kuriame

dalyvavo Vytauto, Algimanto apygardų ir Didžios Kovos B rinktinės vadai. Posėdyje svarstytas srities štabo sudarymo klausimas, sritis pervardinta į Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo, Kalnų⁶²) sritį, nutarta kovoti su kolūkių organizatoriais ir laikytis aktyvios kovos taktikos. Vytauto apygardos vadas V. Kaulinis-Miškinis gegužės 17 d. laiške Vakarų Lietuvos (Jūros) srities vadui rašė apie J. Kimšto išrinkimo Šiaurės Rytų Lietuvos srities vadu motyvus: „Vadas Žalgiris pirmas pradėjo mus organizuoti, dar visai nepažindamas Erelio (J. Markulio – M. P.) Jis yra karininkas, organizaciniame darbe turi gabumą. Dėl to jis kaip toks ir tinka užimamai vietai.“⁶³ Rugpjūčio 4 d. įvyko dar vienas srities vadovybės sąskrydis, kuriame J. Kimštas, motyvuodamas Markulio paskyrimu, savanoriškai atsisakė srities vado pareigų, tačiau susirinkimo dalyvių buvo iš naujo išrinktas, atkreipus dėmesį į jo, vado ir organizatoriaus, gebėjimus bei nuopelnus⁶⁴. J. Kimštas ir J. Merainis-Diedukas, kaip srities atstovai, buvo deleguoti į kuriamą Lietuvos partizanų vyriausiąją vadovybę⁶⁵. Rugpjūčio pabaigoje J. Žemaitis-Vytautas per ryšininkus išsiuntė kvietimą J. Kimštui atvykti į susitikimą ir atsivežti srities bei apygardų organizacinės, operatyvinės, mobilizacinės, informacinės ir ūkinės veiklos medžiagą. Spalio mėnesį J. Kimštas ir J. Šibaila, lydimi ryšininkės I. Vilimaitės, atvyko į Prisikėlimo apygardą. Lapkričio mėnesį su Vakarų Lietuvos (Jūros) srities atstovais Dukto miške (Radviliškio vls.) Žalgiris dalyvavo BDPS Prezidiumo posėdyje. Ten jam lapkričio 23 d. suteiktas laisvės kovotojų majoro laipsnis, jis paskirtas BDPS Ginkluotųjų pajėgų štabo viršininku, J. Šibaila – Visuomeninės dalies viršininku, Pietų ir Rytų Lietuvos sritys įpareigtos išsirinkti savo vadus ir skirti po du atstovus į vyriausiąją vadovybę. Po pasitarimo sunegalavęs J. Kimštas kurį laiką gyveno viename bunkeryje kartu su BDPS prezidi-

umo sekretoriumi P. Bartkumi Einoraičių kaime, pasidalino partizaniška patirtimi, aptarė tolesnę veiklą. J. Kimštas buvo įpareigotas parinkti tinkamą vadavietę vyriausiajam štabui ir išvyko į Algimanto apygardą. 1949 m. sausio 28 d. J. Kimštas susitiko su Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) srities vadu A. Slučka-Šarūnu ir informavo jį apie BDPS pasitarimo rezultatus⁶⁶.

1949 m. vasarį įkūrus Lietuvos laisvės kovos sąjūdį (LLKS), J. Kimštas buvo paskirtas LLKS tarybos prezidiumo nariu, Ginkluotųjų pajėgų štabo viršininku. Nuo tada sritis gaudavo visus LLKS nutarimus ir laikėsi vieningos kovos taktikos. Buvo atsisakyta aktyvių kovos veiksmų, jėgos sutelktos spaudos, atsišaukimų leidybai. LLKS tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis-Vytautas 1950 m. gegužės 30 d. paskyrė J. Kimštą-Žygūną LLKS tarybos prezidiumo pirmininko pavaduotoju ir III sekcijos (Rytų Lietuvos srities) vadu, jam suteiktas Laisvės kovotojų pulkininko leitenanto laipsnis. Tų pačių metų pabaigoje J. Kimštas rašė Žemaičiui, kad 1949–1950 m. sritis patyrė didelius nuostolius: žuvo 2 srities vadai, 4 apygardų vadai, 6 – rinktinių, o Algimanto ir Didžios Kovos apygardas „dėl nuostolių reiks išformuoti“. Pagrindinė priežastis – suimtų partizanų ir ryšininkų išdavimai. „Broli Vytautai, aš vienas ir man labai sunku. Pagalbininkų neturiu ir neturėsiu. Padėtis srityje tragiška. Atstatydamas sritį taip išsišifravau, kad turiu keisti savo laikymosi vietą kiekvieną mėnesį, sritis neteko beveik visų intelektualinių pajėgų ir dabar yra mažai veikianti nes vykdo pasyvų atstatomąjį darbą sunkiose sąlygose, bet aš tikiuosi, kad artimiausiu metu padėtis joje pagerės,“ – laiške J. Žemaičiui krintosi J. Kimštas⁶⁷. Spalio mėnesį F. Kimštienė pasakojo saugumo agentui (ji nežinojo, jog tas žmogus užverbuotas), kad vyro sveikata labai bloga, jis „kenčia nuo nervų. Gydytojas sakė, kad nervai nelaiko ir jam gresia

pavojus, išrašė vaistų.⁶⁸ Matyt, nuolatinės išdavystės ir partizanų žūtys, nesaugumas kėlė įtampą, nerimą, slėgė psichiškai. Kai agentas pasiteiravo žmonos apie vyro legalizaciją, ji įsitikinusi pareiškė, kad „sovietų valdžia jam neatleis ir arba sušaudys, arba pasodins.“⁶⁹

Sunki apygardų padėtis skatino J. Kimštą imtis reorganizacinių veiksmų. 1951 m., būdamas Vyčio apygardos vado Broniaus Karbočiaus-Bitės būryje, J. Kimštas išanalizavo apygardos vadovybės nuostolius bei demoralizaciją ir nutarė sujungti Krištaponio ir Briedžio rinktines į vieną aktyvią rinktinę, išformavo 4-tąjį rajoną, įkūrė Granito rinktinę⁷⁰. 1951 m. balandžio mėn. įvykusiame J. Žemaičio ir J. Kimšto susitikime vadai nurodė laikinai einančiam Vytauto apygardos vado pareigas B. Kalyčiui-Siaubui po srities visuomeninės dalies viršininko B. Kazicko-Sauliaus žūties atnaujinti nutrūkusią leidybą⁷¹. „Šią žiemą ypač atkreipsime dėmesį į pasirėngimą karui, žinoma, pirmiausia į pagrindinę spaudą,“ – 1952 m. vasario mėnesį viename iš paskutiniųjų savo laiškų J. Žemaičiui rašė J. Kimštas-Žygūnas⁷², tačiau sunku pasakyti, kiek tuose žodžiuose buvo nuoširdaus tikėjimo. Galbūt karas Korėjoje (1950–1953 m.) buvo paskutinė viltis, už kurios buvo kabinamasi pasipriešinimo judėjimui pereinant į agoniją.

LEGENDIZUOJAMI ŠTABAI⁷³ – MIRTINAS MGB GINKLAS

SSRS valstybės saugumo ministras V. Abakumovas 1950 m. LSSR MGB vadovybei davė nurodymą: „Panaudoti visas galimybes sprendžiant pagrindinį uždavinį – per agentūrą įsiskverbti į banditinių nacionalistinių formuočių centrus, štabus ir kitas vadovaujančias grandis, išsiaiškinti jų sudėtį, slapstymosi vietas ir sulaikyti visus dalyvius

arba fiziškai juos sunaikinti.“⁷⁴ Šiam tikslui labiausiai tiko slapta suimti partizanų vadai, kuriuos palaužus ir užverbavus MGB pradėjo pamažu skverbti ir naikinti pagrindžio struktūras iš vidaus.

Čekistams sėkmė nusišypsojo 1951 m. pabaigoje, kai pavyko slapta suimti laikinąjį Rytų Lietuvos srities vadą B. Kalytį-Siaubą. MGB vadovybė Maskvoje sudarė klastingą LLKS sunaikinimo planą: „Panaudojant 1951 m. gruodžio mėn. slapta suimtus Šiaurės rytų Lietuvos srities vadus (srities vadą B. Kalytį-Siaubą ir M. Urboną-Liepą – *M. P.*) legendizuoti nacionalistinio pagrindžio „centrą“. [...] Nuo legendinio „centro“ per turimus banditų kanalus atkurti ryšį su vadinamojo Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio tarybos prezidiumo vadais J. Žemaičiu, A. Ramanausku ir J. Kimštu, sulaikyti juos ir paimti vadovavimą pagrindžiui į savo rankas siekiant jį likviduoti.“⁷⁵ Praktiškai buvo stengiamasi pakartoti 1946 m. saugumo valdomo BDPS Prezidiumo scenarijų, tik jau pasitelkus ne savo vidaus agentus (toks buvo J. Markulis), o pačius LLKS tarybos prezidiumo narius. Iš pradžių saugumiečiai sumanė legendizuoti Vytauto apygardos bei Rytų Lietuvos srities štabus ir per juos sunaikinti srities laisvės kovotojų būrius. Prieš šį klastingą ir itin slaptą metodą partizanai buvo bejėgiai.

1952 m. Rytų Lietuvos srities štabuose dėl nuolatinių nuostolių labai trūko pareigūnų, intelektualinių pajėgų. Tų pačių metų pradžioje J. Kimštas-Žygūnas rašė LLKS tarybos prezidiumo pirmininkui J. Žemaičiui-Vytautui, kad sritis neteko daugelio vadų, taip pat informavo, kad kova su girtavimu vyksta sėkmingai, domėjosi, ar kas žinoma apie Juozo Lukšos desantininkų grupės⁷⁶, su kuria labai norėjo susisiekti, likimą⁷⁷. Sužinoję apie šį Žygūno siekį SSRS MGB vadovai parengė tokį planą: desantininkais apsimesusi agentų smogikų grupė ieškojo ryšio su J. Kimštu

per Čerčilio būrio ryšininkus, tačiau šie nepasitikėjo grupe ir sudėtingas planas sunaikinti partizanų vadą žlugo⁷⁸. Tų pačių metų pavasarį Žygūnas pagaliau vėl susitiko su žmona netoli Raguvos miško ir skundėsi jai prasta sveikata, prislėgta nuotaika, nes partizanų lieka vis mažiau ir mažiau⁷⁹.

J. Kimštas ketino atkurti srities štabą bei ryšius tarp jo ir apygardų, todėl Šimonių girioje sukviėtė srities apygardų bei rinktinių vadų pasitarimą. 1952 m. birželio 7–9 d. įvykusiame aukštaičių partizanų vadų sąskrydyje vadovavimą LLKS tarybos prezidiumo III sekcijai perėmus J. Šibailai-Merainiui, J. Kimštas vėl buvo patvirtintas srities vadu⁸⁰. Susirinkime Žygūnas savo pranešime kalbėjo apie centralizaciją. Partizanų vadai priėmė sprendimą į „laisvės kovotojų nusikaltimus, kurie metą dėmes ant mūsų judėjimo, reaguoti visu griežtumu, vadovaujantis statuto pagrindais“, nusprendė išleisti įsakymą dėl blaivybės. Visi dalyviai iš naujo prisiekė „Visagalio Dievo akivaizdoje“ toliau tęsti kovą⁸¹. Tuomet vadas nenujautė, kad saugumo agentūrinis tinklas grėsmingai prie jo priartėjo. B. Kalyčio, tapusio specialiuoju agentu Ramojumi, liudijimu, saugumiečių labiausiai trokštamu tikslu tapo J. Kimštas, kurio sulaikymo operacijai kruopščiai ruošiasi daugiau kaip pusę metų⁸².

1952 m. vasarą legendizuoto Vytauto apygardos štabo (B. Kalytis-Siaubas) pastangomis saugumiečiams pagaliau pavyko susisiekti su Žygūnu, kuris pakvietė B. Kalytį-Siaubą atvykti į partizanų vadų pasitarimą. „Atstovauti“ susitikime Vytauto apygardos štabą buvo parengta agentūrinė kovinė grupė, kurią sudarė trys užverbuoti partizanai: B. Kalytis-Siaubas (agent. pseudonimas „Ramojus“), S. Petravičius-Klajūnas (agent. pseudonimas „Mažytis“), A. Radzevičius-Tarzanas (agent. pseudonimas „Alfa“). Jiems buvo duota 4 agentai smogikai, kuriems buvo duotas griežtas įsakymas – J. Kimštą

imti tiktai gyvą⁸³. Rugpjūčio 12 d. ryšininkė atnešė žinią iš Vaižganto rinktinės štabo viršininko A. Buroko-Mokytojo: artimiausiomis dienomis Žygūnas lauksias Siaubo nurodytoje vietoje. Agentūrinė grupė išvyko į sutartą vietą, kur rugpjūčio 14 d. atvyko ryšininko lydymas Mokytojas. Patikrinęs atvykėlius, Mokytojas svečius nusivedė į Šimonių girioje įrengtą stovyklą, kur laukė Žygūnas ir 19 Tigro, Kirvio ir Mokytojo būrio vyrų. Matyt, nuojauta perspėjo paskutinį kartą, nes J. Kimštas nuoširdžiai sutiko tik B. Kalytį-Siaubą, o jo palydovus kruopščiai patikrino, apžiūrėjo ginklus, išgalvotu pretekstu suguldė atskirai išsėtis. Antrąją sąskrydžio dieną Žygūnas trumpai apibūdino tarptautinę padėtį ir dar bandė drąsinti kovotojus greitai kilsiančiu karu. J. Kimštas-Žygūnas paskyrė B. Kalytį-Siaubą srities štabo viršininku ir pirmuoju savo pavaduotoju. Baigiantis sąskrydžiui Žygūnas iš kiekvieno priėmė rašytinę priesaiką⁸⁴. Agentas smogikas P. Preikšaitis (agent. pseudonimas „Jūra“) taip nupasakojo J. Kimšto suėmimą rugpjūčio 16 d.: „Iš pradžių mes dar kažkaip abejojom, manėm, kad mumis dar ne visai pasitiki, bet paskiau buvo sutarta, kad žiemoti Kimštas eis su Kalyčiu. Taip mes ir išėjom. Paėję apie dvylika kilometrų, susėdom sutartoj vietoj pailsėti. Mes su Alfa atsistojom, Kalytis užkalbino Kimštą, tada griebėm jam už rankų ir surišom kojas.“⁸⁵ Neabejotina, kad J. Kimštas buvo sukrėstas, jam sunku buvo patikėti savo akimis – juk jį sulaikė buvę kovos bendražygiai⁸⁶. Netrukus vadas buvo išgabentas į Vilnių.

PRAGARAS MGB NELAISVĖJE

Partizanai stengdavosi gyvi nepasiduoti. Pagrindinė savižudybių priežastis buvo aiškus suvokimas, kad sulaikytieji bus kanKinami, gali išduoti pasipriešinimo dalyvius

ir, greičiausiai, bus sušaudyti. Dėl to nutraukti gyvybę buvo racionalus, moralus ir visiškai pagrįstas sprendimas. Kaip visada, saugumiečiai pirmosiomis paromis dėdavo pastangas palaužti sulaikytus partizanus ir išgauti visą įmanomą informaciją. Kai kurie partizanai prabildavo net nepanaudojus prievartos. Toks buvo Vytauto apygardos vadas B. Kalytis-Siaubas, kuris sulaikymo metu bandė susisprogdinti granata, bet nepavyko. Jis šiek tiek atskleidė, kaip čekistai psichologiškai „apdorodavo“, įtikinėdavo sulaikytus partizanus. Pats valstybės saugumo ministras gen. mjr. Piotras Kapralovas ir 4-osios valdybos 1-ojo skyriaus viršininkas mjr. F. Snakinas įtikinėjo Kalytį, jog tasai privalo pasigailėti tų, kurie vis dar miške. Jeigu jų neišduos, jie vis tiek žus, o jeigu padės sulaikyti, tai jiems bus dovanotas gyvenimas. Panašiai įkalbinėjo ministro pavaduotojas plk. Ilja Počkajus ir 4-osios valdybos viršininkas mjr. Petras Raslanas. Jie tvirtino, jog tik kvailiai dar gali priešintis – kova vis tiek pralaimėta. Suimtajam paprastai žadėdavo gyvybę, laisvę ir darbą, „ramų tarybinį gyvenimą“, gražinti ištremtą šeimą, tik reikia „išpirkti kaltę“ prieš valstybę, sustabdyti „kraujo liejimą“. Apsidrausdami aprengdavo partizanų saugumiečių uniforma ir nusifotografuodavo kartu, sukurdavo dokumentus apie suteiktą informaciją, kuri neva padėjo sunaikinti kovotojus. Tuomet pagrasindavo, kad jei bus bandoma kvailioti, pabėgti iš agentūrinės grupės operacijų metu, tai nuotrauka ir dokumentai per MGB informatorius bei pogrindžio ryšininkus kaip mat atsidurs partizanų rankose, kurie paprasčiausiai sušaudys bėglį⁸⁷. Tokiu būdu saugumiečiai partizano sąmonėje sukurdavo visiškos aklavietės įspūdį, iš kurios paprasčiausiai išeitis – pradėti bendradarbiauti.

Neabejotina, J. Kimštui labai panašiai kalbėta, žadėta, įtikinėta ir, greičiausiai, tų pačių karininkų. Labai tiko šiam „darbui“

B. Kalytis ir kiti gerai pažįstami specialiais agentais pradėję dirbti buvę partizanai (A. Zaskevičius-Tautvaiša, A. Radzevičius-Tarzanas, S. Petravičius-Klajūnas, pamaldusis J. Bulka-Skrajūnas), kurie galėjo „draugiškai patarti nesispyrioti“ – juk jie esą gyvi ir laisvi, „naujai atgimę“. Numanomas čekistų ir J. Kimšto pokalbis galėjo vykti maždaug taip: „Kimštai, mes protingi žmonės, pasikalbėkim geruoju... Miške jūsų tik likučiai, prasigėrę ir be jokios ateities. Puikiai žinai, kad jokio karo nebus ir amerikoni neateis išvaduoti. Mes žinome, kur tavo šeima, gražinsime ją tau, nereiks žmonai ir vaikui važiuoti į Sibirą, nuo bausmės tave atleisime. Pažiūrėk už lango, laisvi ir laimingi tarybiniai žmonės gyvena. Ir tu taip gyvensi, jei padėsi mums, išpirksi savo kaltę prieš tarybinę liaudį. Kalytis, Petravičius ir Bulka iškart persigalvojo, nes protingi, suprato, kaip klydo.... Jei atsisakysi – prikankinsim ir vis tiek priversime mums dirbti... ne tokius suskaldėme, o po to – sušaudysim kaip šunį. Tau rinktis...“. Maždaug taip „gražiuoju“ kalba galėjo prasidėti, bet, atrodo, nepasibaigė. Pateiksime dvi versijas apie J. Kimšto kankinimą, sužalojimą kilmę ir privertimą bendradarbiauti, taip pat atkreipsime dėmesį į traktuotėse pasitaikančius loginius prieštaravimus, iškelsime klausimus ir abejones.

Pirmoji versija – J. Kimšto žmonos sesers Vitalijos Paknienės ar (ir) J. Kimšto. Jeigu tikėtume V. Paknienės atsiminimuose (jie rašyti apie 1990 m.) pateikta informacija ir jos pasakojimu filme „Gyvenimas mirties rate“, – praėjus keleriems metams po nelaisvės J. Kimštas jai atskleidė, kokiais būdais jį „laužė“ ir kokios mintys tada kilo. Kratymas elektra, greičiausiai, buvo tik įžanga⁸⁸. J. Kimštas ryžosi atsilaukyti ir mintyse kartojo: „Priesaikos nesulaužysiu. Mirsiu karininku.“⁸⁹ Tuomet tardytojai „galvą spaudė kažkokiais įrankiais.“⁹⁰ Galbūt buvo

panaudotas dar viduramžiais Ispanijos inkvizitorių išrastas kankinimo būdas – ant galvos uždėdamas specialus metalinis lankas arba šalmas, kurį veržiant spaudžiama kaukolė, taip ją pamažu traiškant⁹¹. Pasak V. Paknienės, J. Kimštą „kankino kaip mokėjo“: „Kaip Kristus ant kryžiaus, taip J. Kimštas buvo vielomis pririštas už rankų ir kojų. [...] Supjaustytos rankų ir kojų raumenys išilgai.“⁹² Partizanų vadui iš prapjautų rankose žaizdų specialiais kabliais buvo plėšiamos sausgyslės, pjaustomos blauzdos⁹³. „Dieve, pasigailėk manęs, priglask mano sielą. Kentėti tokią kančią nebegaliu,“ – mintyse meldėsi prie sienos⁹⁴ pririštas J. Kimštas. Negalėdamas iškęsti nepakeliamo skausmo, vadas ėmė prašyti (ar šaukti?): „Sušaudykite mane, sušaudykite!“ Tačiau tokios lengvos išeities nebuvo tarytojų planuose. Tuomet partizanui paveikti saugumo „elitas“ pasitelkė patį rafinuočiausią būdą: „Kimštai, mes turime priemonių tave palaužti ir galime greitai tai įrodyti... Mes žinom, kur tavo šeima, vaikai, surinksim visus, atvešim... Jei nedirbsi mums, mes galim ir vaikus tavo pakankinti, kad tu matytum.“⁹⁵ Šeima J. Kimštui buvo pati jautriausia, pažeidžiamiausia vieta. Pasak J. Kimšto (kurio žodžius perpasakoja V. Paknienė): „Nualpau iš skausmo ir atsipeikėjau kalėjimo ligoninėje, kur man susiuvo žaizdas. Kilo mintis nusižudyti. Sudaužiau termometrą ir bandžiau nusinuodyti gyvsidabriu.“ Pergabentam atgal į kamerą vėl kilo mintis nusižudyti, tačiau jis buvo nuolatos stebimas sargybos. „Rankų nevaldau, pasikarti negalėsiu,“ – mintyse svarstė partizanas⁹⁶. Norime atkreipti dėmesį, kad cituojami J. Kimšto žodžiai, mintys, kankinimo būdai ir elgesys – tai prisiminimuose ir filme „Gyvenimas mirties rate“ gana chaotiškai ir nenuosekliai pateikta V. Paknienės versija, kurioje labai sunku atskirti, kur yra autentiškas J. Kimšto pasakojimas V. Paknienėi, o kur jos vaizduotės padarinys. Įvykiai

sudėlioti numanoma, o ne tikrąja seka, nes susidaryti pilną ir nuoseklų tardymo vaizdą neįmanoma.

Ši versija nurodo, kad J. Kimšto rankas ir kojas stipriai sužalojo saugumiečiai, kai iškart po suėmimo jis atsisakęs bendradarbiauti. Tačiau čia pastebimas loginis prieštaravimas ir silpnoji versijos vieta. Juk saugumiečiams reikėjo sveikų J. Kimšto rankų tam, kad jis galėtų rašyti laiškus kitiems vadams (šie žinojo jo braižą), juos kviečiant į susitikimus su agentų smogikų grupe. Taip pat jiems reikėjo sveikų J. Kimšto kojų, nes tuomet jis galėtų nuvesti prie žinomų bunkerių ir eiti specialiosios grupės sudėtyje į susitikimus su iškviestomis partizanų grupėmis. Taip buvo elgiamasi su anksčiau suimtais partizanais (B. Kalyčiu, J. Bulka, A. Radzevičiumi). Rankų ir kojų sužalojimas būtų užkirtęs kelią tokiai galimybei, tai yra, MGB būtų gerokai sunkiau pasiekti pagrindinį tikslą – kuo greičiau sunaikinti ryšį su J. Kimštu turinčias partizanų grupes, vadus. Todėl žaloti rankas ir kojas buvo ne tik nenaudinga MGB, bet operatyviniais sumetimais netgi žalinga. Žalojimo atveju turėtume pripažinti saugumiečių vadų neprofesionalumą, iracionalumą elgiantis su labai naudingu kaliniu; tai mažai tikėtina. Tardymą kontroliavo saugumo vadovai, tikriausiai, pats ministras. Be to, nevaldomi rankų pirštai iškart būtų atkreipę partizanų dėmesį ir sukėlę įtarimą agentūrinių operacijų metu. MGB arsenale buvo labai efektyvių kitų kankinimo būdų, kurie nebūtų palikę tokių sužalojimų (tie patys – elektra bei geležiniu žiedu). Kyla pagrįstas klausimas – ar galėjo būti taip, kad, nežinodama randų kilmės, V. Paknienė pati sau ir kitiems sugalvojo paaiškinimą apie rankų bei kojų supjaustymą kankinant? Antra vertus, greičiausiai vyko ir kankinimai elektra bei spaudžiant galvą, manipuliavimas jausmais dėl šeimos, nes tokių kankinimo būdų V. Paknienė negalėjo pati sugalvoti.

Kankinimas neleidžiant miegoti (naktiniai tardymai) – buvo vienas iš efektyviausių kankinimų, kurį galėjo patirti J. Kimštas. Aleksandras Solženicynas savo įžymiajame veikalė „Archipelagas Gulagas“ rašė, kad čekistai kankino „...nemiga, kurios visai neįvertino Viduramžiais: tada nežinojo apie siaurumą to diapazono, kuriame žmogus išsaugo savo asmenybę. Nemiga (kartu panaudojant prievartinį stovėjimą, troškulį, ryškią šviesą, baimę ir nežinomybę – ką ten kitokie kankinimai!?) sujaukia sąmonę, sunaikina valią, žmogus praranda savąjį „aš“. [...] Žmogus tada veikia pusiau nesąmoningai ar visai nesąmoningai, taigi už jo parodymus ant jo jau negalima pykti...“⁹⁷. Reikia nepamiršti – čekistai naudojo dar SSRS „Didžiojo teroro“ 1937–1938 m. išbandytus ir į Lietuvą importuotus kankinimo metodus, kurių neišlaikydavo net valingi karvedžiai. Pavyzdžiui, maršalas M. Tuchačevskis, komandarmas J. Uborevičius, kiti aukšto rango kariškiai kankinami „prisipažino“ esą „imperialistiniai šnipai“, „suokalbininkai prieš tarybų valdžią“ ir t. t. „Fizinio poveikio priemonės“ – taip buvo vadinamas J. Stalino ir VKP(b) CK oficialiai sankcionuotas tardymo būdas, kuris reiškė kankinimą. Daugybė faktų liudija, kad po žiaurių kankinimų, derinamų su psichologiniu poveikiu, paskutiniaisiais partizaninio karo metais saugumiečiai palauždavo ir priversdavo bendradarbiauti absoliučią daugumą suimtų pasipriešinimo dalyvių. Tikriausiai, žmogaus prigimtyje yra riba, kurią pasiekus jau neįmanoma ištvirti fizinių ir psichologinių kankinimų. Tardytojai tai puikiai žinojo. Todėl kalbėti apie išdavystes, kurias suprantame kaip savanorišką sąmoningą pasirinkimą, nėra tikslu ir teisinga. Kitas klausimas – ar iš pasipriešinimo dalyvio parodymus reikėjo, vaizdingai kalbant, kaulus laužant traukte traukti, ar jis pats, be prievartos, aktyviai, sąmoningai įsitraukdavo

į „kovą su banditizmu“ ir suteikdavo tokias žinias, kurių net nesugalvodavo išpešti saugumiečiai? Būdavo visai.

Antroji versija – LSSR MGB vadovų. Saugumiečių versija tokia: iškart po sulaikymo J. Kimštas pareiškė savo įsitikinimais nesąs nacionalistas ir seniai galvojęs legalizuotis, bet tam sutrukdė nepalankios aplinkybės, jis „tardyme elgėsi atvirai“, „nurodė jam žinomus bunkerius ir gaujų vadų ryšių punktus“⁹⁸. LSSR valstybės saugumo ministras P. Kondakovas 1952 m. rugpjūčio 20 ar 30 d. (neaiškiai užrašyta data) pažymoje apie J. Kimšto sulaikymą SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui rašė, kad J. Kimštas „tardymuose elgiasi atvirai, detaliam pasakoja jam žinomus faktus apie banditinių nacionalistinių pogrindį, jo vadus ir veikimo taktiką; išreiškė norą padėti MGB organams likviduoti gaujas ir pats teikia eilę praktinių pasiūlymų dėl sėkmingo šio uždavinio įgyvendinimo.“⁹⁹ Šios gana standartinės čekistinės formuluotės galėjo slėpti tikrąją „darbo“ metodiką – galbūt po kankinimų jis pradėjo atvirai bendradarbiauti? Neatmestina ir tai, kad jis be jokių kankinimų iškart pradėjo duoti saugumui naudingus parodymus. Mjr. N. Dušanskio duomenimis, 1953 m. kovo mėnesį Jurginas (J. Kimštui suteiktas agentūrinis pseudonimas – *M. P.*) bandė nusižudyti persipjaudamas rankų kraujagysles. Esą tuomet jam pasirodė, kad saugumas po panaudojimo jį suims (matyt, ir sušaudys – *M. P.*). „Dabartiniu metu „Jurginas“ abiejų rankų pirštų pilnai dar nevaldo, sužeidimo pėdsakai liko,“ – 1954 m. rugpjūčio mėnesį buvo rašoma dokumente¹⁰⁰. Atmintyje iškyla A. Ramanausko-Vanago kankinimo atvejis, kai jo sužalojimai buvo aiškinami tikrovės neatitinkančia savižudybės versija. Gal taip čekistai maskavo ir J. Kimšto kankinimus? Be to, persipjovus vieną ranką, ar įmanoma sužalota ranka pjautis kitą? Tačiau bandymo

nusižudyti faktą patvirtino pati Febronija, kai ji 1960 m. vienam politiniam kaliniui teigė, kad J. Kimštas sudaužė elektros lempuotę ir bandė nusižudyti persipjaudamas venas¹⁰¹. V. Paknienė nei filme, nei prisiminimuose niekur neužsimena apie J. Kimšto bandymą nusižudyti persipjaunant rankas. Gal jai apie tai J. Kimštas nieko nepasakojo? Apie tai nieko nekalba filme ir Febronija, nors tai žinojo. Smogikas P. Preikšaitis taip pat pasakojo žinojęs, kad Žalgiris „bandė žudytis, pjovėsi venas.“¹⁰² Iškalbingą informaciją randame 1953 m. balandžio 24 d. Jurgino pasiūlymuose (jie tikriausiai užrašyti saugumiečio) kaip iškviesti į susitikimą Rimantą. Ten rašoma: „dėl to, kad Jurginas rašyti negali“, kartu su Vytvyčio laišku reikia nusiųsti nuotrauką, kur būtų kartu nufotografuoti Jurginas su parišta dešine ranka, Vytvytis ir Granitas, o „laiške paaiškinti, kad sužeistas“¹⁰³. Iki tol Jurginas rašė daug įvairių laiškų ir staiga tapo neįgalus – kaip tai paaiškinti? Jeigu jis susižalojo kovo pabaigoje, tai net praėjus 24 paroms jis negalėjo rašyti. Logiškas atsakymas – jo ranka buvo stipriai sužalota. Priminsime, kad pirmas jo laiškas parašytas praėjus 5 paroms po sulaikymo – o juk ranka gytų daug ilgiau. Taigi negalime atmesti versijos, kad rankas ir kojas susižalojo pats J. Kimštas, bandydamas nusižudyti. Ar iš tikrųjų jis baiminosi arešto, teismo ir sušaudymo, todėl žudėsi? Ar tai buvo akimirkos moralinio praregėjimo, o gal – nepakeliamai nykios sielos būsenos išdava? Nežinia...

Taigi galima konstatuoti tris pagrindines versijas. Pirmoji – J. Kimšto rankas ir kojas sužalojo saugumiečiai, kankindami iškart po suėmimo, o vėliau, prisidengdami savižudybės versija, bandė tai užmaskuoti. Antra – jis galūnes susižalojo bandydamas nusižudyti 1953 m. kovo mėn., o V. Paknienė, nusižudęs bandymo nusižudyti faktą, pasakojo, kad tai padarė tardytojai. Trečia – V. Paknienė, nežinodama randų kilmės, pati

sau ir kitiems sukūrė versiją apie galimai kankinimų metu sužalotas galūnes.

Šaltinių kritinė analizė leidžia atsargiai teigti, kad tiesa glūdi kažkur tarp antrosios ir trečiosios versijų, tai yra, rankas ir kojas J. Kimštas susižalojo 1953 m. kovo mėnesį bandydamas nusižudyti, tačiau išlieka tikimybė, kad pirmąją parą po sulaikymo jis buvo kankintas elektra ir specialiu galvos žiedu.

SPECIALUSIS AGENTAS JURGINAS

Tiksliai nežinoma, kodėl ir kaip – ar nepakėlus kankinimų, psichologinio teroro (grasinimo susidoroti su šeima), ar norint likti gyvam, laisvam, ar dėl įtaigos „perauklėjant“, o gal ir dėl visų šių priežasčių – atėjo akimirka, kai J. Kimšto sąmonė visiškai persimainė, išnyko senosios vertybės ir idealai, o mąstymas tapo toks, kokio norėjo saugumo vadovai.

MGB pirmiausia rūpėjo užsitikrinti veikiančius ryšio kanalus su kuo daugiau partizanų vadų, grupių, todėl 1952 m. rugpjūčio 21 d. (penktąją parą po sulaikymo) Žalgiris, užverbuotas kaip specialusis agentas Jurginas, saugumiečių reikalavimu parašė laiško srities Visuomeninės dalies viršininkui V. Sabaliauskui-Kirviui projektą¹⁰⁴. Dar po keturių dienų Jurginas – turbūt savo iniciatyva – smulkiai aprašė, kaip operacijų metu turi elgtis ir ką privalo turėti agentai smogikai, kad neatsiskleistų prieš pagrindžio narius. Atrodo, kad tai rašė jau visai kitokios sąmonės žmogus, „perauklėtas“, rūpestingai apgalvojantis ir atskleidžiantis kiekvieną slaptoms operacijoms būtiną detalę¹⁰⁵. Saugumiečių tikslu tapo kiti LLKS tarybos prezidiumo nariai, todėl rugpjūčio 27 d. MGB išsiuntė J. Kimšto laišką Vyčio apygardos vadui, kuriame ragino nedelsiant ieškoti ryšio su LLKS Gynybos pajėgų vadu

A. Ramanausku-Vanagu ir susilaikyti nuo bet kokių aktyvios kovos formų¹⁰⁶. Čekistai suprato, kad niekas geriau už Jurginą nežino pagrindinės veiklos taisyklių, aplinkybių, veikimo sąlygų, ryšių su srities būriais ir LLKS vadovybe smulkmenų, todėl rugpjūčio 30 d. Jurginas sudarė smulkų planą, kaip sunaikinti LLKS vadovybę ir užmegzti ryšį su VLIK'u¹⁰⁷. Dokumentas sudaro įspūdį, kad jį rengė iniciatyvus žmogus, suinteresuotas LLKS vadų sunaikinimu ir siūlantis kruopščiai apgalvotus, rūpestingai parengtus praktinius būdus tą tikslą pasiekti. Jurginas, perrengtas sovietų armijos uniforma, rugsėjo 21 d. buvo saugumo kariuomenės vedlys, nurodydamas jam žinomas slėptuves, kuriose žuvo srities Visuomeninės dalies viršininkas, leidinio „Aukštaičių kova“ redaktorius poetas Bronius Krivickas-Vilnius ir Vyčio apygardos Aušros tėvūnijos Visuomeninės dalies viršininkas M. Blinkevičius-Nemunas¹⁰⁸. Jurgino pateiktais duomenimis buvo nustatytas ir bunkeris, kuriame gruodžio 29 d. žuvo Vyčio apygardos Gintaro tėvūnijos štabo viršininkas A. Mickūnas-Vytis ir V. Survila-Žaibas¹⁰⁹. Per vienerius čekistų nelaisvėje praleistus metus J. Kimštas parašė ne vieną laišką įvairiems partizanų vadams, kviesdamas į susitikimus, teikė išsamius praktinius pasiūlymus, kaip sunaikinti srities būrius, įsiskverbti į LLKS vadovybę¹¹⁰, tačiau su agentūrinėmis grupėmis naikinti laisvės kovotojų jo dažniausiai nesiūsdavo. Tam, tiesa, nebuvo nė reikalo, visiškai pakako B. Kalyčio ir kitų buvusių partizanų vedamų agentų smogikų, kurie sėkmingai atlikdavo užduotis.

Vienas išskirtinis atvejis, galintis sujaukti MGB planus, įvyko 1953 m. pavasarį. Slapta suimtas pamaldumu garsėjęs M. Janulis-Tautvydas buvo nepakeliamai kankinamas ir priverstas nuvesti agentų smogikų grupę į keletą susitikimų, kurių metu buvo sulaikyti trys partizanai, tačiau jam pačiam pavyko

operacijos metu pabėgti. Atsišaukimuose į visuomenę jis pripažino, ką padaręs ir pranešė apie saugumui dirbančius J. Kimštą, B. Kalytį, K. Riaubą-Kazoką ir K. Janonį-Šnektų¹¹¹. Vienam gyventojui M. Janulis sakė: „Jūs netikėsit, kokias aš kančias perkentėjau, aš to jums nepasakosiu, kaip mane kankino. Dabar aš einu ant vieno. Geriau tegu mane nušauna, negu kad vėl kankins.“¹¹² Saugumiečiai paskleidė gandus, kad M. Janulis paleistas ir veikia kaip agentas, sukūrė regimybę apie jo išdavystes. Tai paveikė. Žmonės M. Januliu netikėjo, o J. Kimšto ir kitų agentais veikusių partizanų neįtarė. Galiausiai sribai M. Janulį susekė ir nušovė¹¹³.

Legendizuoti Rytų Lietuvos srities ir Vytauto apygardos štabai 1951–1953 m. iškviisdavo į susitikimus kovotojų grupes ir jas sunaikindavo, o reikalingus tolesniam legendizavimui partizanus paimdavo gyvus, palauždavo ir vėl siūsdavo į kitus būrius. 1953 m. gegužės mėnesio pradžioje MGB įskaitoje buvo 27 suimti partizanai, užverbuoti agentais, ir 20 operatyviai naudojami, tai yra siunčiami su agentais smogikais į kitus būrius¹¹⁴. SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumui skirtoje pažymoje dėl malonės suteikimo (atleidimo nuo bausmės) teigiama, kad Jurgino bendradarbiavimo dėka iki 1954 m. rugpjūčio buvo sunaikinta ir sulaikyta daugiau kaip 30 partizanų, suimta daug ryšininkų ir rėmėjų, Panevėžio mieste buvo išaiškinta partizanų slapukų „Aušros“ tėvūnijos organizacija ir suimta 18 jos narių¹¹⁵. Tačiau pirminių dokumentų analizė leidžia teigti, kad tikrasis sunaikintų ir sulaikytų partizanų skaičius turėtų būti mažesnis, nes dalis Ramojaus ir kitų buvusių partizanų vedamų agentų smogikų aukų buvo priskirta Jurginui¹¹⁶. Žinoma, tai iš esmės nekeičia Jurgino aktyvaus ir rezultatyvaus bendradarbiavimo su MGB fakto. Mjr. N. Dušanskio apibūdinimu, „pagal asmenines savybes Jurginas išlavintas, komunikabilus, greitai

orientuojasi situacijoje ir priima teisingus sprendimus. Darbe su mūsų struktūromis elgiasi atvirai ir sąmoningai, nori padėti kovoje prieš Sovietų valstybės priešus.¹¹⁷

LSSR vidaus reikalų ministras P. Kondakovas 1953 m. pavasarį pranešime SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai rašė: „Sudarytų legendinių banditų formuočių dėka šios priemonės suteikė galimybę į mūsų agentūros rankas paimti rimčiausius organizacinius banditų vienetus, net vadinamąją vyriausiąją banditų vadovybės sekciją (LLKS tarybos prezidiumo III sekciją – M. P.), pažeisti likusių formuočių organizacinę struktūrą ir paralyžiuoti aktyvią teroristinę banditų grupių veiklą.“¹¹⁸ Legendizuotos III (Rytų Lietuvos srities) sekcijos padedami saugumiečiai ketino įsiskverbti į pagrindžio vadovybę ir J. Kimštą paskirti LLKS tarybos prezidiumo pirmininku. Tokiu būdu buvo siekiama perimti į savo rankas vadovavimą visam ginkluotajam pagrindžiui ir jį sunaikinti iš vidaus. Tačiau kitomis aplinkybėmis žuvus daugumai aukščiausių vadų, šio plano buvo atsisakyta¹¹⁹. Tų pačių metų vasarą J. Kimštas dar buvo naudojamas siekiant palenkti bendradarbiauti J. Žemaitį-Vytautą. Tuo metu jau buvo išėjęs L. Berijos įsakymas nutraukti „fizinio poveikio priemonių“ taikymą tardymuose, todėl J. Žemaitis nebuvo kankinamas, bet „auklėjamas“, įtikinėjamas. LSSR vidaus reikalų ministras J. Vildžiūnas birželio 9 d. rašė SSRS vidaus reikalų ministrui L. Berijai, kad po pokalbio su savo pavaduotoju J. Kimštu „įvyko lūžis“ ir J. Žemaitis pradėjo duoti parodymus. N. Gaškaitės duomenimis, vis dėlto tie parodymai nebuvo reikšmingi ir neatnešė saugumiečiams naudos¹²⁰.

EPILOGAS

V. Paknienės teigimu, J. Kimštas, prigrasintas apie kankinimus niekam nepasakoti,¹²¹ buvo

oficialiai užverbuotas ir 1953 m. rugsėjo 15 d. iš KGB kalėjimo paleistas. Jis gavo kambarį prie Vilniaus, Nemenčinės plento pamiškės bute, kurį kontroliavo saugumo informatorius. SSRS Aukščiausios Tarybos Prezidiumui dėl malonės suteikimo skirtoje pažymoje 1954 m. rugpjūčio mėn. buvo rašoma, kad Jurginas „asmeniškai teroristiniuose aktuose ar plėšimuose nedalyvavo“, išvardijami jo nuopelnai kovoje su „banditizmu“, sumenkinama pagrindinė veikla, nes reikėjo prašymą šiek tiek pagražinti, parodyti, kad „kaltė su kaupu išpirkta.“¹²² Tais pačiais metais jam buvo suteikta malonė.

J. Kimštas jautėsi labai vienišas, sukosi mintys apie savižudybę. Kai suėmė vyrą, Febronija su vaikais pabėgo į Šiaulius ir prisiglaudė pas seserį A. Jankuvienę¹²³. J. Kimštas parašė laišką A. Jankuvienei klausdamas, kur jo šeima. A. Jankuvienė atrašė, kad žmona, vaikai sveiki ir gyvena pas ją. Saugumiečiams Jurginas dar buvo reikalingas gyvas, todėl stengdamiesi pakeisti jo slogią nuotaiką (kontrolės ir užduočių tikslu vizitavo mjr. N. Dušanskis), pagelbėjo ir pasiuntė automobilį į Šiaulius, paėmė ir atvežė šeimą į Vilnių¹²⁴. Šeimos susijungimas kiek atgaivino J. Kimštą, tačiau neįgaliojo gyvenimas buvo sunkus – nevaldydamas rankų pirštų negalėjo apsirengti, užsisėgti sagų, jau nekalbant apie kokį nors darbą. Vienu metu padirbėjo pusę metų sargu ir buvo atleistas. Febronija, matyt, dėl vyro praeities taip pat negalėjo niekur gauti darbo. Maistu rėmė giminaičiai.

1955 m. J. Kimštas laiške V. Paknienei prašė atvažiuoti, nes nori padėkoti už šeimos ilgalaikę globą: „Tu buvai vargšų motina. Dabar mano vaikai alkani eina į mokyklą. Neturi kuo apsirengti. Aš kaltas. Dėl manęs visi kentėjo, daviau kančią.“ V. Paknienė prisidėjo pilnus krepšius maisto, kiek tik galėjo panešti, ir išvažiavo į Vilnių. Susitikę abu paplūdo ašaromis, jie tik stovėjo, tylėjo ir verkė... Vėliau globėja atsiminimuose rašė:

„Parvažiavau ašarotomis akim. Skaudu buvo, kai pamačiau visą jų gyvenimą. Baisu...“¹²⁵.

Praėjo keleri metai. Neapsikentęs gyvenimo viename kambaryje, J. Kimštas ryžtasi nueiti į saugumą ir pareikalauti buto savo šeimai: „Padarėt iš manęs invalidą. Aš toliau taip gyventi negaliu. Sušaudykit mane, jei nesuteikiat man normalių gyvenimo sąlygų. Nueisiu prie Lenino paminklo ir nusižudysiu.“ Matyt, pasvarstę, kad tokia vieša akcija jiems gali būti žalinga, saugumiečiai butą davė, bet vėliau pradėjo spausti, kad J. Kimštas vyktų šnipinėti lietuvių emigrantų centrinių organizacijų į JAV¹²⁶. Valstybės saugumo ministras P. Kondakovas dar 1953 m. rašė į Maskvą, kad „po pagrindžio likvidavimo legendizuojant „besigelbėjančius“ atskirus nacionalistus, yra galimybė infiltruoti agentūrą į užsienio nacionalistinius centrus.“¹²⁷ Jurginas tiko šiai užduočiai. Išgyvenimo pasekmės jo sveikatai buvo sunkios: J. Kimštą dažnai ištikdavo priepuoliai – krisdavo be sąmonės, skaudėdavo galvą, nuolat šlubavo sveikata, jis nevaldė rankų, todėl sugebėjo pasiteisinti ir atsisakyti šnipinėjimo „misijos“. Keletą kartų dėl priepuolių ir kitų neigiamų pasekmių psichikai buvo gydomas ligoninėje.¹²⁸

Šeimos skurdas, alkani vaikai, negalia ir nedarbas, bet labiausiai, regis, sąžinės priekaištai¹²⁹, vidinė graužatis jo gyvenimą pavertė nuolatine kančia. Tokia buvo išlikimo gyvam ir laisvam kaina... Nebendruojantis, savyje užsisklendęs J. Kimštas vienu metu norėjo nusiskandinti, tačiau pagailo vaikų.¹³⁰ „Nieko aš nenoriu ir nieko man nereikia. Norėčiau tik trobelės vidury miško, kur galėčiau vienas gyventi,“ – vieną dieną atsivėrė giminaitei¹³¹. Du kartus išgyveno infarktą. Kartą vaikščiodamas Vilniaus Gedimino prospektu ilgesingai prasitarė dukrai: „Jeigu galėčiau užsidėti karininko uniformą ir pereiti šia gatve, galėčiau iš karto numirti.“¹³² Garbingo, oraus gyvenimo ir laisvės ilgesys... Šiam

troškimui nebuvo lemta išsipildyti – 1974 m. kovo 24 d. po trečio infarkto Jonas Kimštas mirė. Sūnus Virginijus, visą gyvenimą sirgęs depresija, stipriai emociškai paveiktas ekranuose pasirodžiusio E. Zubavičiaus filmo „Gyvenimas mirties rate“, 1994 m. nusižudė¹³³. Febronija Kimštienė mirė 1996 m.

IŠVADOS

J. Kimštas-Žalgiris buvo vienas ryškiausių, prieštarvingiausių ir tragiškiausių antisovietinio pasipriešinimo vadų. Partizaninio karo (1944–1953) istorijoje jis suvaidino nevienareikšmį ir dvilypį vaidmenį. Didžiausi nuopelnai jam tenka už Aukštaitijos partizanų vienijimą, Vytauto apygardos ir Rytų Lietuvos srities kūrimą bei šių struktūrų štabų organizacinę funkcionavimą iki 1952 m. rugpjūčio. Taip pat galima pripažinti jį prisidėjus prie viso Lietuvos pagrindžio centralizacijos, LLKS kūrimo ir veiklos.

Stipri tautinė J. Kimšto tapatybė susiformavo Lenkijos okupuotame Vilniuje, ši aplinkybė galėjo lemti jo priešišką nusistatymą lenkų atžvilgiu. 1941 m. rugsėjo–gruodžio mėn. jis dirbo lietuvių saugumo policijos skyriaus Vilniaus 1-ojo rajono viršininku; tai vertintina kaip kolaboravimas su naciais, nacistinės Vokietijos okupacine valdžia, tačiau faktų apie konkrečią veiklą šiose pareigose, nukentėjusius žmones, dalyvavimą Holokauste dabartiniu metu nenustatyta.

J. Kimštui buvo svarbios šeimos vertybės, jis buvo šeimos žmogus, mylėjęs savo žmoną, vaikus ir stengęsis juos aprūpinti materialiai, apsaugoti nuo pavojų, tačiau jo gyvenimo sąlygos tam buvo labai nepalankios. J. Kimštas buvo nuoširdus, drąsus, draugiškas, komunikabilus, disciplinuotas, atsargus, blaivus ir racionalaus proto, išlavintos intuicijos ir bendražygių gerbiamas

vadas. Laisvės kovotojams ir net MGB agentui J. Markuliui jis atrodė tvirtos valios, susitvardantis, atsidavęs kovai dėl nepriklausomybės, romantiškai mylintis Lietuvą ir pasirengęs už ją numirti idealistas.

Tačiau J. Kimšto asmenybės apsinuoginimas prasidėjo, tam tikra „tiesos akimirka“ atsikleidė po arešto, kuomet įvyko kardinalus sąmonės perversmas. Pirmą parą (ar paromis) po sulaikymo J. Kimštą, greičiausiai, kankino (elektra ir veržiant galvą geležiniu žiedu), darė stiprų psichologinį spaudimą, kol partizanų vadas palūžo. Sunku suprasti, kaip, tačiau staiga senosios vertybės, idealai, įsitikinimai nustojo galios ir reikšmės, išnyko patriotizmas bei idealizmas. Visa jėga pasireiškė išlikimo instinktas, troškimas gyventi, likti laisvam. J. Kimštas pradėjo aktyviai bendradarbiauti su MGB naikinant paskutinius

Rytų Lietuvos srities vadus, štabus ir eilinius partizanus.

V. Paknienės versiją, kad saugumiečiai, siekdami palaužti ir priversti bendradarbiauti kankindami sužalojo J. Kimšto rankas, reikia vertinti kritiškai, nes tam prieštarauja kiti nepriklausomi šaltiniai. Jų analizė pagrindžia teiginį, kad rankas ir kojas jis susižalojo 1953 m. kovo mėnesį bandydamas nusižudyti. Pasak saugumiečių, nutraukti savo gyvybę J. Kimštas norėjo vedamas įsitikinimo, kad po agentūrinio panaudojimo bus areštuotas ir, galimai, sušaudytas, tačiau ar toks buvo tikrasis ir vienintelis savižudybės motyvas, nustatyti neįmanoma, tai liks paslaptimi.

Pasibaigus pasipriešinimui J. Kimštą visą likusį gyvenimą lydėjo skurdas, sveikatos problemos, slogi nuotaika, galbūt – moralinė kančia ir mintys apie savižudybę.

Nuorodos

¹ A. Urbonaitė, Savanoriškai pasirinkta būtis klampiam mirties rate, *Lietuvos rytas*, 1994 09 10.

² M. Tamošiūnas, Tragiška partizanų vado Jono Kimšto lemtis. Internetė: <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-08-31-mindaugas-tamosiunas-tragiska-partizanuvado-jono-kimsto-lemtis/121045>.

³ Aukštaitijos partizanų prisiminimai, VI dalis (toliau – APP, VI dalis...), sud. R. Kaunietis, Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 530.

⁴ V. Kimšto asmeninis archyvas; M. Pocius asmeninis archyvas.

⁵ Aukštaitijos partizanų prisiminimai, VIII dalis (toliau – APP, VIII dalis...), sudarė R. Kaunietis, Vilnius: Margi raštai, 2014, p. 532–554.

⁶ F. Kimštienės 1947 06 28 tardymo protokolas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 213.

⁷ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 1227, ap. 1, b. 837, l. 1–18.

⁸ LSSR MGB 2-N valdybos 1-ojo skyriaus operatyvinio įgaliotinio vyr. ltn. Tarandos pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 210, l. 101.

⁹ M. Tamošiūnas, Tragiška partizanų vado Jono Kimšto lemtis. Internetė: [http://www.bernardinai](http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-08-31-mindaugas-tamosiunas-tragiska-partizanuvado-jono-kimsto-lemtis/121045)

[lt/straipsnis/2014-08-31-mindaugas-tamosiunas-tragiska-partizanuvado-jono-kimsto-lemtis/121045](http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2014-08-31-mindaugas-tamosiunas-tragiska-partizanuvado-jono-kimsto-lemtis/121045).

¹⁰ Anykštėnų biografijų žinynas (toliau – Anykštėnų...). Internetė: <http://www.anykstenai.lt/asmens/asm.php?id=1968>.

¹¹ V. Paknienės atsiminimai „Praeities pergyvenimo užrašai“ (toliau – V. Paknienės...), *V. Kimšto asmeninis archyvas*, p. 1. J. Kimšto sūnaus Vytauto Kimšto nuomone, V. Paknienės atmintis iki senatvės buvo gera.

¹² Anykštėnų...

¹³ *V. Paknienės...*, p. 1.

¹⁴ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 107–111; LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 08 20 (ar 30?) pažyma apie J. Kimšto sulaikymą SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS 2-osios vyriausios valdybos viršininkui gen. ltn. V. Riasnojui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 87–94; 1941 m. spalio mėn. algų išmokėjimo žiniaraštis, Lietuvos centrinis valstybės archyvas, f. R-972, ap. 1, b. 534, l. 54–55.

¹⁵ A. Bubnys, Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944), Vilnius: LGGRTC, 1998, p. 88–96.

¹⁶ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo...*, p. 170.

¹⁷ J. Markulio Ažuolo 1946 12 16 agentūrinis pranešimas MGB 2 N valdybos 2-ojo skyriaus

viršininkui plk. I. Počkajui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 165–169.

¹⁸ V. Paknienės..., p. 1.

¹⁹ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 08 20 (ar 30?) pažyma apie J. Kimšto sulaikymą SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS 2-osios vyriausios valdybos viršininkui gen. ltn. V. Riasnojui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 87–96.

²⁰ APP, VIII dalis..., p. 533–534. V. Paknienės atsiminimuose minima, kad partizanai grasino sušaudymu, jei J. Kimštas atsisakytų, tačiau tai reiktų vertinti kritiškai. Tai galėjo būti pačios V. Paknienės sugalvotas nebūtas epizodas. V. Žaliaudonis-Dijakomas savo kronikoje rašo apie jo įgaliojimus partizanui Gaidukui įkalbinėti bei prašyti B. Kaletką ir J. Kimštą įsijungti į pogrindį, nesant tikram dėl jų pasirinkimo (žr. Lietuvos partizanų Vytauto apygardos Tigro rinktinė (1945–1950 m.): dokumentų rinkinys (toliau – *Lietuvos partizanų...*), Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, 2003, p. 376.).

²¹ *Lietuvos partizanų...*, p. 376.

²² LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 08 20 (ar 30?) pažyma apie J. Kimšto sulaikymą SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS 2-osios vyriausios valdybos viršininkui gen. ltn. V. Riasnojui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 93.

²³ J. Kimštas įvairiu metu ir įvairiose Lietuvos vietose naudojo skirtingus slapyvardžius: *Dobilas, Vladas, Algimantas, Dėdė, Žalgiris, Žygūnas, Karijotas, Geležinis Vilkas, Aukštaitis, Senis, Kalnietis*.

²⁴ APP, VIII dalis..., p. 317; *Lietuvos partizanų...*, p. 24.

²⁵ APP, VIII dalis..., p. 5; APP, VI dalis..., p. 136.

²⁶ APP, VIII dalis..., p. 5.

²⁷ *Lietuvos partizanų...*, p. 76.

²⁸ *Lietuvos partizanų...*, p. 79, 82, 88.

²⁹ Ten pat, p. 93–97.

³⁰ Ten pat, p. 103.

³¹ APP, VI dalis..., p. 137.

³² J. Markulio MGB agentūriniai pseudonimai – Ažuolas, Noreika, partizaniniai slapyvardžiai – Narutavičius, Erelis.

³³ J. Markulio Ažuolo 1946 12 16 agentūrinis pranešimas LSSR MGB 2N valdybos 2-ojo skyriaus viršininkui plk. I. Počkajui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 165–169.

³⁴ Turėta omenyje lenkų evakuacija iš Lietuvos į Lenkiją 1944–1947 m.

³⁵ J. Markulio Ažuolo 1946 12 16 agentūrinis pranešimas MGB 2-N valdybos 2-ojo skyriaus viršininkui plk. I. Počkajui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 165–169.

³⁶ APP, VIII dalis..., p. 13–14.

³⁷ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo...*, p. 63.

³⁸ Bronislavas Kazickas-Saulius, Krivaitis, Vakaris (1923 09 09–1950 04 12) – poetas, laisvės kovotojas. 1945 m. įsijungė į partizanų gretas, nors turėjo fizinę negalią. Iš pradžių ėjo Vytauto apygardos Liūto rinktinės Spaudos ir švietimo skyriaus viršininko pareigas, vėliau – Vytauto apygardos „Laisvės šauklys“ vyriausiasis redaktorius ir leidėjas, Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) srities pagrindinio leidinio „Aukštaičių kova“ redaktorius. 1949 m. liepos 1 d. paskirtas Rytų Lietuvos srities Visuomeninės dalies viršininku. Žuvo 1950 m. balandžio 12 d. Dėl mažo ūgio ir fizinio neįgalumo partizanų buvo vadinamas Sauliuku.

³⁹ BDPS ryšininko Petro Januškevičiaus-Dėdės Petro 1947 05 01 ataskaita J. Markuliui-Narutavičiui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 192–196.

⁴⁰ K. Kasparas, Lietuvos karas: Antroji Sovietų Sąjungos agresija. *Pasipriešinimas. Ofenzyvinės gynybos tarpsnis 1944 m. vasara–1946 m. pavasaris*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1999, p. 462.

⁴¹ J. Baryso 1947 03 03 tardymo protokolas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 171.

⁴² APP, VI dalis..., p. 700.

⁴³ V. Paknienės..., p. 3.

⁴⁴ APP, VIII dalis..., p. 534.

⁴⁵ F. Kimštienės liudijimas filme „Gyvenimas mirties rate“.

⁴⁶ Filme „Gyvenimas mirties rate“ apie šį laikotarpį F. Kimštienė pasakojo nesulaikydama ašarų.

⁴⁷ F. Kimštienės 1947 06 28 tardymo protokolas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 208–209.

⁴⁸ V. Paknienės..., p. 4; N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 317.

⁴⁹ APP, VIII dalis..., p. 534.

⁵⁰ LSSR KGB 4-osios valdybos 2 skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 109; Mjr. Koževnikovo 1949 10 07 raštas, ten pat, l. 282.

⁵¹ V. Paknienės..., p. 5.

⁵² J. Markulio 1947 07 23 agentūrinis pranešimas LSSR MGB 2N valdybos viršininko pavaduotojui pplk. I. Počkajui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 240–241.

- ⁵³ V. Paknienės..., p. 8.
- ⁵⁴ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 109.
- ⁵⁵ Febronijos liudijimas filme „Gyvenimas mirties rate“.
- ⁵⁶ J. Kimšto laiškas B. Kalyčiui-Skrajųnui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, p. 259.
- ⁵⁷ Agento Kriuko 1951 05 31 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. 49–51.
- ⁵⁸ Agento Kriuko 1951 06 01 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. 56–61.
- ⁵⁹ J. Kimšto 1947 08 10 laiškas J. Markuliui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 109, l. 252.
- ⁶⁰ Žalgirio 1947 08 laiškas Miškiniui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 295.
- ⁶¹ Laisvės kryžkelės. Šiaurės Rytų (Karaliaus Mindaugo, Kalnų) partizanų sritis, <http://www.bernardinai.lt/straipsnis/2011-03-07-laisves-kryzkelės-siaurės-rytų-karaliaus-mindaugo-kalnų-partizanų-sritis/58954>.
- ⁶² Toliau straipsnyje trumpindami rašysime tik „Rytų Lietuvos sritis“.
- ⁶³ Lietuvos partizanų..., p. 159.
- ⁶⁴ Lietuvos partizanų..., p. 164.
- ⁶⁵ Lietuvos partizanų..., p. 167.
- ⁶⁶ N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 169–17.
- ⁶⁷ J. Kimšto 1950 11 03 laiškas J. Žemaičiui-Vytautui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, p. 304.
- ⁶⁸ Agento Miko 1950 10 04 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 211, l. 241.
- ⁶⁹ Agento Tauro 1952 05 12 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. 215.
- ⁷⁰ MGB Šiaulių srities 2 N valdybos 1-ojo skyriaus vyresniojo operatyvinio įgaliotinio mjr. Chorevo raštas, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 213, l. 10–15.
- ⁷¹ APP, VI dalis..., p. 199.
- ⁷² J. Kimšto-Žygūno 1952 02 05 laiškas J. Žemaičiui-Vytautui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. 272.
- ⁷³ Legendizuojami štabai – tai netikri sričių, apygardų, rinktinių štabai, sudaryti iš slapta suimtų ir užverbuotų agentais partizanų vadų.
- ⁷⁴ M. Pocius, MVD–MGB specialiosios grupės Lietuvoje (1945–1959), *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1997, Nr. 1, p. 7.
- ⁷⁵ Ten pat, p. 8.
- ⁷⁶ J. Lukša, K. Širvyis ir B. Trumpys 1950 m. ruđenį iš amerikiečių žvalgybinio lėktuvo desantavosi Lietuvoje.
- ⁷⁷ J. Kimšto-Žygūno 1952 02 05 laiškas J. Žemaičiui-Vytautui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. 272.
- ⁷⁸ SSRS MGB 2 N vyriausios valdybos viršininko pavaduotojo plk. Lialino 1952 08 12 raštas LSSR valstybės saugumo ministruui P. Kondakovui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. l. 406–407.
- ⁷⁹ Agento Tauro 1952 05 12 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 212, l. 215.
- ⁸⁰ N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 285.
- ⁸¹ Rytų Lietuvos srities partizanų vadovybės 1952 06 08–09 sąskrydžio protokolas, f. K-30, ap. 1, b. 215, l. 217.
- ⁸² *Aukštaitijos partizanų prisiminimai, VI dalis*, sudarė Romas Kaunietis, Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 216.
- ⁸³ APP, VIII dalis..., p. 543–542.
- ⁸⁴ Ten pat, p. 545.
- ⁸⁵ Ten pat, p. 543.
- ⁸⁶ *Aukštaitijos partizanų prisiminimai, III dalis* (toliau – APP, III dalis...), sudarė R. Kaunietis, Vilnius: Margi raštai, 2001, p. 659–660.
- ⁸⁷ APP, VI dalis..., p. 216.
- ⁸⁸ V. Paknienės..., p. 17. Apie partizanų kankinimą elektra specialioje metalinėje dėžėje žinoma iš specialiosios grupės vado mjr. A. Sokolovo dokumentacijos, žr.: M. Pocius, MGB specialiosios grupės Lietuvoje 1945–1959 m., *Darbai*, Vilnius: LGGRTC, 1996, Nr. 1, p. 63.
- ⁸⁹ V. Paknienės liudijimas filme „Gyvenimas mirties rate“.
- ⁹⁰ V. Paknienės..., p. 17.
- ⁹¹ Budelis galėjo kontroliuoti spaudimą, sustoti ir užtęsti kankinimą labai ilgai. Žinoma, kad tokiu pat prietaisu buvo kankinamas pasipriešinimo dalyvis K. Skebėra ir partizanas K. Kregždė-Hitleris, žr. *Laisvės kovų ir netekčių metai*, I dalis, sudarė R. Kaunietis, Vilnius: Margi raštai, 2016, p. 616.
- ⁹² V. Paknienės..., p. 17.
- ⁹³ V. Paknienės liudijimas filme „Gyvenimas mirties rate“. Straipsnio autoriui apie didžiulius raudus ant tėvo kojų blauzdų ir rankų matęs paliudijo ir J. Kimšto sūnus Vytautas Kimštas.
- ⁹⁴ Tiksliai nežinoma, ar, pasak šios versijos, Kimštas buvo pririštas prie groty, ar prie sienos, tačiau kūnas buvo panašioje padėtyje kaip nukryžiuoto. Apie tai filme „Gyvenimas mirties rate“ ir savo atsiminimuose liudijo V. Paknienė.
- ⁹⁵ V. Paknienės..., p. 17.
- ⁹⁶ V. Paknienės..., p. 14–20.
- ⁹⁷ A. Солженицын, Архипелаг ГУЛАГ, полное издание в одном томе. Издательство: Альфа-книга, 2019, с. 61.

⁹⁸ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 110.

⁹⁹ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1952 08 20 (ar 30 d.?) pažyma apie J. Kimšto sulaikymą SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS 2-osios vyriausios valdybos viršininkui gen. ltn. V. Riasnojui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 94.

¹⁰⁰ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 110.

¹⁰¹ Laisvės kovų ir netekčių metai: laisvės kovotojų prisiminimų rinktinė, 1 dalis, sud. R. Kaunietis, Vilnius: Margi raštai, 2016, p. 839.

¹⁰² *APP, VIII dalis...*, p. 543.

¹⁰³ Šaltinio Jurginas 1953 04 24 pasiūlymai, kaip iškviešti į susitikimą Rimantą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 221, l. 61–63.

¹⁰⁴ LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 79.

¹⁰⁵ Šaltinio Jurginas 1952 08 25 agentūrinis pranešimas apie agentų smogikų parengimą operacijai, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 446.

¹⁰⁶ *APP, VIII dalis...*, p. 545–546.

¹⁰⁷ N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 286.

¹⁰⁸ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus darbuotojo vyr. ltn. L. Staškevičiaus 1954 10 19 išvada dėl agentūrinės bylos „Roj“, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, p. 130–133.

¹⁰⁹ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 01 07 pažyma SSRS valstybės saugumo ministrui S. Ignatjevui ir SSRS 2-osios vyriausios valdybos viršininkui gen. ltn. V. Riasnojui, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 144.

¹¹⁰ Šaltinio Jurginas 1953 02 28 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 220, l. 290; Šaltinio Jurginas 1953 03 05 agentūrinis pranešimas, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 220, l. 404–405.

¹¹¹ N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 290.

¹¹² *APP, II dalis, 1 knyga...*, p. 296.

¹¹³ N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 290.

¹¹⁴ 1953 05 pažyma apie užverbuotus partizanus, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 221, l. 70.

¹¹⁵ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 110.

¹¹⁶ LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 110.

¹¹⁷ Ten pat, l. 111.

¹¹⁸ M. Pocius, *Specialiųjų...*, p. 10.

¹¹⁹ N. Gaškaitė, *Pasipriešinimo istorija. 1944–1953 metai*, Vilnius: *Aidai*, 1997, p. 127.

¹²⁰ N. Gaškaitė, *Žuvusiųjų...*, p. 317, 333, 334.

¹²¹ *V. Paknienės...*, p. 17.

¹²² LSSR KGB 4-osios valdybos 2-ojo skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. N. Dušanskio 1954 m. rugpjūčio mėn. pažyma apie J. Kimštą, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 210, l. 108.

¹²³ *V. Paknienės...*, p. 15–16.

¹²⁴ *V. Paknienės...*, p. 16.

¹²⁵ Ten pat.

¹²⁶ *V. Paknienės...*, p. 16.

¹²⁷ LSSR valstybės saugumo ministro gen. mjr. P. Kondakovo 1953 01 09 planas sunaikinti pogrindžio vadovybę, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 216, l. 155.

¹²⁸ *V. Paknienės...*, p. 15–18.

¹²⁹ Vytauto Kimšto liudijimas straipsnio autoriui, 2019 10 04 garso įrašas, M. Pocius asmeninis archyvas.

¹³⁰ *V. Paknienės...*, p. 18.

¹³¹ Lionės Miškinienės liudijimas E. Zubavičiaus filme „Gyvenimas mirties rate“.

¹³² J. Kimšto dukros Gražinos Kimštaitės liudijimas filme „Gyvenimas mirties rate“.

¹³³ A. Urbonaitė, *Savanoriškai pasirinkta būtis klampiam mirties rate*, *Lietuvos rytas*, 1994 09 10.

Mindaugas Pocius

JONAS KIMŠTAS-ŽALGIRIS – PERSONALITY AND BIOGRAPHICAL TRAITS

Summary

The article, based on the documentary materials kept in the Lithuanian Special Archives and the Lithuanian Central State Archive, the recollections and testimonies of the resistance participants and the relatives of Jonas Kimštas (Jonas Kimštas-Žalgiris), attempts to reveal the traits of Kimštas's biography and his personality as well as his role in the history of the resistance movement. During the preparation of the article, a critical analysis of historical sources was performed, and a biographical method was used.

Kimštas-Žalgiris was one of the most prominent, controversial and tragic leaders of the anti-Soviet resistance. In the history of the partisan war (1944–1953), he played a mixed and ambiguous role. His greatest merits fall for the unification of Aukštaitija partisans, the creation of Vytautas district and the Eastern Lithuanian region, and the organizational functioning of the headquarters of these partisan structures until August of 1952. He can also be accredited for the contribution to the centralization of the entire Lithuanian underground movement, and the development and operation of the Union of Lithuanian Freedom Fighters.

Kimštas's strong national identity was formed in the Polish-occupied Vilnius. This circumstance could have led to his hostility towards the Poles. In September-December of 1941, he worked as the Head of the 1st District of Vilnius of the Lithuanian Security Police Division. This fact can be considered as a collaboration with the Nazis and the occupying power of fascist Nazi Germany, however, no facts about the specific activities on this position, victims, or the participation in the Holocaust have been established so far.

Kimštas valued family values. He was a family man who loved his wife and children and tried to support them materially, to protect them from danger, however, his living conditions were very unfavourable for that. Kimštas was a sincere, courageous, friendly, communicative, disciplined, careful, clear-thinking, and rational-minded, and had a

developed intuition. He was a commander respected by his comrades. Freedom fighters and even the MGB agent J. Markulis considered him to be strong-willed, self-reliant, devoted to the struggle for independence, romantically in love with Lithuania and ready to die for it as an idealist.

However, the nakedness of Kimštas's personality began, and a certain "moment of truth" was revealed after the arrest, when a dramatic turn of consciousness occurred. On the first day (or days) of his arrest, Kimštas was probably tortured (by electricity and by tightening an iron ring on his head) and was applied huge psychological pressure until the partisan commander broke down. It is difficult to understand how, but suddenly the previous values, ideals, beliefs lost their meaning and importance, patriotism and idealism disappeared. The instinct of survival and the desire to live manifested themselves in full force. Kimštas began to actively cooperate with the MGB in destroying the last commanders, headquarters, and ordinary partisans of Eastern Lithuania.

V. Paknienė's version that the security guards injured Kimštas's hands by torturing him in order to break him must be evaluated critically, as other independent sources contradict this statement. Their analysis supports the claim that Kimštas injured his hands and feet in March of 1953 during an attempt to commit suicide. According to the security guards, Kimštas wanted to end his life under the belief that he would be arrested and possibly shot after the exploitation by the agency. However, it is impossible to determine whether this was the real and only motive for the suicide, and this will remain a mystery.

After the resistance movement had come to an end, Kimštas lived in poverty for the rest of his life, faced health problems and a bad mood, and perhaps moral suffering and suicidal thoughts as well.

Baltos dėmės ir KGB šliūžė prof. T. Ivanausko biografijoje

Reaguojant į 2020 m. kovo 2 d. registruotą laišką iš medžiotojų klubo „Uosinta“ gautą prašymą ištirti ir „paneigti arba patvirtinti“ informaciją „apie [prof.] Tado Ivanausko kolaboravimą sovietinės okupacijos metu (ypač prie Stalino 1945–1953 m.)“, buvo atliktas ribotos apimties tyrimas. Jo metu sąmoningai ieškota naujų, sovietmečiu neminėtų ir Glavlito cenzūros bei Lietuvos komunistų partijos propagandos išvengusių dokumentų ir narytvyų, atskleidžiančių naujus T. Ivanausko, nomenklatūrinio funkcionieriaus, veikusio stalinizmo epochoje, gyvenimo faktus. Rasti dokumentai leidžia teigti, kad dabartyje tiražuojamas T. Ivanausko sovietmečiu sukurtas ir išpuoselėtas įvaizdis ne visada remiasi faktais, dažnai juos iškraipo. LGGRTC pasirinko kitą pažymos formuluotę ir kitus cituojamus šaltinius, tačiau šis tyrimas leidžia naujai įvertinti akademinis T. Ivanausko nuopelnus, diplomato Petro Klimo bylą bei prisiminti, kad genetiką LSRS Mokslų akademija penkiolika metų vadino pseudomokslu.

DOKUMENTINIŲ ŠALTINIŲ SPRAGOS

Tyrimė remtasi LYA (LKP), LYA (KGB), LYA (VRM), LCVA, LCVA KDS, MA, VUA archyvuose saugomais dokumentais ir A. Mickevičiaus, LGGRTC, MA ir M. Mažvydo,

Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejaus bibliotekos fondais¹, Kauno rajono muziejuje, Obelynėje, deponuotais dokumentais², peržiūrėtas Kauno Tado Ivanausko zoologijos muziejuje saugomas Konstantino Arrio archyvas³, internetiniame šaltinyje www.epaveldas.lt publikuojamais tiriamojo laiko žurnalais ir JSTOR bei „ScienceDirect“ mokslo žurnalų straipsniais.

Tyrimo metu paaiškėjo, kad daugelis asmeninių T. Ivanausko dokumentų, iš kurių galima būtų spręsti apie profesoriaus asmenybę, nėra konsoliduoti visuomenei atviruose archyvuose, žymi dalis svarbių dokumentų neišlikę arba yra sunaikinti, apkarpyti ar kitaip modifikuoti.

Kita vertus, abejotino autentiškumo spaudiniai apyrašuose yra klaidingai įvardyti kaip prof. T. Ivanausko „rankraščiai“. Pavyzdžiui, Mokslų akademijos rankraščių skyriuje, specializuotame T. Ivanausko fonde Nr. F300, dokumentų apyrašuose kaip „rankraščiai“ yra klasifikuojami ir nepasirašytų mašinraščių lapai, net knygų ištraukos: F300-1518⁴ kelios dr. Mečislovo Valiaus 1991 m. išleistos memuarų-dienoraščio knygos⁵ puslapių kopijos.

Panašiai F300-15196⁶ numeriu pažymėtas „rankraštis“ yra nepasirašytas kelių puslapių apimties mašinraštis. Iš konteksto reikėtų suprasti, kad tai 1991 m. užrašyti

„teigiami atsiminimai“ asmens, prieš keturiasdešimt metų inspektavusio T. Ivanausko veiklą. Tačiau tie „atsiminimai“ neturi net minimalių dokumento atributų, pvz., parašo, kad juos galima būtų laikyti istoriniu šaltiniu, o ne klastote.

LKP CK sekretoriaus P. Griškevičiaus ir LTSR MT pirmininko M. Songailos 1982 m. liepos 12 d. nutarimo nesertifikuotas nuorašas yra su anonimine žyma, kad nuorašas – tikras (F300-1517-1⁷). Tačiau sertifikavusiojo asmens tapatybė ir pareigybės nėra nurodytos, prasilenkiant su įprastine to meto administracine praktika, taigi patikimumo patvirtinimas yra abejotinas.

F300-1522 – „Sodų ir uogynų rajonavimo plano projektas“ – dokumentas, datuojamas 1952 m., yra nepilnas, jame tik keli administracinės ataskaitos įžangos lapai su J. Stalino citatomis. F300-1518 dokumentą sudaro tik pusė ranka rašyto lapo, kita jo pusė yra nukirpta, ir pan.

Kauno rajono muziejaus direktoriaus Zigmo Kalesinsko pasakojimu, nuo 2020 06 25 valstybės saugomu objektu tapusioje ir muziejui pavaldžioje T. Ivanausko Obelynės sodyboje buvo atrastos keturios dėžės rankraščių, tačiau rastieji dokumentai nebuvo profesionaliai suskaičiuoti ir aprašyti, o po keturių mėnesių apsižiūrėta, kad dokumentų dėžės tebuvo dvi.⁸

Dėl išvardytų priežasčių tyrimas buvo apribotas tokia asmeninių ir archyvinių dokumentų imtimi, kokia buvo legaliai pasiekiamą. Jį apsunokino dar keli svarūs veiksniai:

a) nekritiškas prof. T. Ivanausko atminties puoselėtojų santykis su LSSR gyvavimo metais sukurtu propagandiniu mokslininko-gamtininko mitu (pvz., tai buvę mokiniai ir neformalaus LSSR akademinio jaunimo grupės „Tado Ivanausko brolija“ nariai);

b) institucinis muziejininkų suinteresuotumas skatinti turistų srautus ir naudotis ES fondų parama su prof. T. Ivanausko atmin-

timi susijusios veiklos plėtrai⁹, neaštrinant biografijos kampų (LSSR laikotarpio titulai bei apdovanojimai paverčiami bendriniais „Lietuvos“ atributais, užmaskuojant prievartinę sovietų režimo valdymo esmę, propagandą ir kultūros bei mokslo fasadiškumą, konformizmą bei servilizmą);¹⁰

c) šališka memuaristika: politiškai, šeimos santykiais ar kitokiais artumo ryšiais su T. Ivanausko (sovietmečio „žvaigždės“ statusą turėjusio asmens) materialiuoju ar kultūriniu palikimu susijusių paveldėtojų tarpininkavimas – beletrizuota „gyva“ jų atmintis ir „žodiniai liudijimai“ apie objektyviai nepatikrinamus dalykus, pvz., ką profesorius T. Ivanauskas dėstęs paskaitose, kurių konspektai neišliko. (Tokia šališka memuaristika sudaro didžiąją dalį prof. T. Ivanausko pastarųjų gyvenimo metų naratyvo);

d) „proginės“ knygos – vien formalius istoriografijos požymius atitinkantys LR Aplinkos¹¹ ir LR Krašto apsaugos ministerijų¹² finansuoti leidiniai, dabarties sąmonėje įtvirtinantys klaidingą nuostatą, kad T. Ivanauskas yra pabaigęs Sorbonos universitetą arba kad „pirmo laipsnio St. Peterburgo universiteto diplomą“ yra žymus akademinis pasiekimas, kai tuo tarpu jis reiškia maždaug bakalauro laipsnį. Neatlikta LR Kultūros ministerijos, paskelbusios T. Ivanausko sodybą paveldo objektu, moderniais mokslo metodais paremta jo darbų ir biografijos analizė;

e) patriotinė ir lietuviybės etiketė, tradiciškai lipinama prie pilietiška neutralios ir/arba komercinės T. Ivanausko veiklos. Antrosios profesoriaus žmonos Honoratos Paškauskaitės-Ivanauskienės patriotinė veikla ir iniciatyvos priskiriamos prie T. Ivanausko nuopelnų. Įrodymams pasitelkiamas jau minėtas objektyviai nepatikrinamas memuaristikos „folkloras“ – ką profesorius „yra sakęs“ tretiesiems asmenims;

f) objektyvių, analitinių mokslo istorikų darbų, kokybiškai, o ne kiekybiškai analizuo-

jančių T. Ivanausko straipsnius, lyginant juos su T. Ivanausko naudota profesine literatūra kitomis kalbomis, trūkumas.¹³ Sintetinės šaltinių kompiliacijos yra priskiriamos prie T. Ivanausko „mokslinių darbų“ neįvardijant, kurie iš jų buvo sekimas, kurie – adaptacijos, o kuriuose būta ir apskritai – ar būta – mokslo inovacijų, lyginant su T. Ivanausko pirmtakų ir amžininkų mokslininkų darbais kitose šalyse, pvz., Lenkijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje;

g) po 1983 m. neparengta profesionali T. Ivanausko darbų bibliografinė rodyklė¹⁴, kurioje mokslo populiarinimo ir pramoginis-literatūrinis palikimas būtų atskirtas nuo analitinių mokslo darbų bei pažymėti to paties veikalo vėlesni leidimai.¹⁵ Kol kas komercinė ir pramoginė-literatūrinė T. Ivanausko veikla bei visas rašytinis palikimas (kaip antai – populiarūs straipsniai specializuotame laikraštyje „Medžiotojas“¹⁶ ar bulvariniame žurnale „Naujas žodis“¹⁷, administracinė ataskaita gamtos tyrėjų ir mėgėjų laikraštyje „Kosmos“¹⁸ ir mokslo populiarinimo straipsnelis žurnale „Gamtą“¹⁹) yra sumuojami ir klasifikuojami kaip „moksliniai“ straipsniai, prasižengiant su faktine tiesa;

i) nepilni T. Ivanausko gyvenamojo meto zoologijos ir botanikos objektų, tokių kaip Kauno zoologijos sodas, Kauno botanikos sodas istoriniai ir administraciniai dokumentai, iš kurių galima būtų susidaryti pagrįstą nuomonę apie akcininkus, valdybą bei jų administracinių žingsnių svarbą;

j) nerasti ir tarpukario „Kailinių žvėrelių auginimo bendrovės“, kurios direktoriumi buvo T. Ivanauskas, dokumentai, nors įvykių rekonstrukcijai jie labai svarbūs. Bendrovės kontora buvo registruota Kaune, Donelaičio g. 39-ame name²⁰, o Obelynėje buvo auginamos juodsidabrės arba mišrūnės lapės („kryžlapės“). Modifikuoto kooperatyvo forma įmonė veikė iki 1947 m., kuomet ją

perėmė LTSR Mokslų akademija. 1945 m. rugsėjį ji tapo organizuotos NKVD pasalos vieta, nulėmusia devyniems asmenims, bet ne T. Ivanausko šeimos nariams, pritaikytas represijas. Jų NKVD bylose išlikę dokumentai tiesiogiai sieja represuotus žmones su H. Ivanauskiene ir su T. Ivanausku, kuriems tokios represijos (tremtis, lageris, nužudymas kalėjime), nebuvo pritaikytos.

Tikimės, kad nepaisant išvardytų objektyvių apribojimų, šis tekstas, pabrėžiantis esamas istorinės atminties spragas, taps paskata istorikams ištirti T. Ivanausko veiklą, investuojant būtinus laiko ir analitinius resursus, kurie yra gerokai imlesni nei taikyti šiame darbe. Todėl jame sąmoningai praleista plačiai aprašyta T. Ivanausko veikla ir orientuotasi į naujai atrastus ar dar neskelbtus jo biografijos bei aplinkos faktus. Šiuo darbu siekiama atkreipti dėmesį į gausius realaus asmens ir apie jį sukurto mito neatitikimus.

ATMINTIES PUOSELĖTOJAS ALGIRDAS BALTUŠKEVIČIUS – KGB AGENTAS „GEČAS“

Tyrimo metu paaiškėjo, kad prof. T. Ivanausko paveldėtojas, perdavęs paveldėtą turtą valstybei – tiksliniam muziejui („T. Ivanausko Obelynės sodyba“) įkurti ir jame iki 2020 m. rudens puse gido etato dirbęs bei Obelynėje gyvenęs T. Ivanausko žentas Algirdas Baltuškevičius²¹ yra buvęs KGB agentas. 1965 m. tuometinio LSSR Saugumo tarnybų jis buvo pasamdytas sekti T. Ivanauską ir jo aplinką²².

Kadangi šį savo biografijos faktą profesionalus T. Ivanausko palikimo propaguotojas bei puoselėtojas nusprendė nuslėpti ir nepasinaudojo Liustracijos įstatymo suteikta galimybe prisipažinti, kad bendradarbiavimo su KGB faktas liktų įstatymo saugoma

paslaptimi, galima daryti prielaidą, kad ir A. Baltuškevičiaus pasakojimuose bei „atsiminimuose“ apie T. Ivanauską esama ir daugiau nutylėtų ar sukurtų bei perkurtų dalykų. Šis faktas ypač svarbus turint galvoje, kad, be kito T. Ivanausko palikimo, A. Baltuškevičius paveldėjo ir Ivanauskų šeimos archyvą.

1975 m. A. Baltuškevičiaus, KGB agento pseudonimu „Gečas“, charakteristikoje rašoma: „Patriotiniu pagrindu užverbuotas 1965 m. su tikslu panaudoti veiklose skirtose patikrinti stebėjimo objektą profesorių *Ivanauską*, jo ryšius respublikoje ir užsienyje, o taip pat atskleisti ir apdoroti nacionalistinius ir antitarybinius elementus profesorių ir dėstytojų aplinkoje Kauno medicinos institute. Bendradarbiavimo su mumis metu „Gečas“ užsirekomendavo iš teigiamos pusės.“²³

Agento „Gečo“ charakteristika rodo, kad penkeriems metams praslinkus po T. Ivanausko mirties KGB jam patikėjo tokį uždavinį: „Mūsų pavedimu susirašinėdamas su savo artimu kontaktu Gustaičiu išreiškė sutikimą jį aplankyti artimiausiu metu ir tikisi ta proga gauti iškvietimą į JAV privačiu kanalu.“²⁴

Algirdas Gustaitis²⁵, (1944 m. iš Lietuvos pasitraukęs) ilgametis Čikagos laikraščio „Laisvoji Lietuva“ kultūros skyriaus redaktorius, gyvenęs JAV, Los Andžele, savo atsiminimų knygoje „Lietuva kaip sapnas“ taip aprašo 1989 m. susitikimą su T. Ivanausko žentu²⁶: „Vakar Obelynėje kauniečiai daktarai buvo užklause, ar norėčiau susipažinti su jų ligonine, kitais daktarais. Kvietimas malonus. Tuoj po pusryčių atvažiavo dr. A. Baltuškevičius su Kauno III Klinikinės ligoninės lengvu automobiliu, vairuojamu šoferio. Toji ligoninė įkurta 1952 m. Aukštuosiuose Šančiuose.“

Į Lietuvą A. Gustaitis atvežė JAV administracijos lėšomis surengtą knygų anglų kalba parodą jaunimui, o vėliau tarpininka-

vo Kaunui pasirašant miestų partnerystės sutartį su Los Andželo miesto administracija. Taigi KGB agento Gečo „kontaktas su Gustaičiu“ nebuvo vien saugumiečių fikcija. Saugumo tarnybų inspiruoti santykiai tęsėsi ir paskutinėmis KGB gyvavimo dienomis.

PRISIMINIMŲ FABRIKAS

Lietuvos istoriografijoje T. Ivanausko asmenybė konstruojama remiantis daugiausia atsiminimų knygomis, kurios nepamatuotai traktuojamos ne kaip „folklorinė“, iš lūpų į lūpas perduota, o kaip faktinė tiesa. Todėl jo portretas neišvengiamai iškreiptas ir subjektyvus. Sovietinis vaikams ir jaunimui skirtų pasaulio pažinimo programų tiražuotas naratyvas yra tapęs dabartinės visuomeninės sąmonės neatskiriama dalimi, daugeliu atveju – „asmeniškai pažįstama teisybe“ ir „tikruoju“ T. Ivanausku.

Apibūdinant T. Ivanausko asmenybę dažniausiai cituojamas šaltinis yra apie 1967-uosius metus jo rašyti beletristiniai prisiminimai „Aš apsisprendžiu“²⁷, kuomet T. Ivanauskui buvo per aštuoniasdešimt metų. Pirmą kartą šią atsiminimų knygą 1994 m. išleido ir redagavo buvęs T. Ivanausko paskaitų klausytojas Rimantas Budrys²⁸, 1949–1954 m. Vilniaus universitete studijavęs žurnalistiką, o vėlyvosios LSSR laikais laisvo klausytojo teisėmis klausęs ir T. Ivanausko dėstomų kursų.

Knygos „Aš apsisprendžiu“ įžangoje minima, kad joje remtasi „įvairiuose stalčiuose deponuotais rankraščiais“ ir kad knygą atsisakę spausdinti „kelios leidyklos“ (neidentifikuotos, laikotarpis nenurodomas – aut. past.). Joje nėra pažymėta, kuri teksto dalis yra rankraštis, kur ir kaip jį adaptavo bei modifikavo redaktorius. Neaptarti ir „stalčių“, kuriuose buvo „deponuotos rankraščio dalys“, savininkai.

Tą patį atsiminimų tekstą 2010 m. iš naujo perleido VŠĮ „Baltijos aplinkos forumas“, papildžiusi jį T. Ivanausko šeimos archyve saugomomis nuotraukomis bei paskutiniajame knygos viršelyje pridėtu nepasirašytu tekstu, kuris skelbia, jog šie atsiminimai esanti tiesa.²⁹ Visas kitas atsiminimų tekstas yra toks pat kaip ir 1994 m. leidime.

Vienoje iš keturių 2020 m. vasaros pradžioje Obelynėje atrastų dėžių taip pat esama švaraus, be redaktoriaus pastabų, tos knygos mašinraščio. Lyginamoji to teksto analizė su knyga nėra prasminga, nes „atrastasis“ tekstas nėra rankraštis. Jis vientisas, rašytas spausdinimo mašinėle, nors kiti T. Ivanausko to meto užrašai, net dalis oficialių raštų, yra rašyti ranka.

Nors knygoje „Aš apsisprendžiu“ pateikti atsiminimai yra įvardijami kaip „tiesa“, juose neišvengta informacinių ir faktinių „duobių“, pavyzdžiui, knygoje labai smulkiai pasakojama apie vaikystę ir gamtą, bet visai neminimos dvi (iš trijų) santuokos bei žmonos, du (iš dviejų) sūnūs nei įdukra³⁰, kuri atsiminimų rašymo metu jau keliolika metų buvo pragyvenusi Obelynėje.

Knygoje cituojamas V. Leninas nacionalinio tautų apsisprendimo tema, bet atsiri-bojama nuo 1905 m. ir 1917 m. revoliucijų Rusijoje vertinimo, nors T. Ivanauskas buvęs tiesioginiu jų stebėtoju. Taip pat joje pateikiama faktiškai neteisinga Kauno universiteto įkūrimo istorija, apkaltinant klerikalus mokslo įstaigos steigimo sabotavimu. Šias manipuliacijas tenka suvokti kaip autoriaus orientavimasi į skaitytoją, stebėtoją, „trečią akį“ ir konjunktūrinės – galimo pavojaus ar kitokias – sąmoningas nuostatas, kurioms neišvengiamai būtina knygoje minimų datų, aplinkybių ir faktų patikra.

„Atsiminimuose“ plačiai ir pabrėžtinai neigiamai aptariami „lenkai“. Perdėm „antilenkiškas“ tonas, greičiausiai, taip pat nulemtas istorinės, politinės ir socialinės tiek

tarpukario Lietuvos, tiek LSSR konjunktūros bei skirtas užmaskuoti trijų T. Ivanausko brolių ir sesers, dvarininkų, „Rogala“ herbo įpėdinių, aktyvią lenkišką patriotinę veiklą XX a. pradžioje, tarp jų – ir smarkiai angažuotą Vilniaus krašto teritorijos okupacijos ir aneksijos naudai. Epizodai, pasakojantys apie tai, kaip T. Ivanauskas „šaudęs į peo- viakus“ yra teoriškai įmanomi, bet menkai įtikinantys.

Tačiau įvairi memuaristika yra kol kas vienintelė, nors ir nepatikima, plačios šeimos naratyvo medžiaga³¹. Pavyzdžiui, trečiosios T. Ivanausko žmonos, buvusios studentės ir laborantės Marijos Natkevičaitės-Ivanauskienės (1905–1996) memuarų knygoje „Tiesa skins kelią sau“³², T. Ivanauskas minimas kaip „profesorius“, o ne kaip vyras ir tėvas. Šioje knygoje „neegzistuoja“ ir antroji T. Ivanausko žmona, nors viešas profesoriaus³³ gyvenimas keliuose namuose truko keliolika metų. Savo buvusią studentę ir bendradarbę T. Ivanauskas vedė tik po antrosios žmonos mirties, kuomet jų sūnus jau buvo įžengęs į brandžios paauğlystės amžių.

M. Natkevičaitės knygoje šeimyninis gyvenimas daugiausia aprašomas kaip jos ir sūnaus pasaulis, tačiau gan smulkiai pasakojama, kaip 1951 m. spalio mėn. ji gynusi „profesorių“ nuo dr. „Mečislovo Valiaus ir jo aspiranto B. Bagdžiaus skundų“ ir kaip, savo ruožtu, ji M. Valių apskundusi LKP vadovybei:

„Niekam nieko nesakiusi nuėjau į Centro komiteto rūmus. Budinčiam milicininkui parodžiau pasą, pasakiau, kas esu ir pas ką noriu patekti. Tas paskambino telefonu ir man bematant išrašė leidimą. Visą, kas tada vyko išdėsciau tam neabejingam kito likimui žmogui [Stanislovui Lazutkai, kuris tuo metu buvo LKP CK Mokslo ir kultūros skyriaus vedėjas]. Po kurio laiko Sniečkus pats pakvietė ir priėmė T. Ivanauską. Priėmė dalyvavo ir S. Lazutka. Tada Sniečkus

T. Ivanauskui pasakė ir priekaištą: „ – Jūs gi pats pasiūlėte M. Valių vietoj savęs Biologijos instituto direktoriumi“³⁴. [...] „Netrukus po to mirė Stalinas ir įtampa atslūgo, skundai nugulė Sniečkaus stalo stalčiuose.“³⁵

Sunku spręsti, ar autentiškas yra šis su tiesioginės kalbos intarpais parašytas tekstas, nes M. Natkevičaitės atsiminimus antrasis T. Ivanausko sūnus Saulius išleido praėjus dvylikai metų po motinos mirties.

Vėliausioje atsiminimų knygoje „Honorata“ Danutė Vailionytė³⁶ apie savo krikšto motiną ir antrąją T. Ivanausko žmoną, Honoratą Paškauskaitę-Ivanauskienę pasakoja, remdamasi Ivanauskų šeimos laiškais „ar jų nuorašais“. Vos trims metams praėjus po knygos išleidimo kai kurių cituojamų laiškų ar jų nuorašų kopijų gauti iš Kauno rajono muziejaus nepavyko.

Tačiau knygoje „Honorata“ apie profesorių daugiau kalbama kaip apie jaunystės metų galantišką kavalierių, o ne kaip apie asmenį, Obelynėje neramiais pokario metais palikusį gyventi ir ūkio darbininkus prižiūrėti žmoną name, kuriame nebuvo elektros, nei telefono³⁷.

Oficialiame 1947 m. T. Ivanausko laiške LSSR MA prezidentui romantikos maža: „Birželio mėn., naktį iš 28 į 29 d. banditai, ginkluoti automatais, užpuolė mano butą, esantį prie pat zoofermos. Įsilaužė pro langus ir radę tik mano žmoną ir jos seserį, pareikalavo pinigų, bet kadangi namie buvo tik maža jų suma, tai banditai išplėšė vertingesnius daiktus, o mano žmoną sumušė iki netekus žado.“³⁸ Teikia jis ir prašymą LSSR MA reikalų valdytojui: „įvesti telefoną į Obelynės zoofermą ...[jis] būtinai reikalingas, ypač tvarkymui maisto tiekimo.“³⁹

D. Vailionytė rašo, kad antroji T. Ivanausko žmona, Honorata, miršta vieniša, sugniuždyta ir „po svetimu stogu“. Iš knygos taip pat aiškėja, kad daugelis Honoratos darbų, pvz., medelių sodinimo akcijos ir įsitrau-

kimas į Šaulių sąjungos veiklą dabartiniuose naratyvuose yra priskiriami T. Ivanauskui.

Apie pirmąją T. Ivanausko žmoną – Mariją Wolską-Iwanowską, šeimos herbo „Lis“, žymincio jos giminystę su Sapiegomis, palikuonę iš jūdviejų sūnaus Jerzy atsiminimų sužinoma labai nedaug. Po skyrybų ji gyveno Varšuvoje, o T. Ivanausko sūnus Jerzy augo šeimos dvare Lebiudkoje (Lydos apskritis, dabartinė Baltarusijos Respublika). Po širdies operacijos 1946 m. ji mirusi Gdanske⁴⁰. T. Ivanauskas jos laiškus sudeginęs.⁴¹

IWANOWSKIŲ ŠEIMOS NARIAI „LENKAI“

Trijų šeimos tautybių (trys Ivanauskai – du broliai ir sesuo – lenkai, T. Ivanauskas – lietuvis, Wacławas Iwanowski – baltarusis) pasirinkimas atspindi ne tik polivalentinį Vilniaus krašto identitetą, bet ir maršalo Józefo Piłsudskio (1867–1935) bei generolo Lucjano Żeligowskio (1865–1947) atsikuriančiai Lietuvai planuotus lenkiško, lietuviško ir baltarusiško teritorinių kantonų scenarijus.

Triguba tautinė tapatybė taip pat yra juridškai įforminta J. Piłsudskio inspiruotos marionetinės „Vidurio Lietuvos Respublikos“ (lenk. *Republika Litwy Środkowej*), VLR⁴², ideologiniuose vektoriuose; ši respublika 1920 m. gyvavo vos aštuoniolika mėnesių.

Šaltiniuose lietuvių kalba⁴³ apskritai nėra atspindėta kvapą gniaužianti vyresniojo T. Ivanausko brolio Jerzy Iwanowskio⁴⁴ karjera (narystė Lenkijos socialistų partijoje, aktyvus įsitraukimas į J. Piłsudskio politinę ir karinę veiklą, kartu – ir organizuojant J. Piłsudskio pabėgimą iš psichiatrinės ligoninės, areštas, tremtis ir ministro pareigos Jędrzejaus Moraczewskio (1870–1944), Ignacijaus Panderevskio (1860–1941) vyriausybėse⁴⁵.

Tačiau žinių apie J. Iwanowskio sąsajas su Lietuva galima aptikti Vilniuje gyvenusio Ferdynando Ruszczyco, pirmosios T. Ivanausko žmonos M. Wolskos-Iwanowskos

giminaičio, taip pat priklausiusio bendram Sapiegu herbui „Lis“, „Dienoraštyje“ lenkų kalba: „Po Vilniaus užėmimo gen. Żeligowski kaip Vidurio Lietuvos kariuomenės

Nuotrauka kairėje: po mišių, surengtų maršalo Pilsudskio mirties metinėms paminėti 1936 m. gegužės 12 d. Londone. Jerzy Iwanowski (pirmas iš dešinės) šalia Aleksandros ir Wandos Pilsudskiy.⁴⁹

Nuotrauka dešinėje: Jerzy Iwanowski Darbo ir socialinės apsaugos ministras (pirmas dešinėje, viršutinėje eilėje). 1919 m.⁵⁰

pajėgų vadas, 12.X.1920 d. paskelbė du dekretus. Vykdomosios valdžios organu tapo jo įkurta „Jungtinė laikinoji komisija“. Jos sudėtyje kaip departamentų direktoriai: Krašto apsaugos – plk. Leon Bobicki, užsienio reikalų – Jerzy Iwanowski, Vidaus reikalų Witold Abramowicz, Tiekimo Wacław Iwanowski, Verslo, prekybos ir atstatymo – Teofil Szopa. VLR valstybinę vėliava gen. Żeligowski paskelbė raudoną su Ereliu i Vyčiu.⁴⁶

Paaikškinimuose pateikiamas ir išsamesnis aprašymas: „Jerzy Iwanowski (1878–1965) g[imęs] Lebidkoje Lydos apsk[rityje], inžinierius-technologas; studijavo Peterburgo Technologijos Institute, PPS [Lenkijos Socialistų partijos] veikėjas nuo 1896 m., 1915–1917 m. „Siemens“ kompanijos direktorius Kinijoje, Japonijoje, JAV ir Maskvoje, nuo 1918 iki 16.01.1919

Lenkijos Respublikos Pramonės ir prekybos ministras, vėliau, iki 27.11.1919 m. Darbo ir socialinės apsaugos ministras, nuo 1920 birželio iki 1921 rugpjūčio Lenkijos kariuomenės Lietuvos-Baltarusijos divizijos, nuo 1920 m. spalio – „Jungtinės laikinosios komisijos“ narys, vėliau tos pat komisijos užsienio reikalų vadovas, 1921 m. paaukštintas į rezervo papulkininkio laipsnį, 1930–1935 senatorius, BBWR⁴⁷, Antrojo Pasaulinio karo metais – Lenkų Armijos Vakaruose sudėtyje, papulkininkio laipsnis, po karo – emigracijoje.⁴⁸

Net lenkiškuose šaltiniuose J. Iwanowskio veikla aptariama probėgšmais, dažniausiai su nuoroda į artimiausiųjų Pilsudskio

politinių bendraminčių ir patikėtinių (pvz., Antantės inspiruoto bandymo 1919 m. pavasarį derėtis su generolu leitenantu Antonu Denikinu dėl galimo lenkų įsijungimo į kovą su bolševikine revoliucija), ratą⁵¹.

F. Ruzczyco knygoje kitas T. Ivanausko brolis apibūdinamas taip: „Waclaw Iwanowski (1880–1943), inžinierius technologas, tech. Mokslų daktaras; baigė Peterburgo Technikos institutą (1904 m.), daktaro laipsnį įsigijo Miunchene, 1904–1905 PPS [Lenkijos Socialistų Partijos] narys Plocke, vėlesniais metais bendradarbiavo su baltarusių išsivadavimo judėjimu grupėje „Nasza Niwa“, 1921 m. Vidurio Lietuvos „Jungtinės laikinosios komisijos“ tiekimo departamento direktorius.“⁵²

W. Iwanowskio veikloje išterpia ir darbas 1919 m., apie penkis mėnesius gyvavusios Vinco Mickevičiaus-Kapsuko vadovaujamoje bolševikų LitBelo Respublikoje, kurioje buvo keturios valstybinės kalbos (rusų, lietuvių, žydų ir lenkų). LitBelas taip pat veikė prieš tuometinės Lietuvos Respublikos pastangas kurti tautinę valstybę, tačiau tą W. Iwanowskio veiklą⁵³ tradiciškai spalvinama romantiškais baltarusių tautos atgimimo spalvomis.

Kadangi W. Iwanowskis LitBele užėmė Kazimierz Cichowskio (1887–1937)⁵⁴ vadovaujamos Baltarusijos dalies⁵⁵ kultūros ministro pareigas, manoma, kad ir jo veikla buvusi kultūrinė, švietėjiška ir neturėjusi ideologinio pagrindo.

Tuo tarpu 1920 m. LitBelą pakeitusioje L. Želigowskio marionetinėje Vidaus Lietuvos Respublikoje Laikinosios tarybos departamento direktorių (ministrų), visų trijų T. Ivanausko brolių, pareigybės buvo administracinės-politinės: Jerzy – Užsienio reikalų ministras, Waclawas – Tiekimo ministras, o Stanislawas – kariuomenės savanorių, „savignos būrių“ verbavimo viršininkas tos vyriausybės Vidaus reikalų departamente. Jis veikė Lydoje bei Gardine.

Pastarajame 1921 m. net organizavo rinkimus į Steigiamąjį Lenkijos Seimą.⁵⁶

Nors S. Iwanowskis, buvęs carinės Rusijos karinio jūrų laivyno karininkas⁵⁷, remiantis atsiminimais, iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos su šeima gyveno Vilniuje ir vertėsi advokato praktika, pvz., tvarkė Rusijos caro sodininko anūko ir Kauno Botanikos sodo įkūrėjo prof. Konstantino Regelio palikimo reikalus,⁵⁸ Lietuvos istoriografijoje jo veikla nėra atspindėta.

Obelynėje rastoje dokumentų dėžėje saugomi keli 1923 m. įgaliojimai valdyti trečiųjų šalių (Jeloweckių šeimos) dvarų turtą, kuriuos Rygoje Stanislawui Iwanowskiui išrašė Latvijos notaras Karskis, tvirtino Lietuvos atstovybė, o to dokumento pagrindu įgaliojimo teisės buvo perleistos T. Ivanauskui ir H. Ivanauskienei. Lietuvoje įgaliojimą patvirtino Kauno notaras Škėma⁵⁹. Įgaliojimo teises Ivanauskai vėliau perleido Romanui Chodakauskiui, Peterburge mokslus pabaigusiam karininkui. Pastarojo sesuo po trejų metų tapo Lietuvos Respublikos prezidentiene Sofija.

Sunku spręsti, kiek panašių bendrų reikalų tarpukaryje turėjo abipus demarkacinės linijos gyvenę broliai. Iki Pirmojo pasaulinio karo giminiški ryšiai buvo glaudūs. Plati Iwanovskių šeima daugiausia veikė įvairiose kairiosios pakraipos politinio spektro formuotėse (pvz., pirmoji W. Iwanowskio žmona Sabina buvo eserė⁶⁰), vadino save socialistais ir buvo įvairialypės J. Piłsudskio politikos šalininkai.

Dalyvaudami 1905 m. revoliucijoje, jie bendradarbiavo su įvairiomis anticarinėmis pajėgomis. Pavyzdžiui, 1905 m. Iwanovskių šeimos dvare Lebidkoje (Lydos apskrityje) nuo Rusijos caro administracijos persekiojimų buvo slapstomas Feliksas Dzeržynskis, Lenkijos patriotas ir socialdemokratas, tapęs marksistu, o vėliau – bolševiku ir Rusijos ypatingosios komisijos kovai su kontrrevoliucija ir sabotažu vadu.

Iš bolševikinės revoliucijos apimto Petrogrado besitraukiantiems lenkams F. Dzerżyńskis suteikė garantinį kelionės raštą⁶¹, o rūpintis jais pavedė S. Iwanowskiui. Šis epizodas minimas jo sūnaus memuarų knygoje. Joje teigiama, kad F. Dzerżyńskio laiškas iki šiol saugomas šeimos archyve⁶².

Ar toji pažintis⁶³ S. Iwanowskiui, 1918–1920 vadovavusiam Gardino lenkų savigynos būriui ir ėjusiam Gardino apskrities Komisarą pareigas⁶⁴, padėjo išvengti stalininių represijų po Antrojo pasaulinio karo, paaiškinimo kol kas aptikti nepavyko.

Pažymėtina, kad jis⁶⁵ ir du S. Iwanowskio sūnūs – Lechas (partizano slapyvardis „Lancet“) ir Kazimierz (partizano slapyvardis „Kaza“) Vilniaus apylinkėse vėliau veikė pagrindinės karinės formuotės „Armija Krajova“ gretose. 1944 m. jie dalyvavo ir Vilniaus vadavimo operacijoje „Ostra Brama“ („Aušros vartai“)⁶⁶. Operacijai pasibaigus S. Iwanowskis 1944 m. trims mėnesiams buvo patekęs į NKVD kalėjimą, bet iš jo paleistas⁶⁷. Jis pelnė „Partizanų kryžiaus“ apdovanojimą.

Be išsamios Lenkijos archyvuose saugomų Iwanowskių dokumentų analizės sunku paaiškinti, kaip jiems pavyko nenukentėti nei nuo NKVD, nei nuo gestapo. Lechas, NKVD gabenamas į Sibirą, pabėgo ir į Lietuvą sugrįžo traukiniu per Lvovą⁶⁸, o vėliau iš vokiškojo Lukiškių kalėjimo jam taip pat pavyko pabėgti.⁶⁹

Atsiminimuose L. Iwanowskis pasakoja, kad iš 1939 m. iš Lietuvai sugrąžinto Vilniaus sūnaus ir marčios Teresos pasiimti atvažiavęs T. Ivanauskas ir išsivežęs juos į Obelynę, kur jau gyveno Jerzio Iwanowskio žmona Zosia ir dukra Jadvyga. Lapkričio mėnesį iš Lebiudkos ten buvo pasiųstas ir visas (septynių asmenų) „giminės karavanas“. Į Paryžių, o vėliau – į Angliją jie keliavo iš Kauno, apsirūpinę vizomis.

Juos pakeitė Lechas, persikėlęs studijuoti Kauno universiteto Medicinos fakultete.

Obelynėje jis gyvenęs iki 1941 birželio 22 d., iš kur pėsčias eidavęs į paskaitas 10 km. Prsidėjus karui S. Iwanowskio šeima persikėlė į Lebiudką, o T. Ivanauskas – į Vilnių. Lechas tęsė studijas Vilniaus universitete ir buvo pakliuvęs į Lukiškių kalėjimą, iš kur jį už 4 kilogramus lašinių išpirkusi šeima⁷⁰.

Paskelbtuose Iwanowskių šeimos narių (T. Ivanausko ir S. Iwanowskio sūnų) atsiminimuose pabrėžiami jų konspiraciniai sugebėjimai. T. Ivanausko broliui Wacławui, du pusmečius (1940–1941) Vilniaus universitete dirbusiam ekstraordinariu profesoriumi, iš kur jis išvyko į Baltarusiją užimti Minsko burmistro pareigų vokiečių Generalinio komisaro Baltarusijai Wilhelmo Kubės administracijoje, konspiracinių sugebėjimų nepakako: 1943 m. gruodį jį pakirto neįvardinto žudiko kulka. Biografas Jerzy Turonekas savo knygoje cituoja W. Iwanowskio bendradarbį iš LitBelo laikų, su kuriuo daugiau kaip metus vokiečių valdomame Minske stogu dalijosi burmistras W. Iwanowskis, tvirtinantį, kad pastarasis nebuvo nei nasis, nei germanofilas.⁷¹

Dabartiniai didikų „Rogala“ šeimos herbo palikuonys laikosi nuomonės⁷², kad W. Iwanowskio nužudymą baltarusių rąkomis užsakęs vokiečių gestapas, tačiau jie remiasi labiau emociniais nei faktiniais įrodymais.⁷³

O galimų scenarijų – gausu. Lietuvoje karo metais veikusiam „Lecho“ ir „Kazos“ partizanų vadui Gracjanui Frógui (slapyvardis „Szczerbiec“, liet. „kardas“) 1946 m. taip pat pavyko pabėgti iš NKVD nelaisvės ir iš Riazanės grįžti į Vilnių. Tačiau jis buvo repatrijuotas į Lodzę ir 1948 m. apkaltintas bendradarbiavimu su vokiečiais. Regioninis Varšuvos karo tribunolas jį nuteisė mirties bausme, kuri įvykdyta 1951 m. Jau 1969 m. jis buvo reabilituotas.⁷⁴

DIPLOMATO PETRO KLIMO IR KITŲ AŠTUONIŲ REPRESUOTŲJŲ ASMENŲ BYLA

T. Ivanauskui, kuris 1945 m. rugsėjo 15 d. buvo paskirtas vadovauti LSSR Mokslų akademijai pavaldžiam Biologijos institutui, sovietų saugumo nemalonės taip pat pavyko išvengti net labai sudėtingomis aplinkybėmis. Jis valdė lapyną (NKGB dokumentuose rusų k. jis įvardijamas kaip „Kaunasskij zoopitomnik“), pertvarkytas iš akcinės „Kailinių žvėrelių auginimo bendrovės“, kurios direktoriumi T. Ivanauskas buvo tarpukariu, į kooperatyvą.

1945 m. rugsėjo 7 d. NKGB suėmė jame dirbusią 28 metų lapyno darbuotoją Adolfiną Parutytę, apkaltindami ją priklausymu kontrrevoliucinei gruputei. Rugsėjo 15 d. NKGB rankose atsidūrė ir Obelynės ūkvedys Feliksas Čereška su žmona, kurių namuose buvo atlikta krata. Honorata kratos metu dalyvavo kaip liudininkė ir pasirašė aktą, o vėliau dalyvavo akistatoje su F. Čereška.

Rugsėjo 15 d. NKGB suėmė ir svetimais dokumentais (Antano Koriznos pavarde) įformintą, aštuonis mėnesius lapyne dirbusį Lietuvos nepriklausomybės akto signatarą ir diplomatą Petrą Klimą, kurį vėliau nuteisė dešimčiai metų lagerio.⁷⁵ Sargo namelis, kuriame gyveno Klimas, buvo kiek tolėliau nuo Ivanauskų namo, už reto miškelio, tačiau T. Ivanauskui priklausiusioje valdoje.

P. Klimo NKGB arešto orderyje, kurį išrašė Kauno geležinkelio stoties skyriaus OTO⁷⁶ NKGB viršininko pavaduotojas kapitonas Šporkinas, nurodytas jo gyvenamosios vietos adresas apima nemažą teritoriją – tai „Kauno priemiestis“ (rus. „zaprigorod Kaunas“), netiksliai nurodyta ir P. Klimo darbo vieta – „Kauno gyvūnų veisykla“ (rus. „zoopitomnik“)⁷⁷.

Lig šiol byla aiškinta, remiantis trijų nuteistų asmenų: Petro Klimo, Petronėlės (Sirutytės) Lastienės ir Kauno universiteto dėstytojo, teisininko prof. Tado Petrausko byla bei parodymais ir buvo atkurta tokia priežastiniais ryšiais grįsta įvykių fabula:

„Poeto Adomo Lastausko-Lasto žmonos istorikės P. Lastienės⁷⁸ padedamas, jis [P. Klimas] 1945 m. birželio mėn. prisiglaudė savo brolio Sergijaus⁷⁹ geram bičiuliui Taduui Ivanauskui priklausiusioje Obelynės sodyboje Ringaudų kaime (Kauno raj.). Ją prižiūrėjęs biologas Feliksas Čereška, p. Lastienės bičiulei gydytojai B. Pajėdaitei⁸⁰ paprašius, įdarbino P. Klimą lapių fermos sargu ir daržininku. P. Lastienė į ją išvykstančiam parūpino gimimo liudijimą Antano Koriznos pavarde.“⁸¹

T. Petrauskas ir P. Lastienė surašę memorandumą-atsišaukimą į Vakarų valstybių – Didžiosios Britanijos ir JAV vadovus. Teisininkas T. Petkevičius memorandumą parašęs, jo svainė Jadvyga Jablonskienė atspausdinusi jį mašinėle, o B. Pajėdaitė memorandumą atvežusi P. Klimui į Obelynę išversti į prancūzų kalbą. Po dviejų dienų ji vertimą išvežusi atgal į Kauną. Nors memorandumas nebuvo išplatintas, o T. Petkevičius teigė jį sudeginęs, visi šios operacijos dalyviai buvo suimti.

Tyrimo metu, įvykius atkuriant pagal areštų laiko logiką, pavyko nustatyti daugiau byloje nukentėjusiųjų asmenų ir jų dramatiškų likimų. Bet bene didesnis atradimas tas, kad areštai su memorandumu nebuvo susiję, apie memorandumą nežinota. NKVD, kaip rodo trijų anksčiausiai sulaikytų asmenų „arešto talonai“, ieškojo atsišaukimų ir topografijos. Apie memorandumą tardomieji papasakojo patys. Kol kas LYA saugomose bylose pavyko identifikuoti devynių represuotųjų asmenų bylas. Sąrašas – nebūtinai galutinis, tačiau penki iš devynių asmenų

buvo tiesiogiai susiję su Obelyne ir T. Ivanausku.

Konkrečios datos pateikiamos 1-oje lentelėje, o įvykių grandinė išsidėsto taip:

NKGB areštuoja menkai išsilavinusią ir rusų kalbos nemokančią 28 m. lapyno darbuotoją Adolfiną Parutytę, apkaltindami ją priklausymu atisovietinei organizacijai bei patriotinio lapelio „Laisvės žvalgas“ platinimu. Kvotų metu klausiama, kas gyvena Obelynėje ir kam A. Parutytė davusi skaityti atsišaukimus. Koku pagrindu „nustatytas“ jos menamas priklausymas „Lietuvos Laisvės Armijai“, byloje duomenų nėra. Kitą dieną „kaip liudininkė“ joje apklausoma fabriko „Audimas“ darbuotoja Veronika Guobytė, su kuria A. Parutytė 1935–1936 m. bendrai nuomojusi butą. Nuo 1944 m. vasaros A. Parutytė gyvenanti kažkur gyvūnų veisykloje už upės, Kauno priemiestyje, ten turi butą ir ten gyvena;

A. Parutytės parodymų pagrindu areštuojamas zoologas, Vytauto Didžiojo universiteto absolventas, Obelynėje gyvenantis ir dirbantis Feliksas Čereška, jo žmona, namų šeimininkė, taip pat besidarbuojanti Obelynėje, ir lapyno sargas (kitur bylose – ir sodo prižiūrėtojas) Petras Klimas, gyvenantis svetima, A. Koriznos, pavarde. Kvotų metu reikalaujama paaiškinti, kam jie davę skaityti platinamus atsišaukimus „Laisvės žvalgas“ ir „Tėvynė“;

A. Parutytės parodymų pagrindu („dažnai atvažiuodavo į Obelynę“) suimama dantų gydytoja ir (pagal antrąjį išsilavinimą) zoologė, buvusi prof. T. Ivanausko studentė Bronė Pajėdaitė⁸², kuri per dvylika dienų nužudoma (byloje esantis mirties aktas fiksuoja savižudybę) Kauno 3-ajame kalėjime Mickevičiaus gatvėje;

F. Čereška parodymuose sako atsišaukimą „Laisvės žvalgas“ davęs skaityti Honoratai Paškauskaitei-Ivanauskienei. Bylos dokumentuose minima ir akistata

su H. Ivanauskiene, nors paties akistatos dokumento nėra, tačiau iš liudininkės, pasirašiusios Čereškų namuose atliktos kratos „akta“, H. Ivanauskienė kaltinamąja netampa.

Pagal P. Klimo parodymus suimami Tadas Petkevičius ir Petronėlė (Sirutytė) Lastienė. P. Klimas dukart parodymuose mini T. Ivanauską („keliskart lankėsi lapyne“) ir A. Purėną, į kurį per P. Lastienę jis kreipėsis ieškodamas darbo universitete, bet jo negavęs. Nei T. Ivanauskas, nei A. Purėnas kaltinamaisiais netampa⁸³.

Remiantis T. Petkevičiaus parodymais, suimami Jonas Česnavičius, nuo galimo NKGB arešto besislapstantis buvęs spaustuvės „Varpas“ darbuotojas. Taip pat, remiantis jo parodymais, suimama Jadvyga Jablonskienė, kalbininko Jono Jablonskio sūnaus ir diplomato (tarpukaryje dirbusio Lietuvos Respublikos ambasadų sekretoriumi Stokholme ir Berlyne, vėliau – telegramų agentūroje ELTA, represuoto ir 1941 m. sušaudyto Červenėje) Jono Jablonskio žmona, mašinėle išspausdinusi T. Petkevičiaus parašytą, P. Klimo išverstą į prancūzų kalbą, o vėliau sudegintą memorandumą. J. Jablonskienė numarinama Pravieniškių lageryje (laiku nesuteikus jai būtinosios medicininės pagalbos), jos turtas konfiskuojamas. J. Jablonskienės butą ir baldus perima⁸⁴ ją tardęs NKGB papulkininkis Danielius Todesas⁸⁵.

Bylos reviduojamos, pertvarkomos ir persegamos penkis kartus (1946 m., 1955 m., 1962 m., 1966 m. ir 1976 m.). Pradinė keturių asmenų: A. Koriznos (P. Klimo), A. Parutytės, M. Čereškienės ir F. Čereškos byla išskirstoma į A. Parutytės ir M. Čereškienės bendrą bylą, F. Čereškos individualią bylą, B. Pajėdaitės individualią bylą. P. Klimo byla sujungiama su P. Lastienės ir T. Petkevičiaus byla. J. Česnavičiaus byla ir J. Jablonskienės bylos susegtos individualiai.

P. Klimo byloje NKGB apkaltintos, kalėjime pražudytos Jadvyga Jablonskienė (kairėje) ir Bronė Pajėdaitė

1 lentelė. Pagal arešto laiką įvykių grandinė išsidėsto taip:

	Vardas, pavardė	Metai	Gyvenamoji vieta	Darbo vieta	Išsilavinimas	Suėmimo data pagal orderius, abu Čereškas NKGB apklausia jau 1945 09 15	Bausmė/m.
1:	Adolfina Parutytė ⁸⁶	28	Estų g. 15-2, Šančiai	Obelynė, lapių ferma	2/3/4 klasės. Bylos įrašai skiriasi	1945 09 07	Išvežta į Komiją, byloje nėra kalinės nuotraukos, pirštų antspaudų, pagal kalinės kortelę Nr. 41097, kuri saugoma kartu su M. Čereškienės kalinės kortele Nr. 53964 LYA kartotekoje 109, iš lagerio 1946.08.20 paleido Sevpečlagas
2:	Petronėlė Lastienė ⁸⁷ (Sirutytė)	42	Donelaičio 14 bt. 3 14 a, kitur byloje – bt. 4	VDU dėstytoja	Docentė, istorikė	1945 09 15 (?)	8 m., turtas konfiskuotas

3	Bronė Pajėdaitė ⁸⁸	35	Donelaičio 14-1	III Kauno poliklinika, Nemuno g. 26 b	Zoologė VDU ir odontologija	1945 09 15	Nužudyta kalėjime per 12 dienų – 1945.09.27
4	Marija Čereškienė ⁸⁹	40	Obelynė	Obelynė, lapių ferma	Darbininkė	1945 09 15	Byloje trūksta dokumentų, nėra nuotraukos, tačiau yra piršto antspaudas. Pagal kalinės kortelę Nr. 53964, saugomą LYA kartotekoje Nr 109, iš lagerio 1946.08.20 paleido Sevpečlagas
5	Feliksas Čereška ⁹⁰	41	Obelynė	Obelynė, lapių ferma	Zoologas	1945 09 15	10 m., turtas konfiskuotas
6	Petras Klimas ⁹¹	54	Obelynė	Obelynė	Diplomatas	1945 09 15	10 m., turto neturėjo
7	Tadas Petkevičius ⁹²		Perkūno alėja 2	VDU profesorius, buvęs Lietuvos Respublikos atstovas tarptautiniame Hagos tribunole	Teisininkas	1945 10 12 Kituose dokumentuose 1945 10 02	8 m., turtas konfiskuotas
8	Jonas Česnavičius ⁹³		Seinų 11	Spaustuvė „Varpas“ iki 1945 m., arešto metu – bedarbis	Spaustuvės darbuotojas	1946 10 16	10 m., turtas konfiskuotas
9	Jadvyga Jablonskienė ⁹⁴	31	Trakų 10	Iki 1945.09 dirbo spausdintoja-mašininke Kauno universiteto istorijos-filologijos fakulteto kanceliarijoje ⁹⁵ , po to – artelėje „Mezgėjai“	4 m. VDU	1946 02 27	10 m., bet nukankinta kalėjime, turtas konfiskuotas, į velionės butą „kartu su jame esančiais baldais“ įsikraustė jos arešto orderį pasirašęs ir tardęs pplk. Todesas

A. Parutytės ir M. Čereškienės likimai nusipelno atidesnio dėmesio, nes visų išvardytų asmenų tyrime gausu saugumiečių manipuliacijų. Bylos dokumentuose rašoma, kad 1946 m. birželio 26 d. vyr. tardytojas ir vyr. leitenantas Jastrebovas Sevpečlago

pareikalavimu siunčia papildomus dokumentus į Abežę, Komių ASRS, nes ten atliekamas „papildomas“ tyrimas, siekiant nustatyti abiejų kalinių „kenkėjišką“ veiklą Antrojo pasaulinio karo metais ir priklausymą Lietuvos Laisvės Armijai⁹⁶. Tačiau

įdėmiau išstudijavus dokumentus aiškėja, kad iki lagerio nei Parutytė, nei Čereškienė nenuvažiavusios, jų kalinių kortelės neužpildytos, o pirštų antspaudai nepaimti (arba sunaikinti). Bylose nėra jų nuotraukų.

Byloje saugomas ir (nebūtinai autentiškas) raštelis, esą A. Parutytė, gyvenanti Klaipėdoje, Gėlių gatvėje Nr. 18, 1947 m. lapkričio 13 d. atgavusi kratos metu 1945 m. rugsėjo 25 d. iš jos nusavintus 545 rublius ir MGB organams pretenzijų neturinti⁹⁷. Visi A. Parutytės galimi identifikavimo įrodymai iš bylos pašalinti, tačiau LR Generalinio prokuroro 1992 m. išrašytas reabilitavimo dokumentas Klaipėdoje gyvenančiai Adolfinei Palubinskienei, kuri „tremtyje nebuvo“, rodo, kad ji nežuvo.

Gan miglotas ir M. Čereškienės likimas. P. Klimo 1946 m. lapkričio ir 1947 m. sausio mėn. iš Čeliabinsko rašytuose laiškuose ji minima dukart, nurodyta ir tai, kad ji parašiusi laišką ir atsiuntusi 50 rublių⁹⁸, tačiau jos buvimo lageryje faktas neminimas, greičiau priešingai – tikimasi, kad ji Obelynėje surasianti P. Klimo kailinius.

Laimingos pabaigos versiją labai apsunkina kitų dviejų bylos dalyvių – Jadvygos Jablonskienės ir Bronės Pajėdaitės lemtys. Abi moterys kalėjime mirė. B. Pajėdaitės bylos falsifikavimas pasižymi ypatingu cinizmu.

Tradiiciškai teigiama, kad Pasaulio teisuolė, aktyviai kartu su P. Lastiene ir Veronika Žvironaite prisidėjusi prie Tamaros Lazarsonaitės⁹⁹ ir Onos Kelsonaitės išgelbėjimo iš Kauno geto (abi mergaitės gyveno B. Pajėdaitės bute), NKVD kalėjime „nusižudė pati“.

Tačiau byloje yra įsegtas ir penkių gydytojų pasirašytas mirties aktas, kuriame nurodoma, kad B. Pajėdaitės palaikai vos po 11-os dienų nuo arešto buvo aptikti kabinete Nr. 39, antrajame pastato aukšte, dviejų spalvų kraujo baloje. B. Pajėdaitė persipjovusi gerklę ir mirusi nuo nukraujavimo, žaizdos kraštai lygūs, liežuvis – už dantų, akys atmerktos. Nors lavonas apra-

šytas gana smulkiai, „savižudybės“ įrankis – nenurodytas¹⁰⁰.

Paaiškinimų, kaip kalinė dienos metu atsirado kabinete, ką ten veikė (akte nurodyta galimas mirties laikas – apie 15 val.) ir kaip sugebėjo nusižudyti taip, kad nuo kairiojo iki dešiniojo kaklo raumens – *Musculus sternocleidomastoideus* – žiojinčios žaizdos kraštai būtų „lygūs“, byloje taip pat nėra.

Tačiau minėtas aktas – toli gražu ne pats mįslingiausias bylos dokumentas. Be papildomų administracinių ženklų byloje įkljuotas vokas, kuriame įdėti septyni plakatai su Hitlerio portretu.

Viename iš plakatų Hitlerio portrete išdegtos akys. Užrašas ranka ant baltosios vieno iš sulankstytų plakatų pusės: „8 portretai Hitlerio rasta pas mane kratos metu 1945.11.14“ yra lietuvių kalba, nors visi procesiniai visų suimtųjų bylų dokumentai, kvotos ir pan. yra užpildyti rusų kalba. Ranka užrašytos datos mėnuo pataisytas.

Mažai tikėtina, kad Pasaulio teisuolė būtų laikiusi namuose didelio formato Hitlerio portretus jau praslinkus metams po Raudonosios Armijos sugrįžimo į Kauną. Voke yra tik septyni Hitlerio plakatai, nors nurodoma vienu daugiau. Vieno plakato antroje pusėje – ranka užrašyta: „Pajėdaitė k sled[stvennomu] delu N 1113.“ Tai A. Parutytės ir M. Čereškienės bylos numeris.

Pažymėtina, kad daugelis minėtų bylų dokumentų užrašyti ant švariosios 1941 m. lapkričio mėnesio vokiečių saugumo anketų formuliarių pusės lietuvių kalba. Plakatas „Hitleris išvaduotojas“ – tipiškas vokiečių propagandinis vaizdinys, tiražuotas įvairiu formatu bei įvairiomis kalbomis ir spausdintas Vokietijoje.¹⁰¹

Pasak dailės istorikės dr. Laimos Laučkaitės-Surgailienės, 2014 m. kartu su dr. Giedre Jankevičiūte surengusios pasaulinių karų Lietuvoje plakatų parodą, minėtas plakatas buvo sukurtas Vokietijoje pagal A. Hitlerio

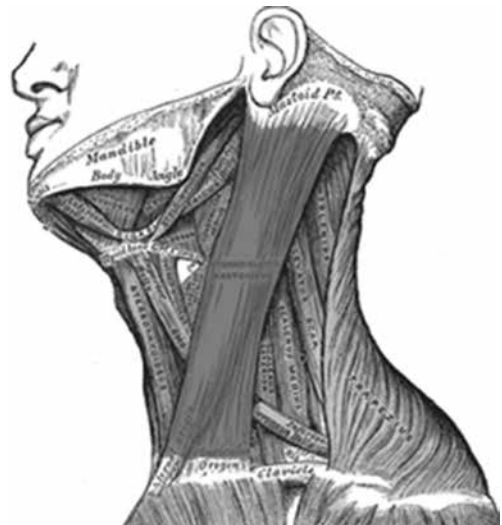
mėgstamo fotografo Heinricho Hoffmanno fotografiją. Pagal H. Hoffmanno nuotrauką tapytojas Heinrichas Knirras nutapė fiurerio portretą. Įvairaus dydžio H. Knirro paveikslo reprodukcijos buvo platinamos visame Vokietijos reiche įvairiomis kalbomis. Lietuviška plakato versija, pasak dr. L. Surgailienės, yra pagaminta 1942–1943 m. Apačioje dešiniajame plakato kampe nurodytas ir vokiečių spaustuvininkas Carlus Werneris: „Reproduktion und Offsetdruck Carl Werner, Reichenbach.“¹⁰²

Be jau minėtų bylos dokumentų perdėliojimų ir persegimų, 1954 m. darytas įrašas rodo, kad byla domėjosi ir LSSR KGB pirmininkas Kazimieras Liaudis.¹⁰³

J. Jablonskienės byla taip pat sukurpta, naudojantis įvairiomis saugumiečių provokacijomis. Kalėjimo kameroje kartu su J. Jablonskiene kalėjusi Anelė Antaninaitytė (areštuota

kaip „valdžios priešės“ giminaitė) buvo panaudota provokacijai. Ji pateikusi parodymus, esą J. Jablonskienė jai pasakojusi apie antrąją, Marijampolėje saugomą spausdinimo mašinėlę prancūzišku šriftu ir apie memorandumo, skirto Anglijos ir Amerikos vyriausybėms, daugelio egzempliorių spausdinimą. Akistatos metu J. Jablonskienė protestavusi ir nesutikusi su melagingais parodymais.

Nors ir kitos akistatos (su T. Petkevičiumi) metu buvo patvirtinta, jog J. Jablonskienės vaidmuo – tik techninis (Memorandumo atspausdinimas giminaičio prašymu ankstesnėje tarnybos vietoje, universitete), ji buvo nuteista dešimčiai metų kalėti pagal SSRS Baudžiamojo kodekso 58 str. 1 a punktą – „Tėvynės išdavimas, t. y. SSRS piliečių veiksmai, siekiant pakenkti karinei SSSR galiai, jos valstybinei nepriklausomybei, arba teritorinei neliečiamybei, tokie kaip špionažas, karinės arba valstybinės paslapties išdavimas, perėjimas priešo pusėn, pabėgimas arba perskridimas per sieną“.

Kairėje: B. Pajėdaitės byloje saugomi septyni „Hitlerio Išvaduotojo portretai“.

Dešinėje: raumuo Musculus sternocleidomastoideus.

Pagal mirties aktą, B. Pajėdaitė persipjovusi abu raumenis ir gerklę

Pažymėtina, kad visų bylų dokumentuose yra nemažai administracinių kliaučių, pvz., B. Pajėdaitės arešto orderio data – 1945 m. rugsėjo 16 d., t.y. diena vėliau negu pirmoji kvota. Trijuose bylose saugomų B. Pajėdaitės kvotų protokoluose plakatai neminimi. Bylose išlikusių kvotos protokolų datos: rugsėjo

15 d., 20 d., 21 d. Datuojant minimi ir lapeliai „Laisvės žvalgas“ bei Obelynė, tačiau jokių patriotinio atsišaukimų ar kitokių spaudinių **nė vienoje iš su P. Klimu susijusių devynių asmenų bylose nėra**. Užbaigtose bylose įrašyta: „be daiktinių įrodymų“.

Dešinėje: Felikso Čereškos pasas jo byloje, kairėje: J. Jablonskienės byloje saugoma pažyma, kad į jos butą su baldais įsikraustė pplk. Todesas

Kaip jau minėta, P. Klimo byloje kvotos protokole įrašyta, kad T. Ivanauską jis matęs kelis kartus, tačiau profesorių baudžiančioji NKGB ranka aplenkė.

Mėnesiui po areštų Obelynėje praslinkus (1945 m. spalio 10 d.), Žuvinto draustinio urėdui Teofilui Zubavičiui T. Ivanauskas rašo: „Pasirodo, Jūs girdėjote, kad aš sirgau. Tiesa, nedidelė liga – sulaužiau vieną kaulą kojoje ir turėjau tris savaites pagulėti, bet dabar jau viskas tvarkoje. Vėliau turėjau didesnius nesmagumus: apsilankė nekviesiti svečiai ir t.t. tas mane ir mano žmoną gerokai pribloškė. [...] Dabar apie mano reikalus. Pagaliau patvirtintas senai lauktas Mokslų Akademijoje Biologijos Institutas ir aš paskirtas jo direktoriumi. Jis susidės iš dviejų poskirių iš zoologijos ir botanikos“. [...] Atvažiuok į Vilnių arba į Obelynę. Aš paprastai esu Vilniuje antradienį trečiadienį

(kartais ir ketvirtadienį) kitas dienas Kaune arba Obelynėje.“¹⁰⁴

Spėlioti, kuris kojos kaulas sugyja per tris savaites ar kuriame mieste sirgo T. Ivanauskas, nėra prasminga. Tačiau iš dokumentų matyti, kad vienu ypu netekęs keturių lapių fermos priežiūros darbininkų, jau 1945 m. gruodžio mėnesį naujasis Biologijos instituto direktorius lapyną ėmė plėsti.

Jis ir doc. Mečislovas Valius bei LSSR Mokslų akademijos įgaliotasis laborantas St. Gylis, remdamiesi Liaudies Komisarų raštu Nr. 5084, iš Kauno t.[arybinio].ū.[kio] tresto vyr[iausiojo] v[iršinį]-ko Šlapaičio Juozo ir Norviliškių ž[emės] ūkio lapių firmos vedėjo Jarmalavičiaus Jono perėmė Mokslų akademijos naudai 5 juodsidabres lapas ir 10 audinių su sąlyga, kad po dviejų metų Mokslų akademija grąžins tokius pat žvėrelius, ne mažesnės vertės.¹⁰⁵

Prasidėjo nauja lapyno era. Procesą teisiškai užbaigė 1947 m. kovo 15 d. Lietuvos TSR Ministrų Tarybos Pirmininko Mečislovo Gedvilo raštas Nr. 122, kuriame buvo nutarta „1. Leisti Lietuvos SSR Mokslų akademijai įsteigti Mokslo tyrinėjimo fermą minkštavilniams žvėreliams auginti, 2. Įpareigoti Kauno apskrities Vykdomąjį komitetą perduoti Lietuvos SSR Mokslų Akademijai, mokslo tyrinėjimo fermai įsteigti, aštuonių ha ūkį (buvusį prof. Ivanausko), esamą Ringaudų kaime, Garliavos valsčiaus, Kauno apskrities.“¹⁰⁶

GRAFIKO VILIAUS JOMANTO BYLA

Kitą tiesioginį T. Ivanausko pavaldinį, Kauno zoologijos muziejaus direktorių ir Vilniaus universiteto laborantą Feliksą Jomantą NKVD suėmė 1948 m. balandžio 12 d. ir nubaudė dešimčia metų tremties už buvimą „aktyvaus kontrrevoliucinės partijos dalyvio šeimos nariu“. Gegužės pabaigoje jis kartu su senute motina išstremtas į Krasnojarsko kraštą.¹⁰⁷ F. Jomantas kartu su T. Ivanausku dirbo nuo 1916 m., nuo jo Peterburgo „Zootom“ gyvūnų preparatų dirbtuvės laikų, pastarasis jį laikė neprilygstamu taksidermininku. Jomantų šeimos turtą, esantį bute sostinės Savičiaus g. 13-2, NKVD konfiskavo.

Formali F. Jomanto baismės priežastis – brolis Vilius Jomantas. 1947 m. balandžio

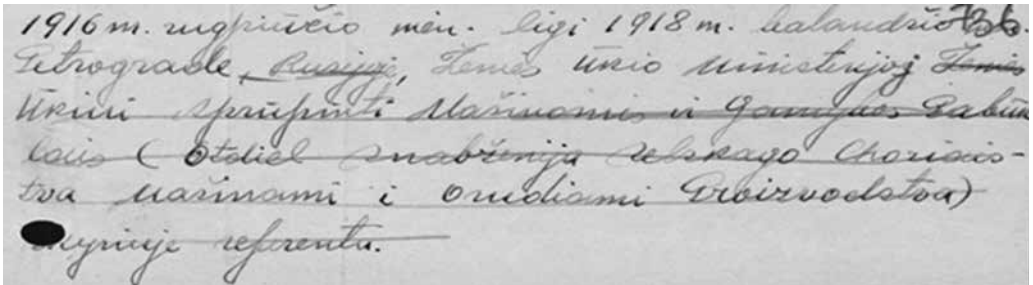
mėn. jis tapo vienu iš dvidešimties kaltinamųjų rezonansinėje „Lietuvos liaudies partijos“ byloje. Lietuvos liaudies partiją NKVD susekė išleidus du laikraščio „Vienybė“ numerius. Nuteistieji gavo po dešimtį arba dvidešimt penkerius metus kalėjimo. V. Jomantą, plačiau žinomą kaip 1924 m. išleisto 500 litų banknoto averso autorių¹⁰⁸ minime todėl, kad jis, kaip ir jo brolis Feliksas, pažinojo T. Ivanauską iš Petrogrado ir darbo LitBelo kultūros skyriuje laikų.

Dailininko V. Jomanto kaltė – pagal užsakymą sukurtas antspaudas „Lietuvos liaudies partija“. Ypatingasis MGB pasitarimas pagal SSRS BK str. 58-a ir 58 11 (tėvynės išdavimas ir antisovietinė agitacija) jam skyrė 10 metų lagerio.¹⁰⁹

T. IVANAUSKO DOKUMENTAI VILNIAUS UNIVERSITETO ARCHYVE

Kaip jau minėta, rekonstruojant T. Ivanausko asmenybę ir veiklą – dėl konjunktūrinių iškraipymų – atsiminimų knygomis remtis galime tik iš dalies. Tačiau ir išlikę (nesunaiinti) T. Ivanausko dokumentai prieštaringi. Asmeninėje Vytauto Didžiojo universiteto dėstytojo byloje (1922–1940 m.) saugoma profesoriaus autobiografija ir keli dokumentai, 1937 m. pateikti pensijai gauti.

Vieno byloje išlikusio T. Ivanausko ranka rašyto dokumento dalys nukirptos:

P. Klimo ir kitų Obelynėje areštuotų asmenų tardymo protokolai buvo rašomi ranka. Kaip rašomasis popierius naudota gestapo anketų lietuvių kalba švarioji pusė

Išlikę dokumentai rodo, kad nustatyti T. Ivanausko veiklą ir buvimo vietą iki jo atvykimo į Kauną – nemažas iššūkis. Paminėtinas faktas, kad į T. Ivanausko pensijos amžių tarpukario Lietuvoje buvo įskaityta ir jo tarnyba carinėje administracijoje.

Dokumentuose (žr. 2-ąją lentelę) esama netikslumų: Miesto taryba (4-asis dokumentas) tuomet vadinosi Valstybės taryba, signataras

Šernas buvo Jokūbas, signataras Jurgis Šaulys nebuvo „Prezidentas“ (aukščiausios tuometinės valdžios autoritetas buvo Antanas Smetona). Neaišku, kurios apskrities „komisoriumi“ dirbo T. Ivanauskas (5-asis dokumentas) ir ką jis galėjo daryti Lietuvos gimnazijoje bolševikų revoliucijai įsisiūbavus, tuo labiau kad apie jo kokį nors pedagoginį darbą Petrograde nemini nė vienas šaltinis (3-asis dokumentas).

2 lentelė. T. Ivanausko dokumentai: 1916 m. rugpjūtis–1921 m. gegužė¹¹⁰

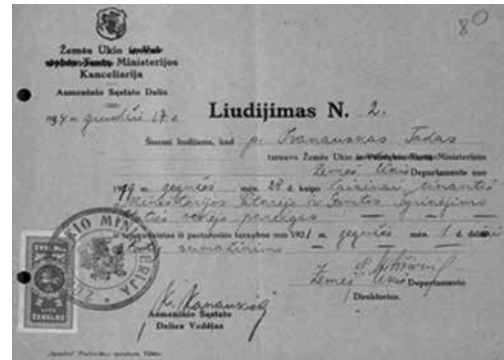
	Data	Pareigybė	Vieta	Dokumento rūšis
1.	1916 08 1917 04	[Dirbo] Žemės ūkio ministerijos referentu	Petrogradas	Pažyma
2.	1917 03 29	[Siunčiamas į komandiruotę] Kaip Žemės ūkio departamento remonto organizacijos specialistas išsiaiškinti gyventojų žemės ūkio mašinų poreikius į Šelechso dvarą Archangelsko gubernijoje. Vykkti turėjo per Vologdą. Dokumente paskusta ir keista siuntimo vieta.	Petrogradas	„Už direktorių“ ir „Už reikalų tvarkytoją“ du parašai
3.	1918 03 01	[Dirba mokytoju] Lietuvos gimnazijoje	Petrogradas	Lietuvos Reikalų Komisariato Kultūros ir švietimo skyrius. Pasirašo: Komisarar V. Mickevičius Kapsukas ir skyriaus vedėjas A. Purėnas
4.	1918 08 05	[Siunčiamas] Į Wasiliškes (Lydos apskritis, dabartinė Baltarusija, kaimas, kuriame yra Lebidkos dvaras) Vilniaus universitetui rinkti floros ir faunos	Vilnius	Lietuvos [miesto] Taryba Prezidentas D. J. Šaulys ir sekretorius I. Šernas
5.	1918 11 22– 1919 01 25	[Tarnavo] Vidaus reikalų ministerijos žinioje apskrities komisoriumi	Nepažymėta	VRM administracijos departamento direktoriaus A. Survilos raštas
6.	1919 05 28– 1921 05 1	[Dirbo] l.e. Ministerijos patarėju ir Gamtos tyrinėjimo stoties vedėju	Kaunas	1934.12.17 d. Liudijimas, pasirašytas Žemės ūkio departamento direktoriaus.

Kad būtų paprasčiau suvokti 3-ąją dokumentą išdavusios institucijos funkcijas, pasitelkiame citatą iš LKP CK sekretoriaus

Antano Sniečkaus knygos „Vincas Kapsukas“: „Tarybinės nacionalinės politikos praktiniam vykdymui buvo sudarytas Tautybių

Reikalų Liaudies Komisariatas, o 1917 metų gruodžio 8 dieną buvo sudarytas Lietuvos reikalų komisariatas, kurio priešakyje partija pastatė Vincą Kapsuką, o jo pavaduotoju Z. Angarietį. Lietuvos reikalų komisariatas, vadovaujamas RKP(b) Lietuvių sekcijų Centro Biuro, atliko didelį propagandinį

ir organizacinį darbą evakuotųjų Lietuvos gyventojų tarpe, ugdydamas juose lietuvių, rusų ir kitų tarybinių tautų draugystę, auklėdamas juos proletarinio internacionalizmo dvasia, įtraukdamas juos į visų Rusijos tautybių darbo žmonių kovą už Tarybų valdžios sutvirtinimą.¹¹¹

„Lietuvos Aidas“ tą veiklą vertina ne taip palankiai informuodamas, kad „Vasario 27 d. Voroneže buvo padarytos kratos ir buvusieji Voroneže Lietuvių Vyriausios Tarybos Voroneže nariai suimti ir sukišti į kalėjimą ir išlaikyti ten visa mėnesį be jokio aiškaus kaltinimo“.¹¹²

Laikraštis cituoja ir V. Kapsuko raštą, kurio potvarkiu uždaroma Lietuvos reikalų tarybos Rusijoje veikla: „Tautų reikalų komisaras randa, kad: (1) vadinamoji Vyriausioji Lietuvių reikalų Taryba Rusijoje yra savavalė organizacija, reakcinių tautinių lietuvių grupių sudaryta, (2) veikia kontr-revoliucinės „Lietuvos vyriausybės“ vardu ir susižino su sovietų valdžios priešininkais [...]. Visa tai atmindamas, tautų reikalų

komisariatas nutaria: uždaryti minėtąją Vyriausiąją Lietuvių Tarybą Rusijoje [...] visus gi dokumentus, laiškus ir kita, kas pas ją yra, atiduoti lietuvių reikalų komisariatui. Tautų reikalų liaudies komisaras E. Stalinas, Lietuvių reikalų komisaras Mickevičius-Kapsukas.“

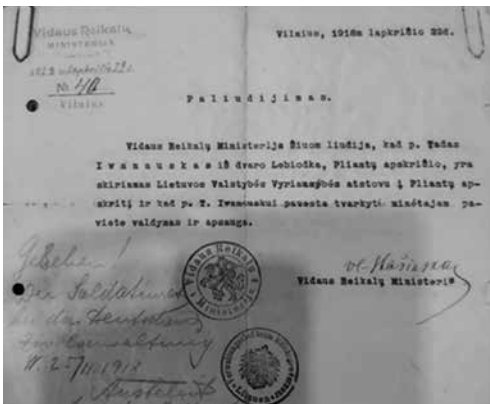
Blankas (6-asis dokumentas) su nebe-galiojančiu ministerijos pavadinimu yra išspausdintas Tilžėje, Pavlovskio spaustuvėje „Spauda“, o ne Lietuvoje. Netinkami pavadinimo žodžiai užbraukti. Jis išrašytas metų pabaigoje, gruodžio 17 d., bet pažymėtas Nr. 2. Galima daryti prielaidą, kad tokie liudijimai nebuvo populiarius dokumentas, todėl 1934 m. (ministerijos pavadinimas pasikeitė 1924 m.) dar buvo naudojami seno pavyzdžio blankai.

Vis dėlto norint atsakyti į klausimą, kodėl pasinaudota dešimties metų senumo ne Lietuvoje spausdintu blanku, reikia išsamesnio tyrimo. Keliuose dokumentuose, pvz., komandiruotės lapė (2-asis dokumentas) tekstas paskutinėtas. Apibendrinant išvardintus dokumentus kol kas galime teigti,

kad, nesant papildomų faktinių įrodymų, juos tenka vertinti kaip administracines mįsles, nes neįmanoma paaiškinti, kodėl T. Ivanauskas Lietuvos Respublikos pensijai gauti pateikė dokumentą, liudijantį apie jo darbą Rusijos carinėje administracijoje, ir kodėl turėjo klastoti (skusti) dokumentus.

Neaiškus ir Obelynės dokumentų rastas liudijimas Nr. 40 su Vidaus reikalų ministerijos antspaudu, atstojančiu oficialių blanką, atitinkantis dokumento Nr. 5 datą: „Vilnius, 1918 lapkričio 22 d. Vidaus Reikalų Ministerija šiuom liudija, kad p. Tadas Ivanauskas iš dvaro Lebiodka, Pliantų apskrįčio, yra skiriamas Lietuvos Vyriausybės atstovu į Pliantų apskritį ir kad T. Ivanauskui pavesta tvarkyti minėtajam pavieta valdymas ir apsauga.“ Vl. Stašinskas, Vidaus Reikalų Ministeris. 1918 m. gruodžio 25 d. ją kontrasignavo „Verwaltungdhef beim Militargouverneur Litauen“ („Vokiečių karinės Lietuvos valdžios administracija“)¹¹³.

Pagal 1918 m. lapkričio 2 d. priimtus Lietuvos valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinius dėsnius, Lietuvos Valstybės Taryba išties buvo aukščiausioji vykdomoji ir įstatymų leidžiamoji institucija. Vykdomoji valdžia priklausė Lietuvos Valstybės Tarybos Prezidiumui, kurią jis vykdė per Ministrų Kabineta, atsakingą Lietuvos Valstybės

Tarybai. Oficialus leidinys, kuriame buvo skelbiami teisės aktai, iki 1918 m. gruodžio 29 d. buvo Valstybės Tarybos iniciatyva leidžiamas dienraštis „Lietuvos aidas“.

Iš to, kas parašyta dokumente, išplaukia, kad Lietuvos Valstybės Tarybai pavaldus Vidaus reikalų ministras, šias pareigas ėjęs vieną mėnesį (nuo lapkričio iki gruodžio), T. Ivanauską paskyrė į atsakingas ūkines ir administracines pareigas vietovėje, kurios nekontroliavo ir į kurią reikėjo keliauti per vokiečių administruojamą teritorijas be apsaugos, ginklų ar finansų, neaprašydamas pareigybės ir savo sprendimo nepaskelbęs „Lietuvos aide“, o kita ministerija (Švietimo) nepasitikrinsi, ar toks žmogus yra po ranka, jam patikėjo kitą tarnybą. Scenarijus įmanomas, tačiau nelabai įtikinamas, tuo labiau kad T. Ivanausko brolis Wacławas Ščiučine, palei „Plentus“, turėjo šeimos dvarelį.

MUSTEIKOS EPIZODAS

Anot 1937 m. pensijai gauti pateiktų dokumentų, T. Ivanauskas Musteikoje nemokytavo ir su „pirmąja lietuviškąja mokykla Gudų girioje“ neturėjo nieko bendra, nors apie pedagoginę patirtį Džūkijoje T. Ivanauskas rašo savo atsiminimuose: „Pakinkėme arklį, sudėję į vežimuką reikalingiausius namų apyvokos daiktus, ir **1918 m. lapkričio 14 d.** iš Lebiodkos pamažėli patraukėme į Musteiką. [...] 1919 m. pavasarį Musteikoje labai padažnėjo nekviestų svečių.“¹¹⁴ Knygoje minima ir tai, kad iš Musteikos jis išvažiavo **1919 m. balandžio 25 d.**

D. Vailionytės knygoje „Honorata“ cituojamas W. Ivanowskio pirmosios žmonos Sabinos laiškas, iš kurio išplaukia, kad jau **1919 m. vasario 17 d.**, t.y. po dviejų mėnesių T. Ivanauskas buvo Lebiodkoje užsiėmęs „paukščių pakavimu“: „Kad žinotum, kaip atrodo šie pakrauti vežimai su 23 pokais. O

kiek dar žmonių važiuos. Neskaitai mūsų – manęs, Stepono ir Tado, dar prisijungė Narbutova su manta ir Sobusiak, žodžiu, visas pulkas žmonių, kiekvienas kažką vežasi sau maistui – vištas, triušius.¹¹⁵ Kitų dviejų – Sabinos Iwanowskos ir T. Ivanausko tuo periodu Honoratai rašytų laiškų ištraukos knygoje skelbiamos be datų. Patikrinti, ar tokie laiškai iš tikrųjų egzistuoja, kol kas nėra galimybių, nes jų kopijų iš Kauno regiono muziejaus nepavyko gauti.

Mokytojavimo pabaiga T. Ivanausko atsiminimuose aprašoma taip: iš Musteikos jie išvažiavo po kratos mokykloje ir inventoriaus sunaikinimo; krata įvyko 1919 m. balandžio 24 d. Tą pačią dieną kaip įkaitas, ieškant T. Ivanausko, „buvo suimtas **Miškinių sūnus Jonas**“¹¹⁶ kuris iš suėmimo pabėgęs, todėl jis lenkams neprisistatęs. Atsiminimų knygoje nerašoma, tiksliai kurią dieną Ivanauskai išvykę iš Musteikos, tačiau tikėtina, kad netrukus po įvykio.

Tuo tarpu Mykolo Biržiškos knygoje „Vilniaus Gulgota“ tas pat įvykis ir net asmuo aprašytas skirtingai: „1919 m. gegužės 9 d. Musteikos sodž. (Trakų apskr., Marcinkonių apyl.) lenkų raiteliai apiplėšė gyventojus, o **mokytoją Joną Miškinį** išvežė į Marcinkonis ir ten išlaikė šaltojoji iki gegužės 1 d.“¹¹⁷

Kaip jau minėta, Musteikos epizodo tikroviškumą apsunkina ir T. Ivanausko paskyrimas bei nežinomoje Pliantų apskrityje tarnavimas „komisoriumi“, trukęs nuo **1918 m. lapkričio 22 d.**, kuomet jo paties atsiminimų knygoje jis iš Lebiodkos jau buvo išvažiavęs į Musteiką (**1918 lapkričio 14 d.**).

T. Ivanauskas atsiminimus rašęs tuomet, kai nė vieno liudininko – žmonos Honoratos ir abiejų Miškinių jau nebebuvo tarp gyvųjų. 1966 m. jis aplankė Miškinių įpėdinius, nusifotografavo prie namo ir pranešė čia mokytojavęs, sukeldamas ažiotažą.

1972 m. sukurtame dokumentiniame filme „Tadas Ivanauskas“ buvęs mokinys

V. Gaidys Musteikos mokyklą atsimena taip: „Tiesa, mokinių jis turėjo labai nedaug – septyni mokiniai. Kaime jau buvo dvi mokyklos – daraktorės pamokindavo skaityti iš maldaknygės, jokių vadovėlių nebuvo. Tiesa, jis mažai mokytojavo, pats jis diegė mokiniams tokių gamtos meilę.“¹¹⁸ Šių dienų naratyvuose apie Musteikos mokyklą plačiai pasakojama kaip apie pirmąją lietuvišką mokyklą, tiesa, nevardijant kriterijų ir pabrėžiant, kad jokių tos mokyklos rašytinių dokumentų neišliko. Didesnio dėmesio neatkreipta ir į T. Ivanausko sesers Helenos Skinderowos Lebiodkoje tuo metu turėtą mokyklą sodiečių vaikams.

Atsakymų nėra ir Vilniaus universiteto tarnybinėje byloje Nr. 292 (tarnybos lapas pradėta 1941 m. vasarį). Ten įsegoje T. Ivanausko „Autobiografijoje“ rašoma, kad iš Peterburgo į Lietuvą T. Ivanauskas grįžęs 1918 m. balandį. Švietimo ministerija pavedusi Vilniuje įkurti gamtos priemonių dirbtuvę, o kitais 1919 m. – gamtos tyrimo stotį.

Asmeninis prof. T. Ivanausko draugas, dailininkas Antanas Žmuidzinavičius, savo (taip pat labai literatūriškoje) atsiminimų knygoje „Paletė ir gyvenimas“ papasakojęs apie bendrą kelionę su T. Ivanausku į Murmanską ir Archangelską, mini ir Musteikos mokyklą, kurioje mokytojavę Tadas ir Honorata Ivanauskai. Palyginti su kitais pasakotojais, šį epizodą jis paankstina pora metų – mokytojavimo pavojus susiedamas su *caro administracija*, kuri Rusijoje liovėsi egzistuoti 1917 m. kovo mėnesį: „Čia jie abudu ir mokytojavo, rizikuodami pakliūti į kategoriją tų nusikaltėlių, kurie be caro valdžios leidimo drįsta vaikus mokyti, ir tai dar lietuviškai.“¹¹⁹

1919 m. laikraščio „Lietuvos aidas“, kuris tuo metu turėjęs ir „Valstybės žinių“ skelbimų funkciją, turinys dar labiau sutvirtina prielaidą, kad Musteikos mokykla buvo fikcija. Laikraščio Nr. 56 (104) aiškiai fiksuojama

data, kuomet Ivanauskų šeima prisistato Vilniuje tuometiniams valstybės vadovams.

„Rusijos lietuvių delegacijų priėmimas“ rašoma: „Gegužės m. 8 d. L. Tarybos prezidiumas su Vilniuje gyvenančiais Tarybos nariais iškilmingai priėmė dvi Vyriausiosios Lietuvių Tarybos delegacijas: vieną Petrapilio lietuvių su dr. Alekna priešakyje, antra Voronežo lietuvių, kuriai vadovavo L. Noreika, tosios Tarybos sekretorius.“¹²⁰

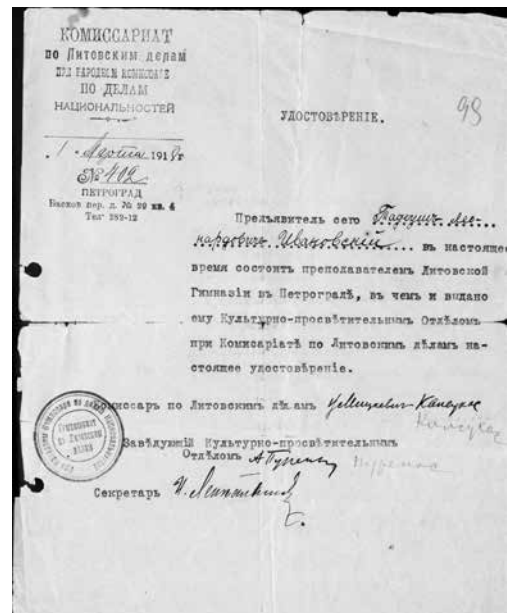
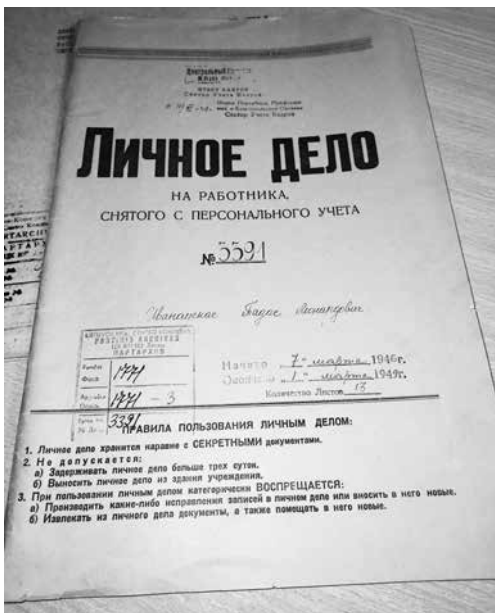
Publikuojama ir T. Ivanausko kalba, kurią jis sako Lietuvos ūkio rūmų (LŪR) vardu, siūlydamas „konkrečius bendro su jumis darbo sumanymus Lietuvos atstatymo reikalui. (...) LŪR kaip vieno tų praktikos sumanymų išraiška, spiečianti aplink save pramonės ir prekybos žmones, išsklaistytus po visa Rusiją pirklius, inžinierius, agronomus, girininkus ir kitų profesijų lietuvius, pasistatė sau tikslą sutverti organizaciją.“¹²¹ Taigi T. Ivanauskas prisistato kaip verslininkas.

Apie pedagogiką tame susitikime kalbėjo Honorata Ivanauskienė: „Vietinės Petrapilio Lietuvių Tarybos vardu turiu garbės pranešti Lietuvos Tarybai, jog tarp svarbiausiųjų užda-

vinių Vietinės Petrapilio Tarybos uždavinių yra mūsų atgyjančios Tėvynės švietimas, jos dvasios kultūra. Manome, kad joks medžiaginis krašto turtas neatstos tų turčių, kurie glūdi mūsų jaunosios kartos gelmėse. Atkasti, atrausti tas dvasios galimybes – tai mokyklos, plačia to žodžio prasme, užduotis.“¹²²

Tačiau po tokių programinių kalbų „Lietuvos aidas“, išsamiai aprašantis visuotines pastangas kurti lietuviškąją mokyklą, programą, vadovėlius ir pan., atpasakojantis Zigmo Žemaičio pastangas Švenčionyse įsteigti lietuvišką mokyklą ir dailininko Antano Žmuidzinavičiaus iliustruotą trečiąją „Elementoriaus“ lietuvių kalba leidimą, apie jokiais Ivanauskų pedagogikos pastangas neužsimena.

T. Ivanauskas minimas tik metų pabaigoje, 1918 m. gruodžio 14 d., kuomet jis įvardintas „Švietimo ministerijos valdytojo“ Jono Yčo įsakyme Nr. 47: „Priskirti prie Ministerijos mokslininką zoologą Tada Ivanauską ir pavesti jam mokslo ir mokymo priemonių Laboratorijos Vedėjo pareigas nuo š[io] mėn. 15 dienos.“¹²³

Tačiau šių pareigų nėra kam perimti. Pasak oficialiosios T. Ivanausko biografijos versijos, tuo metu jis mokytojauja Musteikoje, o neoficialiosios – dirba „Pliantų“ apskrities komisoriumi. Nepavyko rasti jokių dokumentinių įrodymų, kur buvo ir ką T. Ivanauskas iš tikrųjų veikė tuo metu.

Nomenklatūrinė „Buvusio darbuotojo byla Nr. 3391“, kuri saugoma Lietuvos ypatingajame archyve, datuota 1946 m. Joje nėra jokių asmeninių dokumentų, liudijančių T. Ivanausko politinę ar kitokią veiklą nuo 1940 m. iki 1946 m. Svarbu paminėti, kad Biologijos instituto direktoriumi T. Ivanauskas dirbo paskutinį 1945 m. ketvirtį, tačiau ši nomenklatūrinė byla pradėta tik 1946 m. balandį.

Visose bylose T. Ivanauskas rašo turįs vieną sūnų Jerzy iš pirmos santuokos, nors iš tikrųjų jų turi du. Skirtingo laiko bylose T. Ivanauskas skirtingai nurodo ir savo socialinį statusą: VDU jis sakosi gimęs Lebidkos dvare ir turįs 150 ha nuosavybės, VU – gimęs Lebidkos dvare ir turįs 8 ha nuosavybės, o nomenklatūrinėje byloje jis – jau ūkininkų šeimos vaikas. T. Ivanausko sūnus Jerzy atsiminimuose rašo, jog tik po ilgų teismo procesų jis 1939 m. tapo Lebidkos dvaro savininku.¹²⁴ Taigi iš išlikusių asmeninių T. Ivanausko dokumentų matyti, kad biografija buvo perrašoma kelis kartus.

TADAS IVANAUSKAS 4-AJAME XX A. DEŠIMTMETYJE

Publikacijos spaudoje – tai dar vienas netiesioginis informacijos šaltinis, stengiantis atkurti asmenybės raidą. Įdėmiau analizuojame 4-ojo dešimtmečio pabaigos ir 5-ojo dešimtmečio pradžios publikacijas, nes jose atsispindi T. Ivanausko komunikuojamų žinučių kaita – iš „simpatiko“ į propagandininko. Glaustumo dėlei aptariame tik ryškiausias pavyzdžius.

Iš kelių 4-ojo dešimtmečio publikacijų spaudoje matyti, kad T. Ivanauskas viešai reiškia savo ateistines nuostatas ir simpatijas SSRS. Kartais jos skamba paradoksaliai: „kairiųjų jėgų“ žurnale „Kultūra“, 1939 m. Nr. 6–7 (birželio–liepos mėn.) jis spausdina 11 puslapių straipsnį „Evoliucijos mokslas“, skirtą 80–osioms Ch. Darvino knygos „Rūšių atsiradimas natūralinės aplinkos keliu“ ir 130-osios Lamarco knygos „Zoologijos filosofija“ metinėms.¹²⁵

Dievo stebuklo dėka. Ypač katalikų rašytojai (pav., Jeruzas E. Vasašmann) dažnai yra nusistatę prieš Evoliucijos mokslą, bet kadangi jie gali rašyti tai, ką leidžia jiems konfesija, tai jų sprendimai nėra nesaliskai ir todėl neautoritetingi. Gamtos mokslai yra pagrįsti vien žmogaus jūtimais ir logikos išvadosis iš jų: jie visiškai atmeta stebuklo elementus. E. Wassmann teikia kompromisingą išei, prielaidamas ir stebuklą ir natūralinę evoliucijos eiga. Anot jo, Dievas sukūręs daugybę „pirminių rūšių“, pav., „pirminį arkli“, „firming akrūdę“ ir t. t., o šios pirminės rūšys kitėjusios toliau natūralinės evoliucijos keliu. Ši įėjusiška logika nerado daug pastebėj. Ramtesnės kritikos evoliucijos mokslą, o tokių beveik neturima. Bet toks galvojimo būdas gamtos moksluose nepriimtinas, nes tomet ženkli atmeti visas teorijas (pav., faikos ir chemijos-teorijas, besiremančias elektronais, atomais, eteriu, lyginamosios kalbotyros teoriją ir t. t.).

* Šis straipsnis buvo perraštas „Liet. Enciklopedijai“, kurios redaktorius sutrumpino jį per pusę. Kadangi šis trumpinimas sumalio jo vertę, „Kultūra“ spausdina jį šia (šalia), kaip jis buvo auštinamas pradžioje parašytas.

Skundžiamasi, jog „šis straipsnis buvo paruoštas „Liet. Enciklopedijai“, kurio redakcija sutrumpino jį per pusę. Kadangi šis sutrumpinimas sumažino jo vertę, „Kultūra“ spausdina jį čia ištisai, kaip jis buvo autoriaus pradžioje parašytas.“

Taip sudaroma iliuzija, jog T. Ivanausko tekstas buvo cenzūros sugadintas. Palyginus su straipsnio tekstu, išspausdintu „Lietuviškoje Enciklopedijoje“, paaiškėja, jog straipsniui „Evoliucijos mokslas“ buvo paskirta aštuoni enciklopedijos lapai. Enciklopedijos

redakcinė vyriausioji komisija – T. Ivanausko kolegos: prof. V. Biržiška, prof. M. Biržiška, prof. P. Dovydaitis, prof. V. Krėvė-Mickevičius, dir. M. Krikščiūnas, prof. V. Lašas, ir prof. P. Malakauskis. Dauguma jų – bičiuliai iš Peterburgo laikų ir Vinco Kudirkos liaudies universiteto bendradarbiai, su kuriais 1924–1926 m. T. Ivanauskas skaitė paskaitas Šančių darbininkams.¹²⁶ Dar daugiau – T. Ivanauskas buvo bendrovės „Lietuviškoji enciklopedija“ akcininkas.

Kiti to „Kultūros“ žurnalo numerio bendradarbiai: Petras Cvirka, Salomėja Nėris, Teofilis Tilvytis, Vytautas Montvila, Kostas Korsakas ir prof. Konstantinas Regelis. Žurnalo numeryje publikuojama S. Jesenino ir M. Lermontovo poezija bei skelbiama „Kultūros“ žurnalo išleistos knygos „Maksimo Gorkio šedevrai“ reklama. Du pramoginius straipsnius apie medžioklę Brazilijoje T. Ivanauskas paskelbė ir Justo Paleckio įkurtos bendrovės¹²⁷ leistame bulvarinio „kairiųjų pažiūrų“ laikraštyje „Naujas žodis“.¹²⁸

1940 m. rugpjūčio 23 d., T. Ivanausko straipsnis dienraštyje „Darbo Lietuva“ (buvęs „Lietuvos aidas“), kuriam po SSRS invazijos ėmė vadovauti Jonas Šimkus, giria gamtos apsaugą Sovietų Sąjungoje ir peikia ją tarpukario Lietuvoje, paminėtas ir Žuvinto rezervatas, kurį prieš trejus metus buvo įkūręs pats T. Ivanauskas. Vėl sudaroma iliuzija, kad ankstesnėje Lietuvoje buvę labai blogai, net (netiesiogiai ir anonimiškai) peikiant save.

Svarbi šio straipsnio pasirodymo data, nes rytiniame „Darbo Lietuva“ numeryje (Nr. 68) publikuojama socialinio virsmo Lietuvoje pabaigos kronika: skelbiama apie pasibaigusius papildomus rinkimus į Liaudies Seimą, kuriuose „išrinktas“ anksčiau laikinai prezidento pareigas ėjęs Justas Paleckis¹²⁹ ir apie rugpjūčio 24 d. Seimo posėdį, kuriame bus tvirtinama naujoji šalies, LTSR, konstitucija.¹³⁰ Vakarinis „Darbo Lietuvos“ numeris (69), kuriame publikuojamas T. Iva-

nausko straipsnis, yra labiau „pramoginio“ turinio – su iš „Izvestijų“ perspausdinta medžiaga „Stalininė aviacija“ (SSRS aviacijos dienos proga) ir reportažu iš Panevėžio apie cukraus fabriko statybose triūsančius darbininkus: „Nuostabūs darbininkų rekordai, stachanoviečių judėjimas!“¹³¹

1940 m. gruodžio 24 d. „Valstiečių laikraštys“ pasirodęs T. Ivanausko straipsnis „Apie gyvybės atsiradimą“ yra akivaizdi ideologinė dovanėlė Kalėdų proga. Laikraščio redaktorė – LKP (b) CK sekretoriaus Antano Sniečkaus pagalbininkė kultūrai Michalina Meškauskienė, leidėjas – Lietuvos komunistų partijos (bolševikų) Centro Komitetas. Kituose straipsniuose pasakojama, kaip džiaugsmingai Raudonosiose gurguolėse grūdus (priversti atiduoti) veža valstiečiai ir svarstoma, iš kur atsirado Kalėdos¹³².

T. Ivanausko tekstų turinys evoliucijos tema pernelyg nesiskiria nuo ankstesnių jo rašinių kairiosios ir antireliginės pakraipos leidiniuose, pvz., kad ir 1931 m. dešimčia numerių išėjusiame žurnale „Vaga“, kurį leido laisvamanis prof. Vladas Dubas¹³³. Juose įrodinėjamos bendrosios daugiau nei šimto metų senumo (ir rašymo metu jau įrodytos) Ch. Darwino tiesos, taigi mokslinių atradimų jose nėra. Tačiau evoliucijos mokslo propagavimas to meto kairiojoje spaudoje yra nukreiptas prieš to meto svarų institucinį katalikų bažnyčios statusą, o „mokslo tema“ padeda išvengti cenzūros.

Dvi religijas išbandęs (su pirmąja žmona tuokėsi katalikų bažnyčioje, o su antrąja –

protestantų, nes katalikai nepripažino skyrybų¹³⁴) T. Ivanauskas skelbėsi laisvamaniu. Straipsniai evoliucijos tema nors ir skirti supažindinti visuomenę su Ch. Darwino darbais, yra kompiliuoti iš kelių šaltinių ir pasižymi sunkiai skaitomu bei gana monotonišku stiliumi. Tuo tarpu straipsnis „Darbo Lietuvoje“, giriantis SSRS tvarką ir peikiantis ligtolinės valstybės darbą gamtos apsaugos sektoriuje, yra šabloniškas propagandinis kūrinys, pasitelkiantis tokią pačią sovietinio optimizmo retoriką kaip ir kiti Lietuvos okupacijos ir aneksijos laikotarpio SSRS santvarką idealizuojantys straipsniai.

Tuo metu, kai straipsnis apie puikią gamtos apsaugą SSRS pasirodė „Darbo Lietuvoje“, Obelynėje gyveno mūšio lauke sužeistas pirmasis T. Ivanausko sūnus, Lenkijos Armijos Krechowieckių Pirmojo ulonų pulko jaunesnysis karininkas Jerzy Iwanowski. Daugiau kaip metai buvo praėję nuo bendro fašistinės Vokietijos ir stalininės SSRS užpuolimo ir Lenkijos pasidalijimo. Kaip tik todėl J. Iwanowski ir svečiavosi pas tėvą.

Gavęs vizą Kaune, jaunesnysis Jerzy Iwanowski išvyko į Paryžių, o vėliau – į Škotiją, kur karo metu tarnavo Lenkijos egzilinės kariuomenės generolo Stanislawo Maczkos¹³⁵ šaulių kavalerijos dešimtajame pulke.¹³⁶

TADO IVANAUSKO PASKYRIMAS BIOLOGIJOS MOKSLŲ DAKTARU

Tirtoje atsiminimų medžiagoje gamtininkas Tadas Ivanauskas apibūdinamas kaip dinamiškas žmogus, aktyvus organizatorius, aistringas medžiotojas, patyręs taksidermistas, nenuilstantis gyvūnų iškamšų kolekcionierius, gamtos populiariojas ir keliautojas. Akademinė-analitinė veikla joje mažiau akivaizdi. Nagrinėtų autorinių T. Ivanausko kūrinių stilius (išskyrus tekstus evoliucijos tema) taip pat pasižymi sklandesniu ir sko-

ningesniu pasakojimu nei mokslinio-analitinio tiriamojo darbo leksika ir struktūra.

Po okupacijos keičiant universiteto statutą, mainant Alma Mater pavadinimą ir perkeliant universitetą į Vilnių, o svarbiausia, jo administracinį pavaldumą ir atskaitomybę perdavus iš universiteto Senato kompetencijos Švietimo liaudies komisariui, akademiname Lietuvos gyvenime vyko ne menkesni sukrėtimai nei visuomenės pertvarka už universiteto ribų.

Dar neprasidėjus mokslo metams Švietimo liaudies komisariatas imasi sovietinei sistemai būdingo kadru valymo. Iš pradžių tik keičiami dekanai ir kiti vadovaujantieji asmenys, kol kas dar iš darbo nešalinant, tačiau netrukus prasideda profesorių atleidimai.¹³⁷ Pavyzdžiui, darbo netenka ir gyventi į savo sodybą pasitraukia nuo 1929 m. VDU tiriamajam zoologijos mokslo darbui vadovavęs Lyginamosios zoologijos kabineto vedėjas, dar 1921 m. prestižiniame Čikagos universitete daktaro laipsnį apsigynęs zoologas Pranciškus Baltrus Šivickis.

„Atleistas iš darbo, mokslinių tyrimų nemeta, pats vienas dirba hidrobiologinius darbus. Yra išlikęs jo prašymas naujai paskirtam Lyginamosios zoologijos kabineto vedėjui, kad leistų naudotis mikroskopu ir dar keletu daiktų iš kabineto, kurį taip kruopščiai, atsakingai ir naujoviškai pats kūrė“.¹³⁸

Nuo 1940 liepos 29 d., pakeitus universiteto statuto punktus¹³⁹, 44-asis jo paragrafas skelbė, jog „Universiteto profesoriumi gali būti asmuo, kuris turi daktaro laipsnį ir yra pasireiškęs mokslo darbais.“¹⁴⁰ T. Ivanauskas biologijos mokslų daktaro disertacijos nebuvo apgynęs. Mokslų daktaro vardą pelniusios disertacijos nei diplominių darbų dokumentų ar jų pavadinimų nepavyko rasti nė vienoje tirtoje T. Ivanausko asmens byloje.

1922 m. Padujos universiteto 700 metų jubiliejaus išskilmėse T. Ivanausko gautas garbės daktaro laipsnis yra prestižo ženklas,

o ne akademių nuopelnų įvertinimas¹⁴¹. Specialiai tą temą aptariančioje 1925 m. knygoje „Acta Universitatis Patavinae septima saecularia celebrantis, MCCXXII–MCMXXII“ aiškinama, kad Padujos universiteto rektorius universiteto jubiliejaus proga suteikė „laurea honoris causa“ visiems pasiuntinybių vadovams, tarp jų – ir Taduvi Ivanauskui:

„SEPTIMA SAECULARIA MALTA V ALETTA *Universitti di Malta: Ussani prof. Vincenzo (Padova)*. UNIONE DELLAPRICA MERIDIONALE UNION OF SOUTH AFRICA BLOEMFONTEIN *Grey University College: Conlin prof. William (latino)*. British School (Atene): *Hogarth dr. D. G.* British School (Roma): *Hogarth dr. D. G.* IUGOSLAVIA, KRALIEVSTVO SRBA HRVATA I SLOVENACA GOVERNO IUGOSLAVO: VULIC PROF. NICOLÒ BELGRADO, BEOGRAD *Universitti: Vulic prof. Nicolò (storia antica)*. RIGA LETTONIA, LATWIJA GOVERNO LETTONE: WALTERS DR. MICHAEL *Universitti di Lettonia: Walters dr. Michael*. LITUANIA GOVERNO LITUANO: SAULYS DR. GIORGIO KAUNAS, KOWNO *Universitti Lituana, Lietuvos Universitetas: Ivananskas prof. Tadas*¹⁴².

Iš rastų dokumentų išplaukia, kad mokslų daktaro laipsnį T. Ivanauskui pelnė SSRS okupacija ir universiteto autonomijos panaikinimas. Sankt Peterburge 1910 m. T. Ivanauskui suteiktas Pirmojo laipsnio diplomai, kuriame įrašytas įvertinimas „patenkinamai“ ir „labai patenkinamai“¹⁴³. Iki 1911 m. reformos jis reiškė, kad studentas yra pabaigęs aštuonių semestrų mokymosi kursą, atitinkantį maždaug dabartinį bakalauro laipsnį¹⁴⁴, ir turi profesinį, o ne akademinį išsilavinimą (1884 m. statuto §81¹⁴⁵).

T. Ivanausko asmens byloje¹⁴⁶, saugomoje anketoje T. Ivanauskas rašo, kad 1908 m. jis taip pat yra gavęs Sorbonos universiteto „Certificat d'études supérieures“. Tuo tarpu

Prancūzijos universitetuose 1896–1966 m. pažymėjimas „Certificat d'études supérieures“ buvo suteikiamas pabaigus vienų arba dviejų metų parengiamuosius kursus studijoms.

Parašius diplominį darbą Sorbonos universitetas teikė „License“, bakalauro laipsnį atitinkantį pažymėjimą, o surinkus tris sertifikatus – „Diplôme d'études supérieures“ – magistro laipsnį atitinkantį diplomą¹⁴⁷. Prancūziškųjų T. Ivanausko studijų dokumento ar nuorašo kol kas nepavyko aptikti, todėl pasiremėme jo paties ranka rašytu „Curriculum vitae“, saugomu Vilniaus universiteto archyve.

Svarstydamas mokslo personalo kategorijas pagal LTSR Liaudies Komisarų tarybos 1940 m. gruodžio 9 d. nutarimą Nr. 328 „Dėl LTSR aukštųjų mokyklų mokslo personalo dabartinių kategorijų sulyginimo su bendromis TSR aukštųjų mokyklų mokslo personalo kategorijomis“, Vilniaus universiteto Senatas konstatavo, jog „vykdant tą patvirtinimą, į Švietimo liaudies komisaro įsakymą U Nr. 15 įsibrovė šių netikslumų: keletas privatdocentų turinčių daktaro laipsnį, ir apgynusių habilitacijos darbą [...] ne tik nebuvo patvirtinti katedros profesoriais, turinčiais daktaro laipsnį [...], bet nepalikti net docentų pareigose, nes iš einančių docento pareigas pažeminti į vyresnius dėstytojus.“¹⁴⁸

Speciali komisija 1940 m. gruodžio 21 d. (bet ne „Mokslo komisija“ kaip teigiama Lietuvos Respublikos aplinkos ministerijos apmokėtame 2007 m. leidinyje¹⁴⁹), susidedanti iš trijų specialistų: fiziko (doc. Brazdžiūnas), matematiko (doc. Katilius) bei zoologo (doc. Jankauskas), universiteto rektorius prašymu peržiūrėjo T. Ivanausko pateiktą publikacijų sąrašą. Jį sudarė metinės paukščių žiedavimo stoties¹⁵⁰ ataskaitos, kartu su tuometiniu studentu ornitologu Antanu Vaitkevičiumi¹⁵¹ parašyta paukščių

žiedavimo ataskaita iki 1932 m.¹⁵², 1931 m. išleistas 164 puslapių apimties „Vadovėlis Lietuvos paukščiams apibūdinti“ bei knygos „Lietuvos paukščiai“¹⁵³ pirmasis tomas.

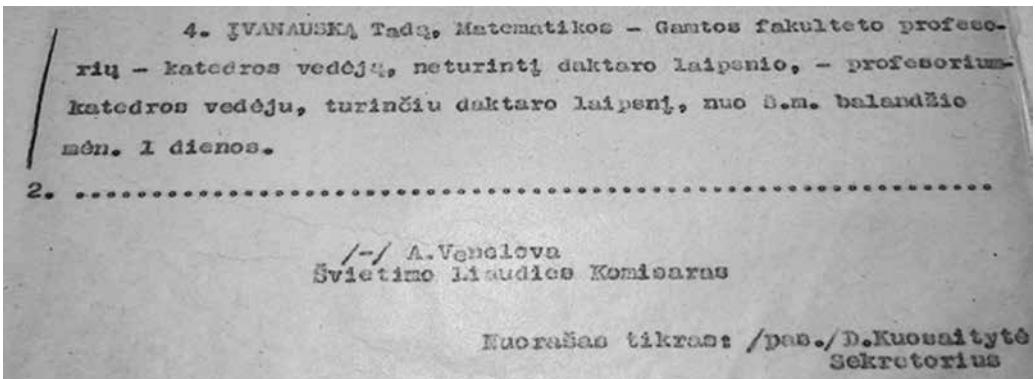
Daktaro mokslinį laipsnį T. Ivanauskui 1941 m. balandžio 18 d. raštu U Nr. 32 „paskyrė“ Liaudies švietimo komisaras Antanas Venclova. Dokumente rašoma: „*Pasirėmęs Vilniaus universiteto rektorius pristatymu, žemiau pasakytus Vilniaus universiteto personalo narius tvirtinu šiose naujose kategorijose: (...) Ivanauską Tadą, Matematikos-Gamtos fakulteto profesorių – katedros vedėją, neturintį daktaro laipsnio, – profesorium-katedros vedėju, turinčiu daktaro laipsnį, nuo šių metų balandžio mėn. 1 dienos.*“¹⁵⁴

Po karo T. Ivanausko mokslų daktaro statusas buvo įtvirtintas. 1944 m. gruodžio 3 d. tuometinis LTSR Švietimo liaudies komisaras Juozas Žiugžda savo įsakymu 151 a § 1 paskyrė T. Ivanauską „nuo šių metų liepos 16 d.“, taigi atbuline tvarka, „Vilniaus universiteto Matematikos Gamtos fakulteto profesorium, stuburinių zoologijos katedros vedėju, turinčiu daktaro laipsnį.“¹⁵⁵ Šio įsakymo pagrindu įvykdyta ir atestacija Maskvoje, o 1945 m. liepos 21 d. T. Ivanauskui suteiktas ir nusipelnusio mokslų darbuotojo vardas.¹⁵⁶ Dar po metų T. Ivanauskas apdovanotas medaliu „Už šaunų darbą Didžiajame Tėvynės kare 1941–1945 m.“

TADO IVANAUSKO PASKYRIMAS AKADEMIKU

Lietuvos TSR Liaudies Komisarų tarybos pirmininkas Mečislovas Gedvilas, į šį postą patekęs iš Vidaus reikalų ministro pareigybės¹⁵⁷, taip komentavo LTSR Mokslų akademijos atsiradimo būtinybę: „Socialistinė kūryba Lietuvos TSR Respublikoje kelte iškelia uždavinį užsibrėžti ir išspręsti visą eilę mokslinių problemų, susijusių su krašto gamtos turtų ištyrimu ir nustatymu būdų jiems panaudoti krašto gamybinėms jėgoms pakelti. [...] Šiam tikslui pasiekti Lietuvos TSR Liaudies komisarų taryba nutaria: [...] pavesti LTSR Mokslų akademijos organizacijos komitetui *per dvi savaites* pateikti LTSR Komisarų Tarybai tvirtinti LTSR Mokslų akademijos statutą bei struktūrą ir kandidatus į LTSR Mokslų akademijos tikruosius narius.“¹⁵⁸

Nutarimą Nr. 155 „Dėl Lietuvos TSR Mokslų akademijos įsteigimo“ jis pasirašė 1941 sausio 16 d. Mokslų akademijai buvo perduotas panaikinto Lituaniistikos instituto turtas. Organizacinio Mokslų akademijos komiteto pirmininku tapo prof. V. Krėvė-Mickevičius, jo nariais – švietimo liaudies komisaras A. Venclova, profesoriai M. Biržiška, A. Rimka, A. Purėnas, V. Kuzma ir S. Kolupaila.

Jie teikė tvirtinti Vilniaus ir Kauno universitetų pasiūlytų kandidatų į Mokslų akademijos tikrųjų narius sąrašą aukščiausios sovietinio okupacinio režimo valdžios atstovams – LKP (b) CK sekretoriui Antanui Sniečkui¹⁵⁹ ir LTSR Aukščiausios Tarybos primininkui M. Gedvilui.¹⁶⁰

„Sąrašas A. Sniečkaus ranka išmargintas klausukais, minusais, prieraišais. Pavyzdžiui, ties K. Jablonskio pavarde – klausukas ir užrašas „jaunas“, ties V. Lašo – „nežymus mokslininkas“, ties J. Matulio – „pažangus, perspektyvus“; minusais pažymėtos L. Karasavino, M. Romerio pavardės, klausukais – V. Mykolaičio, J. Otremskio, A. Rimkos, V. Jurgučio, D. Budrio, K. Buinevičiaus, V. Mošinskio, S. Kairio ir J. Krikščiūno pavardės, o P. Šalčiaus pavardė visai išbraukta ir po ja iš apačios parašyta „apsieiti be pateikimo rinkimams“ ir t. t.“¹⁶¹

Ilgus metus dr. Jurgio Krikščiūno¹⁶² gyvenimą ir nuopelnus tyrinėjęs akademikas Algirdas Juozas Motuzas be politinių argumentų (J. Krikščiūnas – dukart, 1926 m. ir 1939 m. – buvo Lietuvos žemės ūkio ministras) nerado kitokių paaiškinimų, kodėl Halės universitete, Vokietijoje, daktaro laipsnį apsigynęs prof. J. Krikščiūnas, Žemės ūkio rūmus ir sodininkystės tyrimo stočių tinklą įkūręs bei žurnalą „Žemės ūkis“ įsteigęs ir redagavęs profesorius, nebuvo išrinktas akademiku, nors ir akademiniai, ir praktiniai jo nuopelnai Lietuvos žemės ūkiui buvo akivaizdūs¹⁶³.

Galutinai „suderinus“ personalijas, buvo **paskirta** 13 Lietuvos TSR Mokslų akademijos tikrųjų narių akademikų: M. Biržiška, V. Biržiška, D. Budrys, A. Janulaitis, T. Ivanauskas, S. Kolupaila, V. Kuzma, V. Krėvė-Mickevičius, J. Matulis, V. Mykolaitis, A. Purėnas, A. Rimka ir P. Skardžius. 1941 m. balandžio 9 d. juos patvirtino Liaudies Komisarų Taryba.¹⁶⁴

Tokia buvo Mokslų akademijos pradžia. Vėlyvesnį, institucinį, jos gyvenimą filosofas

A. Šliogeris apibūdino taip: „Neuždraustos organizacijos, kaip rašytojų profsąjunga ar Mokslų akademija, buvo pavaldžios kompartijai. Užuoat rėmusios ir palaikiusios savo narius, jos tapo spaudimo ir primityvios propagandos įrankiais.“¹⁶⁵

Paradoksalu, kad vos po penkerių metų, 1946 m. sausio 13 d. Lietuvos SSR Liaudies Komisarų Tarybos nutarimu Nr. 31 a, kurį pasirašė jos pirmininkas Mečislovas Gedvilas, Mokslų Akademijos įkūrėjas V. Krėvė-Mickevičius ir tikrasis jos narys akademikas M. Biržiška pašalinami „iš Mokslų akademijos sudėties“ kaip tėvynės išdavikai (nes pasitraukė į Vakarus)¹⁶⁶.

TROFIMO LYSENKOS¹⁶⁷ PSEUDOMOKSLO ĮSIGALĖJIMAS SSSR

Istorikai sutaria, kad esminiai stalininio mokslo bruožai buvo technologijos (pramonės, žemės ūkio ir medicinos) vystymas valstybės poreikiams, griežta kadru kontrolė per (partinę ir konjunktūrinę) nomenklatūrą, tarptautinė izoliacija, cenzūra ir profesinės kultūros politizavimas, pasitelkiant viešus ritualus ir aprobuotą retoriką.¹⁶⁸ Komunistų partijos Agitacijos ir propagandos komitetas stebėjo mokslininkų veiklą užtikrindamas, kad dėstytojų ir tyrėjų darbas būtų vykdoma pagal partijos nutarimus¹⁶⁹ bei partijos „bonzų“ remiamų mokslo žvaigždžių norus ir poreikius.

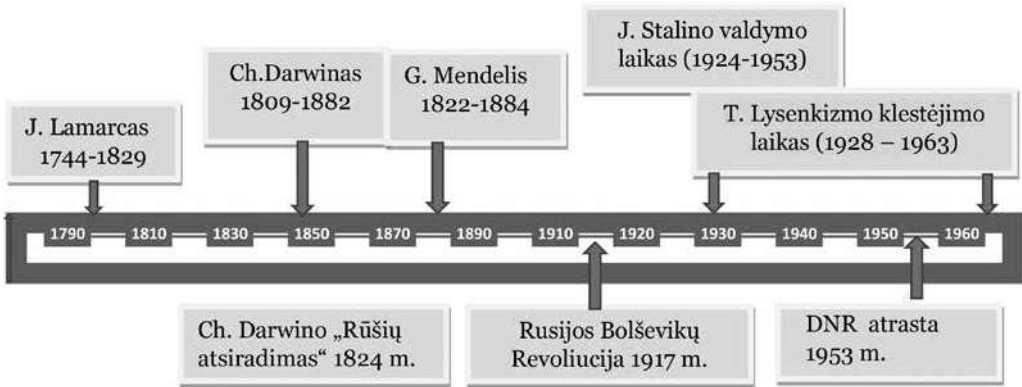
Vienas iš tokių stalininio pseudomokslo žvaigždžių buvo kuklaus išsilavinimo botanikas ir agronomas Trofimas Lysenko (1898–1976), flirtu su ideologinės valdžios viršūnėmis, fantastiškais ir melagingais pažadais, sufalsifikuotas „mokslinių“ eksperimentų duomenimis, manipuliacijomis ir šantažu¹⁷⁰ sukūręs savo asmens kultą ir aukščiausiuose mokslo bei valdžios etalonuose išsilaikęs nuo 1930 m. iki 1954 m. SSRS

mokslo „žvaigždė“ taip ir netapo komunistų partijos nariu, nes jo turimai galios pozicijai tai nebuvo reikalinga. Po Stalino mirties jis neva „moksliniais“ prasimanymais pelnė ir SSKP CK generalinio sekretoriaus Nikitos Chruščiovo palankumą, todėl Lysenkos mokslo pseudotiesos gyvavo iki 7-ojo dešimtmečio vidurio.

Prieš Pirmąjį pasaulinį karą Rusija buvo didžiausia žemės ūkio produktų eksportuotoja. Po (bolševikų) revoliucijos ją ištikęs badas tapo chronišku ir politiniu iššūkiu sovietų valdžiai. Todėl žemės ūkiui ir buvo pavesta išspręsti dvi pamatinės problemos:

pamaitinti gyventojus ir aprūpinti (maisto) sektorių kvalifikuotais kadrais.¹⁷¹

Jau nuo 1920 m. sovietų ideologai tvirtino, kad proletariatas turėtų sukurti savo mokslą, iš pagrindų besiskiriantį nuo lig tol egzistavusiojo.¹⁷² Svarbi buvo ir paties J. Stalino aistra prisidėti prie kultūros ir mokslo kūrybos: patarimais, asmeniniu dėmesiu, cenzūra ir net „moksliniais“ straipsniais. Biologijos mokslu J. Stalinas domėjosi visą gyvenimą. Dar 1906 m. rašytame straipsnyje „Anarchizmas ar socializmas“¹⁷³ J. Stalinas mini ir Darviną, ir Lamarką, ir jų pasekėjus.¹⁷⁴

XIX a. sukurtas kvazimokslas „lamarizmas“ J. Stalinui imponavo teiginiais apie palikuonių gebėjimą paveldėti savybes, kurias tėvai įgijo per savo gyvenimą, nes ta teorija žavėjosi K. Marksas ir F. Engelsas. Jo postulatai apie „paslankią žmogaus prigimtį“ buvo patogūs ideologams, kuriantiems „naują tarybinį žmogų“.¹⁷⁵

1928 m. patvirtinus pirmąjį penkmečio planą buvo suformuota centralizuota ir sisteminė mokslo politika. Kartu su nauja socialine sąranga (kolektyvizavimu) ji turėjo sukelti precedento neturinį progresą žemės ūkyje. Tokiu varikliu turėjo tapti ir SSRS Žemės ūkio akademija, pavadinta „Žemės ūkio revoliucijos darbuotojų akademija“, įkurta (Maskvoje) 1929 m.¹⁷⁶ Vėliau pavi-

nimas pakeistas į „Visasąjunginė V. Lenino vardo Žemės ūkio Akademija“ (VLVŽŪA, rus. ВАСХНИЛ).

Sodininkystė ir ypač citrininių medžių puoselėjimas – Stalino hobis. Jo užmiesčio vilose buvo įrengti didžiuliai šiltnamiai, į kuriuos vadas galėdavo patekti tiesiai iš namų, nesušlapęs kojų, kiekvieno jo namo aptarnaujančio personalo sąrašė yra sodininkas. Medžių ir krūmų karpymas tapo vienintele SSRS tautų vado fizine veikla. Aktyvus J. Stalino domėjimasis įvairiomis mokslo disciplinomis pagyvėjo prasidėjus šaltajam karui, kuomet sovietų šalies „pasiekimai“ tapo naujųjų ideologinių mūšių priešakine linija.

Stiprų J. Stalino palaikymą T. Lysenko pavyko užsitikrinti fantastiškais pažadais,

pvz., žadėta per porą metų išgauti pasakiškus javų derlius – 15,000 kg/ha vietoj tuometinių 800 kg/ha (2,000 kg/ha būna ypač gerose dirvose)¹⁷⁷, o stiprus politinis užnugaris netruko peraugti į asmens kultą.

Kai pažadų įvykdyti nepavykdavo, savo nesėkmes T. Lysenko suversdavo sabotuotojams. Viena tokių aukų tapo genetikos mokslas ir visa genetikos mokslininkų grandinė: Gregoras Mendelis, Augustas Weismannas ir Thomas H. Morganas. T. Lysenkos fiktyvaus pasaulio modelis negalėjo gyvuoti be savo pasiekimų šlovinimo ir „mendelistų-veismanistų-morganistų“ demonizavimo¹⁷⁸ bei suklastotų „bandymų“ duomenų. Taigi paties mokslinės minties ir žinojimo supratimas buvo iškraipytas, nes pastarasis susiliejo su ideologinėmis dogmomis. Tokio mokslo pamatas – ne pasaulio pažinimas, o jo perkūrimas.¹⁷⁹

Biologijoje jau paneigta lamarkizmo teorija SSRS buvo traktuojama kaip gyvybinga mokslo šaka. Jos postulatai buvo diegiami išvadas kildinant ne iš objektyviai egzistuojančių faktų, jų stebėsenos ir analizės, o iš teorinės doktrinos, adaptuojant ir falsifikuojant faktus.¹⁸⁰

Ivanas Mičiurinas (1855–1935) į SSRS biologijos mokslo olimpą iškilo todėl, kad jo ambicija padidinti žemės ūkio produkciją „perkuriant gamtos dėsnius“ buvo ideologiškai patraukli, nors bandymų rezultatai ir buvo kuklūs. SSRS išgalėjo „kūrybinio mičiurinizmo“ pseudomokslinė koncepcija, kuri rėmėsi tuo pačiu paveldimu augalų „išauklėjimu“ per vieną kartą, kitais žodžiais tariant, „pagreitinto“ darvinizmo idėja.

Tačiau nepripažinto mokslininko įvaizdis puikiai atitiko sovietinės mitologijos poreikius: 1948 m. kino režisierius Aleksandras Dovženko pristatė savo „Mosfilme“ per keturis metus sukurtą „neriboto biudžeto“ spalvotą meninį filmą „Mičiurinas“, kuriam buvo lemta tapti kultiniu.

Meninis I. Mičiurino portretas pakeitė realiai gyvenusią asmenybę ir tapo ideologiniu įrankiu, „įrodančiu“, kad komunistų partijos vadovaujamo mokslo dėka ir Sibire sužaliuos vaismedžių sodai.¹⁸¹ Panašiai kaip ir T. Ivanausko atveju – antrinis, sukonstruotas, bet lengvai iš ekrane matytų kadro prisimenamas įvaizdis tampa pirmine, faktine, realybe. Panašiu bandymu Lietuvoje galima laikyti 1963 m. režisieriaus P. Abukevičiaus filmą „Iš dainų atskridę paukščiai“¹⁸², kuriame žmonių kalba apie neva žmogiškus rūpesčius „kalba“ žąsiukai, stirniukai ir lapės, o gamtininkas T. Ivanauskas nebyliai „pasirodo“ paglostyti kokį žvėrelį.

Stalino „kūrybinis darvinizmas“ negalėjo gyvuoti be politinių institutų palaikymo, kurie nustatydavo mokslo funkcionavimo ribas. Stalinizmą palaikė biurokratinė hierarchija, o stalininis mokslas rėmėsi tokiu pat vertikalaus paklusnumo paskirtiesiems autoritetams principu. Kaip ir politiniame stalinizmo panteone (...), taip ir moksle egzistavo panašūs kiekvienos disciplinos „tėvai“: biologijoje – I. Mičiurinas, fiziologijoje – Ivanas Pavlovas.¹⁸³

GENETIKOS MOKSLO SUTRIUŠKINIMAS SSSR

Istorinėje 1948 m. liepos 31 d.–rugpjūčio 7 d. sesijoje LVŽŪA, Maskvoje, 56 pranešėjai sakė kalbas susirinkusiems 700 dalyvių (48 kalbėtojai palaikė T. Lysenkos tezes). T. Lysenko savo 49 puslapių pranešimą skaitė visą pirmąją sesijos dieną. Jo kalbos tekstą asmeniškai redagavo ir aprobavo J. Stalinas, vėliau jis buvo išspausdintas ir išplatintas 200 000 egz. tiražu.¹⁸⁴

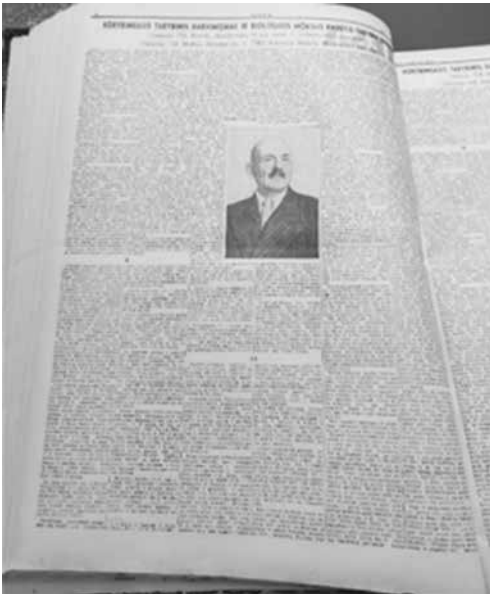
Po konferencijos SSRS aukštojo mokslo ministro Sergejaus Kaftanovo 1948 m. rugpjūčio 23 d. nutarimu darbo neteko keli tūkstančiai genetikos mokslo šalininkų, Maskvos ir

kitų universitetų dėstytojų, buvo atleisti „visi, kas aktyviai kovoja prieš Mičiuriną ir nesugeba auklėti jaunimo Mičiurino dvasia“¹⁸⁵.

T. Lysenkos mokymas apie „savaiminį vienos rūšies tapimą kita rūšimi“ tapo labai populiarus, nes suteikė mokslinį pagrindą kitoms pamatinėms stalinizmo doktrinos tezėms: apie galimybę greitai išlavinti nekompetentingus asmenis, kad jie galėtų užimti atsakingas pareigas, prievartinį „nesusipratusių perauklėjimą“ ir romantinį tikrovės perkūrimą socialistinio realizmo metodu, propaguojant ateities utopiją. Panašios „kovos su idealizmu fiziologijoje“ sesijos nuo 1948 m. iki 1950 m. vyko visų sąjunginių respublikų Mokslų akademijose ir SSRS medicinos akademijose.

TADO IVANAUSKO VAIDMUO ĮDIEGIANT „LYSENKIZMĄ“ LIETUVOJE

Lietuvoje tokios stalininio „mokslo“ kovos arena tapo 1948 m. rugsėjo 20–22 d. Lietuvos mokslų akademijos visuotinio susirinkimo

sesija, surengta kartu su SSRS aukštojo mokslo ministerija, kurioje dalyvavo apie 40 mokslo darbuotojų. Jos išvakarėse aukštosiose mokyklose buvo surengti susirinkimai, kuriuose žymūs mokslininkai privalėjo pagarbinti mičiurininę biologiją ir pasmerkti genetikus.¹⁸⁶

Panašų į T. Lysenkos „epochinį“ pranešimą „Kūrybingasis tarybinis darvinizmas ir biologijos mokslo padėtis Tarybų Lietuvoje“ Lietuvos mokslų akademijos sesijoje perskaitė T. Ivanauskas. 1948 m. rugsėjo 22 d. jį paskelbė LKP CK dienraštis „Tiesa“, pašvęsdamas du laikraščio puslapius:

„Lietuvių tautos priešai, buržuaziniai nacionalistai ir reakciniai katalikų dvasininkai, mėgindami nuslopinti liaudies masių kūrybinį entuziazmą savo tamsuoliškiems prietariniams teiginiams randa didelę paramą įvairiose antimokslinėse reakcinėse koncepcijose biologijos mokslo srityje. Tos reakcinės koncepcijos yra glaudžiai susijusios su antimokslinėmis Morgano – Mendelio – Veismano teorijomis, kurios

iki paskutinio laiko dar rasdavo saugią prieglaudą ir darbuose kai kurių tarybinių biologų, netekusių politinio budrumo ir tebekeliaklupsčiaujančių prieš dekadentinę Vakarų buržuazinę kultūrą.¹⁸⁷

Kadangi biografai yra linkę „pamiršti“ šį T. Ivanausko, pagrindinio sesijos kaltintojo, akademinį indėlį į antimokslą, prilygstantį tvirtinimui, kad Žemė yra plokščia, pateiksime dar keletą pranešimo citatų: „Nuo senų laikų biologijos mokslai buvo toji arena, kur vyko dviejų skirtingų pasaulėžiūrų kova. Iš vienos pusės, reakcinė metafizinė pasaulėžiūra, paremta prietarais, iš kitos – progresyvi materialinė pasaulėžiūra, paremta mokslu ir patyrimu. Tarp šių dviejų ideologinių pakraipų visada vyko kova, dažnai apsireiškianti griežtu priešingumu ir nesutaikomumu.“¹⁸⁸ „Buržuazinis mokslas ir tegalėjo palaikyti tik šią kryptį, visa savo esme tokią artimą klasiniams buržuazijos interesams, buržuazijos fašistinei-klerikalinei ideologijai! Buržuazija darė viską, kad paslėptų nuo Lietuvos liaudies masių Tarybų Sąjungos ekonomikos, kultūros, mokslo ir technikos laimėjimus, kad paslėptų kūrybinio darvinizmo vystymąsi.“¹⁸⁹

„Kai tik buvo likviduotas Lietuvos fašistinis režimas, o paskui sutriuškinta ir vokiškoji fašistinė okupacija, žiauriomis fašizmo sąlygomis išaugę Lietuvos darvinistai (Jankauskas, Snarskis, Valius ir kt.) tarybinėje santvarkoje rado kuo palankiausias sąlygas sustiprinti ir pagilinti savo mokslo žinioms, remiantis marksizmo-leninizmo teorija ir tarybinio gamtos mokslo laimėjimais, atsikratyti įvairiais nukrypimais ir klaidomis ir stoti į kūrybinį priešakinio Tarybų Sąjungos mokslo vystymo darbą.“¹⁹⁰ Ir t.t.

Sesijos metu T. Ivanauskas ne tik gyrė „gerus“, pažangius mokslininkus, bet ir peikė „blogus“, genetikos mokslo principų neatsisakiusius mokslininkus. Bene rūščiausios

pylos gavo P. Šivickis, kurį T. Ivanauskas, remdamasis *aštuonerių metų* senumo leidiniu ir cituodamas *du knygos puslapius*, apkaltino eugenika, dėl asociacijų su nacių režimu ypač pavojinga pokario metais biologijos kryptimi: „Tuose savo straipsniuose prof. Šivickis pasirodė esąs pavergtas reakcingų pažiūrų. Moksliniu darbu JAV pelnytas daktaro laipsnis taip pat neliko nepastebėtas: „Reikia pažymėti, kad P. Šivickis, skelbdamas spaudoje tokias reakcinio Amerikos mokslo įkvėptas mintis [...], tuose savo straipsniuose prof. Šivickis pasirodė esąs pavergtas reakcingų pažiūrų, gautų amerikinio buržuazinio mokslo įtakoje ir skelbė jas buržuazinės Lietuvos metu, kai socialinės sąlygos tokių minčių skleidimui buvo ypač palankios“¹⁹¹.

Negalima nepastebėti, kad T. Ivanauskas ir P. Šivickis buvo susikirtę 1935 m., kuomet pastarasis Vytauto Didžiojo universiteto rektoriui Mykolui Romeriui parašė laišką, jame ne tik atskleisdamas Matematikos ir gamtos fakultete vykusias administracines ir procedūrinės machinacijas, bet ir netiesiogiai apkaltinantis prof. T. Ivanauską nesąžiningai paaukštinus pareigomis Botanikos kabineto laborantę M. Natkevičaitę bei tiesiogiai – proteguojant – neturinčią reikiamo dalykinio (entomologės) pasirengimo Zoologijos kabinete dirbančią „profesoriaus meilužę“ F. Dičiūtę.¹⁹²

Tačiau bene aštriausia keturių mašinarščių ilgio laiško strėlė tokia: „Atvirai kalbėti niekas nediršta, profesorius – didis ir garbingas žmogus, baugu supykinti. Jis vedęs žmogus, jo žmona vaikščioja po miestą, darbo ieško, skundžiasi, kad ji jau kelinti metai esanti atmesta, kad panelė Dičiūtė jos gyvenimą suardžiusi ir tebeardanti. Ji buvo atėjusi pas mane, kalbėjo ir skundė. Buvo pas prof. P. Dovydaitį darbo ieškodama ir skųsdamos. Ji sakė daug kartų buvusi ir pas Dekaną ir kitur. Viskas veltui. Panelė entomologė sėdi sau ir matomai pilnai patenkin-

ta. O mes tylime, nieko nesakome. Rodos, viskas normalu.“¹⁹³

Tą kartą prof. P. Šivickiui teko nukentėti. 1935 m. jam iškelta drausmės byla, nes „nusi-kalto“ kritikuodamas universitetą. Atsakydamas į jo laišką dekanas prof. Zigmas Žemaitis parašė rektoriui trisdešimties puslapių laišką. Rektorius persiuntė abiejų profesorių raštus senatui. Senatas nusprendė, kad dekanas į visus kaltinimus išsamiai atsakė, kad Šivickiui su tokiais kaltinimais nederejo kreiptis į rektorių, kad jis galėjęs visas tas negeroves išsiaiškinti fakultete.¹⁹⁴

Iš sesijos medžiagos, kuri buvo išspausdinta atskiru leidiniu¹⁹⁵, matyti, kad jos dalyviai parašė kolektyvinį laišką J. Stalinui, pasiuntė „bolševikinį sveikinimą ir nuoširdžiausius linkėjimus“ bei informavo, kad jie „atidengė visą antimokslinę, reakcinę antimokslinės veismaninės-morganinės krypties biologijoje esmę, sudavė ryžtingą smūgį visokiam keliaklupsčiavimui prieš reakciją ir tarnaujančia buržuazijos klasiniams interesams ideologiją biologijos moksluose.“

Susirinkusieji taip pat pasižadėjo „dėti visas pastangas, kad išauklėtume mūsų tarybinėse aukštosiose mokyklose tikrus tarybinės biologijos mokslų skleidėjus ir gynėjus“ ir patikino, kad šiam darbui juos „įkvepia didysis Markso-Engelso-Lenino-Stalino mokslas!“

Kitą dieną po sesijos SSRS Aukštojo mokslo ministerijos SSRS Aukštojo mokslo ministro pavaduotojas V. Svetlovas sukvietė į LKP(b) CK visų Lietuvos aukštųjų mokyklų vadovus ir pareikalavo tučtuojau atleisti visus dėstytojus, kurių darbuose rasta Mendelio, Morgano, Veismano minčių, nesutampančių su „mičiurinine biologija“. Apkaltintieji čia pat turėjo rašyti pasiaiškinimus¹⁹⁶.

Šios sesijos metu buvo priimti nutarimai organizuoti mičiurininę kampaniją visoje Lietuvoje. Spalio mėnesį mičiurininė biologija buvo išplatinta visose mokslo įstaigose.

(...) Įsteigti specialūs Lysenkos darbų studijų skyriai, parengti ir išspausdinti T. Lysenkos biologijos vadovėliai. Zoologas Pranciškus Šivickis, kuris turėjo drąsos viešai nesmerkti genetikos mokslo, buvo atleistas iš VU. Darbo neteko ir VU Augalų anatomijos ir fiziologijos katedros vedėjas, botanikas Jonas Dagys. Buvo priimti nauji žmonės, neturintys reikiamų akademinų kvalifikacijų.¹⁹⁷

Laiške T. Zubavičiui 1950 m. sausio 25 d. T. Ivanauskas susiklosčiusią padėtį komentavo taip: „Yra rimtų duomenų, kad Šivickas iš Direktoriavimo Zoologijos Institute greit išeis. Tuomet ir tam chuliganui nebus tokio laisvo gyvenimo.“¹⁹⁸

Po garsiojo T. Ivanausko Mokslų akademijos sesijoje perskaityto pranešimo Lysenkos-Mičiurino mokslas Lietuvoje buvo įtvirtintas penkiolikai metų. Šio pseudomokslo dėstymas gausino „lysenkistų“ gretas tarp studentų. (...) Biologai, biologijos mokytojai, medikai, žemės ūkio ir miškų ūkio specialistai negavo savo laiko mokslą atitinkančio genetinio išsilavinimo¹⁹⁹.

Biologijos istorikai vėliau įvertins šį laikotarpį taip: mičiurininė biologija arba kitaip – „lysenkizmas“ buvo mėginimas biologiją grąžinti į XIX a. pradžią²⁰⁰.

Pasinaudodamas akademiko autoritetu ir sėkmingu pasirodymu 1948 m. sesijoje, T. Ivanauskas iš SSRS simpatiko virto atviru stalininės propagandos skleidėju bei įtvirtintu. J. Stalino septyniasdešimtmečio proga surengtoje Mokslų akademijos sesijoje jis perskaitė dar vieną pranešimą – „J. Stalinas ir mičiurininė biologija“²⁰¹:

„Stalininėje epochoje susidarė tos naujos sąlygos, kurios skatina mokslinę kūrybą. Stalininėje epochoje vyksta dideli pertvarkymai kultūros, technikos, žemdirbystės srityse ir gamtoje iš viso. Patys drąsiausi mokslininkai pilnutinai randa savo atramą praktikoje, yra palaikomi Komunistų partijos ir asmeniškai draugo Stalino.“²⁰²

Nuo šiol T. Ivanauskas jau gerai įsitvirtino lygia greta su mokslinio komunizmo, mokslinio ateizmo ir kitų propagandinių disciplinų skleidėjais. Jo pranešimas Mokslų akademijos sąsiuvinyje buvo išspausdintas kartu su kitų tuometinių akademikų Stalino apoteozei dedikuotais tektais.

Jame LTSR MA tikrojo nario ir Lietuvos literatūros instituto direktoriaus K. Korsako straipsnis pavadintas „Stalino paveikslas lietuvių tarybinėje literatūroje. S. Nėris, A. Venclova, V. Valsiūnienė, P. Cvirka, T. Tilvytis, L. Gira“, o LTSR MA viceprezidento Juozo Žiugždos rašinys – „J. V. Stalinas – daugianacionalinės Tarybinės valstybės kūrėjas ir vadovas“. MA prezidentas J. Matulis paskelbė pranešimą „J. V. Stalinas ir tarybinio mokslo vystymasis“.

Netrukus trijų laikraščio skilčių straipsnyje „Didysis gamtos mokslų novatorius“²⁰³ T. Ivanauskas išgyrė Mičiurino darbus 15-ųjų jo mirties metinių proga, o dar neužilgo (ir vėl „Tiesoje“)²⁰⁴ išleistą Mičiurino raštų²⁰⁵ rinktinę:

„Išvaduotas iš šių pančių Mičiurinas pajuto antrą jaunatvę, nes Didžioji Spalio revoliucija iš pagrindų pakeitė jo gyvenimą. 1918 metais Žemės Ūkio Komisariatas paėmė savo globon jo medelyną, o 1922 metais didysis Leninai, susidomėjęs jo darbais, pareikalavo pranešimo apie jo eksperimentinius darbus. Mičiuriną taip pat du kartus aplankė M. I. Kalininas.“ 1934 m. 60 metų mokslo darbo sukaktuvių proga Mičiurinas iš „draugo Stalino“ gavo sveikinimą: „Draugui Mičiurinui Ivanui Vladimirovičiui./ Nuoširdžiai sveikinu Jus, Ivanai Vladimirovičiau, ryšium su Jūsų šešiasdešimtmečiu Jūsų vaisingo darbo didžiosios Tėvynės naudai./Linkiu Jums sveikatos ir naujos sėkmės vaisininkystės reformos darbe./ Stipriai spaudžiu ranką. J. Stalinas.“

Dvasinis ir moralinis teroras, pakenkęs vienų ar kitų mokslininkų autoritetui, iki šiol nepakankamai tyrinėtas, todėl mokslo istorijoje šie mokslininkai užima žemesnę

vietą nei turėtų. Julianas Huxley, pirmasis UNESCO generalinis sekretorius, 1949 m. taip įvertino padėtį: „Pagrindinis klausimas yra ne teisingi ar melagingi Lysenko teiginiai, o mokslo pajungimas ideologiniams ir politikos autoritetams.“²⁰⁶ Kitaip tariant, mokslinės minties pažabojimas ir pavergimas.

„Mokslo istorikų nuomone, palyginus T. Ivanausko ir P. Šivickio mokslinius nuopelnus, P. Šivickio indėlis į mokslą yra daug didesnis nei T. Ivanausko, bet P. Šivickio nuopelnai sovietmečiu buvo nutylimi, tad iki šiol jis visuomenės atmintyje yra lyg ir mažiau nuveikęs moksle nei T. Ivanauskas“.²⁰⁷

Liko neįvertinta ir mokslinės minties laisvės bei keliaklupsčiavimo, Galilėjo Galilėjaus dilema. Antai, lyginant T. Ivanausko ir P. Šivickio laikysenos skirtumus 1948 m. kampanijoje, atsiskleidžia, kaip skirtingai susiklostė šių mokslininkų likimas: P. Šivickis dar iki 1948 m. sesijos buvo keletą kartų kritikuotas VVU vadovybės dėl to, kad neatsisakė genetikos ir nepasmerkė idealistinių pažiūrų. Vilniuje vykusioje sesijoje mokslininkas tapo pagrindiniu taikiniu.²⁰⁸

TADO IVANAUSKO POPULIARIOJO MOKSLO PALIKIMAS

T. Ivanausko gyvenimą apžvelgiančioje knygoje, išleistoje 2005 m., jo mokslinė veikla iki Antrojo pasaulinio karo apibūdinama taip: „Tadas Ivanauskas pirmiausia siekė sudaryti kuo pilnesnius Lietuvos faunos sąrašus. [...] Iš žinduolių į sąrašą buvo įrašytos 35 rūšys ir pažymėta, kad jis negalutinis. Vis dėlto šis gyvūnų sąrašas yra vertingas, nes sudarytas remiantis faktine Lietuvoje surinkta medžiaga.“²⁰⁹

Garsiausių šio autoriaus knygų: „Lietuvos paukščiai“²¹⁰, „Pasaulio žvėrys“²¹¹, „Gam-

tininko užrašai²¹², „Apie žvėris ir paukščius“²¹³ (tai tritomis, už kurį T. Ivanauskui suteikta 1959 m. LTSR valstybinė premija, po J. Stalino mirties pakeitusi jo vardo premiją ir reiškianti aukščiausią LTSR apdovanojimą) žanrą galima būtų apibūdinti greičiau kaip vaizdingas literatūrinės apybraižas gamtos temomis arba mokslo populiarinimo, bet ne mokslinę literatūrą. Pažymėtina, kad LTSR šios knygos leistos dideliais tiražais, kurie buvo kartojami.

Labai tikėtina, kad 1955 m. T. Ivanausko knygos „Gamtininko užrašai“ pavadinimas bus pasiskolintas iš Vladimiro Lenino, taip pat aistringą medžiotojo, laisvalaikio mėgusio aprašyti gamtos vaizdelius, suliejant faktinės ir grožinės literatūros stilius²¹⁴ ir sukūrusio knygelę tokiu pat pavadinimu.

Kiti T. Ivanausko tekstai, tokie kaip kelionių knyga „Trys mėnesiai Brazilijoje“ (1932), yra nuotaikingi matytos gamtos, žvėrių bei paukščių aprašymai. Iš pasakojimo susidaro įspūdis, jog ekspedicijoje T. Ivanauskas laivu plaukė ir žvėris bei paukščius stebėjo vienas, o ne kartu su dar trimis ekspedicijos dalyviais.²¹⁵ Nubraukęs kitų nuopelnus jis vardija iš kelionės parvežtuosius eksponatus: „12 000 egz. vabzdžių, roplių (80 odelių), žuvų roplių (150 šlapių preparatų), paukščių (400 egz.), žvėrių (60 kailių)“; nutylint kitų asmenų indėlių, tai atrodo kaip titaniškas pasiekimas.²¹⁶

Į Braziliją 1931 m. vyko tokia komanda: T. Ivanauskas, Konstantinas Arris²¹⁷, garsus 57 metų amžiaus keliautojas ir entomologas, Olegas Fanstilis²¹⁸, tuomet – 23-metis Kaino nekilnojamojo turto magnato ir mecenato Sergejaus Fanstilio²¹⁹ sūnus, ketinantis studijuoti zoologiją, bei 26 metų amžiaus entomologas Alfonsas Palionis²²⁰, tais pat metais baigęs VDU, o studijų laikotarpiu dirbęs Gamtos tyrimo stotyje ir universiteto zoologijos kabinete.

Kelionės aplinkybės, esą laikraštis „Mūsų rytojus“ surengęs mokslinę ekspediciją ir

davęs 10 000 litų T. Ivanausko ir studento A. Palionio kelionei, yra beveik tikėtinas. Tuometinio ūkininkams skirto politiškai nepriklausomo laikraščio metinė prenumerata kainavo 4,2 litus, taigi parama prilygo sumai, uždirbtai iš daugiau kaip 2 325 prenumeratorių.

Kad atgautų tokio dydžio investiciją, laikraštis turėjo pragmatiškai panaudoti reportažus iš Brazilijos; taip elgėsi kita to meto spauda. Pavyzdžiui, Justo Paleckio redaguojamas laikraštis „Naujas žodis“ nuolat skelbė įvairių autorių tekstus apie Braziliją, kur vienu metu net turėjo savą „korespondentą“, „dirbantį vietinėje rančioje“. Brazilijoje tuomet gyveno didelė emigrantų iš Lietuvos bendruomenė ir veikė (1929 m. įkurtas) dr. jur. Petro Mačiulio vadovaujamas Lietuvos konsulatą, 1929–1934 m. buvo leidžiamas laikraštis lietuvių kalba „Lietuvis Brazilijoje“.

Tuo tarpu 1931 m. rugsėjo 14 d. paskelbiamas mažesnis nei ketvirčio puslapis „Mūsų rytojaus“ ekspedicijos vado pranešimas lapkričio 6 d. pirmajame puslapyje – trumputis pranešimas, kad ekspedicija vyksta sėkmingai, bet jos aprašymų negalėta pateikti „dėl vietos stokos“²²¹. Pasirodė dar keli trečdaliai laikraščio puslapio apimties rašiniai apie kelionę: 1931 11 13, 1931 11 20, 1931 12 08. Septynių trumpučių publikacijų ciklas pabaigiamas 1931 12 18. T. Ivanausko rašiniu „Apie Brazilijos smauglius ir žalčius“.

„Mūsų rytojus“ taip pat išleidžia kelionės knygelę, kurią išsiuntinėja tam tikriems prenumeratoriams dovanų. Tačiau knygelės spausdinimas yra nauji, papildomi kaštai leidėjui, kuriuos reikėtų priskaičiuoti prie jau patirtų „mokslinės ekspedicijos“ kelionės išlaidų. Kad ir kaip ten būtų, patikrinti gandų, jog mecenatai, o ne laikraštis apmokėjo kelionę, nėra įmanoma, todėl lieka tenkintis

nelabai tvirta oficialiųjų laikraščio pateikta versija.

Minėtos kelionės metu Brazilijos drugių kolekciją surinko ekspedicijos dalyvis A. Palionis, vadintas „drugių medžiotoju“, vienas pirmųjų Lietuvos entomologų. Dėl to, kad Antrojo pasaulinio karo metu buvęs muziejaus darbuotojas A. Palionis pasitraukė į Vakarų, Zoologijos muziejuje eksponuojamos jo kolekcijos „Lietuvos drugiai“ etiketėse buvo nukirpta A. Palionio pavardė, o sovietmečio biologams jo vardas liko nežinomas.²²²

3 lentelė. *Kauno Zoologijos muziejaus vadovai*

Vadovas	Vadovavimo laikotarpis (iki 1974 m.)		Profesinė specializacija
Tadas Ivanauskas	1919 07 15	1945 09 15	Zoologas-ornitologas
Feliksas Jomantas	1945	1946	Taksidermistas
Ipolitas Gasiūnas	1947 06 01	1947 09 15	Fiziologas, entomologas, hidrobiologas
Justina Kauneckienė	1947 10 20	1951 11 23	Zoologė-entomologė
Vytautas Skuodis	1951 11 23	1974 04 20	Zoologas-ornitologas

„1946 lapkričio 2 d. dalyvaujant aukštiesiems miesto aktyvo svečiams, [muziejus] buvo atidarytas lankytojams“ ir veikė dviejose salėse Laisvės alėjoje. Jam vadovavęs F. Jomantas išvyko dėstyti į Vilnių, universiteto Zoologijos katedroje.²²⁴

Remiantis Lietuvos mokslų akademijos Biologijos instituto direktoriaus Mečislovo Valiaus 1951 m. lapkričio 23 d. įsakymu Nr. 214, Zoologijos muziejaus direktorė J. Kauneckienė buvo atleista iš vadovės pareigų, o muziejaus įkūrėjas T. Ivanauskas – iš mokslinio vadovo pareigų.

Iki 1955 m. Kaune veikė du zoologijos muziejai. Be jau aptartojo, gyvavo ir buvęs Jėzuitų gimnazijos muziejus, skirtas plačiau visuomenei. Pastarajame nuo įsikūrimo (1924 m.) buvo daug eksponatų iš visų kontinentų, pirktų iš Vokietijos ir Danijos

KAUNO ZOOLOGIJOS MUZIEJUS

T. Ivanausko indėlis kuriant Kauno Zoologijos muziejų, kuris jo vardu pavadintas buvo 1970 m., minėtoje literatūroje aprašomas kiek mažiau miglotai nei akademinė gamtininko veikla.

Muziejaus eksponatų pagrindą sudarė gamtininko tėvo, Leonardo Iwanowskio dvaro Lebidkoje nuo 1861 m. rinktos kolekcijos dalis, kuri po tėvo mirties atgabenta į Kauną ir (1920 m.) tapo penkių kambarių dydžio muziejaus pradžia. Jame dirbo du žmonės: T. Ivanauskas ir taksidermistas Feliksas Jomantas²²³.

zoologinių firmų. Pirkinius finansuodavo jėzuitų vienuolynas.

1955 m. jis likviduotas ir perduotas LMA Biologijos instituto Zoologijos muziejui²²⁵. Dėl kol kas nežinomų priežasčių į ekspedicijas SSRS respublikose T. Ivanauskas vykdavęs vienas: „1947–1962 m. įvykusios ekspedicijos į TSRS respublikas (į Astrachanę, Turkmėnistaną, Azerbaidžaną, Š. Kazachstaną, Tadžikistaną, Obės žemupį), galima sakyti, buvo asmeninės prof. T. Ivanausko išvykos, nes nė vienas muziejaus darbuotojas jose nedalyvavo.“²²⁶

IŠVADOS

Bene tiksliausiai T. Ivanauską bus apibūdinusi pati Lietuvos Komunistų partija:

nomenklatūrinis darbuotojas. Tyrimo metu nepavyko aptikti kitokių dokumentų (dalis jų – sunaikinti), tačiau jo žala studijų studentų ir jaunimo sąmonei sviri. Verta paminėti ir biologijos mokslo raidos stabdymą, ir neakademinę etiką.

Lietuvos istorikai jau yra įvertinę „lysenkizmo“ teorijos sukeltus nuostolius žinių pasauliui: „Lysenkizmo kaip antimokslinės srovės įsitvirtinimas turėjo tiesioginių pasekmių mokslui ir studijoms. Lietuvoje buvo nutraukti arba neatnaujinti tyrimai keliose nepriklausomybės laikotarpiu vykdytose su genetika susijusiose biologijos kryptyse. Mokslininkai, vykdę savo laiko mokslo lygį atitinkančius tyrimus, turėjo jų atsakyti, dažnai ir pasmerkti kaip klaidingus. Kartu su izoliacija nuo pasaulinės mokslo raidos tai nulėmė daugelio sričių mokslo atsilikimą, atotrūkį nuo gyvenimo praktikos.“²²⁷

Šiame darbe buvo apžvelgtas ne klasikinio jėgos struktūrų veikėjo gyvenimas (kurio skiriamieji bruožai – Lietuvos komunistų partijos, kariuomenės ar saugumo aparatas), o vis dar išsamesnio tyrimo laukiantis minkštosios ideologinės prievartos, „infocido“ baro darbuotojas.

T. Ivanausko sfera – mokslo, pasaulėžiūros ir etinių pagrindų formavimas studentų auditorijose ir jaunimo tarpe, todėl „lysenkizmo“ pseudomokslo paskelbimas vieninteliu tinkamu iš Mokslų akademijos tribūnos bei genetikos mokslo pasmerkimas už įstatymo ribų, pasinaudojant akademiko autoritetu bei vėliau jį diegiant ir yra veiktas, sulyginantis T. Ivanauską su kitais stalinmečio pseudomokslininkais, dėsciusiais marksizmą-leninizmą, mokslinį ateizmą ir mokslinio komunizmo disciplinas.

Ilgametės stalinmečio ir jį pakeitusios stagnacijos epochos propagandos įdirbis kuriant „sovietinį žmogų“ – sunkiai apčiuopiamas, nes ne visada reglamentuotas konkrečiais dokumentais. Daugybė spren-

dimų buvo priimami nomenklatūrinėse medžioklėse ir telefonu. Tačiau tyrimo metu surastų dokumentų pakanka daryti išvadą, kad T. Ivanausko vardas minėtinas antimokslinių teorijų propaguotojų kontekste, XX a. amžiaus antroje pusėje teigusį, kad tuo metu visuotinai žinomi Mendelio dėsniai yra netiesa.

Universiteto ir akademinės veiklos savarankiškumas buvo panaikintas iškart po 1940 m. okupacijos. Vien kuklų dalykinį išsilavinimą turėję komunistų partijos veikėjai tapo visos šalies bei akademinio gyvenimo vadovaujančiąja jėga, jos „avangardu“. Savo nuožiūra jie skyrė akademikais ne būtinuosius mokslo kredencialus turinčius, o ideologiškai priimtinius asmenis. Specialistai buvo arba priversti pasitraukti iš akademinio gyvenimo, arba buvo represuoti. Mokslo institucijos pavirto ne kuriančiąja, o paklūstančiąja jėga. Po trečiosios okupacijos 1944 m., kuomet didžioji dalis mokslininkų (tarp jų – ir pats LSRS Mokslų akademijos įkūrėjas V. Mickevičius-Krėvė) pasitraukė į Vakarus, Lietuvoje pasilikusiųjų mokslo darbuotojų ideologinį paklusnumą užtikrino politinės atestacijos, įvykdytos Lietuvoje ir Maskvoje.

Įvairių pseudomokslo disciplinų, tokių kaip mokslinis komunizmas, dėstymas tapo privalomas aukštųjų mokyklų auditorijose. „Lysenkizmo“ antimokslo įsigalėjimo dirva buvo paruošta, nes neliko asmenų, galinčių jam pasipriešinti. Nesutikusiai pasmerkti genetiką nukentėjo.

Naudodamasis galios pozicija ir įtvirtindamas prisitaikėliškas bei sąmoningai melagingas antimokslines tiesas, T. Ivanauskas įsijungė į susikompromitavusių mokslininkų gretas kartu su Juozu Žiugžda ir Mira Bordonaite. Klausimas, kodėl jis taip elgėsi, lieka atviras.

Tačiau jis šiame kontekste nėra svarbus – žala, padaryta studentų sąmonei, įdiegiant teoriją, kad morką galima išauklėti būti ki-

tokia, kaip ir lagerių sistema pataisyti žmonių sąmonę, lieka akivaizdžiu faktu. Jeigu toks pseudomokslas skelbiamas iš Mokslų aka-

demijos tribūnos, o oponentai baudžiami, jis pelnytai laikytinas infocidu, kuriam senatis nėra taikoma.

Nuorodos

¹ Lietuvos medicinos ir farmacijos istorijos muziejaus archyve saugomi keturi aplankai su netiksliai nurodyta dokumentų taksonomija. Segtuve „Evoliucijos teorija“ yra straipsnio, po T. Ivanausko mirties išspausdinto vadovėlyje „Biologija“ (mokymo priemonė respublikos aukštosiose mokyklose medicinos specialybėms/T. Ivanauskas, E. Kanopka, M. Venclauskas, Vilnius: Mintis 1970, p. 388), tokiu pat pavadinimu rankraštinė medžiaga. Segtuve, pavadintame „Akad. T. Ivanausko bibliografija“, yra įvairūs tarpukaryje T. Ivanausko, pvz., žurnale „Medžiotojas“ arba „Lietuviškoje enciklopedijoje“ (T. Ivanauskas buvo šios akcinės bendrovės narys) spausdinti tekstai. Kai kurie jų – trys-keturi puslapiai sudaro vientisą tekstą, kiti – trumpi užrašai ir fragmentai. Segtuvas, kuris vadinasi „Evoliucijos teorija“, yra rankraštis knygos „Gyvybės raida“, kurią T. Ivanauskas įtraukė į 1946 m. savo akademinio darbo planą. Apie tai galima spręsti iš pabirų lapelių apie, pvz., Timiriazevą, kuriuos T. Ivanauskas turėjo įdėti į savo 1947 m. spausuvei pateiktą tekstą pagal Glavlito reikalavimus. Intarpai nežymūs. Juos galime pamatyti 1958 m. Valstybinės ir politinės mokslinės literatūros leidyklos knygelėje tuo pačiu pavadinimu (p. 172). Segtuvas „Bendroji biologija“ – tai neduoti paskiri (bet kaip susegti po kelis) rankraščių lapai, galimai – paskaitų medžiaga, užrašai, rašyti lietuvių ir rusų kalbomis.

² Po penkis mėnesius (2020 m. liepa–lapkritis) užtrukusių derybų su Kauno rajono muziejuje dėl prieigos prie remonto metu T. Ivanausko ir H. Ivanauskienės sodyboje Obelynėje rastų „keturių dėžių T. Ivanausko rankraščių“, 2020 m. lapkričio 3 d. buvo sudarytos sąlygos susipažinti su dviejų dėžių turiniu. Apžiūrėti dokumentai yra iš skirtingų laikotarpių ir leidžia daryti prielaidą, kad asmeniniame archyve jie buvo skrupulingai kaupiami, pvz., kruopščiai susegti tarpukario telefoninių pokalbių mokėjimo šaknelės – kvitai. Tačiau archyvas nebuvo išsaugotas. Apžiūretose dviejose dėžėse esantis knygos „Aš apsisprendžiu“ mašinraščio švarraštis negali pretenduoti į autentišką dokumentą, nes jame nėra T. Ivanausko ranka darytų žymų. Vertingas galėtų būti segtuvas su T. Ivanausko organizuota skundų

kampanija prieš buvusį mokinį, biologijos m. dr. Mečislovą Valių, tačiau dviejų buvusių bendražygių priešpriešos 1952–1954 m. epizodas nėra šio rašinio tema. Pažymėtina, kad dokumentai yra laikomi žiemą nešildomoje patalpoje. Tarp dokumentų vis dėlto pavyko atrasti T. Ivanausko brolio Stanislawo Iwanowskio advokato įgaliojimą Honoratai Ivanauskienei.

³ Muziejaus per spetyniasdešimt metų saugomas T. Ivanausko amžininko entomologo Konstantino Arrio dokumentai, tarp jų – ir bendros su T. Ivanausku kelionės po Braziliją. 1932 m. dienoraštis nėra transkribuotas ir išverstas iš vokiečių kalbos, taigi nėra atviras visuomenei. Pats dienoraščio egzistavimo faktas lig šiol tėra paminėtas tik VU Naujosios istorijos katedros studento Lauryno Kudijanovo magistriniame darbe „Lietuviai Azijoje 1900–1939 metais: kultūrinės istorijos siužetai apie lietuvių raišką ir diplomatus Rytų kraštuose“, darbo vadovas: doc. dr. Aurelijus Gieda, Vilnius, 2020.

⁴ Dokumento F300-1518 pavadinimas: „Valius, Mečius, 1916–[1996] Dviejų dešimtmečių (1951–1970) sunkaus gyvenimo ir darbinės veiklos laikotarpis. Pasakoja apie santykius su prof. Tadu Ivanausku; mini apie savo mokslinę veiklą.“

⁵ M. Valius, „*Gamtininko dienoraštis (1940–1990)*“, Lietuvos Mokslų akademijos Ekologijos institutas, Vilnius, 1990.

⁶ Dokumento F300-1519 pavadinimas: „Cachajev, Habib, 1921–2008. Mano susitikimai su akademiku Tadu Ivanausku. Pasakoja apie pažintį su prof. Tadu Ivanausku, apie profesoriaus santykius su valdžia.“

⁷ Dokumento F300-1517 pavadinimas: „Lietuvos Komunistų partijos Centro komiteto ir Lietuvos TSR Ministrų tarybos nutarimas dėl akademiko T. Ivanausko premijos įsteigimo; Lietuvos mokslų akademijos visuotinio susirinkimo nutarimas dėl Mokslo akademijos vardinių premijų; Lietuvos MA akademiko Tado Ivanausko premijos nuostatų dalinis pakeitimas.“

⁸ Kauno rajono muziejaus direktoriaus Zigmo Kalesinsko 2020 07 23 e-laiškas, galutinai atsakantis į penkis rašytinius prašymus susipažinti su dokumentais: „Ačiū už domėjimąsi Kauno rajono muziejuje saugomais T. Ivanausko šeimos doku-

mentais. Muziejus yra pasirengęs bendradarbiauti su Jumis, tačiau turiu patikinti ir pabrėžti, kad Jums rūpimais tyrimo klausimais dabar pateikti informacijos negalime. Kauno rajono muziejus šį Kultūros paveldo objektą perėmė tik 2019 m. gruodžio pabaigoje. Sodyboje esantys T. Ivanausko ir jo šeimos artefaktai dar tik pradėdami tvarkyti, registruoti, aprašyti, todėl tai, ką atsiunčiau Jums per „We-transfer“ duotuoju momentu yra visa prieinama medžiaga. Tai, ką mes rasime tvarkydami sodybą, mielai pasidalinsime, tačiau tai bus ne greitai.“ (Iš Kauno rajono muziejaus buvo gauta: H. Ivanauskienės 21-a kelių paragrafų apimties „ezoterinė“ miniatiūra. Jos minimos D. Vailionytės knygoje „Honorata“, taip pat – 1912 m. H. Ivanauskienės Guvernantės Kvalifikacijų diplomas, liudijimas, kad 1921 m. sausio 14 d. H. Ivanauskienė dirbo Lietuvos Respublikos Užsienio reikalų ministerijos Informacijų departamento tarnautoja, ir 1921 m. birželio 23 d. liudijimas, kad H. Ivanauskienė dirbo naujienų agentūros ELTA Čekoslovakijos skyriuje).

⁹ Z. Kalesinskas, „Obelynės istorija ir dabartis“, Leidinys išleistas įgyvendinant projektą „Senųjų tradicijų sodas, daržo ir dekoratyvinių augalų atgimimas: Paveldo sodų turtas.“ Projektą finansuoja 2014–2020 INTERREG V-A Latvijos ir Lietuvos programa. Internetė: https://latlit.eu/wp-content/uploads/2017/06/Obelyne_history.pdf

¹⁰ Ibid: „Po karo Obelynėje prieglobstį rado sovietų valdžios persekiojami asmenys. Čia kurį laiką slapstėsi diplomatas, užsienio reikalų ministras Petras Klimas, vėliau – iš Sibiro grįžusi Birutė Vileišytė-Tursienė su vaikais, – rašoma lankstinuke. Žr. plačiau: 6 skyrius, Diplomato Petro Klimo ir kitų aštuonių represuotųjų asmenų byla.

¹¹ *Akademikas Tadas Ivanauskas : gyvenimo ir kūrybinės veiklos akimirkos* [fotografijų albumas / sudarytojai Petras Zajančauskas, Gintautas Vaitonis], Inforastras, 2007. Jame prof. T. Ivanauskas įvardijamas ir akademiku, ir mokslų daktaru, neatšizvelgiant į faktines šių titulų gavimo aplinkybes. Klaidingai teigiama, kad T. Ivanauskas „baigė“ Sorbonos universitetą.

¹² V. Česnulis, „Varėnos krašto šauliai“, Vilnius, 2008. P. 446 teigiama: „Mūšyje su lenkais Varėnos apylinkėse 1920 m. spalio 3–4 d. d. Ivanauskas lenkų pusėje atpažino tikrą savo brolių Kazį, šovė į jį, bet nepataikė.“ Deja, T. Ivanauskas brolio Kazio neturėjo. Jo brolių vardai: Jerzy, Stanislawas ir Waclawas. Sūnėnas Kazimierz 1920 m. dar nebuvo gimęs. Internetė: <https://site449304>.

mozfiles.com/files/449304/VCesnulis_Varenos_krašto_sauliai_2019-1940_2008m.pdf

¹³ Ypač svarbios tokiai mokslo istorijos analizei yra dar XIX a. išleistos Władysława Taczanowskio knygos „Patki krajowe“ (1882 m.), „Ornitologia“ ptaków polskich“ (1862 m.), „O ptakach drapieżnych w Królestwie polskim“ (1860 m.), saugotos T. Ivanausko tėvo bibliotekoje, kurias, kaip teigiama T. Ivanausko atsiminimų knygoje „Aš apsisprendžiu“, jis skaitęs dar vaikystėje ir jomis žavėjęsis. Paradoksalu, kad minėtas autorius populiariai yra vadinamas Lenkijos ornitologijos tėvu, jo darbai apie paukščius išleisti beveik šimtu metų anksčiau nei T. Ivanausko tritomis „Lietuvos paukščiai“. Žr. internete: *Wielkopolska Biblioteka Cyfrowa*:

<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/19873/edition/39156/content>

¹⁴ Šis leidinys „Tadas Ivanauskas, Bibliografija“, *Lietuvos gamtos apsaugos draugijos pirminėms organizacijoms*, Vilnius, 1983, – pasižymi dalykinių klaidų gausa.

¹⁵ Bene nuosekliausiai T. Ivanausko gyvenimo tyrinėtojas dr. Algimantas Jakimavičius (gal pernešyk kukliai) save vadina mokslo istorijos „mėgėju diletantu, dirbusiu po darbo valandų“; e-laiškas 2020 08 02.

¹⁶ Lietuvos medžioklės draugijų sąjungos laikraštis „Medžiotojas“ (1927–1940). Internetė: <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/LNB0031BA81>

¹⁷ „Naujas žodis“, atsak. redaktorius Justas Paleckis. 1925–1933. Internetė: <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/LNB0031BA81>

¹⁸ T. Ivanausko ir L. Vailionio Lietuvos gamtos tyrimo stoties 1920 m. ir 1921 m. darbų apyskaita su pastabomis apie Lietuvos fauną apskritai, *Kosmos, gamtotyros ir jos šalinų mokslų laikraštis*, gamtos tyrėjų ir mėgėjų būrelio rašomas 1-ju (1920/21) knygų 2–3 sąsiuvinis su piešiniais, redaktorius P. Dovydaitis (1920–1940). Internetė: <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/LNB095004A6>

¹⁹ T. Ivanauskas, *Keli paukščių psichikos bruožai, Gamta*, 1937 m. sausis–kovas, *Lietuvos gamtininkų žurnalas (1936–1940)*, redaktorius A. Žvironas. Internetė: <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1C1B0000714598>

²⁰ Namas Kaune, Donelaičio g. 39 (dabar – Donelaičio g. 77) – tai Petro Leono namas, priešais Karo muziejų. Edmundo Fryko pirmas projektas (1925 m.), Leono Rito antras projektas, trečio aukšto su mansarda pristatymas (1929 m.). Namas

be komercinių patalpų – tik butai, kiekviename aukšte – po du, t.y. dideli butai, kurie 1944 m. (gali būti, kad jau 1940 m.) buvo paversti komunaliniais. Statant namą 1925 m. P. Leono žentas, inžinierius Steponas Kairys buvo jo įgaliotinis. Nuo 1929 m. iki 1943 m. S. Kairys su žmona Ona Leonaite-Kairiene gyveno bute Nr. 5 (tai gali būti 3-ame aukšte, bet gali būti ir 1-ame). Savininkas šiame name (2-ame aukšte) gyveno nuo pat 1925 m. iki mirties, 1938 m. Kairių šeima kartu su Leono sūnumis buvo namo paveldėtojai. Komentario autorė – Kauno miesto gidė Marija Oniščik.

²¹ <https://www.atmintiesvietos.lt/lt/kaunas-2/interviu-su-tautinemis-kauno-bendruomenemis/atminties-biuras-a-baltuskevicius/>

²² Pirmą kartą ši byla su nuoroda į agentą „Gečą“ paminėta dr. Arvydo Anušausko knygoje „KGB veikla“, Vilnius: Versus aureus, 2015, p. 281. LYA, f. K-1, ap. 49, b. 46, l. 34–43.

²³ Informacija skelbiama pagal 2010 m. LR Seimo priimtą LGGRTC įstatymo 5 straipsnio papildymo įstatymą: [Centras] „tikrina, analizuoja ir skelbia buvusios SSRS specialiųjų tarnybų dokumentus.“ LGGRTC patikrino ir nustatė, kad Algirdas Baltuškevičius apie savo bendradarbiavimą su KGB nėra prisipažinęs. 2020 08 04 e-pažyma: „Asmuo, slapyvardžiu „Gečas“, yra Liustracijos komisijos pripažintas kaip bendradarbiavęs su KGB ir neatėjo prisipažinti, tad informacija apie jį yra neslapta.“

²⁴ LYA, f. K-1, ap. 49, b. 46, l. 35–37.

²⁵ [https://lt.wikipedia.org/wiki/Algirdas_Gustaitis_\(1916\)](https://lt.wikipedia.org/wiki/Algirdas_Gustaitis_(1916)).

²⁶ A. Gustaitis, „Lietuva kaip sapnas“, Vilnius: V. Užtupo leidykla „Vilius“, 1997, p. 52.

²⁷ T. Ivanauskas, „Aš apsisprendžiu“, sud. R. Budrys, Vilnius: „Vyturys“, 1994.

²⁸ https://lt.wikipedia.org/wiki/Rimantas_Budrys

²⁹ VŠĮ „Baltijos aplinkos forumas“ direktoriaus Žymanto Morkvėno aiškinimu, teksto paskutiniame knygos viršelyje autorius – T. Ivanausko sūnus Algis Ivanauskas. 2020 m. rugpjūčio 17 d. e-laiškas, paaiškinantis teksto paskutiniame knygos viršelyje autorystę.

³⁰ 1932 m. balandžio 3 d. gimusi Genovaitė Eleonora Vaidelytė buvo įvaikinta savo aštuoniolikto gimtadienio dieną (1950 04 03) ir tapo Ivanauskaite.

³¹ Pažymėtina T. Ivanausko brolio, Stanislovo Iwanowskio veiklą net lenkiškuose viešuose šaltiniuose gaubianti tyla.

³² M. Natkevičaitė-Ivanauskienė, „Tiesa skins kelią sau“, Kaunas: „Lututė“, 2008

³³ Apie Mariją Natkevičaitę-Ivanauskienę: „Moters, kūrusios Lietuvą“, LGPC, Vilnius, 2020, p. 129.

³⁴ M. Natkevičaitė-Ivanauskienė, „Tiesa skins kelią sau“, p. 279.

³⁵ Ibid, p. 280.

³⁶ D. Vailionytė, „Honorata“, Kaunas: Arx Reklama, 2017.

³⁷ Tarpukario telefoninių pokalbių mokėjimo kvitų šaknelės rodo, kad iki Antrojo pasaulinio karo (nebūtinai tiesioginis) susisiekimasis telefonu tarp Obelynės ir Kauno egzistavo.

³⁸ LCVA, R-1004, ap. 1, b. 3, l. 84, toliau laiške pasakojama, kaip „zofermos apsaugai [Biologijos] instituto laborantui St. Gyliui buvo pavesta „dižiuruoti“ fermos ūkyje: „Naktį jis pastebėjo 4 piktadarius plešiant artimą J. Jaro namą ir nuvykęs tenai kartu su fermos tarnautoju J. Vasiliausku, ginkluotas medžiogliniu šautuvu, suėmė visus keturis, nuvarė juos į Kauną ir perdavė I milicijos nuovadai. Kad apsaugoti nuo banditų pavojaus, manau, kad reikia: 1) Kreiptis pas Vidaus reikalų ministrą su prašymu įpareigoti vietinę miliciją (Kauno, Garliavos ir Zapyškio) imtis griežtų priemonių prieš banditizmą, 2) Prašyti Vidaus reikalų ministrą apginkluoti fermos tarnautojus dviem automatais, o jei tas būtų nepriimtina, tai duoti leidimą laikyti du šratinius medžioklinius šautuvus. Pageidautina, kad leidimas būtų nepersonalizuotas, o Instituto vardu, kad juo galėtų naudoti keli instituto tarnautojai [...]“

³⁹ Ibid, l. 46.

⁴⁰ J. Iwanowski, „Czasy, Mojego życia“, Warszawa, 2000, p. 173.

⁴¹ D. Vailionytė, „Honorata“, p. 40.

⁴² https://lt.wikipedia.org/wiki/Vidurinė_Lietuva

⁴³ Jei neįskaičiuosime Spaudos radijo ir televizijos rėmimo fondo lėšomis 2011 m. sukurto 1 val. ir 20 min. trukmės dokumentinio filmo „Vienos šeimos likimas – trijų tautų istorija.“

⁴⁴ https://pl.wikipedia.org/wiki/Jerzy_Iwanowski

⁴⁵ <http://pbc.biaman.pl/Content/8868/Syg.%20Dziennik%20Urzędowy%20Tym.%20Komisji%20Rz.%20nr%201%201920.pdf>

⁴⁶ F. Ruszczyc, „Dziennik“, W Wilnie, 2 t., Secesja, Warszawa, 1996, p. 96–97.

⁴⁷ BBWR – „Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem“ – J. Piłsudskio vadovaujamo „Sanavimo“ judėjimo grupė „Nepartinis Bendradarbiavimo su Vyriausybe Blokas“.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ A. Piłsudska, „Wspomienia“, LTW, Warszawa, 2004, p. 255.

⁵⁰ Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa, uniwersitet Jagielloński, https://fbc.pionier.net.pl/search#fq={!tag=dcterms_accessRights}dcterms_accessRights%3A%22Dost%C4%99p%20otwarty%22&q=id%3Ann94zvc

⁵¹ A. Garlicki, „Józef Piłsudski“, 1867–1935, *Znak Horyzont*, Kraków, 2017, p. p. 335, 439.

⁵² F. Ruszczyc, „Dziennik“, W Wilnie, 2 t., p. 97.

⁵³ J. Turonek, „Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi“, Gryf, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 1992.

⁵⁴ Lenkijos komunistų partijos narį Kazimierzą Cichowską, Kominterno Vykdomojo komiteto kadru skyriaus darbuotoją, SSRS Aukščiausiojo teismo karinė kolegija nuteisė mirties bausme. Jis buvo sušaudytas 1937 m. spalio 26 d., o 1955 m. reabilituotas. Internete: www.sakharov-center.ru/asfcd/martyrolog/?t=page&id=14995

⁵⁵ J. Turonek, „Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi“, p. 79.

⁵⁶ Ibid, p. 85.

⁵⁷ Rusijos Federacijos Valstybinis karinio jūrų laivyno archyvas, РГАБМФ, F 408, ap. 9, ed. hr. 1553 и. Internete: <https://rgavmf.ru/>, daugiau duomenų apie bolševikinės revoliucijos apimto Kronštato, kur tarnavo S. Iwanowskis, ir legendinio kreiserio „Aurora“ archyvus, internete: <https://rgavmf.ru/novosti-rgavmf/120-let-so-dnya-spuska-kreysera-avrora>

⁵⁸ K. Iwanowski, „Wspomienia z kresowej młodości“, Towarystwo Miłośników Wilna I Ziemi Wileńskiej Oddział w Bydgoszczy, 1995, p. 69.

⁵⁹ 1923 m. kovo 16 d. rejestras Nr. 1732. Šį įgaliojimą rugpjūčio 24 d. tas pats notaras peradresuojamas Romanui Chodakauskiui, prezidentienės Sofijos Chodakauskaitės broliui. Rejestras Nr. 5523.

⁶⁰ Sabina Jaczynowska-Iwanowska, šeimos herbo „Jacyna“ palikuonė ir dvarelis Ščiučino apylinkėse paveldėtoja, iki 1930 m. Vilniuje Elizos Orzekowskos mergaičių gimnazijoje dėstė fizinių lavinimą. Dvarelis sudėgė Antrojo pasaulinio karo metais.

⁶¹ Z. Fördős, „Zrozumieć Feliksa“, Waspos, 2019, p. 396.

⁶² K. Iwanowski, „Niedaleko Holszan, Wspomienia z kresowej młodości“, t. 2, 2001, p. 38.

⁶³ 1909 m. „Iš Sibiro tremties pabėgęs Dzierżyńskis į Berlyną keliavo per Peterburgą, Vilnių ir Varšuvą. Peterburge jis susisieki su Stanislawu Iwanowskiu,

su kuriuo juos siejo bendras bičiulis, advokatas Bolesław Szyszowski, gynęs Dzierżyńskį teisme 1906 ar 1907 m. Dzierżyńskis buvo parūpinti padirbti dokumentai ir jėgerio drabužiai. Jie turėję užtikrinti saugią kelionę bent iki Vilniaus, kur gyveno jo sesuo Aldona.“ In: Robert Blobaum, Feliks Dzierzynski and the SDKPIL, East European Monographs, 1984, p. 180. Remiamasi „Archiwum Akt Nowich“ saugomu S. Iwanowskio atsiminimais [Wspomienia o Dzierżyńskim, 1926–1957, sygn. 61/III, t. 1 K 91–91]. Raštu konsultavo dr. Robert Blobaum.

⁶⁴ S. Iwanowski, „Samoobrona w Lidzie i Grodnie w 1918–1919, Zeszyty Historyczne“, Zeszyt 113, Instytut Literacki, Paryz, 1995, p. 112–126.

⁶⁵ S. Iwanowskis partizanavo „Jano“ būryje, o karo pabaigoje dirbo „Szczercbo“ (Kardo) štabe, in: Kazimierz Iwanowski, „Zapys dlia syna“, Bydgoszcz, 1993, p. 61.

⁶⁶ K. Iwanowski, „Zapis dlia sina“, p. 37.

⁶⁷ K. Iwanowski, „Wspomienia z kresowej młodości“, p. 93.

⁶⁸ Ibid, p. 93.

⁶⁹ „Łączniczki okręgu Wileńsko–Nowogródzkiego Armii Krajowej, Wspomienia, informacje biograficzne“, TMW i ZW, Oddział w Bydgoszczy, 2001, p. 169; www.pl.wikipedia.org/wiki/Lech_Iwanowski

⁷⁰ In: Wilniane we wrześniu 1939 (Prolog epopei), TMW I ZW Oddział w Bydgoszczy, 2000, p. 79–86.

⁷¹ J. Turonek, „Wacław Iwanowski i odrodzenie Białorusi“, p. 113.

⁷² Pokalbiai su T. Ivanausko brolio Stanislawo Iwanowskio anūku Stanislawu Iwanowskiu FB mesendžeryje 2020.03.17–2020.04.17.

⁷³ K. Iwanowski, „Wspomienia z kresowej młodości“, p. 91.

⁷⁴ https://pl.wikipedia.org/wiki/Gracjan_Fr%C3%B3g

⁷⁵ D. Vaillionytė, „Honorata“, p. 230.

⁷⁶ SSRS valstybės saugumo liaudies komisariato (NKGB) Lietuvos geležinkelių transporto skyriaus Kauno geležinkelio stoties poskyris „Operativnij transportnij otdel“, Antrojo pasaulinio karo metais veikusi struktūra, įsikurdavusi iš vokiečių atkovotose teritorijose palei geležinkelį ir vykdžiusi agentūrinę bei operatyvinę veiklą. Žr.: „Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне“. Dokumentų rinkinys: Общество изучения истории отечественных спецслужб, Кучково поле, 2007, T.5, p. 12.

⁷⁷ LYA, K-1, ap. 58, b. P-15617, l. 123. Internetė: <http://www.archyvai.lt/exhibitions/klimas/p62.htm>

⁷⁸ <http://www.jmuseum.lt/old/www.jmuseum.lt/index810b.html?Element=ViewArticle&TopicID=236&IMAction=AddArticle&EditionID=86>; <https://www.teisuoliuatminimas.lt/sararas>

⁷⁹ 1941 m. balandžio mėn. pakeliui namo iš Obelynės keliantis per Nemuną į Žemutinius Kanūkus Sergijaus Klimo baidarė apvirto, o vandenyje sušalęs ir sušalęs keleivis gavo plaučių uždegimą. Netrukus jis mirė ir yra palaidotas Liudvinavo kapinėse. T. Ivanausko knygoje „Aš apsisprenžiu“ Sergijus Klimas yra minimas kaip labai artimas jo ir žmonos Honoratos bičiulis, vardą (į neteisingą – „Sergejus“) galėjo pataisyti redaktorius.

⁸⁰ 2000 m. Bronė Pajėdaitė pripažinta Pasaulio teisuole, internete: <https://www.teisuoliuatminimas.lt/copy-of-girdvainien-ona>

⁸¹ V. Bukaitė, „*Nepriklausomybės Akto signataras Petras Klimas*“, LNM, Vilnius, 2016, p. 540.

⁸² B. Pajėdaitės biologijos diplominiame darbe „*Indėlis i Lietuvos gėlių vandenų Bryozoa tyrinėjimą*“, VDU, apgintame 1935 m., (vadovas – prof. Tadas Ivanauskas) yra ranka pieštų mikroskopo vaizdų iliustracijų. Studentė B. Pajėdaitė 1931–1932 m. įvairiuose Lietuvos vandens telkiniuose rado ir aprašė devynias samangyvių rūšis. Informaciją B. Pajėdaitės šeimai pateikė VDU Gamtos mokslų fakulteto profesorė, gamtos mokslų daktarė Vida Mildažienė. (Iš Vitos Lesauskaitės asmeniniame archyve saugomo e-laiško).

⁸³ Antanas Purėnas iš Universiteto Rektoriaus pareigų atleidžiamas 1947 m. sausio mėn. 1 d. dėl su P. Klimo byla nesusijusių aplinkybių. Formalias atleidimo priežastis universiteto Kadro skyrius pateikia taip: „Neatitinka savo paskirties“ (tipiška kitų 22 universiteto darbuotojų atleidimo 1946–1947 m. priežastis). Užbraukta žaliu rašalu: „nesugebėjo vadovauti universitetui“, „girtuokliavo“. LYA, f. 1771, ap. 10, b. 490, l. 10–11.

⁸⁴ Tarpukaryje namas Kaune, Trakų g. 10 priklausė Mykolui Biržiškai, kuris po karo pasitraukė į Vakarus. Kauno miesto gidės Marijos Oniščik komentaras, 2020 09 04.

⁸⁵ Išsamiau apie Danielių Todesą: <http://genocid.lt/GRTD/Tremtis/arvydas1.htm>. Kaip savo gyvenamąją vietą Trakų 10 g. butą Nr. 3 NKVD pplk. D. Todesas nurodo 1948.02.03 d., sugrįždamas studijuoti architektūros į aštuntąjį semestrą. Tiesa, dabar jis nebeieško antivalstybinių memorandumų spausdintojų, nes pats dirba Valstybinės enciklope-

dijų, žodynų ir mokslo literatūros leidyklos direktoriumi. Diplominis būsimąjo architekto D. Todeso darbas vadinasi „Dengta Kauno rinka“. Žr.: LCVA F 631, ap. 7, b. 8745.

⁸⁶ F. K-1, ap. 58, b. 2529, l. 30. 1946.06.15 Kauno miesto MGB tyrėjas leitenantas Jastrebovas praneša, kad 1945 09 24 A. Parutytė ir M. Čereškienė buvo išsiųstos į SSRS lagerius tolesniam bylos tyrimui. 1946 m. birželio 25 d. Sevpečlagas kreipėsi į Kauną papildomų dokumentų, atspindinčių A. Parutytės ir M. Čereškienės veiklą Antrojo pasaulinio karo metais.

⁸⁷ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15617, l. 50 rašoma, kad du P. Lastienės brolius (Juozą ir Joną) sovietų valdžia jau yra represavusi.

⁸⁸ Byloje: LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28422/3, l. 1, g. 1906 m. Utenos valsčiaus Tarvydžių kaime, suėmimą 1945.09.18 sankcionuoja pulkininkas TO Geležinkelio NKGB Salminas ir Lit. Geležinkelio Karinis prokuroras justicijos majoras Naboka, OTO NKGB įgaliotinis kapitonas Kuzminas, numatomas nusikaltimas: 58-I „A“ ir 58 – II, raštas spausdintas mašinėle.

LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28422/3, l. 6 (taisyta iš 11 ir 43). Asmeninės kratos protokolas. Apieškojo kapitonas Kuzminas. Atbuline data – įrašas juodu rašalu: 1945 09 15 „nieko nerasta“.

LYA, f. K-1, ap. 58, b. 28422/3, l. 7 (taisyta iš 8 ir 44), rašyta paprastu pieštuku: „Kratos metu rasta: (1) carinio aukso už 35 rublius, (2) vienas Nr. 585 prabos aukso žiedas, (3) aštuoni Hitlerio portretai, (4) Pajėdaitės pasas N 3/5018“, (5) laikinas Pajėdaitės karinio bilieta pažymėjimas N 4021, (6) du bloknotai su Pajėdaitės užrašais ir adresais, (7) susirašinėjimas – vokas (spaudas 1944 06 25 p-lei Bronei Pajėdaitei, dantų gydytojai su gavėjos adresu: Donelaičio g. 39), atvirukas (su adresu „p. Dr Br. Pajėdaitei, Kaunas 39, 1“). Penki parašai paprastu pieštuku.

Kvotos protokole l. 9 taisyta iš 46 su žyma „Vilnius, 15.09.1945“ rašalu užrašytuose parodymuose, be kita ko, sakoma: „Tamara Lazarson, 16 m. žydaitė, gerai išsivysčiusi (?) mergaitė, kurios brolis dirba kažkur NKVD ir, kai yra Kaune užaina pas mane ir seserį. Jo vardas Viktoras Lazarsonas. Be šio brolio daugiau giminaičių Tamara Lazarson neturi. [...] Ana Kelsonaitė, 15 metų žydaitė jos tėvas taip pat buvo gydytojas, motina – medicinos seselė. [...]“. Tardytojo pareigos ir pavardė nenurodyta, tik parašas. Tą pat dieną papildomos kvotos protokolas (registracinio bylos lapo numeris ištaisytas iš Nr. 48 į Nr. 11, o registracinis

bylos lapas Nr. 49 – į Nr. 12) užrašytas kitu rašalu, raštu ir ant kitokio, languoto, popieriaus. Įrašytas vertėjas, kvotos siužetas – lapelis „Laisvės žvalgas“ ir klausimai, kodėl B. Pajėdaitė važinėjusi į [lapių] fermą. Atsakymas – „neatsimenu“, parašas po kvotos paskutiniu lapu ryškiai skiriasi nuo kitų byloje esančių B. Pajėdaitės parašų. 1945 09 20 kvotos protokolas. Adresas – Kaunas, minimi ranka rašyti parodymai, kurių byloje nėra. Vėl kalbama apie spaudinį „Laisvės žvalgas“ Nr. 3. Jį B. Pajėdaitė ešą gavusi iš Petronėlės Lastienės, kuri yra kaimynė, gyvena tame pat name, butai 1 ir 3. Iš B. Pajėdaitės giminių surinktų prisiminimų žinoma, kad B. Pajėdaitė su Tamara Lazarsonaite ir Onute Kelsonaite bei dukterėčia Valerija Reikalaitė-Lesauskiene 1944 m. gyveno pirmajame namo aukšte, o P. Lastienė – mansardoje. Iki nacionalizavimo namas priklausęs P. Lastienės tetai, gydytojai Emilijai Onai Bliūdžiūtei. Kvota – 1945 rugsėjo 21 d. (Oto NKGB viršininko pavaduotojas kapitonas Bočiarovas, ketvirtas raštas, rašyta juodu rašalu ant buvusių 1941 10 20 Kauno saugumo departamento blanko antrosios pusės). Kalbama apie lapelį „Laisvės žvalgas“ ir „Tėvynė“, kurį Bronė Pajėdaitė gavusi iš žurnalisto Jono Narbuto ir perdavusi Čereškienei. Vienas puslapis, parašas skiriasi nuo kitų. 1945 09 28 KO NKGB pulkininkas Voroncovas patvirtina, kad 1945 09 19 areštuotosios B. Pajėdaitės byla nutraukiama, nes ji nusižudžiusi, l. 27, 1954 01 17. „Pajėdaitės tyrimo byla“ pateikta Ministrui Liaudis.

⁸⁹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P2529, l. 38 ir l. 39 rodo, kad tą pačią dieną M. Čereškiene buvo apklausama ir Vilniuje, ir Kaune.

⁹⁰ Byloje: LYA, f. K-1, ap. 58, b. 29151/3, l. 6 (sekimo byla) saugomas pieštuku rašytas 1945 m. rugsėjo 28 d. „Aktas“ kuriame Kauno NKGB skyriaus darbuotojai Liniovas ir Jastrebovas, dalyvaujant liudininkei Ivanauskienei Honoratai, „atliko Felikso Čereškos bute kratą [...] ir aprašytinų daiktų nerado [...] H. Ivanauskienės žodžiais, asmeninių F. Čereškos daiktų nėra [...] sena lova, stalas, taurėtės yra bendras turtas su Čereškiene Marija, po jų arešto jie buvo išvežti nežinia kur. Apie tai ir surašytas šis aktas. Pasirašo: Liniovas, Jastrebovas, Liudininkė Ivanauskienė.“

Ankstesniame toje pat byloje saugomame kratos protokole (l. 7), pažymėtame 1945 m. rugsėjo 15 d. data, rašoma, kad rastas Čereškos pasas Nr. 707449 ir atleidimas nuo karinės tarnybos. Parašai: Šporov, Miasnik, Čereška.

O baudžiamojoje tuo pačiu numeriu pažymėtoje byloje (l. 24 ir 25) 1946 m. kovo 14 d. kvotos protokole rašoma, kad F. Čereška gavęs lapelių „Laisvės žvalgas“ iš B. Pajėdaitės „jos bute“ ir iš P. Klimo. „Antitarybinius atsišaukimus „Laisvės žvalgas“ aš daviau skaityti savo žmonai Marijai Čereškienei, tai vyko namuose pas mane bute. Taip pat 1945 m. rugpjūčio mėnesį antitarybinius atsišaukimus „Laisvės žvalgas“ aš daviau skaityti mūsų fermos darbininkei Adolfinai. (kur ji dabar aš nežinau). Be to, 1945 m. rugpjūtį, kai aš gavau antitarybinius atsišaukimus iš Klimo Petro, būdamas Kauno mieste pas profesorių Leoną Ivanauską, kad gačiau pinigų lapių išlaikymui, tuo metu Ivanausko namie nebuvo kalbėdamas su jo žmona Ivanauskiene aš taip pat pasiūliau Ivanauskienei perskaityti antitarybinių atsišaukimą „Laisvės žvalgas“, ji sutiko ir paėmė iš manęs aukščiau nurodytą lapelį, neįdėmiai peržiūrėjo ir atidavė jį man. Kitiems asmenims aš daugiau lapelio nedaviau.“ 6-ajame dešimtmetyje F. Čereška kelis kartus teikė skundus, prašydamas grąžinti arešto metu jo konfiskuotus pinigus, dviratį ir kitus daiktus, tačiau jų neatgavo. 1957 09 10 jis rašo dar vieną skundą (l. 64), kuriame teigia, kad „tardymo metu buvo labai mušamas ir kankinamas įvairiomis priemonėmis net ligi sąmonės netekimo, todėl buvo priverstas pasirašyti tardytojų nuožiūra primestus kaltinimus“ bei mini akistatą su H. Ivanauskiene, kur kaltinimai, jog davęs jai skaityti atsišaukimus, buvo atmesti. Tik 1958 m. birželio 20 d. F. Čereškos (gyvenančio Kaune, Estų g. 15–2) skundas, išsiųstas į Rygą Pabaltijo apygardos kariniam tribunolui, priežiūrine tvarka buvo išnagrinėtas, nuosprendis pakeistas į BK 58-12, o bausmė – į penkis metus laisvės atėmimo, o F. Čereška amnestuotas pagal 1953 m. kovo 27 d. SSRS Aukščiausios tarybos prezidiumo potvarkį apie amnestiją.

⁹¹ LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15617.

⁹² LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15617-0. Be aptartos „P. Klimo bylos“ LYA saugoma ir kita T. Petkevičiaus byla: f. K-1, ap. 58, b. P-2313-Li. 1956 m. bandyta jį dar kartą nuteisti už tuos pat prasižengimus, už kuriuos jis jau buvo nuteistas ir nubaustas. Bylą bandyta kurpti ir kitam asmeniui – Silvestrui Leonui, naudojant įvairias provokacijas ir KGB agentų skundus. Bandyta teigti, kad jis „vėl organizuoja antitarybinę grupuotę“. Po metų ir skundų byla nutraukta dėl įkalčių stokos.

⁹³ LYA, f. K-1, ap. 58, b. 7898/3 bb ir sb. BB l. 8. Kratą namuose daręs papulkininkis Todesas ir vyr. leitenantas Blochas rado plunksnakotį, užrašų

knygutę, padidinamąjį stiklą, kišeninį laikrodį, 2 442 rublius ir keletą pažymėjimų.

⁹⁴ LYA, f. K-1, ap. 58, b. Pi-15758-Li. Ranka rašyta kopija – 1948 m. gruodžio 28 d. aktas Nr. 24 apie mirtį. Pravieniškės: „Mes, žemiau pasirašiusieji medicinos skyriaus vedėja OLP Nr 2 OITR („Otdel Ispravitelno Trudovih Rabot“) VRM kapitonė majorė Kadyrova, gydytojas k[alinys] Kovaliovas, budintis prižiūrėtojas vyr. seržantas Riabcevas surašėme tokį aktą: k[alinė] Jablonskienė Jadvyga, Romualdo, 1914 m. gimimo, nuteista pagal 58 BK straipsnį 10 metų, atvyko į OLP Nr 2 1946 m. birželio 5 d. Nuo pirmų dienų k[alinė] Jablonskienė buvo nukreipta lengviems darbams į šiltnamius („parniki“) sodinti daržoves, kur išdirbo apie pusantro mėnesio, po to pasijuto serganti. Kreipėsi į medicinos skyriaus ambulatoriją su širdies silpnumo simptomais, birželio mėnesio gale 1946 m. k[alinė] Jablonskienė buvo patalpinta į medicinos skyriaus stacionarą su širdies ligos požymiais ir ryškiu kojų tinimu ir pakilusia temperatūra, ir nuo to laiko sirgo iki dabar, dekomplikuoto miokardito diagnozė. Ligonė prarado visą darbingumą, stacionare arba kameroje turėjo nuolat gulėti patale su nuolat pakilusia temperatūra, širdies plakimu, dusimu, su veido ir galūnių cianoze. Tokios būsenos su nežymiais pagerėjimais k[alinė] Jablonskienė išbuvo iki 1948 m. gruodžio 26 d. 1948 m. gruodžio 26 d. rytą k[alinė] Jablonskienės būklė ryškiai pablogėjo, atsirado lūpų ir galūnių cianozė, ėmė klejoti, pulsas 120–140 silpno išpildymo, nustojo reaguoti į aplinkinius, silpnumo požymiai ryškėjo, gydymas medikamentais nebuvo sėkmingas, ligonė k[alinė] Jablonskienė Jadvyga Romualdo mirė 01 val. 50 min. ryto 29 gruodžio 1948 m., sustojus širdies veiklai. Kadangi mirties priežastis buvo aiški, patologo-anatominis skrodimas nebuvo vykdomas.“ P. 57, 57 atv., 58. Velionės turtas konfiskuotas 1946 m. balandžio 19 d., t.y. likus dešimčiai dienų iki teismo. Į J. Jablonskienės butą Trakų g. 10 įsikėlė ją tardęs papulkininkis Todesas. Pažymėtina, kad dar 1946 m. balandžio 5 d., kaip rodo kvotos protokolai, J. Jablonskienė tardė tas pats pplk. Todesas.

⁹⁵ T. Petrausko parodymai byloje, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-15617, l. 40.

⁹⁶ LYA, f. K-1, ap. 58, b. Pi 2529-Li, l. 66.

⁹⁷ Ibid, l. 80.

⁹⁸ V. Bukaitė, „Dantė dar nenumirė ir gali tęsti savo darbą neangažuodamas fantazijos,“ – „Petro Klimo laišakai iš sovietinių lagerių“, Lituania, 2011, t. 57, Nr. 1 (83), p. 44 ir 47.

⁹⁹ Daugiau apie Tamarą Lazarson: https://kauno-zinios.lt/naujienos/j-cymbalo-dokumentinio-filmosasiuvinis-is-sudeginto-geto-premjera_54604.html

¹⁰⁰ LYA, f. K-1, b. Pi-2529-Li, l. 18: „Aktas, 27 rugsėjo, Kaunas, LSSR. Mes, karinės NKVD apygardos prokuroro padėjėjas, justicijos majoras Šmonovas, LSSR NKVD poliklinikos Feleris ir Kauno NKGB viršininko pavaduotojas majoras Martavičius (<http://www.kgbveikla.lt/lt/leonardas-martavicius>) „1945 m. rugsėjo 27 d. pagal iškvietimą apsilankėme NKVD Kauno skyriaus pastate, kabinate Nr. 39 antrame aukšte, kur suradome moteriškos lyties Bronislovos Pajėdaitės, Juozo dukters lavoną, apie 40 m. amžiaus, taisyklingo kūno sudėjimo, vidutinio svorio, gulintį aukštieklinę ant grindų, galva atsukta į kairę, akys atmerktos, vyzdžiai išsiplėtę, lūpos sučiauptos, liežuvis už dantų. Per kaklą nuo išorinės kairiosios krūtinės raktikaulio raumens išilgai kaklo per kaklo raumenį iki išorinės dešinėsios krūtinės raktikaulio raumens eina gili pjautinė žaizda. Išoriškai apžiūrėjus buvo nustatyta, kad žaizdos kraštai lygūs, krūtinės-raktikaulio raumenys, miego arterija, miego vena ir gerklė perpjauti. Aplink lavoną didžiulė sukresėjusio šviesiai raudono ir tamsiai raudono ir kraujo bala [...]. Mirtis ištiko prieš kelias valandas iki apžiūros nuo didelio kraujo, kurio neįmanoma buvo sustabdyti, netekimo. Nuvilkti drabužiai pasirodė nepažeisti, išterlioti tamsios ir šviesios spalvos krauju. Apie tai ir buvo surašytas šitas aktas. Parašai. Šmonov, Feleris, Martavičius.“

¹⁰¹ Plakato versija rusų kalba: <https://www.posterplakat.com/posters/PP%20364>

¹⁰² Parodos kataloge, kurį 2015 m. 300 egz. tiražu išspausdino Vilniaus grafikos meno centras, p. 111, įtrauktas ir plakatas „Hitleris išvaduotojas“. Plakatas – estų kalba, nes lietuviško varianto tuomet neturėta.

¹⁰³ <http://www.kgbveikla.lt/lt/kazimieras-liaudis>

¹⁰⁴ LCVA, R-605, ap. 1, b. 87, l. 108.

¹⁰⁵ LCVA R 1004, ap. 1 b. 3 l. 1.

¹⁰⁶ Ibid, l. 11.

¹⁰⁷ LYA, V-5-1-4772/5, l. 26.

¹⁰⁸ https://www.europeana.eu/lt/item/2021802/LIMIS_35926800

¹⁰⁹ LYA, f. K-1, b. 36823/3, p. 59–74 ir 295–329.

¹¹⁰ LCVA, R-631, ap. 3, b. 246.

¹¹¹ A. Sniečkus. „Vincas Mickevičius-Kapsukas“, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1957, p. 28.

¹¹² „Lietuvos aidas“, redaktorius leidėjas Antanas Smetona (1917–1919), 1918.06.01. Nr. 64 (112) p. 2. Internetė: www.epaveldas.lt

¹¹³ „Pliantų“ (ПлЯнты) vietovė šiandien yra Ščiutino priemiestis Baltarusijoje. Ščiutine buvo Vclawui Iwanowskiui vedybų su Sabina Jaczynowka metu atitekęs „palivarkas“.

¹¹⁴ T. Ivanauskas, *Aš apsisprendžiu*, Vilnius: Vyturys, 1994, p. 186.

¹¹⁵ D. Vailionytė, „Honorata“, p. 73.

¹¹⁶ T. Ivanauskas, *Aš apsisprendžiu, VŠĮ* „Baltijos aplinkos forumas“, Vilnius, 2010, p. 208.

¹¹⁷ M. Biržiška, „Vilniaus Golgota. Okupuotosios Lietuvos lietuvių darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis“ B. Šėmio iš laikraščių surinktas, Kaune Sąjungos Vilniui vaduoti leidinys, 1930, 2-asis (fotografuotinis) leidimas, Vilnius: Mintis, 1992, p. 21.

¹¹⁸ LCVA, KDS, 3825/35, Tadas Ivanauskas, 1972, *Lietuvos kino mėgėjų draugija*, rež. Robertas Verba, rež. Laima Pangonytė, rež. Algirdas Tumas, 05:00–06:17 min.

¹¹⁹ A. Žmuidzinavičius, „Paletė ir gyvenimas“, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1963, p. 121.

¹²⁰ „Lietuvos aidas“, redaktorius leidėjas Antanas Smetona (1917–1919), 1918.05.11 d., Nr. 56 (104), p.2, <https://www.epaveldas.lt/recordImageSmall/LNB/C1B0003957107?exId=361468&seqNr=2>

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid.

¹²³ Lietuvos aidas, redaktorius leidėjas Antanas Smetona (1917–1919), 1918.12.04 d., Nr. 148 (196), p.1, <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0003957107>.

¹²⁴ J. Iwanowski, „Czasy mojego życia“, p. 9.

¹²⁵ Žurnalą „Kultūra“ nuo 1933 m. faktiškai redagavo „iš kalėjimo išėjęs“ Kostas Korsakas. In: Julius Būtėnas, „Lietuvos žurnalistai“, Žurnalistika, Vilnius, 1991, p. 71.

¹²⁶ U-M. Andrijauskaitė, „Darbininkų švietimo bandymai XX a. 3–4 dešimtmečiuose: liaudies universitetai ir vakariniai kursai bei gimnazijos suaugusiesiems“, p. 171, www.researchgate.net/publication/323832165_Darbininku_svietimo_bandymai_XX_a_3-4_desimtmečiuose_liaudies_universitetai_ir_vakariniai_kursai_bei_gimnazijos_suaugusiesiems

¹²⁷ 1927 m. birželio 17 d. įsteigta bendrovė nuo 1927 m. liepos 27 d. (Nr. 12/13) ėmėsi „Naujo žodžio“ žurnalo leidybos, po to ir kitų bendrovei

priklaususių leidinių. „Naujo žodžio“ bendrovę įsteigė Justas Paleckis, Vytautas Bičiūnas bei „Taikomojo Meno“ bendrovės atstovai: dailininkas Vilius Jomantas ir inžinierius, pašto valdybos viršininkas Adolfas Sruoga.

[https://lt.wikipedia.org/wiki/Naujas_%C5%BEodis_\(%C5%BEurnalas\)](https://lt.wikipedia.org/wiki/Naujas_%C5%BEodis_(%C5%BEurnalas))

¹²⁸ Naujas žodis: prof. T. Ivanauskas „*Mano krodilai*“, 1932 Nr. 5, p. 82–83 ir „*Medžioklė pusiaujų miškuose*“, 1932, Nr. 8, p. 146 bei Nr. 9, p. 181.

¹²⁹ A. E. Senn, „*Lietuva 1940 Revoliucija iš viršaus*“, LGGRTC, Vilnius, 2009, p. 377.

¹³⁰ Darbo Lietuva, Nr. 68, Kaunas, 1940.08.23, p. 1, <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=10228>

¹³¹ Darbo Lietuva, Nr. 69, Kaunas, 1940.08.23, p. 3, <https://www.epaveldas.lt/vbspi/biRecord.do?biExemplarId=10229>

¹³² Valstiečių laikraštis, Nr. 34, 1940.12.24, p. 6, <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0004532336>

¹³³ T. Ivanauskas, „*Apie žmogaus kilmę*“, Vilnius: Vaga, Nr. 3, 1931, p. 177–187, <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1C1B0000824272>

¹³⁴ D. Vailionytė, „Honorata“, p. 48.

¹³⁵ https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanis%C5%82aw_Maczek

¹³⁶ J. Iwanowski, „*Czasy mojego życia*“, p. 44–52.

¹³⁷ L. Petrauskienė, „*Pranciškus Baltrus Šivickis, 1882–1968*“, Valstybinis mokslinių tyrimų institutas, Gamtos tyrimų centras, Vilnius, 2020, p. 95.

¹³⁸ Ibid, p. 95.

¹³⁹ Vyriausybės žinios, Nr. 721, p. 542, 5776 eilutė, Kaunas, 1940 liepos 29 d., <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C10000143886>

¹⁴⁰ Vyriausybės žinios, Nr. 721, p. 542, 5776 eilutė, Kaunas, 1940 liepos 29 d., <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C10000143886>

¹⁴¹ „Acta Universitatis Patavinae septima saecularia celebrantis, MCCXXII–MCMXXII“ (*Padova, Tipografia Antoniana, 1925*) knygoje aiškinama, kad Padujos universiteto rektorius, universiteto jubiliejaus proga suteikė *laurea honoris causa* visiems pasiuntinybių vadovams ir tarp jų – Tadui Ivanauskui.

¹⁴² In: „Acta Universitatis Patavinae septima saecularia celebrantis, MCCXXII–MCMXXII“ (*Padova, Tipografia Antoniana, 1925*), korektūros klaida – kaip originale.

¹⁴³ Tuo metu Peterburgo universitete galiojo trijų vertinimų balų sistema: „labai patenkinamai“;

„patenkinamai“ ir „nepatenkinamai“. Internetė: https://history.museums.spbu.ru/files/Issledovaniya/Ziborov_o_diplomah.pdf

¹⁴⁴ *Akademikas Tadas Ivanauskas, „Gyvenimo ir kūrybinės veiklos akimirkos“*, sud. P. Zajančiauskas, G. Vaitonis. Leidinio išleidimą parėmė Lietuvos Respublikos Aplinkos ministerija, Vilnius, 2007. Priešpaskutiniame, nenumeruotame puslapyje išspausdintas T. Ivanausko Peterburgo universiteto diplomas Nr. 22606 be nuorodos į saugotoją. Diplomo autentiškumą 2020 10 05 raštu Nr. 1836/T patvirtino Centrinis valstybinis Peterburgo istorijos archyvas, kurio f. 14, ap. 19, b. 52, l. 9 saugoma to diplomo kopija.

¹⁴⁵ Pagal 1884 m. priimtą Rusijos imperijos universitetų bendrąjį Statutą, egzaminus laikyti bei pirmo ir antro laipsnio diplomus gauti galėjo studentai pabaigę aštuonių semestrų mokymosi kursą (gydytojai – 10 semestrų) (§ 77). Jiems buvo suteikiamas diplomas, liudijantis profesinį (ne akademinį) išsilavinimą. Akademiniais buvo laikomi magistro ir daktaro laipsniai (§85 ir §86). Internetė: <http://xn--e1aaejmenocqx.xn--p1ai/node/13676>

¹⁴⁶ VUA, R-856, ap. 1, K 4437, p. 16.

¹⁴⁷ Conseil d'Etat – Décret du 22 janvier 1896 sur la license ès sciences. (In: *„Recueil des lois et règlements sur l'enseignement supérieur comprenant les décisions de la jurisprudence et les avis des conseils conseils de l'instruction publique et du Conseil d'Etat“*. Tome VI, juin 1898 – janvier 1909, p. 559, par A. Beauchamp 1880–1915).

¹⁴⁸ Vilniaus universiteto Senato 1940 m. gruodžio 30 d. posėdžio protokolas Nr. 30. Dalyvauja rekt. M. Biržiška, prorekt. Bulavas, prof. V. Biržiška, prof. A. Rimka, prof. P. Augustaitis, prof. Bieliukas, prof. J. Matulis, sekretorius doc. V. Jurgutis, VUA, F98, ap. UV 54, p. 146.

¹⁴⁹ P. Zajančiauskas, *„Gamtininkas Tadas Ivanauskas 1882–1970“*, Lietuvos gamtos fondas, Vilnius, 2002, p. 75. (Leidinio rėmėjai – Lietuvos žemės ūkio universitetas, Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos hidrobiologų draugija, P. Kalibato IĮ „Petro ofsetas“).

¹⁵⁰ <http://www.ziedavimas.lt/pauksciu-ziedavimo-pradzia-lietuvoje/>

¹⁵¹ http://www.paneveziomuziejus.lt/files/kras-tieciai/Mazylis_Vaitkevicius.pdf

¹⁵² Įvairių metų „Paukščių žiedavimo“ ataskaitos iki šiol yra saugomos Lietuvos Mokslų akademijos bibliotekoje. Tai operacinių-statistinių, o ne analitinių ataskaitų pobūdžio leidiniai (apie 20 p.

apimties sąsiuviniai), leisti kartą per metus lietuvių ir prancūzų kalbomis.

¹⁵³ <https://pirkis.lt/home/menas-kolekcijos-antikvariat/3592-bibliofilija-bukinistika-antikvarines-knygos/17541773-t-ivanauskas-vadovelis-lietuvos-pauksciam-a.html>

¹⁵⁴ VUA, R-856, ap. 1, K 4437, p. 16.

¹⁵⁵ VUA, R-856, ap. 1, K 4437, p. 16.

¹⁵⁶ P. Zajančiauskas, *„Gamtininkas Tadas Ivanauskas 1882–1970“*, Lietuvos gamtos fondas, Vilnius, 2002, p. 75.

¹⁵⁷ Tuometinis Mečislavo Gedvilo išsilavinimas – treji metai studijų Petrogrado technologijos institute (1919–1923).

¹⁵⁸ *„Tarybų valdžios atkūrimas Lietuvoje 1940–1941 metais“*. Dokumentų rinkinys, Vilnius: Mintis, 1965, p. 239, p. 228.

¹⁵⁹ A. Sniečkaus išsilavinimas: 1925–1926 m. studijos į Plechanovo liaudies ūkio instituto Ekonomikos fakultete Maskvoje. Jas nutraukė pagrindinis darbas Lietuvoje. Nuo 1933 m. jis vėl Maskvoje. Tarptautinėje Lenino mokyklos lietuvių sektoriuje dėstė komunistų partijos istoriją. 1934 m. spalio mėnesį A. Sniečkus buvo priimtas į šios mokyklos aspirantūrą. Po metų parašė nedidelę studiją „Valsiečių kova Užnemunėje 1935 m.“. In: V. Tininis „Sniečkus. 33 metai valdžioje (Antano Sniečkaus biografinė apybraiža)“, Vilnius, 2000, p. 16 ir p. 24.

¹⁶⁰ Lietuvos MA tikrasis narys, prof. habil. dr. Algirdas Juozas Motuzas, *Mokslo Lietuva*, 2015 m. kovo mėn. 16 d. Internetė: <http://mokslolietuva.lt/2015/03/lietuvos-mokslu-akademijos-pirmujunariu-rinkimai/>.

¹⁶¹ Ibid.

¹⁶² *„Monografija, praturtinusi Lietuvos žemės ūkio raidą“*, Žemės ūkio mokslai, 2013, t. 20, Nr. 4. P. i–v, Lietuvos mokslų akademija, 2013 (*„Profesorius Jurgis Krikščiūnas: žemės ūkio mokslų ir praktikos darbai“*, Kaunas, 2013, 306 p. Sudarytojai ir autoriai – Lietuvos mokslų akademijos nariai, profesoriai, habil. daktarai Algirdas Juozas Motuzas ir Mindaugas Strukčinskas).

¹⁶³ Asmeninė dr. A. J. Motuzo konsultacija 2020 06 04.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ A. Šliogeris, *„Sąmonės laisvėjimo ištakų paieška“*. In: Akiračiai, p. 228.

¹⁶⁶ LCVA, R-754, ap. 1, b. 55, l. 137.

¹⁶⁷ Išsamiai Trofimo Lysenkos iškilimo iki SSRS Akademijos Prezidento posto ir mokslo titulų netekimo 1970 m. įvykiai aprašyti: B. Соффер,

„Власть и наука. Разгром коммунистами генетики в СССР“, <https://bookshake.net/author/valeriy-nikolaevich-soyfer>.

¹⁶⁸ N. Krementsov, „Stalinist Science“, Princeton University Press, 1997, p. 371.

¹⁶⁹ E. Pollock, „Stalin and the Soviet Science Wars“, Princetown University Press, 2006, p. 16.

¹⁷⁰ „The future belongs to Michurin“ in: Ethan Pollock, „Stalin and the Soviet Science Wars“, p. 41–71 ir: „Dominion“, in: Simon Ings, „Stalin and the Scientists. A history of Triumph and Tragedy 1905–1953“, Faber & Faber, London, 2017, p. 305–385.

¹⁷¹ N. Roll-Hansen, „Wishful Science: the Persistence of T.D. Lysenko's Agrobiolgy in the Politics of Science“, University of Chicago Press Journals, Osiris, Vol. 23, No 1, p. 168.

¹⁷² K. O. Rossianov, „Stalin as Lysenko's Editor: Reshaping Political Discourse in Soviet Science, Russian History“, Vol.21, No 1, Published by Brill, p. 22.

¹⁷³ J. V. Stalin „Anarchism or Socialism“, December, 1906 – January, 1907 in: <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1906/12/x01.htm>

¹⁷⁴ Lentelė parengta pagal internetinę mokymo priemonę: „Trofim Lysenko and genetics in Soviet Russia (1927–1962)“. Bibliography V. Soifer, „Lysenko and the tragedy of Soviet science“, Rutgers, 1994 D. Joravsky, „The Lysenko affair“.

¹⁷⁵ K. O. Rossianov, „Stalin as Lysenko's Editor“, p. 56.

¹⁷⁶ N. Roll-Hansen, „Wishful Science“, p. 168.

¹⁷⁷ S. A. Borinskaya et al., „Lysenkoism Against Genetics: The Meeting of the Lenin All-Union Academy of Agricultural Sciences of August 1948“, Genetics, 2019 May, 212(1), <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6499510/#bib92>

¹⁷⁸ Е. Добренко, „Поздний сталинизм: Эстетика политики“. Том 1, <https://www.litres.ru/evgeniy-dobrenko/pozdny-stalinizm-estetika-politiki-tom-1>, internetinis p. 1353.

¹⁷⁹ Ibid, p. 1379.

¹⁸⁰ Ibid, p. 1377.

¹⁸¹ Filmas „Mičiurinas“, 1948. Онлайн-кино-театр „Мосфильма“, <https://cinema.mosfilm.ru/films/35500/>

¹⁸² „Iš dainų atskridę paukščiai“, LCVA, KDS, Nr.2404/35.

¹⁸³ Е. Добренко, „Поздний сталинизм: Эстетика политики“. Том 1, p. 1377.

¹⁸⁴ K. O. Rossianov, „Stalin as Lysenko's Editor“, p. 52.

¹⁸⁵ http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4710.htm

¹⁸⁶ L. Petrauskienė, „Pranciškus Baltrus Šivickis“, p. 102.

¹⁸⁷ T. Ivanauskas, „Kūrybingasis tarybinis darvinizmas ir biologijos mokslo padėtis Tarybų Lietuvoje“, Tiesa, 1948, rugsėjo 22, p. 2.

¹⁸⁸ Ibid, p. 2.

¹⁸⁹ Ibid, p. 2.

¹⁹⁰ Ibid, p. 2.

¹⁹¹ Ibid, p. 3.

¹⁹² LMA, LVMABV-RS F144-1195 2R.

¹⁹³ Ibid.

¹⁹⁴ L. Petrauskienė, „Pranciškus Baltrus Šivickis“, p. 85.

¹⁹⁵ Lietuvos TSR Mokslų Akademijos visuotinio susirinkimo drauge su TSR Aukštojo Mokslo ministerija sesija, skirta biologijos mokslų padėčiai Lietuvoje apsvarstyti: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos žinynas IV–V, Vilnius: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1949.

¹⁹⁶ J. Matulis, A. Merkys, „Ar biologai buvo kalti?“. In: Danutė Blažytė-Baužienė, *Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui*, Lietuvos istorijos metraštis, 2010, t. 2. Vilnius, 2011, p. 139.

¹⁹⁷ A. Ričkienė, „Botanists in Lithuania during the Michurinist campaign“, Endeavour, Vol. 41, issue 2, June 2017, p. 51–65. Internetė:

<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160932717300352>

¹⁹⁸ LCVA, R-605, ap. 1, b. 87, l. 130.

¹⁹⁹ D. Blažytė-Baužienė, „Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui“, Vilnius: Lietuvos istorijos metraštis, 2010, t. 2, 2011, p. 152.

²⁰⁰ Ibid, p. 102.

²⁰¹ T. Ivanauskas, *J. Stalinas ir mičiurininė biologija*, in: Mokslų Akademijos žinynas, VII sąs. p. 106–114.

²⁰² Ibid, 106 p.

²⁰³ Tiesa, 1950 m. birželio 7 d.

²⁰⁴ Tiesa, 1951 m. spalio 6 d.

²⁰⁵ Mičiurino „Rinktiniai raštai“, vertė agr. J. Jonynas ir A. Žukas, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1951 m.

²⁰⁶ J. Huxley, „Soviet Genetics and World Science: Lysenko and the Meaning of Heredity“ (London, 1949), ix. in: N. Roll-Hansen, „Wishful Science: The Persistence of T. D. Lysenko's Agrobiolgy in the Politics of Science“, Osiris 23(1):166–88, February 2008.

²⁰⁷ L. Petrauskienė, J. Olechnavičienė, „The fame of scientists: does it reflect the real contribution

to science?“, *Baltic Journal of European studies*, Tallinn, University of Technology, Vol. 1, No 1(9), p. 189.

²⁰⁸ L. Petrauskienė, „Taisytiniai akcentai XX a. Lietuvos biologijos istorijoje“, *Mokslo ir technikos raida Lietuvoje*, Vilnius, 2006, t. 10, p. 267, in: Danutė Blažytė-Baužienė, „Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui“, p. 151.

²⁰⁹ P. Zajančauskas, „*Gamtininkas Tadas Ivanauskas 1882–1970*“, Lietuvos gamtos fondas, V., 2005, rec. dr. J. Prūsaitė, dr. A. Jakimavičius, p. 34. (Leidinio rėmėjai: Lietuvos žemės ūkio universitetas, Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos hidrobiologų draugija, P. Kalibato IĮ „Petro ofsetas“).

²¹⁰ T. Ivanauskas, „Pasaulio paukščiai“, Vilnius: Vaga, 1971, 30 000 egz.; T. Ivanauskas, „Pasaulio paukščiai“, 2-asis papildytas leidimas: Vilnius: Vaga, 1981, 40 000 egz.

²¹¹ T. Ivanauskas, „Pasaulio žvėrys“, Vilnius: Vaga, 1968, 15 000 egz.

T. Ivanauskas, „Pasaulio žvėrys“, Vilnius, „Vaga“, 1973, 30 000 egz.

²¹² T. Ivanauskas, „*Gamtininko užrašai*“, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1955, 6 000 egz.

²¹³ T. Ivanauskas, „*Apie žvėris ir paukščius*“, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1956, 10 000 egz.

²¹⁴ <https://cyberleninka.ru/article/n/zapiski-naturalista-kak-zhanr-hudozhestvenno-dokumentalnoy-literatury/viewer>

²¹⁵ „Tadas Ivanauskas – pasirinkęs dirbti Lietuvai“, Verslo žinios, 2018.11.11, <https://www.vz.lt/laisvalaikis/akiraciai/2018/11/11/tadas-ivanauskas-pasirinkes-dirbti-lietuvai#ixzz6I7NpBGVn>

²¹⁶ 9.1 Lentelė: [Zoologijos] muziejaus darbuotojų išvykos už Lietuvos ribų, praturtinusios muziejaus rinkinius įvairia fauna. Elena Gaidienė, *Kauno Tado Ivanausko Zoologijos muziejus*, Vilnius: Aldorija, 1999, p. 86.

²¹⁷ Entomologas ir vabzdžių kolekcionierius, dvidešimt metų gyvenęs Bucharoje. 1897–1909 m. K. Arris apkeliavo Bucharos ir Samarkando apylinkes, Kogistano, Talas Alatau, Pamyro kalnynus,

Zeravšano, Kopetdago ir kitus kalnagūbrius, Karakumų, Kyzylkumo, Takla Makano dykumas, Alajo lygumą, Užkaspijo sritį. 1922 m. grįžęs į Lietuvą, gyveno Kaune, dovanėjo Vytauto Didžiojo universitetui išsaugotus apie 30,000 vienetų vabzdžių rinkinį. Išlikusieji eksponatai (apie 11, 000 vnt.) saugomi T. Ivanausko zoologijos muziejuje. Savo keliones jis aprašė knygose: Konstantinas Arris, „*Mano ekspedicija į Vidurinę Aziją*“, 1-oji knyga: Bucharas, Samarkandas, Zaravšano ledynas, „Sakalo“ bendrovė, Kaunas, 1933/1934 m. ir: „*Mano ekspedicija į Vidurinę Aziją*“. 2-oji knyga: Kašgaras, Jarkendas, Takia — Makano dykuma, Pamiro kalnai, Alajus, „Sakalo“ bendrovė, Kaunas, 1934.

²¹⁸ Po kelionės į Braziliją O. Fanstilis planų studijuoti zoologiją atsisakė. O. Fanstilio anūkės Danutės Fanstilytės-Pacevičienės 2020 09 24 pasakojimas.

²¹⁹ https://lt.wikipedia.org/wiki/Sergejus_Fanstilis

²²⁰ A. Palionis, „*Idėlis Lietuvos drugių faunai pažinti*“/Beitrag zur Kenntnis der Lepidopterenfauna Litauens, kooperatinės bendrovės „Raidė“ spaustuvė, Kaunas, 1932.

²²¹ T. Ivanauskas, „*Mokslinės ekspedicijos Pietų Amerikoje darbai sėkmingi*“, Mūsų rytojus, Nr. 44, 1931 m. lapkričio 6 d., 1 p. <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/LNB/C1B0003760930>

²²² Ten pat, p. 35.

²²³ E. Gaidienė, „*Kauno Tado Ivanausko Zoologijos muziejus*“, Vilnius: Aldorija, 1999, p. 19.

²²⁴ Ibid, p. 35.

²²⁵ E. Gaidienė, „*Kauno Tado Ivanausko Zoologijos muziejus*“, p. 82.

²²⁶ Ibid, p. 84.

²²⁷ D. Blažytė-Baužienė, „*Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui*“, Lietuvos istorijos metraštis, 2010, t. 2. Vilnius, 2011, p. 151.

Gauta 2020 10 26
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Daiva Vilkelytė

BLIND SPOTS AND KGB TRACES IN IVANAUSKAS' LEGACY

Summary

The article examines a gradual involvement in Soviet propaganda by Lithuanian biologist Tadas Ivanauskas, while simultaneously advancing his academic career in the universities of Kaunas and Vilnius after the Soviet occupation in 1940.

This engagement culminated in September 1948, when a special session dedicated to examining the situation in Lithuanian biology was hosted by the Lithuanian Academy of Sciences. During this session, Prof. Ivanauskas, a Soviet academic and the head of the Institute of Biology, pronounced genetics as a false science and condemned the genetic research. In his speech, he labelled the achievements of such renowned global authorities in biology like Gregor Mendel, Thomas Hunt Morgan and August Weisman as “reactionary”, as “fake” and “metaphysically idealistic”.

In his report, Prof. Ivanauskas stated that their teaching on hereditary traits in organisms did not acknowledge a possibility of changing the essence of organisms by changing their environment that would be passed on to later generations, that was established by the Soviet biologists, i.e. to “educate” the living species by changing their life circumstances.

On the contrary, he said, the outstanding Soviet science had determined that new life forms could be created at will by merely changing the habitat of organisms and that these *acquired* changes would be passed onto next generations. All this was outlined in the works of a prominent Soviet academician Trofim Lysenko and his predecessor, a self-taught Russian botanist Ivan Michurin.

“Lysenkoism”, a soviet biology pseudoscience based on a Lysenko’s personality cult of personality was introduced at the above-mentioned session. Lysenko was an influential self-taught agronomist and a pet-scientist of Joseph Stalin, but his pseudo-teachings survived after Stalin’s death. Lysenko’s pseudoscience after 1948 session replaced genetics for the upcoming 15 years in Lithuania.

Biologists involved in genetic research were forced to publicly denounce their scientific “blunders”. Those who wished to continue their work in the research institutes belonging to the Soviet Lithuanian Academy of Sciences had to accept Lysenko’s doctrine. Others were fired.

The article examines Ivanauskas’s legacy, albeit many documents related to his personal and professional life were destroyed after Stalin’s death. A fake persona was created and propagated, adapting to the Soviet fashions, and carefully choreographed propaganda folklore.

This artificial image, a myth crafted in the era of Soviet censorship is surprisingly long-lasting. Deconstruction of this myth comes as a shock to former Ivanauskas’ students, who have graduated and matured as academicians and professors in the uncritical thinking void of the Soviet times.

It was impossible to unearth enough documents to portray a fully-fledged picture of an ideologically obedient nomenclaturist. However, the article probes into the personality of a professor who served as a Lithuanian adopted version of Michurin in the backdrop of KGB arrests and academic demotions of his subordinates and co-workers.

Despite a complex family life and humble scientific achievements, Ivanauskas was “promoted” to a position of a doctor in biology without writing his PhD thesis. This was made possible by a decree of the Soviet Minister of Education Antanas Venclova who “appointed” Ivanauskas to a position of a “doctor” in biology.

Furthermore, a political tandem of the Head of the Supreme Soviet of the Lithuanian SSR Mečislovas Gedvilas and the Secretary of the Lithuanian Communist Party Antanas Sniečkus, the personalities with only sophomore-level education at the top of the combined legislative and executive power, appointed him to a position of an academician.

All this was possible because the academic independence of university and science was annulled and made subordinate to the Communist Party’s doctrine. Scientists, who looked like potential rebels, were exiled to Siberia, their publications were banned and destroyed.

Today false scientific theories, propagated by Prof. Ivanauskas are forgotten or disregarded, Ivanauskas’s undeserved academic achievements are celebrated as true. His lectures on Darwinism, lagging the global scientific discoveries in biology by some 100 years, as well as his compilations Polish and German ornithologists, were extremely popular in Soviet Lithuania. The eco of this popularity lives on.

Lithuanian historians have already evaluated the damage of Lysenkoism to science and students of the country: “research carried out in the inter-war period in several branches of biology related to genetics was discontinued. Scientists who were involved in the research corresponding to the scientific level of the time had to abandon their work and to denounce it as erroneous. Along with the isolation from the global scientific development, it resulted in backwardness of the science and its disconnection from the reality of life”¹

While promoting the Communist Party’s propaganda camouflaged as science from his nomenclature position and justified by the undeserved scientific regalia, Prof. Ivanauskas has earned a place on par to other disgraced soviet scientists who propagated scientific communism, scientific atheism, and counterfeit history of Lithuania – Juozas Žiugžda and Mira Bordonaitė.

Keywords: #pseudo-science #soviet ideology #nomenclature #backwardism #soviet myth crafting #collaboration #indoctrination #Lysenko #Ivanauskas #genetics #academia

¹ D. Blažytė-Baužienė, „Lysenkizmas ir Lietuva: kampanijos įtaka aukštojo mokslo sovietizavimui“, Lietuvos istorijos metraštis. 2010, Volume 2. Vilnius, 2011, p. 151.

Roberta Bartkutė

Lietuvos moterų Ravensbriuko koncentracijos stovykloje

ĮVADAS

Autobiografinis Balio Sruogos romanas – „Dievų miškas“ – viena svarbiausių lietuvių tautos „atminties vietų“¹, kalbant apie 1941–1944 m. nacių okupaciją. Šiuose prisiminimuose, parašytuose „per ironijos, satyros prizmę“², „moteriškajai pusei“ skiriamas vos vienas skyrius, kuriame, be konstatavimo, kad moterų „padėtis lageryje, apskritai imant, buvo nepalyginamai geresnė už vyrų padėtį“³, daug maž apsiribojama uždraustų meilės ryšių su kitais kaliniais ar vokiečių pareigūnais epizodais. Taigi Balio Sruogos romanas, būdamas reprezentatyvus lietuvių patirties nacių koncentracijos stovyklose kūrinys, šią patirtį istorinėje atmintyje įtvirtino kaip iš esmės vyrišką. Tai atsispindi ir lietuvių istoriografijoje, kurioje iki šiol nėra darbų, skirtų išimtinai moteriškajai patirčiai nacių nelaisvėje. Tuo tarpu užsienio istoriografijoje jau seniai plačiai nagrinėtos tokios temos kaip daugiausia moteris palietusi seksualinė prievarta, pvz.: darbas lagerio viešnamiuose⁴, taip pat nėštumas, gimdymas⁵ ir pan.

Lietuvių istoriografijoje dėmesio beveik nesulaukė ir Ravensbriuko koncentracijos stovykla. Tai galima pasakyti apie abiejų

lyčių kalinius iš Lietuvos. Nepaisant to, kad 1939 m. ji buvo įsteigta kaip konclageris moterims, 1941 m. nuo moterų lagerio atitvortoje teritorijoje buvo įsteigtas ir vyrų lageris⁶. Matyt, dėmesio stoką lietuvių likimui šioje koncentracijos stovykloje nulėmė tai, kad, pagal turimas žinias, joje nekalėjo žymūs lietuvių tautos atstovai, priešingai nei Štuthofe, kur, be minėto Balio Sruogos, 1943 m. buvo įkalinti dar 45 lietuvių inteligentai⁷. Tiek dėl šios priežasties, tiek ir dėl šaltinių stokos ar neprieinamumo iki šiol apie lietuvių kalinius istoriografijoje dažniausiai buvo kalbama kaip apie bevardžius statistinius vienetus, nurodant tik numanomą jų skaičių. Kazys Rukšėnas dar 1975 m. pasirodžiusiame straipsnyje apie Lietuvos gyventojus Vokietijos koncentracijos stovyklose trumpai aptaria ir Ravensbriuko konclagerį, nurodydamas dviejų 1943 m. ten atsidūrusių moterų pavardes, ir mini aštuonias į Ravensbriuką transportuotas Pravieniškių koncentracijos stovyklos kalines, taip pat iš Aušvico perkeltas Lietuvos žydes, kurių skaičiaus nenurodo. Be to, remdamasis lenkų tyrinėtojos V. Kiedržinskos teiginiu, K. Rukšėnas mini vyrų lageryje 1942-aisiais buvus 26 lietuvius⁸. Istorikas Arūnas Bubnys

savo knygoje „Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)“ taip pat mini Ravensbriuko koncentracijos stovyklą ir, be jau minėtų K. Rukšėno pateiktų duomenų, remiasi lietuvių išveivų duomenimis – pagal juos Ravensbriuke „kalėjo 110 ir žuvo 100 lietuvių“⁹, nenurodant lyčių pasiskirstymo.

Ne ką gauseni ir šiai temai skirti egodokumentai. Ravensbriuką, kuriame 1945 m. prabuvo mėnesį ir išvengė numatytos sterilizacijos, savo prisiminimuose, išleistuose keturiomis kalbomis, tarp jų ir lietuvių, mini žydų kilmės Ada Omeljančuk, po karo gyvenusi Vilniuje¹⁰.

Šiuo darbu istoriografija bus papildyta nauja informacija, surinkta 2019 m. gruodžio mėnesį lankantis buvusios koncentracijos stovyklos teritorijoje įrengtoje Ravensbriuko memorialinėje vietoje. Nauji duomenys gauti atlikus paiešką memorialo vidinėje duomenų bazėje, kurioje, remiantis skaitmenizuotais išlikusiais dokumentais, buvo ieškoma kalinių iš Lietuvos pagal jų tautybę, gimimo vietą ar pavardę, t. y. specifines lietuvių moterims būdingas pavardžių galūnes „-aitė“, „-utė“, „-ienė“. Ši informacija papildyta gausiais šaltiniais, kurie prieinami internetiniame Arolseno – Tarptautinio nacių režimo persekiojimo centro – archyve. Tarp jų didžiausią dalį sudaro išlikusios kalinių kortelės ir po karo vietinių Vokietijos institucijų sudaryti jų teritorijoje buvusių užsieniečių sąrašai. Taip pat buvo remiamasi platformoje *Alvin* prieinamais išlikusiais transportavimo į Ravensbriuką sąrašais bei centrine Jad Vašemo holokausto aukų duomenų baze.

Taigi šio darbo objektas – įvairioms tautinėms grupėms priklausiusios (lietuvės, žydės, lenkės ir pan.) iš Lietuvos kilusios ar Lietuvoje gyvenusios moterys, kalintos Ravensbriuko koncentracijos stovykloje. Tyrimo tikslas – apibendrinti surinktą informaciją apie šias moteris, nurodant apytikslį jų skaičių, pasiskirstymą pagal tautinę priklausomybę, pateiki-

mo į Ravensbriuką datą, jei šaltiniai leidžia – ir aplinkybes, kalinių amžių, jų likimus. Kadangi apie kai kurias kalines buvo surinkta gana nemažai informacijos, bandyta rekonstruoti jų biografijas. Kalinių vardai ir pavardės nurodomi tuo atveju, jeigu informacija apie jas viešai prieinama ir interneto šaltiniuose. Kitu atveju, t. y. jeigu apie asmens buvimo koncentracijos stovykloje faktą buvo sužinota atlikus paiešką vidinėje memorialo duomenų bazėje, dėl asmens duomenų apsaugos pateikiami tik asmens inicialai. Jeigu nenurodytas šaltinis, vadinasi, duomenys apie asmenį yra gauti iš memorialo vidinės duomenų bazės. Atkreiptinas dėmesys, kad ne apie kiekvieną kalinę prieinamas vienodas informacijos kiekis. Pavyzdžiui, ne kiekvienos moters patekimo į lagerį data yra žinoma, todėl išvada apie tai, kada į lagerį pateko daugiausia moterų iš Lietuvos, daroma remiantis dalies kalinių patekimo data.

Tyrimo metodai – šaltinių analizė, statistinis, biografinis ir prozapografinis metodas, apibendrinimas.

KALINIŲ SKAIČIUS

1945-ųjų gruodį Danuta Kowalewska, dirbusi lenkų perkeltųjų asmenų, norinčių grįžti į Lenkiją, centre, anglų pareigūnui pateikė statistiką, pagal kurią 1945 m. balandžio 18 d., taigi pačioje karo pabaigoje, stovykloje buvo ir aštuoni lietuvių tautybės asmenys. Nors ji ir nenurodo, ar į šį skaičių įeina tik moterys, ar ir vyrai, turbūt kalba eina tik apie moteris. Vyrai neminimi ir tarp kelių kitų tautybių kalinių pavardžių, kurias pateikia Kowalewska. Be to, jos pateikiamas įvairių tautybių kalinių skaičius – 11 325¹¹ – yra mažesnis nei sutinkamas istoriografijoje, kur teigiama, kad balandžio 27 d., t. y. lagerio evakuacijos dieną, jame buvo tarp 18 000 ir 30 000 kalinių¹². Taigi, greičiausiai jos pateikiami duomenys nėra visiškai tikslūs.

Palyginimui ji teigia, kad lageryje buvo 30 latvių ir tik 4 estės¹³.

Atlikus paiešką Ravensbriuko memorialo vidinėje duomenų bazėje, buvo rasta 58 moterų, kurios transportuotųjų, perkeltųjų sąrašuose, mirties knygose ar kituose dokumentuose įvardytos kaip lietuvės, nors jų vardai ir pavardės leidžia daryti išvadą apie kitą tautinę priklausomybę (apie tai daugiau kitame poskyryje). Duomenų apie K. Rukšėno minimas vilnietes Stasę Gurskienę ir Heleną Korsak¹⁴ rasti nepavyko, tačiau tai nepaneigia tikėtino jų buvimo Ravensbriuko koncentracijos stovykloje. K. Rukšėnas mini, kad „1944 m. sausio 7 d. į Ravensbriuką buvo išsiųstos 8 Pravieniškių koncentracijos stovyklos kalinės, vežtos prievartos darbams į Heseną.“¹⁵ Ravensbriuko memorialo vidinėje duomenų bazėje pavyko atsekti visas šias kalines. Nors atvykimo į lagerį data – 1944 m. sausio 7 d. – nurodyta tik prie dviejų iš jų, kitas šešias moteris pavyko nustatyti pagal kalinio numerį. Kad būtent jos atvyko tuo pačiu transportu, įrodo tai, jog septynios iš jų gavo kalinio numerį paeiliui – 25983, 25984, 25985, 25986, 25987, 25988, 25989 ir tik viena jų vienu skaičiumi didesnę – 25991. Štai kokią informaciją apie jas, be minėto kalinio numerio, sužinome:

1 lentelė

Vardas, pavardė	Gimimo data
A. P.	1920 10 04
L. J.	1924 10 04
L. I.	N. N.
L.C. (greičiausiai vokiškuose dokumentuose pirma pavardės raidė „K“ buvo pakeista į „C“)	1929 03 23
W. C. (greičiausiai vokiškuose dokumentuose pirma pavardės raidė „K“ buvo pakeista į „C“).	1928 02 10
K. B.	1915 06 15
S. G.	1920 08 30

Dėl vienodų pavardžių ir gimimo pamečiui galima daryti išvadą, kad jauniausios kalinės L. C. ir W. C. buvo seserys. Nors ir stebina tai, kad šios mergaitės į koncentracijos stovyklą pateko dar nesulaukusios penkioliktojo ir šešioliktojo gimtadienio, Ravensbriuke vaikai ir paaugliai nebuvo išimtis. Pasak A. Leo, išlikusiuose atvykusiųjų sąrašuose randamas 881 vaikas nuo 16 iki 18 metų, nors istorikė pateikia informacijos ir apie jaunesnius kaip 12 metų vaikus. Sulaukę 12 metų vaikai jau privalėjo dirbti ginkluotės įmonėse¹⁶, todėl galima neabejoti, kad ne kaip su vaikais buvo elgiamasi ir su minėtomis mergaitėmis iš Lietuvos. Tai įrodo, kad jos buvo atgabentos iš Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklos, kur taip pat kalėjo vaikai¹⁷. Gali būti, kad į Pravieniškių stovyklą jos pateko kartu su kitais komjaunuoliais¹⁸, su kuriais galėjo būti susijusi ir rytų slavų kilmės A. P. (g. 1920).

Daugiau informacijos, susijusios su patekimo į Pravieniškių ir Ravensbriuko koncentracijos stovyklas aplinkybėmis, Ravensbriuko memorialo vidinėje duomenų bazėje išliko tik apie 1920 m. gimusią S. G. Prie jos suėmimo priežasties nurodytos net kelios pastabos: „R. Sch., polit., B. V., asozial“. Pirmoji pastaba reiškia „rasinę gėdą“ (*Rassenschande*), t. y. uždraustus santykius su žydais arba karo belaisviais. Kaip Lietuvoje buvo baudžiama už rasinių potvarkių laikymąsi, istoriografijoje tirta nebuvo. J. Braslauskas, remdamasis P. Stravinsko straipsniu, teigia, kad „kai jie buvo nesuderinami su humanišku (pvz., baudimas už palaikymą uždraustų santykių su karo belaisviais, už parodymą jiems humaniškuo ir pan.), jie buvo lietuviškų teismų neretai ignoruojami, netaikomi, netgi demonstratyviai darant visiškai jiems priešingus sprendimus“¹⁹. Tačiau, kaip pripažįsta J. Braslauskas, P. Stravinskas nenurodo jokių šaltinių. Deja, neaišku ir už kokius santykius nubausta buvo minėtoji

S. G. Kiti kaltinimai – „B. V.“ ir „asozial“ – yra susiję, kadangi nacių terminologijoje ir praktikoje aiškios ribos tarp „profesionalių nusikaltėlių“ (*Berufsverbrecher*) ir „asocialių“ asmenų (*Asozialen*) nebuvo, ypač kalbant apie prostitutas ir sąvadautojus; dažnai šie žodžiai būdavo vartojami kaip sinonimai arba abu kartu kaip kad S. G. atveju²⁰. Turint omenyje jau minėtą kaltinimą dėl draudžiamų ryšių, galima daryti prielaidą, kad suėmimo priežastis galėjo būti seksualinio pobūdžio. Prostitucija Lietuvoje nacių okupacijos metu istoriografijoje dėmesio taip pat nesulaukė.

Tikėtina, kad K. Rukšėno minimos 1945 m. sausio 23 d. iš Aušvico į Ravensbriuką atgabentos žydės yra D. A. (g. 1926) ir, sprendžiant pagal gimimo metus bei pavardes, trys seserys F. B. (g. 1923), M. B. (g. 1925) ir M. B. (g. 1926). Tokią prielaidą galima daryti remiantis itin dideliu jų kalinio numeriu (101678–101681), toks būdavo suteikiamas jau 1945 m. Deja, jų likimas neaiškus.

Jad Vašemo holokausto aukų duomenų bazėje buvo rasta informacija apie dvi žydų kilmės moteris – Liebi Klein²¹ ir Rosa Menzer²², gimusias Lietuvoje, tačiau gyvenusias Vokietijoje. Jos vienos iš nedaugelio, kurių likimas žinomas. Liebi Klein (merg. Wohlmann) istorija įdomi tuo, kad ji yra vyriausia kalinė, kilusi iš Lietuvos. Gimusi 1869 m. Kaune, į Ravensbriuką iš Cvikau, Saksonijos, buvo deportuota 1943 m. gruodžio 8 d., taigi sulaukusi 74 metų. Arolseno archyve galima rasti vieną išlikusį bankinį dokumentą, skirtą užsieniečiams. Iš šio dokumento galima daryti išvadą, kad L. Klein buvo išsaugojusi Lietuvos pilietybę. Dokumente nurodyta žydų tautybė ir tai, kad ji dėvi geltoną žvaigždę. Liūdnas sutapimas, kad L. Klein gyveno Adolfo Hitlerio gatvėje²³. Nors jos mirties aplinkybės nežinomos, ji laikoma mirusia Ravensbriuke²⁴.

Daugiau žinoma apie Lietuvos pilietę Rosą Menzer, kirpėją, gimusią 1886 m. Plungėje ir gyvenusią Drezdene. 1940 m. kovo mėn. ji buvo deportuota į Ravensbriuką, o 1942 m. gegužės 28 d. pagal „Eutanazijos programą 14f13“ nužudyta dujų kameroje Bernburgo klinikoje²⁵. R. Menzer buvo viena iš 800 Ravensbriuko koncentracijos stovyklos žydų tautybės kalinių, nužudytų pagal šią eutanazijos programą²⁶.

Bene žymiausia Ravensbriuke kalėjusi su Lietuva susijusi moteris (gimė Kaune 1913 m.) yra Nina fon Štaufenberg – žmona to paties Klausos fon Štaufenbergo, kuris 1944 m. liepos 20 d. operacijos „Valkirija“ metu įvykdė pasikėsinimą į Hitlerį. Ravensbriuke ji, būdama nėščia, vienutėje praleido penkis mėnesius²⁷.

Taigi, pabandykime nustatyti, kiek iš viso Ravensbriuke buvo su Lietuva susijusių moterų. Iš 58, aptiktų memorialo vidinėje duomenų bazėje, aštuonios, atgabentos iš Pravieniškių, ir keturios žydės iš Aušvico jau buvo minimos K. Rukšėno. Prie jų pridėkime dar dvi K. Rukšėno minimas moteris, nors dokumentuose informacijos apie jų kalinimą ir neiškilo. Dar dvi moterys yra jau minėtos Vokietijoje gyvenusios L. Klein ir R. Menzer. Įvade minėta Ada Omeljančuk Lietuvoje gyveno po karo, tad karo metu jos dokumentuose Lietuva nefigūravo, todėl duomenų bazės sistema į paieškos rezultatus jos negalėjo įtraukti. Jeigu priskaičiuotume ir Niną fon Štaufenberg, galėtume teigti, kad Ravensbriuko koncentracijos stovykloje kalėjo ne mažiau nei 64 moterys, susijusios su Lietuva. Tai nereiškia, kad D. Kowalewskos pateiktas skaičius yra klaidingas, nes, visų pirma, šio darbo autorės pateiktas skaičius apima visas koncentracijos stovyklos veikimo metu lageryje buvusias moteris, kuris, žinoma, skirtingu metu dėl kalinių mirčių buvo nevienodas. Antra, greičiausiai D. Kowalewska į pateiktą skaičių įtraukė tik etnines

lietuves, o šiame darbe kalbama apie visų tautybių iš Lietuvos kilusias kalines.

ETNINĖ SUDĖTIS IR KELIAI Į RAVENSBRUKĄ

Etninė kalinių priklausomybė padeda nušviesti okupacinio režimo, ypač tokio kaip nacių, kur tautinė priklausomybė yra vienas esminių faktorių, politiką skirtingų tautų atžvilgiu. Įvairiuose dokumentuose lietuviams yra įvardytos skirtingoms tautinėms grupėms priklausančios moterys, apie tai galima spręsti iš asmenvardžių ir, jei išlikusi kalinės kortelė, nurodytos gimtosios kalbos. Priskyrimą Lietuvai lėmė turėta Lietuvos pilietybė, gimimo vieta ar saviidentifikacija. Etninė kilmė papildomai dažniausiai buvo nurodoma tik žydų tautybės atveju. Kadangi, kaip jau minėta, etninę priklausomybę mėgtina nustatyti remiantis daugiausia asmenvardžiais, nedidelė paklaida nekeičia aiškiai matomų tendencijų. Pagal jas didžiausią dalį kalinių sudarė etninės lietuvių (30) ir lenkų (17), kurias neretai sunku priskirti vienai ar kitai grupei. Po to eina žydai (9) bei rytų slavai (5), t. y. rusai, ukrainietės ar baltarusės, kurias atskirti taip pat sudėtinga, vokiečiai (2) ir latviai (1).

Prie lenkų tautybės moterų priskyrus visas moteris, turėjusias lenkiškus asmenvardžius, jų būtų daugiau kaip 19, tačiau buvo atsižvelgta į kitas žinomas aplinkybes. Pavyzdžiui, 1944 m. kovo 11 d. Ravensbriuką pasiekė „specialus transportas iš Balstogės“, kuriuo kartu su lenkų tautybės kalinėmis į lagerį buvo atgabentos ir devynios kalinės, prie kurių nurodyta: „Lietuvių“²⁸. Didesnis lietuvių kilmės kalinių skaičius iš Balstogės neturėtų stebinti, nes Balstogėje buvo nemaža lietuvių bendruomenė²⁹. Pagal vienodą pavardę – „Vaikschnora“ ar „Vaikschnoras“ (greičiausiai vokiečiai pavardes užrašydavo

iš klausos, nes tos pačios pavardės rašyba dažnai skiriasi) – galima daryti prielaidą, kad į lagerį pateko giminytės ryšių siejamos Cecela (g. 1878), Maria (g. 1911), Maria (g. 1920), Katharina (g. 1925). Pastarosios mergautinė pavardė Posclujko tokia pati, kokia dar vienos moters Michalinos (g. 1896) po vestuvių³⁰. Remiantis gimimo datomis bei pavardėmis, galima daryti prielaidą, kad Katharina į lagerį pateko kartu su savo motina Michalina bei anyta Cecela ir broliu Marijomis. Prie pastarųjų nurodytos skirtingos gimimo datos ir skirtingi kalinio numeriai. Taigi galima daryti išvadą, kad tai ne klaida, kai tas pats asmuo į sąrašą būdavo įtraukiamas du kartus. Dar viena šeima – Dorothea (g. 1877) ir Prama Mazgelis (g. 1911). Kadangi Mazgelis buvo Pramos pavardė po vestuvių, galima daryti prielaidą, kad Dorothea buvo jos anyta. Seserys turbūt buvo ir tuo pačiu transportu atvežtos Tula Warniela (merg. Wejszner, g. 1906) ir Anna Koziol (merg. Wejszner, g. 1910).

Penkių iš devynių su šiuo transportu atkeliavusių moterų likimai buvo užfiksuoti vadinamosiose mirties knygoje. Dorothea Mazgelis, kuriai patekimo į lagerį metu buvo 67 metai, įrašas mirties knygoje yra pavyzdys to, kaip naciai bandė užmaskuoti masinį ligotų ir sergančių kalinių naikinimą Ravensbriuko koncentracijos stovykloje, artėjant evakuacijai³¹. 1945 m. kovo 23 d. ji buvo perkelta į Uckermarko Jaunimo apsaugos lagerį (*Jugenschutzlager*), 1945 m. pertvarkytą į „mirties ir atrankos lagerį“³². Maždaug po mėnesio ji buvo nužudyta Ravensbriuke įrengtoje dujų kameroje. Mirties knygoje Mittwerda, t. y. neegzistavęs gydymo lageris, nurodytas kaip jos mirties vieta. Šitaip vokiečiai bandė užmaskuoti masinį kalinių naikinimą. Data – 1945 m. balandžio 6 d. Būtent šią dieną lagerio komendantas pasirašė vienintelį išlikusį dokumentą. Iš jo, kaip teigia B. Strebelis, galima nustatyti

dujų kameroje nužudytų kalinių tapatybę, tarp jų – 94 lenkės³³. Greičiausiai į tą sąrašą buvo įtraukta ir Dorothea Mazgelis. Cecela Vaikschnoras buvo perkelta į tą patį Uckermarko lagerį, tad neaišku, ar ji lageryje mirė dėl ligos, išsekimo, ar buvo viena iš kalinių, nužudytų dujų kameroje anksčiau ir nepatekusi į sąrašą. Vadinamoju juodoju transportu, kuris reiškė mirtį, 1945 m. vasario 20 d. buvo išgabenta iš lagerio ir Michailina Posclujko (Pocelujka – skiriasi pavardės užrašymas). Galima daryti prielaidą, kad kelionės kryptis buvo jau minėtas vos už 1,5 km esantis Uckermarko lageris, kuriame mirties priežastis galėjo būti išsekimas ar nužudymas milteliais, t. y. nuodais³⁴. Jaunesnis amžius nebuvo išgyvenimo garantas. Toks pats likimas ištiko ir jau minėtas Marie (g. 1917) ir Anną (g. 1910), kurios abi 1944 m. rugpjūčio 27 d.–1944 m. rugsėjo 2 d. turbūt, kaip jaunesnės ir pajėgiančios dirbti, buvo perkeltos į Oranienburgo lagerį, kur koncentracijos stovyklos kaliniai dirbo Heinkel lėktuvų gamykloje³⁵. Užfiksuotas tik pats mirties faktas, ne aplinkybės, tačiau galima daryti prielaidą, kad tai buvo išsekimo nuo priverstinio darbo padarinys.

Dar dvi lietuvių kilmės moterys lenkiškais asmenvardžiais – Apolonja (g. 1903) ir Halina (g. 1923) Glazewskos – į Ravensbriuką pateko 1942 m. lapkričio 21 d. Sąrašė išliko informacija, pagal kurią į Ravensbriuką iš nenurodytos vietos jos buvo atgabentos „per klaidą“ ir „pirmadienį, 1942 m. lapkričio 23 d., bus perkeltos į valstybinę instituciją Noištrellice“ (*Landesanstalt Neustrelitz*)³⁶. Priežastys nenurodytos. Ši institucija Noištrellice prilygo kalėjimui, kuriame buvo laikomi sergantys prasižengėliai, tarp jų ir užsieniečiai, sergantys tuberkulioze³⁷. A. ir H. Glazewskų likimas neaiškus.

Dar viena lietuvių kilmės kalinė lenkišku asmenvardžiu, kurios nemažą biografijos dalį galima rekonstruoti, yra Leokadija

Zakschewska (g. 1910, mergautinė pavardė Dumšaitė). Gimusi Rygoje, fabriko darbininkė, vyras – Witold (kitur nurodyta Viktor) Zakschewski, vaikų neturėjo. Gyveno Panevėžyje³⁸. Suimta 1942 m. gruodžio 18 d.³⁹ saugumo tarnybos (SD) Leipcige, kur tuo metu dirbo „Hasag Leipzig“⁴⁰, ginkluotės produkciją gaminusiame koncerne, kuriame dirbo apie 10 000 priverstinių darbininkų⁴¹. Į Ravensbriuką atgabenta 1943 m. vasario 20 d. Prieš tai ji gestapo kalėjime laikyta tris mėnesius, o tai, galima numanyti, atsiliepė ir taip silpnai jos sveikatai (sirgo epilepsija), nes jau 1943 m. kovo 2 d., taigi neilgai trukus po atvykimo, ją apžiūrėjo SS gydytojas. Be to, buvimo Ravensbriuke metu Leokadija sirgo net keturis kartus ir tai užfiksuota kalinės kortelėje. Išliko ir labai detalus būklės aprašymas po gydytojo apžiūros⁴². Nepaisant ligotumo, Leokadija išbuvo Ravensbriuke ilgiau nei metus, iki 1944 m. liepos ar rugsėjo (dviejuose dokumentuose nurodyta skirtinga data), kai buvo perduota į Buchenvaldo koncentracijos stovyklą. Iš ten 1945 m. vasario 28 d. greičiausiai dėl artėjančios stovyklos evakuacijos perkelta į Bergen-Belzeno koncentracijos stovyklą⁴³. Iš Buchenvaldo ir Bergen-Belzeno stovyklų kalinės kortelėje neišliko jokių įrašų ar dokumentų, kurie suteiktų informacijos apie jos sveikatos būklę ar tolesnį likimą.

Genowefos Kleckauskaitės, nurodžiusios, kad kalba dvejomis kalbomis – lietuvių ir lenkų – gimimo data vienur nurodyta 1922, kitur 1925 m. Gimimo vieta – „Podanikszcze“ (gali būti, kad turimi omenyje Anykščiai). Suimta 1944 m. rugsėjo 8 d., rugsėjo 22 d. išsiųsta į Ravensbriuką, iš ten spalio mėn. perkelta į Buchenvaldą. Kalinės kortelėje nurodyta, kad dirbo „Hasag Meuselwitz“, t. y. to paties koncerno, kuriame ir L. Zakschewska, filiale⁴⁴.

Daugelis kalinių į Ravensbriuką patekdavo ne iš karto po suėmimo, o būdavo

perkeliamos iš kitų koncentracijos stovyklų, t. y. Flossenbiurgo, Buchenvaldo, Aušvico. Dar kitoms Ravensbriukas buvo tik viena iš stotelių į kitą kalinimo vietą. Iš Flossenbiurgo koncentracijos stovyklos į Ravensbriuką buvo perkelta tik viena lietuvė, kurios asmenvardžio kilmės nustatyti nepavyko – Vilkaviškyje 1905 m. gimusi Base Capitaine. Be perkėlimo datos (1944 m. rugsėjo 1 d.) daugiau informacijos kalinės kortelėje nėra⁴⁵, todėl galima tik spėti, kad ji į Ravensbriuką buvo perkelta dėl ligos iš kurio nors išorinio Flossenbiurgo lagerio (*Außenlager*), kuriuose dirbo moterys⁴⁶.

Grażina Stancelytė (g. 1904) pirmiausia neaiškiais aplinkybėmis atsidūrusi Aušvice (data nenurodyta), iš ten 1944 m. rugpjūčio 30 d. perkelta į Ravensbriuką, spalio 10 d. – gražinta atgal į Buchenvaldą, mėnesio gale – vėl į Ravensbriuką⁴⁷. Jos likimas neaiškus, kaip ir R. M., gimusios 1928 m. Kaune, taigi į lagerį patekusios labai jaunos. Pagal 1942 m. H. Himlerio potvarkį darbams Vokietijoje buvo galima verbuoti moteris (*Ostarbeiterinnen*) nuo 15 iki 35 metų,⁴⁸ vadinasi, buvo galima ir bausti. Pagal kalinės nr. (83835) galima daryti prielaidą, kad į Ravensbriuką iš Buchenvaldo koncentracijos stovyklos (kalinės nr. 53330) ji pateko 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje.

Apie dar vieną kalinę – Walentiną Schakel (g. 1912 m. Rygoje, mergautinė Kowalewska, greičiausiai lenkų kilmės⁴⁹) – daugiausia sužinome iš pokarinių dokumentų. Vietinės vokiečių valdžios įstaigos turėjo teikti informaciją apie karo metu jų administraciniame vienetė buvusius užsieniečius darbininkus, karo belaisvius ir kt. Prieš patekdama į stovyklą (1942 m. gruodžio 19 d.), rugpjūčio 1–rugsėjo 25 d. ji buvo Rosdorfe, netoli Darmštato⁵⁰, kur dirbo priverstinį darbą atliekantys užsieniečiai⁵¹. Į koncentracijos stovyklą buvo patenkama už tokius nusižengimus kaip neleistas pasišalinimas

iš gyvenamosios vietos (*Aufenthaltort*), būsto palikimas po 21 valandos, tautybės atpažinimo ženkle nenešiojimas, neleistas važiavimas tramvajumi ir pan.⁵² Taigi greičiausiai už panašų prasižengimą W. Schakel ir buvo išsiųsta į Ravensbriuką. Tolesnis jos likimas neaiškus.

Kaip teigia Annete Leo, Ravensbriuke tarp kalinių iš Sovietų Sąjungos teritorijos (Ukrainos, Baltarusijos, Baltijos šalių) daugiausia buvo jaunų (14–16 metų) priverstinių darbininkų, kurios esą buvo prasižengusios kuriam nors iš jau minėtų nurodymų, pvz., vengė darbo⁵³. Nors daugelis iš lietuvių kilmės kalinių buvo vyresnio amžiaus, tačiau taip pat pateko už tam tikrus prasižengimus kaip priverstinės ar savo noru į Vokietiją atvykusios darbininkės, kaip ir minėta W. Schakel. Ribą tarp į Vokietiją užverbuotų, atvykusių savo noru, ir priverstinių darbininkų nustatyti sunku, nes iš pradžių būvę savanoriai dėl vokiečių savivalės lengvai galėjo būti paversti priverstiniais darbininkais, t. y. pasibaigus iš pradžių sudarytai sutarčiai, galėjo būti neišleisti atgal į gimtinę⁵⁴.

Tarp tokių į koncentracijos stovyklą dėl prasižengimo darbe atsiradusių asmenų buvo ir 1944 m. rugsėjo 24 d. iš Siemensstadt į Ravensbriuką perkelta Bronė Polonskaitė (g. 1903)⁵⁵. Siemensstadt – vakarinė Berlyno dalis, vardą gavusi nuo „Siemens“ koncerno, kuriame 1944 m. pabaigoje dirbo ir 17 400 priverstinių darbininkų⁵⁶. Kasmėt apie 300–400 darbininkų būdavo perduodami gestapui⁵⁷. Bronės Polonskaitės likimas neaiškus.

Genowefa Sarnacka (g. 1920 m. Vilniuje), greičiausiai lenkų kilmės, buvo pagalbinė darbininkė (*Hilfsarbeiterin*) Frankfurte prie Maino. Registracijos knygoje nurodyta, kad G. Sarnacka ir kitos kalinės gyveno bendruomeniniame lageryje. Nurodytu adresu Bülowstraße 23⁵⁸ buvo įsikūręs Dr. Hanso Wittelerio metalų gaminių fabrikas, turėjęs tris lagerius, kuriuose gyveno darbininkai⁵⁹.

Taigi gali būti, kad ji dirbo šioje įmonėje, nors po karo Frankfurto ligonių kasos sudarytoje lentelėje apie karo metu draustus užsieniečius atrodo, kad kaip G. Sarnackos darbdaviai nurodyti broliai Röver⁶⁰, turėję drabužių skalbyklą,⁶¹ bei kiti du gyvenamosios vietos adresai⁶². Įdomu tai, kad į Ravensbriuką ji pateko 1942 m. spalio 24 d., o registracijos knygoje kaip prisiregistravimo–išsiregistravimo data nurodyta 1943 m. vasario 20 d. Šalia prierasas: „Į kalėjimą.“⁶³ Taigi G. Sarnackos istorija kelia klausimą, kodėl patekimo į Ravensbriuką data yra ankstesnė nei darbo Frankfurte data.

Daugiausia dokumentų yra išlikę apie Lietuvos pilietę lenkikalbę Wandą Raubo (g. 1923 m. Vilniuje), tarp jų „Svetimšalio sustojimo pranešimas“ lietuvių kalba, kuriamė randame ir W. Raubo nuotrauką. Iš minėto dokumento sužinome, kad W. Raubo 1943 m. rugpjūčio 14 d. išvyko į Vokietiją (konkrečiai – Michelbach), kur įsidarbino „Passavant-Werke“ – geležies metalurgijos įmonėje. Gruodžio 7 d. darbe jai buvo išduotas užsieniečio pasas (*Fremdenpass*)⁶⁴. Klausimų kelia tai, kad po karo Mittelbacho savivaldybėje sudarytame užsieniečių sąraše nurodyta, jog Mittelbache ji buvo iki gruodžio 6 d., t. y. dienos prieš gaunant užsieniečio pasą. Po to ji buvo išsiųsta į Weheno moterų kalėjimą⁶⁵ – pereinamąjį lagerį (*Durchgangslager*), įsteigtą 1944 m.⁶⁶, tad W. Raubo turėjo būti viena pirmųjų jo kalinių. 1944 m. birželio 8 d. ji atsidūrė Ravensbriuke⁶⁷. Taigi galima daryti prielaidą, kad į jį buvo perkelta iš Weheno.

Kalbant apie žydų kilmės moteris, be jau minėtų L. Klein ir R. Menzer, į Ravensbriuką pateko dar viena Lietuvoje gimusi, tačiau Vokietijoje gyvenusi moteris. Chaja Gutschow (g. 1895 m. Vilniuje), gyvenusi Berlyne, pateko į Ravensbriuką anksčiausiai iš visų su Lietuva susijusių moterų – dar 1940 m. vasario 2 d. dėl „rasinės gėdos“⁶⁸. Išliko įrašas

mirties knygoje, pagal jį Ravensbriuke ji mirė 1942 m. vasario mėn. Kaip teigia A. Leo, iki 1941 m. žydų kilmė nebuvo pakankama suėmimo priežastis, tam buvo pasitelkiami tokie kaltinimai kaip asocialumas ar „rasinė gėda“⁶⁹, kaip Ch. Gutschow atveju.

Išliko dar vienos Lietuvos piliėtės Annos Abelisch (g. 1900 ar 1904 m. Varšuvoje) kortelės iš Ravensbriuko ir Buchenvaldo koncentracijos stovyklų. 1944 m. rugpjūčio 24 d. ji buvo atvežta į Ravensbriuką, rugsėjo 21 d. perkelta į Buchenvaldą, iš ten 1945 m. kovo 3 d. į Bergen-Belzeną⁷⁰.

Taigi, kartu su įvade ir pirmame skyriuje aptartomis moterimis, jau K. Rukšėno minėtomis, iš viso bent iš dalies pavyko rekonstruoti 29 moterų patekimo į Ravensbriuką aplinkybes, kurios leidžia daryti išvadą, kad dauguma lietuvių ir lenkų kilmės moterų iš Lietuvos į Ravensbriuko koncentracijos stovyklą patekdavo kaip prasižengusios priverstinės darbininkės, o žydų kilmės moterys – dėl rasinio persekiojimo. Slavų kilmės moterų kalinių kortelės ar kiti dokumentai nėra išlikę, vienintelė pavykusi atsekti detalė yra tai, kad tokia moteris buvo 1944 m. sausio 7 d. transporte iš Pravieniškių priverčiamojo darbo stovyklos.

IŠVADOS

Lietuvos moterys Ravensbriuko koncentracijos stovykloje kalėjo 1940–1945 m. Apytikslės patekimo į lagerį aplinkybės (data; iš kur buvo atvežtos; statusas prieš tai – priverstinė darbininkė, jau buvusi kalinė ir pan.) žinomos apie beveik pusę (29) visų lagerio veikimo metu kalėjusių moterų (64). Mažiau žinoma apie jų likimą, informacija apie tai dažniausiai išlikusi tik mirties atveju, jei tai buvo, pvz., nužudymas pagal eutanazijos programą. Apie tikėtiną kalinių mirtį nuo išsekimo, ligų ar smurto galima daryti tik prielaidas.

Išanalizavus kalinių statistinius duomenis (jie išlikę ne apie visas 64 kalines), galima teigti, kad daugiausia kalinių į Ravensbriuką pakliuvo 1944 m. (23), po to – 1943 m. (10), 1942 m. (9), 1945 m. (5) ir 1940 m. (1). Dauguma jų buvo gimusios 1926 ir 1923 m. – po šešias; 1924, 1925, 1926 m. gimė po keturias kalines, dar trys buvo 1915 m. gimimo. Po dvi gimė 1904, 1906, 1910, 1911 ir 1917 m. Taigi didžioji dalis į Ravensbriuką patekusių moterų buvo jaunos 18–21 amžiaus merginos, savo noru ar prievarta vežamos dirbti į Vokietiją, patekusios į šį koncentracijos lagerį ne tiesiai iš Lietuvos. Nemažą kalinių, susijusių su Lietuva,

skaičių sudarė ir lietuvių tautinės mažumos atstovės iš Lenkijos teritorijos ar vilnietės, dėl to nustatyti tautinę priklausomybę gana sunku. Taip pat Ravensbriuke kalėjo devynios žydės, penkios rytų slavės, dvi vokiečių ir viena latvė. Daugumai moterų Ravensbriukas buvo ne vienintelė kalinimo vieta. Dėl įvairių žinomų (pvz., artėjanti lagerio evakuacija, likvidavimas dėl nedarbingo amžiaus) ar neiškių aplinkybių didelė dalis jų būdavo perkeliama iš vienos (Aušvico, Buchenvaldo, Flossenbiurgo) į kitą koncentracijos stovyklą (taip pat Buchenvaldą, Bergen-Belzeną) ar kalinimo įstaigą (įstaigas), kur ir galėtų vesti tolesni tyrimai.

Nuorodos

¹ Nuoroda į Pierro Nora atminties vietų (*les lieux de mémoire*) teoriją, žr. V. Safronovas, „Kultūrinė atmintis ar atminimo kultūra? Kultūrinės atminties teorijos taikymo modernių laikų tyrimams problemos“, žr. *Nuo Basanavičiaus, Vytauto Didžiojo iki Molotovo ir Ribbentropo: atminties ir atminimo kultūrų transformacijos XX–XXI amžiuje*, Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011, p. 43.

² N. Markevičienė, „Balio Sruogos *Dievų miško* receptija“, *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 34, Vilnius 2011, p. 217.

³ B. Sruoga, *Dievų miškas*, Kaunas: Šviesa, 1989, p. 324.

⁴ Pvz., R. Sommer, *Das KZ-Bordell: Sexuelle Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern*, Paderbon: Verlag Ferdinand Schöningh, 2009.

⁵ Pvz., H. Amesberger, K. Auer, B. Halbmayr, *Sexualisierte Gewalt: weibliche Erfahrungen in NS-Konzentrationslagern*, Wien: Mandelbaum, 2016.

⁶ A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“, W. Benz, B. Distel, *Der Ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, t. 4, München: C.H. Beck, 2006, 473, 499.

⁷ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos centras, 1998, p. 287.

⁸ K. Rukšėnas, „Lietuvos gyventojų naikinimas hitlerinės Vokietijos koncentracijos stovyklose (1941–1944 m.)“, *Lietuvos istorijos metraštis, 1975 metai*, Vilnius 1976, p. 60.

⁹ A. Bubnys, *Vokiečių...*, p. 301.

¹⁰ A. Omeljančuk, *Kaip mums pavyko išlikti gyvoms?*, Vilnius: Biznio mašinų kompanija, 2003.

¹¹ „Report on Concentration camp Ravensbruck. Statement by Mrs Danuta KOWALEWSKA (nee TULMACKA)“, https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/1-1-35-0/?p=1&doc_id=82149894 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 1 d.].

¹² A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“, p. 512.

¹³ „Report on Concentration camp Ravensbruck. Statement by Mrs Danuta KOWALEWSKA (nee TULMACKA)“, https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/1-1-35-0/?p=1&doc_id=82149894 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 1 d.].

¹⁴ K. Rukšėnas, *Lietuvos...*, p. 301.

¹⁵ Ten pat, p. 301.

¹⁶ A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“, p. 503–505.

¹⁷ A. Bubnys, *Vokiečių...*, p. 282.

¹⁸ *Masinės žudynės Lietuvoje*, Vilnius: Mintis 1973, p. 370.

¹⁹ J. Braslauskas, „Teismų kompetencijos nacių okupuotoje Lietuvoje klausimu“, *Jurisprudencija*, t. 19 (11), 2001, p. 217.

²⁰ Julia Hörath, „Asoziale“ und „Berufsverbrecher“ in den Konzentrationslagern 1933 bis 1938, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht GmbH & Co, 2017, p. 23.

²¹ Liebe Klein, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=11563817&kind=1> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 1 d.].

²² Rosa Menzer, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=9822298&kind=2> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 1 d.].

²³ JACU – KLU, https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/12661548/?p=1&s=liebi%20klein&doc_id=12661548 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 2 d.].

²⁴ Liebe Klein, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=11563817&ind=1> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 1 d.].

²⁵ Rosa Menzer, <https://yvng.yadvashem.org/nameDetails.html?language=en&itemId=9822298&ind=2> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 1 d.].

²⁶ A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“, p. 482.

²⁷ A. M. Christen, „Für Stauffenbergs Attentat auf den Führer büsste auch die Familie“, <https://www.srf.ch/kultur/gesellschaft-religion/hitler-attentat-vor-75-jahren-fuer-stauffenbergs-attentat-auf-den-fuehrer-buesste-auch-die-familie> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 3 d.].

²⁸ „Zugangslisten des KL Ravensbrück (Frauen): (Sonder-)transporte aus Warschau, Bialystok, Radom, Brüssel, Saarbrücken und Krakau (1944)“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/3769700/?p=1&s=vaikschnora&doc_id=3769700 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 7 d.].

²⁹ P. Gaučas, „Balgostogės lietuviai“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, prieiga internete: <https://www.vle.lt/Straipsnis/Balstoges-lietuviai-68457> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

³⁰ Entry lists of CC Ravensbrück (women): (Special) transports from Warsaw, Bialystok, Radom, Brussels, Saarbrücken and Krakow (1944), prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/3769700/?p=1&s=Vaikschnoras%20&doc_id=3769700 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 3 d.].

³¹ A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“ p. 510.

³² Ten pat, p. 492.

³³ Strebel, Bernhard, „Ravensbrück – das zentrale Frauenkonzentrationslager“, *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*, Göttingen: Wallstein Verlag, 1998, p. 238.

³⁴ A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“, p. 509.

³⁵ Der Ort des Terrors. *Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*, t. 4, München: C.H. Beck, 2006, p. 458, 595.

³⁶ „Überstellungs- und Zugangslisten (KL Ravensbrück – Frauen) (1942; 1944–1945), (19.01.–21.08.1944, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/1-1-35-1_2515001/?p=1&doc_id=3767985 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

³⁷ *Texte und Materialien zur Zeitgeschichte*, t. 2, d. 2, München: K.G. Saur Verlag GmbH & Co KG, 1995, p. 127.

³⁸ Prisoner Registration Cards CC Buchenwald, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/7768329/?p=1&s=zakschewska na&doc_id=7768333 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

³⁹ Personal Files – Ravensbrück Concentration Camp, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/3797052/?p=1&s=17098&doc_id=3797056 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴⁰ Prisoner Registration Cards CC Buchenwald, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/7768329/?p=1&s=zakschewska na&doc_id=7768333 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴¹ „NS-Zwangsarbeit bei der HASAG“, prieiga internete: <https://www.zwangsarbeit-in-leipzig.de/zwangsarbeit-in-leipzig/ns-zwangsarbeit/zwangsarbeit-bei-der-hasag/> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴² Personal Files – Ravensbrück Concentration Camp, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/3797052/?p=1&s=17098&doc_id=3797056 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴³ Prisoner Registration Cards CC Buchenwald, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/7768329/?p=1&s=zakschewska na&doc_id=7768333 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴⁴ „Häftlingspersonalbogen KL Buchenwald“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/7613682/?p=1&s=35383&doc_id=7613685 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

⁴⁵ Personal files Flossenbürg, females, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/11059504/?p=1&s=50691&doc_id=11059506.

⁴⁶ „Die Außenlager des KZ Flossenbürg (1942–1945)“, prieiga internete: <https://www.gedenkstaette-flossenbuerg.de/de/geschichte/flossenbuerg/> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴⁷ „Personal Files (female) – Concentration Camp Buchenwald“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/7725238/?p=1&s=stancelytia&doc_id=7725239 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁴⁸ „Nachträge 1 und 2 zu den Allgemeinen Bestimmungen über Anwerbung und Einsatz von Arbeitskräften aus dem Osten (1942)“, p. 4, prieiga internete: <https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/dokumente/texte/00357/index.html>, [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 7 d.].

⁴⁹ „Lists of all persons of United Nations and other foreigners, German Jews and stateless persons“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/70303549/?p=1&s=schake l&doc_id=70303549 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁵⁰ „Lists of all persons of United Nations and other foreigners, German Jews and stateless persons“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/70307662/?p=1&s=schackel&doc_id=70307662 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 4 d.].

⁵¹ „Topografie des Nationalsozialismus in Hessen“, prieiga internete: „<https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/xsearch/pageSize/50/page/27/sn/ns topo?q=YToxOntzOjExOjZlYWN0YmVncmlmZiI7c2oxMDoiV2lydHNjaGFmdCI7fQ==“> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

⁵² „Zwangsarbeit im Volksstaat Hessen 1939–1945“, prieiga internete: <http://www.hstad-online.de/datenbanken/zivh/index.htm> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁵³ A. Leo, „Ravensbrück – Stammlager“, p. 481.

⁵⁴ Helmut Bräutigam, „Überblick“, *Zwangsarbeit in Berlin 1938–1945*, Berlin: Metropol Verlag, 2003, p. 17.

⁵⁵ Überstellungs- und Zugangslisten (KL Ravensbrück – Frauen) (1942; 1944–1945), 19.01. – 21.08.1944, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/1-1-35-1_2515002/?p=1&doc_id=3768014 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁵⁶ T. Fransecky, *Zwangsarbeit in der Berliner Metallindustrie 1939 bis 1945. Eine Firmenübersicht*, Berlin 2003, p. 24.

⁵⁷ Ten pat, p. 55.

⁵⁸ „Auszüge aus Hausstandsbüchern der Stadt Frankfurt/Main“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/87791160/?p=1&s=sarnacka%20genowefa&doc_id=87791160 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

⁵⁹ „Tabellarische Übersicht der Firmen, Institutionen und Behörden, die Zwangs- und Fremdarbeiter beschäftigt haben“, prieiga internete: https://www.frankfurt1933-1945.de/fileadmin/user_upload/table/Tabelle_Zwangsarbeiter.pdf [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

⁶⁰ „Listen von Angehörigen der Vereinten Nationen, anderer Ausländer, deutscher Juden und Staatenloser“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/70506127/?p=1&s=sarnacka%20genowefa&doc_id=70506127 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶¹ „Die Geschichte der Röver Textilpflege“, prieiga internete: <https://www.roever-textilpflege.de/unternehmen/> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶² „Listen von Angehörigen der Vereinten Nationen, anderer Ausländer, deutscher Juden und Staatenloser“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/70506127/?p=1&s=sarnacka%20genowefa&doc_id=70506127 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

https://collections.arolsen-archives.org/archive/70506127/?p=1&s=sarnacka%20genowefa&doc_id=70506127 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶³ „Auszüge aus Hausstandsbüchern der Stadt Frankfurt/Main“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/87791160/?p=1&s=sarnacka%20genowefa&doc_id=87791160 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

⁶⁴ „War Time Card File (Registration cards, employees' record books, individual correspondence)“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/74440381/?p=1&s=wanda%20raubo&doc_id=74440382 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶⁵ „Lists of all persons of United Nations and other foreigners, German Jews and stateless persons“, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/en/archive/70471923/?p=1&s=wanda%20raubo&doc_id=70471923 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶⁶ „Wehen, Außen- und Durchgangslager Wehen für weibliche Gefangene“, prieiga internete: <https://www.lagis-hessen.de/de/subjects/xsrec/id/2012/current/4/sn/nstopo?q=YToxOntzOjE4OjE0I0MzkwMTU6VGF1bnVzc3RlaW4iO30=> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶⁷ „Transport lists to/from Ravensbrück concentration camp, 1944“, prieiga internete: http://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22ravensbr%C3%BCck%22%7D%5D%5D&c=25&aq=%5B%5D&af=%5B%5D&searchType=EXTENDED&query=ravensbr%C3%BCck&pid=alvin-record%3A109645&dswid=-2155#alvin-record%3A109645 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 6 d.].

⁶⁸ „Transport lists to/from Ravensbrück concentration camp, 1940“, prieiga internete: https://www.alvin-portal.org/alvin/view.jsf?dswid=6881&searchType=EXTENDED&query=ravensbr%C3%BCck&aq=%5B%5B%7B%22A_FQ%22%3A%22ravensbr%C3%BCck%22%7D%5D%5D&aq=%5B%5D&af=%5B%22RES_facet%3Atext%22%5D&pid=alvin-record%3A109642&c=6#alvin-record%3A109642 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

⁶⁹ A. Leo, „Ravensbrück–Stammlager“, p. 479.

⁷⁰ Häftlingspersonalkarten KL Buchenwald, prieiga internete: https://collections.arolsen-archives.org/archive/7509783/?p=1&s=abelisch%20anna&doc_id=7509786 [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 5 d.].

Roberta Bartkutė

LITHUANIAN WOMEN IN RAVENSBRÜCK CONCENTRATION CAMP

Summary

In the Lithuanian historical memory, imprisonment in Nazi concentration camps (the best known to Lithuanians is Stutthof concentration camp) is entrenched as a largely male experience. This led to the fact that not only the experience of women prisoners has faded, but also the memory of other concentration camps. The most important of these, in researching women's experiences in Nazi captivity, is Ravensbrück concentration camp. The aim of this paper is to analyse the information available in the memorial's internal database and online archives about Lithuanian women in Ravensbrück, not only on the basis of statistical data but also by presenting at least partially reconstructed biographies. The results of the research showed that most women of Lithuanian and Polish origin (often this origin was difficult to distinguish) related to Lithuania, the majority of whom were imprisoned in Ravensbrück, were young workers, born between 1920 and 1926, voluntarily or

forcibly deported to Germany for works, having committed a certain offence. Also, women of Jewish (9), East Slavic (5), German and (2) Latvian (1) origin, born or having Lithuanian citizenship were imprisoned in Ravensbrück. Thus, a large number of women were brought to Ravensbrück not directly from Lithuania or another place of residence, but already while being in Germany. The fate of only a few women whose records of death from alleged exhaustion or murder at the end of the war have survived is known. Many women survived not only Ravensbrück but also other concentration camps and prisons, where the remaining information (prisoner cards) and post-war documents of German authorities about foreigners who came to Germany during the war have already helped to reconstruct the biographies of some women and can be used in the future while conducting research on prisoners from Lithuania and in other concentration camps.

Aleksandras Vitkus

Ekshumacijos aktų klastotės vertinant 1941 metų Utenos žydų sunaikinimą Rašės miške, ir ne tik...

Rašės parkas yra išsidriekęs Utenoje, Šiaurės rytų kryptimi. Parko teritorija apima Rašės upelio slėnio dalį nuo Užpalių gatvės iki Klovinių (Utenos) tvenkinio. Šiandien Utenos holokausto paminklą supantis artimiausias kraštovaizdis pasikeitė. Paminklas atsidūrė Rašės parko teritorijoje, kuri apima Rašės upelio slėnio dalį nuo Užpalių gatvės iki Klovinių (Utenos) tvenkinio. B. Kviklys¹ nurodo, kad seniau čia buvo palivarkas su vandeningu malūnu. Parke auga gražus pušynas – maloni uteniškių poilsio vieta. Tačiau čia pat yra ir

paminklas 1941 metais Utenos apskrityje nacių išžudytiems žydams. Ant paminklo jidiš ir lietuvių kalbomis užrašyta: „Šioje vietoje hitleriniai budeliai ir jų vietiniai talkininkai 1941 VII–VIII nužudė apie 8000 žydų: vyrų, moterų, vaikų.“

Mūsų darbo tikslas – nurodyti kuo realesnį nužudytųjų žydų skaičių, todėl pirmiausia pateikiame lentelę, kurioje, spaudos leidinių bei LYA bylų duomenimis, liudytojai nurodo savo versijas apie nužudytųjų žydų skaičių (lentelė Nr. 1).

Lentelė Nr. 1. *Liudytojų pateiktas sušaudytųjų žydų skaičius.*

Knygos autoriaus ar liudytojo vardas, pavardė	Rašės miško akcija	Nužudytųjų žydų skaičius	Nuoroda
Antanas Varnas	Pirmasis masinis žudymas 1941 07 22	100	LYA, A. Varno baudžiamoji byla ² .
Genovaitė Erslavitė	iš viso	Apie 4000 žmonių	Masinės žudynės Lietuvoje ³
Arūnas Bubnys	iš viso	Apie 4000	A. Bubnys ⁴
Juozas Šyvis	iš viso	Apie 7000	Apklausos protokolas ⁵
	1941 08 29	Apie 6000	Apklausos protokolas ⁶
Petras Savickas	1941 07 31	3x300=900	Apklausos protokolas ⁷
	1941 08 07	1000	Apklausos protokolas ⁸

Antanas Paškauskas	1941 08 29	9x600–700= 4500–6300	Apklauso protokolą ⁹
Petras Gruodis	1941 08 29	Keli tūkstančiai	Apklauso protokolą ¹⁰
Emilijus Sargūnas	1941 08 29	Keli tūkstančiai	Apklauso protokolą ¹¹
Arsenijus Ivanovas	1941 08 viduryje	5000	Apklauso protokolą ¹²
Mečys Grimalauskas	1944 m. spalio 20 d.	6000	A. Gorskio b.b. Nr. 34164/3, l. 34 ¹³ .
Antanas Raslanas	1944 m. rugsėjo 5 d.	6000	A. Gorskio b.b. Nr. 34164/3, l. 32 ¹⁴ .
VLE	1941 0708	4000	VLE, XXIV, 437 ¹⁵

Rašės miške nužudytųjų žydų skaičiaus įvairovė rodo, kad sužinoti tikrąjį nužudytųjų skaičių bus ne tik nelengva, bet gal ir neįmanoma. Skirtingi liudytojų parodymai atsirado todėl, kad jie tik apytikriai nurodė nužudytųjų skaičių, kitas liudytojas nematė net viso žudynių vaizdo ir t. t.

Pats tiksliausias nužudytųjų žydų skaičius turėtų būti Saugumo policijos ir SD vado SS štandartenfiurerio Karlo Jegerio (*Karl Jäger*) ataskaitoje¹⁶ (Lentelė Nr. 2; 4609 asmenys), kurią jis išsiuntė į Berlyną 1941 m. gruodžio 1 d.

Lentelė Nr. 2. *K. Jegerio pateikta ataskaita apie sušaudytus žydus Utenoje, Rašės miške*

K. Jegeris	1941 07 31	256	MŽL, 1 d., 132 ¹⁷
K. Jegeris	1941 08 7	571	MŽL, 1 d., 132 ¹⁸
K. Jegeris	1941 08 29	3782	MŽL, 1 d., 134 ¹⁹

Tačiau ir šioje lentelėje gali būti paklaidų, nes nėra žinoma, kiek buvo nužudyta žydų Šilinės miške arba kalėjime, nes visus žydus, kol bus įrengtas getas, nutarta perkelti į Šilinės mišką ir po trijų dienų juos grąžinti atgal. 1941 m. liepos mėn. žydus pradėjo išvarinėti iš namų aiškindami, kad juos siunčia į darbą. Utenoje vienus jų siuntė į kalėjimą, kitus – į Šilinės mišką. Baltaraištis Antanas Varnas²⁰ paliudijo, kad 1941 m. liepos mėnesio pradžioje, jam vos įstojus į baltaraiščių būrį, po kelių dienų buvo duotas šautuvas, ir jis dalyvavo sušaudant apie 100 žydų Rašės miške.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kaip tardytojas įteigia prisipažinti baltaraiščius dalyvavus žudynėse. Cituojame²¹:

„Klausimas (tardytojo – aut.): *Žinoma, kad Rašės vietovėje laike vokiečių okupacijos Lietuvos TSR buvo sušaudyta 8 tūkstančiai tarybinių piliečių...*

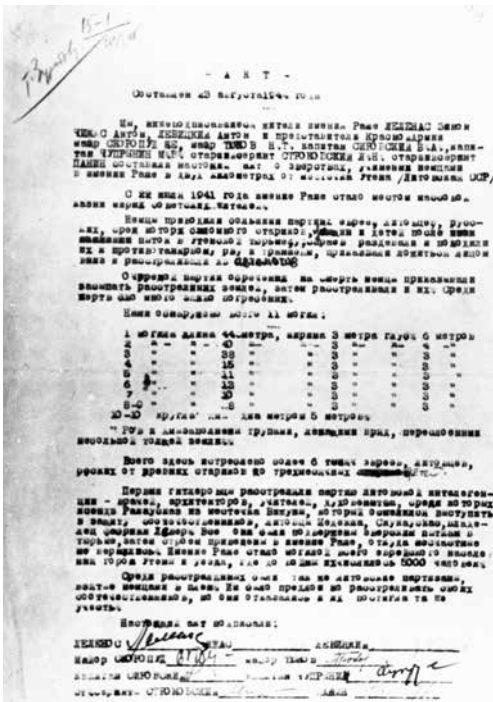
Atsakymas (baltaraiščio Antano Varno – aut.): Visiškai galima, kad Rašės vietovėje buvo sušaudyta 8 tūkstančiai tarybinių piliečių...“

Kitas etapas, siekiant išsiaiškinti nužudytųjų žydų skaičių Rašės miške, buvo skirtas ieškoti ekshumacijos dokumentų archyvuose.

1951 m. gruodžio 13 d., nagrinėjant Antano Varno bylą ir pratęsiant jam suėmimo laiką²², tardytojas nutarė, kad reikalinga atlikti ekshumaciją dalyvaujant ir kaltinamajam Varnui, nes pastarasis prisipažino, kad būdamas būryje pats asmeniškai sušaudė 6 žmones. Ekshumacijos tikslas – nustatyti mirties laiką ir smurtinės mirties požymius. Taip pat surasti liudytojus, patvirtinančius patį žmonių šaudymo faktą ir A. Varno dalyvavimą sušaudant.

Byloje šios ekshumacijos akto nerasta (matyt, tai nebuvo atlikta), tačiau LYA byloje, įvardintoje „Dokumentai apie masinių žydų tautybės asmenų žudynes 1941 m. vasarą Utenos, Molėtų, Zarasų rajonuose. B. Nr. 8)“²³, suradome aktą, kad 1944 m. rugpjūčio 23 d. Rašės miške žudynių vietoje buvo atlikta ekshumacija, kurioje dalyvavo

kariškiai ir pakviesti liudytojai. Kadangi nu-
žudytųjų skaičius, pažymėtas ant paminklo ir
Jėgerio ataskaitoje, skiriasi, šį aktą įvardijame
kaip Aktą Nr. 1²⁴ ir jį pateikiame visą, kartu
išvardindami ir komisijos sudėtį (dalyvavo
Raudonosios armijos kariškiai bei pakviesti
liudininkai).

AKTAS

1944 m. rugpjūčio 23 d.

Mes, žemiau pasirašę Rašės gyventojai
Lelenas Z. J. Ir Čižas Anton (parašo nėra –
aut.), Levickis Anton ir Raudonosios armijos
atstovai Skoropud J. E., majoras Tiunov N. T.,
kapitonas Sirovskis V. A., kapitonas Čiuprinis
M. R., vyr. seržantas Stronovskis L.N., vyr. ser-
žantas Panin sudarė šį aktą apie žvėriškumus
atliktus vokiečių Rašės vietovėje du kilometrai
nuo Utenos (Lietuvos TSR).

Nuo 1941 m. liepos mėn. 22 d. Rašės
vietovė tapo tarybinių piliečių žudynių vieta.

Vokiečiai didelėmis grupėmis atvesdavo
žydus, lietuvius, rusus, tarp jų buvo daug
senių, moterų ir vaikų, po kankinimų Utenos
kalėjime; juos nurengdavo ir vesdavo į prieš-
tankinius griovius ir tranšėjas, liepdavo gultis
žemyn veidu ir sušaudydavo iš automatų.

Eiliniai pasmerktų mirčiai grupei vokiečiai
įsakydavo užberti sušaudytuosius, o po to
sušaudydavo ir juos. Tarp aukų buvo daug
gyvų užkastų.

Mes aptikome viso 11 kapų.

kapas ilgis 44 metrai, plotis 3 metrai, gylis
6 metrai

“ 40 “ 3 “ 4 “

“ 38 “ 3 “ 3 “

“ 15 “ 3 “ 3 “

“ 11 “ 3 “ 3 “

“ 13 “ 3 “ 3 “

“ 10 “ 3 “ 3 “

-9 “ 8 “ .....3..... ‘ .....3..... “

10-10 apvali ilgis 5 metrai (taip tekste –
aut.).

Griovys užpildytas lavonais, eilėmis gulin-
čiais, užberti nedideliu žemės sluoksniu

Viso čia sunaikinta daugiau kaip 6 tūks-
tančiai žydų, lietuvių ir rusų nuo visiškai
senių iki trijų mėnesių kūdikių.

Pirmiausia hitlerininkai sušaudė grupę in-
teligentijos – gydytojus, architektus, mokyto-
jus, dvasininkus, tarp kurių kunigą Rakauską
iš Vižūnų (Vyžuonų – aut.) miestelio, kuris
išdrįso pasireikšti ginant tautiečius, lietuvius
Medeniką, Skukauską, fabriko valdytoją Leze-
rį. Visi jie buvo žiauriai kankinami kalėjime,
po to atvesti į Rašės vietovę, iš kur nelaimin-
gieji negrižo. Rašės vietovė tapo kapais visai
Utenos miesto ir valsčio žydų bendruomenei,
kur iki karo gyveno 5000 žmonių.

Tarp sušaudytųjų taip pat buvo lietuvių
partizanų, kuriuos vokiečiai paėmė į nelaisvę.
Jiems buvo pasiūlyta šaudyti savus, bet, jiems
atsisakius, juos ištiko tas pats likimas.

Remdamiesi šiuo aktu bei liudytojais ga-
lime teigti, kad Rašės miške buvo sušaudyti

maždaug visi 5000 Utenos žydų ir apie 1000 žydų iš kitų Utenos apskrities valsčių.

Dov'o Levino knygoje „Lietuvos žydų bendruomenės enciklopedija“²⁵, yra toks tekstas: „Pasak Sovietų tyrimo komiteto išvadų po karo, šioje žmogžudystėje buvo rastos 8 duobės: didžiausia buvo 100 metrų ilgio, 4 m pločio ir 3 m gylio. Kartu su šia duobe buvo dar dvi duobės, viena 30 m ilgio, kita 20 m ilgio. Tada buvo rasta dar 5 duobės. „Visuose šiuose duobėse nušautų buvo palaidoti 9000 taikių piliečių, vyrų, moterų, senų ir vaikų, o kai kurie iš jų buvo vis dar gyvi“. Ant lavonų buvo aprangos užrašai, aptikta 3–4 poros vyriškų kelniių, 3–4 moterų suknelės.“

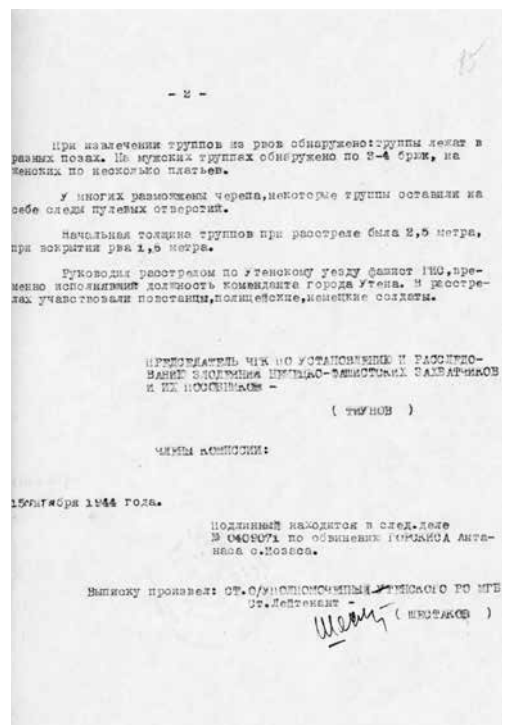
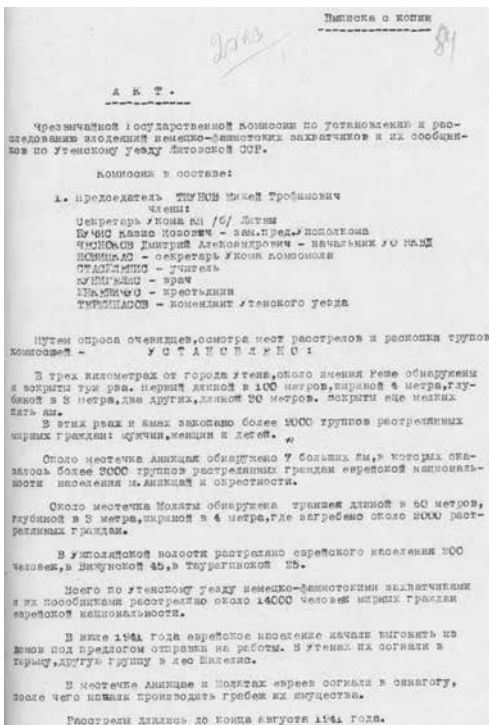
Tolimesnės paieškos Lietuvos ypatingajame archyve, be jau pateikto 1944 m. rugpjūčio 23 d. Akto Nr. 1, papildė dar trimis atskirais aktais, mūsų įvardijamais Nr. 2, 3, 4: tai Aktas Nr. 2, 1944 m. rugsėjo 15 d. Antano Varno byloje²⁶; Aktas Nr. 3, 1944 m.

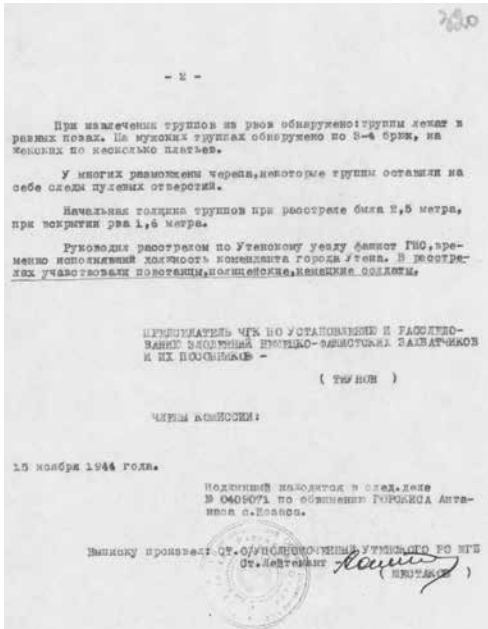
lapkričio 15 d. Povilo Pyragio byloje²⁷; Aktas Nr. 4, be datos, pats išsamiausias, Antano Gorskio byloje²⁸.

Surasti aktai apie žydų žudynių ekshumacijų suvestinę bei pateikiamos žinios apie Utenos apskrityje nužudytus žmones skiriasi ne tik tarpusavyje, bet ir nuo 1944 m. rugpjūčio 23 d. Akto Nr. 1.

1. Aktas Nr. 2 (1944 m. rugsėjo 15 d.) yra identiškas Aktui Nr. 3 (1944 m. lapkričio 15 d.), tik skirtingos atliktos ekshumacijos datos. Akivaizdžiai matyti, kad 1944 m. rugsėjo 15 d. akte taisytas mėnuo, vietoj lapkričio įrašytas rugsėjo mėnuo (rus. „nojabr“ taisytas į „sentiabr“ – aut.). Kokių tikslu tai keista, neišku.

2. 1944 m. rugpjūčio 23 d. Akte Nr. 1 nurodyta, kad Utenoje Rašės miške buvo sušaudyta apie 6000 žmonių, o jau kituose, velėsnuose trijuose aktuose (Nr. 2, 3, 4) – 9000 žmonių. Tai rodo, kad kažkodėl

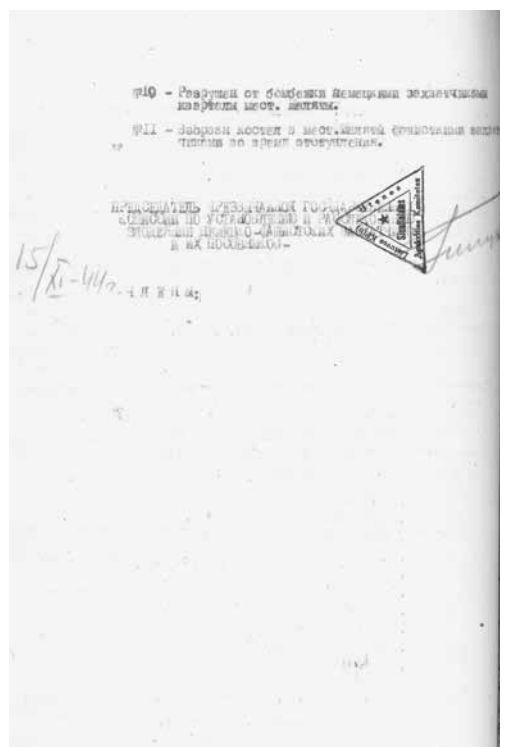
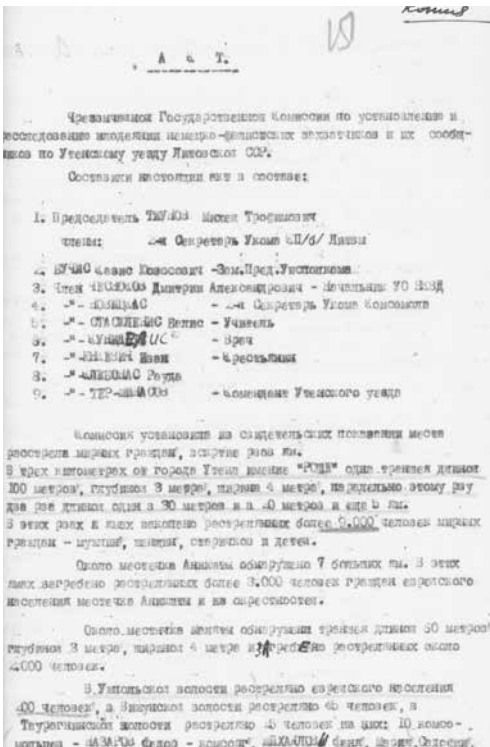

atsirado naujai perrašyti aktai – ne tik su taisytomis datomis, bet ir su padidintu nužudytųjų žmonių skaičiumi.

3. Valstybinė Ypatingoji sovietų komisija 1944 m. lapkričio 15 d. (netaisytas Aktas Nr. 3), Rašės miške tyrusi nacių nusikaltimus, nustatė tokius faktus: „3 km nuo Utenos miesto Rašės vietovėje aptiko ir atvėrė tris griovius. Pirmoji 100 m ilgio, 4 m pločio, 4 m gylio, dvi kitos 30 m ilgio, atvertos dar 5 smulkios duobės. Tuose grioviuose ir duobėse užkasta 9000 lavonų, taikių piliečių: vyrų, moterų ir vaikų“. Taigi aktuose nurodomas skirtingas rastų duobių skaičius. Išsamiausiai tai nurodyta Akte Nr. 1 – rasta 11 kapų.

4. Aktas, rastas Gorskio byloje (Aktas Nr. 4), yra pats išsamiausias, nors jo parašymo datos ir nėra. Jį sudaro ne vienas (kaip 1944 m. rugpjūčio 23 d. aktas), ne du (kaip 1944 m. lapkričio 15 d. aktas), bet šeši puslapiai, yra pridėti ir liudininkų parodymai.

5. Praėjus nuo pirmojo akto surašymo (rugpjūčio mėn.) trims mėnesiams (lapkričio mėn.) rašomas aktas nurodantis, kad Utenos valsčiuje nužudyta ne 6000 asmenų, o 9000.

Be to, rašomas dar vienas identiškas aktas, kuriame figūruoja irgi 9000 nužudytųjų asmenų skaičius, pridėdant liudininkų parodymus (Aktas Nr. 4).

6. Pirmajame akte surašyta komisijos sudėtis tikrai atitinka to meto faktus. Kituose aktuose komisijos sudėtis pasikeitė, atsiranda Lietuvos TSR partiniai atstovai: vykdomojo komiteto, NKVD, komjaunimo, gydytojas Kunigėlis ir kt. Įdomu tai, kad šiuos visus aktus pasirašė vienas ir tas pats asmuo – majoras Michejus Tiunovas (*Tiunov Michej Trofimovič*). Kituose aktuose, vėl esant tam pačiam komisijos pirmininkui, liudininkai pasikeitė.

7. Rasti aktai nurodo ne tik nužudytųjų žydų skaičių Utenoje, Rašės miške, bet taip pat ir Anykščius bei Molėtus. Kad aktai sufalsifikuoti, rodo aktuose esantis Anykščių ir Molėtų nužudytųjų žydų skaičius, kuris nesuderinamas su logika. Visi to meto statistiniai duomenys nurodo, kad Anykščiuose buvo 2000 žydų, o aktuose rašoma, kad sušaudyti 3000 žydų. Molėtuose bendras visų gyventojų (kartu su žydais) skaičius buvo 4000, o aktuose nurodyta, kad visi tie 4000 asmenų – iš Molėtų ir yra sušaudyti.

Surastais aktais pasitikėti negalime. Rašės miške nužudytųjų skaičių galime apytikriai nustatyti tik iš surasto 1944 m. rugpjūčio 23 d. akto. Kiti trijuose aktuose nurodytas žuvusiųjų skaičius yra aiškiai padidintas ir aktai tampa niekiniais. Galbūt tik akte be datos (Nr. 4) liudininkų parodymai atitinka jų parodymus LYA baudžiamuosiose bylose.

Apie tai, kad buvo atlikta antroji ekshumacija, man asmeniškai pasakojo gydytojas Kunigėlis 2017 metais (gaila, kad nebuvo padarytas vaizdo įrašas). Jis nurodė, kad ekshumuojant jie nesirausė, neatkasinėjo lavonų, o tik susirinkę paviršutiniškai juos apžiūrėjo ir pasirašė. Jo mirtis neleido smulkiau išklausinėti ir nustatyti, kodėl reikėjo antrosios ekshumacijos.

Mūsų nuomone, ji atlikta todėl, kad reikėjo padidinti nužudytųjų skaičių ir ekshumacijos komisijai suteikti „svorio“, taigi į šį procesą buvo įtraukti ir partijos nariai. Kodėl reikėjo taisyti datą – lieka neatsakyta. Anot gido Chaimo Bargmano versijos, Antanas Sniečkus buvo davęs nurodymą (tikriausiai – žodini), kad duomenis apie nužudytųjų skaičių reikia pateikti Maskvai, todėl būtina dokumentuose užrašyti kuo didesnę žuvusių tarybinių piliečių skaičių. Matyt, kai kurie tai išgirdo.

6000 bei 9000 aukų – pateikti skaičiai tiek mums, tiek istorikams kelia abejonių. Pasak A. Bubnio²⁹, „*vis dėlto tikėtinau, kad naciai ir vietiniai kolaborantai nužudė apie 4 tūkst. Utenos ir artimiausių apylinkių žydų. Išsigelbėti pavyko tik keliems Utenos žydams.*“³⁰

Sovietinių laikų enciklopedijos,³¹ rašė, kad 1941 m. Rašės miške hitlerininkai ir vietiniai nacionalistai sušaudė apie 4000 žmonių. Visuotinė lietuvių enciklopedija³² taip pat nurodo: „*1941 m. 07–08 Rašės miške (prie Utenos) nacių Vokietijos okup. valdžios nurodymu nužudyta beveik 4000 Utenos ir apylinkių žydų.*“

Aktų analizė rodo, kaip kartais buvo falsifikuojami dokumentai, žaidžiama su aukų skaičiais. Ne veltui ant paminklo atsirado išgalvotas užrašas, kad čia nužudyta 8000 žmonių. Net ir tie, kurie parengė paminklo užrašą, suabejojo nužudytųjų žydų skaičiumi – 9000.

Akto Nr. 1 duomenimis, Utenoje, Rašės miške sušaudyta 5000 Utenos gyventojų ir 1000 žydų iš aplinkinių valsčių. Tiksliau bus galima įvertinti sušaudytųjų žydų skaičių tada, kai bus nustatytas visų Utenos valsčiaus žydų sunaikinimas Rašės miške, bet apie tai – jau kitame straipsnyje.

Nuorodos

¹ B. Kviklys. *Mūsų Lietuva*, t. 2, 2-oji laida, Vilnius, 1991, p. 22.

² A. Varno baudžiamoji byla. LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23914, t. 1, p. 38.

³ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944), Dokumentų rinkinys*, d. 2, Vilnius: Mintis, 1973, p. 411.

⁴ A. Bubnys, „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* [Sud. Arūnas Bubnys], Vilnius: *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras*, 2011, p. 158.

⁵ J. Šyvio 1968 m. birželio 27 d. liudytojo apklausos protokolas. Dokumentai apie masinių žydų tautybės asmenų žudynes 1941 m. vasarą Utenos, Molėtų, Zarasų rajonuose. B. Nr. 8; LYA, f. K-40, ap. 2, b. 45, l. 29.

⁶ *Ibid.*, l. 30.

⁷ P. Savicko 1968 m. birželio 24 d. liudytojo apklausos protokolas; *ibid.*, l. 31.

⁸ *Ibid.*, l. 32.

⁹ A. Paškausko 1968 m. birželio 27 d. liudytojo apklausos protokolas; *ibid.*, l. 34.

¹⁰ P. Gruodžio 1968 m. birželio 25 d. liudytojo apklausos protokolas; *ibid.*, l. 38.

¹¹ E. Sargūno 1968 m. birželio 25 d. liudytojo apklausos protokolas; *ibid.*, l. 42.

¹² A. Ivanovo 1945 m. kovo 29 d. apklausos protokolas, LYA, b. 41468/3, l. 200.

¹³ M. Grimalausko 1944 m. spalio 8 d. liudininko tardymo protokolas, LYA, b. 34164/3, l. 34.

¹⁴ A. Raslano 1944 m. spalio 8 d. liudininko tardymo protokolas; *ibid.*, l. 32.

¹⁵ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013, t. XXIV, p. 437.

¹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, d. 1, Vilnius: Mintis, 1965, p. 131–140.

¹⁷ *Ibid.*, p. 132.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ *Ibid.*, p. 134.

²⁰ A. Varno 1951 m. lapkričio 1 d. tardymo protokolas, LYA f. K-1, ap. 58, b. 23914, t. 1, l. 38.

²¹ *Ibid.*, l. 40.

²² Nutarimas 1951 m. gruodžio 12 d. pratęsiant Antanui Varnui suėmimo laiką; *ibid.*, t. 2, l. 120–121.

²³ Dokumentai apie masinių žydų tautybės asmenų žudynes 1941 m. vasarą Utenos, Molėtų, Zarasų rajonuose, B. Nr. 8, LYA, f. K-40, ap. 2, b. 45.

²⁴ Aktas Nr. 1. 1944 m. rugpjūčio 23 d.; *ibid.*, l. 44.

²⁵ *Encyclopedia of Jewish Communities in Lithuania* [Žydų bendruomenių Lietuvoje enciklopedija]. Pinkas Hakehillot Lita. Written by Dov Levin Published by Yad Vashem, 1996, Jerusalem, in: <https://kehilalinks.jewishgen.org/utena/utena3.html>

²⁶ Aktas Nr. 2. 1944 m. rugsėjo 15 d., LYA, f. K-1, ap. 58, b. 23914, t. 2, l. 84–85.

²⁷ Aktas Nr. 3. 1944 m. lapkričio 15 d., LYA, b. 41468, l. 319–320.

²⁸ Aktas Nr. 4. Be datos, LYA, b. 34164, l. 151–153.

²⁹ A. Bubnys, „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.* [Sud. Arūnas Bubnys], Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2011, p. 158.

³⁰ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius: Mintis, t. 3, 1971, p. 616.

³¹ *Tarybų Lietuvos enciklopedija*, Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1988, t. 4., p. 390.

³² *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013, t. XXIV, p. 437.

Gauta 2020 11 10
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimų centras,
Didžioji g., 17, Vilnius

Juozas Banionis

Dvitomis, atskleidžiantis Lietuvos laisvės bylos ambasadoriaus politinę biografiją

Jonas Aničas, Daktaro Kazio Bobelio politinė biografija, kn. 1: Tarnystė Lietuvos laisvės bylai, Vilnius: Vaga, 2008, 576 p.; kn. 2: Už Lietuvą – modernią, europietišką, klestinčią, Vilnius: Vaga, 2020, 576 p.

Nelauktai ir Lietuvą užplūdęs visuotinis visagalis karantinas sukliudė pristatyti antrąją knygą apie iškilųjį lietuvių politiką, visuomenininką dr. Kazį Bobelį (1923–2013). Pristatymas turėjo įvykti kovo 13 d. Vilniuje, Signatarų namuose. Renginio išvakarėse į Tėvynę iš tolimosios Floridos (JAV) jau buvo atskridusi ir daktaro gyvenimo bendražygė Dalia Bobelienė, kuriai su apgailestavimu teko pranešti, kad knygos pristatymas bus nukeliamas į netolimą, bendravimo apribojimų nevaržomą ateitį. Tačiau tas faktas, kad knyga jau išspausdinta ir pasiekė bent minėto renginio kviestinius dalyvius, ipareigoja pristatyti šią naujieną ir žurnalo skaitytojams.

Abiejų knygų, sudarančių vientisą dvitomisį, skirtą dr. K. Bobeliui, autorius – istorikas Jonas Aničas, jau spėjęs pasižymėti kaip nuoseklus Šiaurės Lietuvos ir jo gimtojo Pasvalio krašto istorinių asmenybių tyrėjas. Jis ypač tapo žinomas kaip Vileišių istorinės giminės praeities tyrinėtojas, prikeldamas iš užmaršties mūsų laikų Lietuvoje gerbiamus

šios giminės atstovus: Petrą, Antaną ir Joną Vileišius, Aleną ir Mykolą Devenius ir primindamas jų neeilinę, pasiaukojamą darbų Tėvynės labui. Į Vileišių giminę įsitraukė ir K. Bobelis, kurio žmona – Jono Vileišio vaikaitė Dalia Devenytė. Taigi minimas dvitomis tikslingai jungiasi į Vileišiados knygų gretas. Kita vertus, dvitomio autorius turi tam tikrą įdirbį, tyrinėdamas vienos svarbiausios lietuvių išeivių politinės organizacijos – Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) veiklą¹. Vadinas, neatsitiktinai J. Aničas parašė ir išleido dviejų knygų leidinį, atskleidžiantį įvairialypę ir prasmingą dr. Kazio Bobelio veiklą, paženklinantį nuolatiniu rūpesčiu dėl Lietuvos valstybės atkūrimo ir jos stiprinimo. Iškeldamas K. Bobelio nuopelnus, autorius labai taikliai jam priskiria garbingą Lietuvos laisvės bylos ambasadoriaus titulą (kn. 2, p. 11).

Nors pirmoji knyga apie iškilųjį politiką pasirodė prieš daugiau nei dešimtmetį, bet garbiajam skaitytojui priminsiu, jog joje aprėpiamas laikotarpis iki pat 1992 metų, kuomet dr. K. Bobelis, žinomas kaip Amerikos lietuvių tarybos (ALT) garbės pirmininkas ir ilgametis VLIK'o valdybos pirmininkas, išrenkamas neseniai atkurtos valstybės Seimo nariu. Jo kelias, kaip ir daugelio kitų amžininkų, mūsų tautiečių, nublokštų į politinę

tremtį Vakaruose, liudija mūsų tautos tragediją ir neblėstančią viltį, kad Lietuva atgaus laisvę ir nepriklausomybę. 1941 m. pradėjęs medicinos studijas Vytauto Didžiojo universitete, 1944 m. pasitraukęs į Vokietiją, jas tęsė Tiubingene, kur, toliau gilindamas į šio mokslo sritį, jis parašė disertaciją. 1948 m. ją sėkmingai apgynė ir tapo medicinos mokslo daktaru. K. Bobelio – mediko karjera Vokietijoje, o vėliau – JAV tęsėsi bemaž penkiasdešimt metų. Ir tai, pastebi J. Aničas, buvo materialinis ir moralinis pagrindas politinei veiklai. Viena teiginį grindžianti tiesa yra ta, kad intensyvi politinė veikla reikalavo nemažai lėšų, didelę jų dalį padengdavo pats daktaras. Kita – plačiai žinomo gydytojo vardas pagelbėjo, įgyjant politiko visuomeninį pripažinimą (kn. 1, p. 77).

Semdamasis politinės ir visuomeninės veiklos patirties, K. Bobelis dalyvavo ateitinių, studentų organizacijose, vėliau – profesinėse draugijose, o dar po to – drauge su naująja karta aktyviai įsijungė į JAV lietuvių bendruomenę, kurioje penkias kadencijas (1964–1978) buvo išrinktas tarybos nariu. Baigiantis 1970 m., kai ALT, įkūnijusi JAV senosios lietuvių išeivijos lūkesčius atgauti Lietuvai laisvę, žengė žingsnį atsinaujinimo linkme ir rinko naują Centro valdybą, negalima buvo nepastebėti, pažymi autorius, politiniame laisvosios lietuvių (t. y. patriotinės išeivijos) horizonte naujai kylančios žvaigždės – dr. K. Bobelio. Jis naujai sudarytoje ALT Centro valdyboje tampa pirmininku, suteikdamas Lietuvos laisvės bylos gynimui Vakaruose naujų impulsų. Pirmojoje knygoje tai patvirtina cituojamas vertinimas, paskelbtas išeivijos spaudoje praslinkus penkeriems metams nuo pirmininkavimo pradžios: „Kaip politinis taktikas, jis (K. Bobelis – J. B.) neturi sau lygių visame lietuvių išeivijos politiniame horizonte ir kaip strategas neperžengia diplomatijos veikimo ribų.“ (Kn. 1, p. 111). Vienas svarbiausių Lietuvos

laisvinimo veiklos principų buvo tas, kad ALT nariai, kaip JAV piliečiai, palaikė ryšį su šios šalies administracija ir nuolat priminė jai okupuotos Tėvynės laisvės bylą. Kita vertus, ALT suvokė vykdomos laisvinimo veiklos ribotumą, nes turėjo atsižvelgti į kintančią tarptautinę padėtį, todėl teko koreguoti šios veiklos strategiją. Tarp šio laikmečio ALT politinės veiklos reikšmingiausių pasiekimų paminėtina pora faktų. Vienas jų – tai 1975 m. prasidėjusio Helsinkio proceso atvertų naujų galimybių taikymas, keliant Lietuvos laisvės bylą. Antras – Lietuvos bei kitų dviejų Baltijos šalių okupacijos ir ten sovietų vykdomų žmogaus teisių pažeidimų išskėlimas 1977 m. Belgrade, vykstant Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijos konferencijai (kn. 2, p. 10). Abu atsinaujinusios ALT pasiekimai neabejotinai yra sietini su dr. K. Bobelio giliomis politinėmis įžvalgomis ir jo nenuilstamu rūpesčiu dėl Tėvynės reikalų.

Gavęs tam tikrų įrodymų, kad Helsinkio procesas palankiai veikia Lietuvos laisvinimo eigą, ALT pirmininkas pakvietė laisvąją lietuvių pasiryžti vienybei ir toliau, remiantis politine analize, o ne emocijomis, siekti Tėvynės laisvės (kn. 1, p. 157–158). Vienybės paieškų siekį galima įžvelgti ALT santykiuose su kitomis politinėje veikloje besireiškiančiomis lietuvių išeivių organizacijomis. JAV lietuvių bendruomenei stengiantis plėsti savo veiklos lauką, dr. K. Bobelis ryžosi diplomatiškai priminti šios organizacijos pagrindinę priedermę ir visų pirma rūpintis lietuvių kultūrinio gyvenimu bei lietuvių išlaikymu, o politinės veiklos tikslams Amerikos lietuviai pakviesti jungtis į ALT. Geranoriškumo dvasios bei bendradarbiavimo, o ne destruktijos paieška vyravo ir formuojant gerus ALT santykius su Pasaulio lietuvių bendruomene (PLB) (kn. 1, p. 198). Santykiai tarp ALT ir VLIK'o buvo paremti ilgamete tradicija ir klostėsi produktyviai.

Reguliariai vyko jų pasitarimai, kuriuose buvo derinami bendros veiklos sprendimai (kn. 1, p. 200). Vienybės paieškos pozicija sustvirtino Lietuvos laisvinimo sąjūdžio tvirtovę Vakaruose, o pasauliui tai aiškiai bylojo apie laisvosios lietuviškos vieningą ir nekintamą siekį atkurti Tėvynės valstybingumą.

Naujas ir turiningas dr. K. Bobelio, kaip lietuvių patrioto, politinės veiklos etapas siejamas su jo išrinkimu VLIK'o valdybos pirmininku. Tapęs vieno svarbiausio politinio junginio, vienijusio tiek seiminės Lietuvos partijų, tiek susiformavusių okupacijose rezistencinių sąjūdžių atstovus, lyderiu, jis pakreipė VLIK'o veiklą tarptautinio atstovavimo pavergtai Tėvynei linkme ir plačiai propagavo jos reikalus. Vien 1980 m. K. Bobelis, palaikydamas Lietuvos laisvės bylą Vakarų pasaulyje, lankėsi penkiolikoje Europos valstybių, kur jų vyriausybės įteikė tam tikrą memorandumą, kuris buvo patvirtintas ne tik jo, bet ir Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT) šefo Stasio Lozoraičio parašu (kn. 2, p. 11). Pastarasis faktas liudijo tarp VLIK'o ir LDT sutvirtėjusį bendradarbiavimą, kuris buvo pašlijęs dar nuo 6-ojo dešimtmečio. Reikšmingi Lietuvos laisvės bylai buvo 1983 m., kai laisvoji Europa išgirdo pavergtosios Europos balsą. Tų metų sausio 13 d. Europos parlamentas, atstovaujamas dešimties Vakarų Europos valstybių, priėmė rezoliuciją dėl padėties Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje. Šis dokumentas pasmerkė Sovietų Sąjungos įvykdytą trijų kraštų aneksiją, kurią lėmė Molotovo–Ribbentropo paktas, o drauge priminė Helsinkio akte numatytą tautoms teisę į apsisprendimą bei teisę apibrėžti savo nuolatinį politinį statusą. Šioji deklaruotoji sėkmė laisvinant Tėvynės sąlygota VLIK'o nuolatinės veiklos tarptautiniu mastu, pasitelkiant ir garsinant žymų 1979 m. keturiasdešimt penkių baltiečių memorandumą.

VLIK'as, palaikydamas Europos suvienijimo idėją, siekė, kad senajame žemyne

išsigalinti pasyvioji Lietuvos aneksijos nepripažinimo pozicija pasikeistų į aktyvią laisvinimo akciją. Tai buvo jau nauja Lietuvos laisvės bylos kėlimo kokybė, toliau grindžiama žmogaus ir tautų pagrindinių teisių ir laisvių garantijos, demokratijos ir antikomunizmo plėtra. Vienas ryškiausių VLIK'o pasiekimų, veikiant šia linkme ir propaguojant Lietuvos ir kitų dviejų Baltijos šalių laisvės bylą plačiu tarptautiniu mastu – paženklinti 1985-ieji, kai paminėtas Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencijos (ESBK), vykusios Helsinkyje, Baigiamojo akto pasirašymo dešimtmetis. Ta proga buvo inicijuotas Kopenhagos tribunolas, svarstęs sovietų priklausomybėje esančių baltiečių padėtį, bei surengtas Taikos ir laisvės žygis Baltijos jūra (kn. 1, p. 176–184). Abi politinės akcijos sulaukė visuotinio atgarsio: pasauliui jos dar kartą priminė Baltijos tautų kovą už Lietuvos, Latvijos ir Estijos nepriklausomų valstybių atkūrimą, skatino domėjimąsi šiomis šalimis, o Sovietų Sąjungą išprovokavo skelbti atsakomuosius protestus ir organizuoti persekiojimo veiksmus.

Po daugiau nei keturis dešimtmečius trukusios pertraukos 1986 m. VLIK'as sugrįžta į Europą ir Londone surengia tradicinį seimą, kuriame, pripažįstant politinių partijų Europos valstybiniame gyvenime reikšmę, pakviečia laisvosios lietuviškos politines partijas siekti bendradarbiavimo su panašiomis organizacijomis Europoje. Tokią strategiją VLIK'as grindė idėja, kad šie ryšiai prisidėtų prie laisvės bylos kėlimo ir laimėjimo, nes „Lietuvos nepriklausomybė bus atkurta Jungtinės Europos ribose ir tai įvyks su kitų Europos valstybių pagalba.“⁶² Ten pat Londone vykusiame seime VLIK'as prognozavo galimus pasikeitimus ir kreipėsi į tautą, esančią už geležinės uždangos: „*Mes tikime, kad tvirta užsienio valstybių laikyseną, ekonominės problemos Sovietijos viduje ir žmonių poreikių spaudimai gali net be*

ginkluoto spaudimo priversti Sovietų imperiją prie didelių pakaitų.“ Todėl su pastaraisiais pasikeitimais SSRS „*keisis ir galimybės atgauti laisvę ir nepriklausomybę, jeigu jūs ir mes tam dirbsime su kitomis pavergtomis tautomis ir nepavargsimė.*“³

Didžiųjų Tėvynės permainų išvakarėse VLIK'as patvirtino ištikimybę priesaikai, duotai lietuvių tautai savo ištakose – 1944 m. Vilniuje. Lietuvos nepriklausomybės dienos proga ir 1987 m. paskelbtame atsišaukime buvo akcentuotas pagrindinis lietuvių siekis, pakartojant nekintamą 1944 m. vasario 16 d. deklaracijos pirmąjį teiginį: „*Lietuvių Tautos laisvė ir Lietuvos valstybės nepriklausomybė yra Tautos egzistencijos ir jos visokeriopos gerovės būtinoji sąlyga.*“⁴ Tais pačiais 1987 m., švenčiant Romoje Lietuvos krikšto 600 metų jubiliejų, ten lankėsi skaitlinga laisvosios lietuvių dalis, o VLIK'o pirmininkas K. Bobelis nepraleido progos įteikti Popiežiui Jonui Pauliui II memorandumą, pabrėžiantį Lietuvos integravimosi į Europos krikščioniškąją bendruomenę svarbą ir išreiškiantį padėką Šventajam Sostui už sovietų aneksijos nepripažinimą ir diplomatiinių santykių su nepriklausomos Lietuvos atstovais išsaugojimą (kn. 1, p. 372–374).

Pastarieji faktai liudijo apie VLIK'o politinės veiklos augimą: nuo išipareigojimų, paskelbtų tautai Vilniuje, iki Tėvynės laisvinimo klausimo kėlimo tarptautiniuose forumuose. Tai tapo neatsiejama nuo VLIK'o autoriteto sutvirtėjimo laisvojoje lietuviijoje ir bylojo apie pirmininko dr. K. Bobelio pasiaukojamą tarnystę Lietuvos laisvės bylai.

Palankiai besiklostanti demokratizavimo linkme situacija Rytų Europoje neramino sovietinį saugumą (KGB), kuris savotiškai „įvertina“ aktyvią VLIK'o pirmininko K. Bobelio veiklą⁵ – 1989 m. pradžioje priimamas sprendimas penkeriems metams uždrausti jam atvykti į SSRS. Analogišką sprendimą

priėmė ir Lenkijos liaudies respublikos saugumas (SB), įvardindamas jį teroristu (kn. 1, p. 453–456).

Dar vienas itin reikšmingas įvykis Lietuvos laisvinimo kelyje, sujungęs abiejų lietuvių tautos dalių, esančių šiapus ir anapus geležinės uždangos, puoselėjamas laisvės viltis – 1989 m. Gotlando saloje surengtas susitikimas. Jo metu pasirašytas komunikatas skelbė, kad „*Visų pasaulio lietuvių gyvybinis tikslas yra nepriklausomos Lietuvos valstybės atkūrimas*“, o pats pasirašymo faktas liudijo, kad galimas visų lietuvių vieningas sutarimas – nepriklausomai nuo politinių pažiūrų tiek tarp išeivijos ir tautos, tiek tarp skirtingų politinių jėgų ir judėjimų. Beje, šiame susitikime, kaip rodo išlikęs archyvinis šaltinis – *pro memoria*, Lietuvos komunistų partijos atstovas Justas V. Paleckis pakvietė VLIK'o pirmininką K. Bobelį apsilankyti Lietuvoje ir kartu išreikšti atstovaujamos partijos (matyt, vertėtų patikslinti: jos liberaliojo bloko – J. B.) norą „dalyvauti VLIK'e ir veikti Lietuvos išlaisvinimo darbe...“⁶.

Atgimstančioje Lietuvoje įvykiai nuosekliai klostėsi laisvėjimo linkme. 1990-aisiais, jau paskelbus atkuriamą nepriklausomą valstybę, tarpininkaujant Algirdui Brazauskui, tuomet užėmusiam vicepremjero pareigas, dr. K. Bobeliui pavyksta prasiveržti (nepaisant galiojusio sovietų draudimo penkerius metus atvykti) pro vis dar sovietų kontroliuojamą geležinę uždangą ir po ilgos (46 metų) pertraukos apsilankyti Tėvynėje. Viešnagė buvo itin reikšminga Lietuvos žmonėms: jie turėjo progos tiesiogiai išgirsti apie JAV paramą Lietuvos laisvės bylai, apie vingrybes tarptautinėje politikoje priimant sprendimus, gebėjimą ieškoti kompromisų. Kartu buvo išsklaidyti tam tikri nuogaštaviškai dėl išeivijos politinių siekių ir primintas VLIK'o principas – „*Padėti Lietuvai tol, kol ji pasieks nepriklausomybę ir galės pati tvarkyti savo gyvenimą.* Tuomet VLIK'as visą savo

patirtį, tarptautinius kontaktus, finansinius išteklius perduos teisėtai Lietuvos vyriausybei.“ (Kn. 1, p. 380).

Po 1991 m. Maskvoje prasidėjusio ir nepavykusio pučo ten pat vyko Europos saugumo ir bendradarbiavimo konferencija, kur Baltijos šalys pripažintos visateisėmis šio forumo narėmis. Tai buvo vienas požymių, kad Lietuva žengia realios nepriklausomybės keliu. Vadinasi, VLIK'as jau galėjo pripažinti užbaigiantis savo misiją; 1992 m gegužės 30 d. Vilniuje jis surengė iškilmingą uždarymo posėdį. Prieš tai įvykęs VLIK'o 48-asis seimas, kuris buvo paskutinis išėivijoje, paskelbė atsikūrusiai Lietuvos valdžiai pasiūlymus, turėjusius suvienyti tautą, sudaryti Lietuvos gyventojams geresnes ekonomines ir socialines gyvenimo sąlygas ir įtvirtinančius jauną valstybę tarptautiniu mastu. Šitie pasiūlymai apėmė Lietuvos Respublikos pilietybės klausimą, „nubolševikinimo įstatymą“, tautinių mažumų padėties problemos sprendimą, pasitelkiant ESBK, politinių partijų kūrimosi skatinimą, numatant Lietuvos jungimąsi į Europos Parlamentą bei Europos ekonominę bendriją – dabartinės Europos Sąjungos pirmtakę, ryšių tarp valstybės institucijų ir išėivijos plėtojimą.

Su VLIK'o misijos pabaiga baigiasi pirmoji knyga ir svarbus dr. K. Bobelio politinės veiklos emigracijoje etapas. 1992 m. prasideda naujas dr. K. Bobelio sugrįžimo, jo politinės veiklos tąsos Tėvynėje laikotarpis; tai jau nušviečiama antrojoje knygoje. Tais iškiliais 1992 metais, spalio 25 d. paskelbiama rinkimų į Lietuvos respublikos seimą data ir, anot autoriaus J. Aničo, prasideda knygos herojaus „akmenuotas kelias į Seimą“. Nepaisant dešiniųjų radikalų rengtų išbandymų K. Bobelis įregistruojamas vienmandatinėje apygardoje Marijampolės mieste ir antrajame rinkimų ture pasiekia įtikinamą pergalę prieš kairiųjų kandidatą J. V. Paleckį, asmeniškai pažįstamą

nuo Gotlando susitikimo laikų. Atgimusias Lietuvos parlamente K. Bobeliui patikimos svarbios pareigos – jis išrenkamas užsienio reikalų komiteto (URK) pirmininku (kn. 2, p. 58). K. Bobelis, turėdamas didelę tarptautinės veiklos patirtį ir apdovanotas analitiko talentu, jautė pasaulio ūkio ir ekonomikos globalizacijos pulsą. Todėl, numatydamas Lietuvos perspektyvą, suvokė būtinybę integruotis į Europos Sąjungą, nes tai jaunai valstybei leistų pereiti prie vakarietiškų gyvenimo standartų (kn. 2, p. 78–79, 166–167, 279–293). Lietuvai, siekiančiai užsitikrinti saugumo garantijas, kitas svarbus žingsnis tarptautinėje arenoje turėjo būti įsijungimas į šiaurės Atlanto Sutarties Organizaciją (NATO). Pastarasis uždavinys tapo dar vienu URK pirmininko veiklos prioritetu, pareikalavusiu iš jo nemažo diplomatinio sumanumo. Šitie du prioritetai buvo svarbiausi dr. K. Bobeliui, išrinktam ir kitoms dviem kadencijoms į Seimą ir tęsiant URK nario veiklą (kn. 2, p. 85–86, 169–170, 294–305). Jo tarptautinis autoritetas buvo patvirtintas Europos saugumo ir bendradarbiavimo organizacijoje, kai 1995 m. jis išrenkamas vienu iš trijų šios organizacijos viceprezidentu. Beje, K. Bobelis laikytinas lyg ir šios organizacijos senbuviu, nes dalyvavo ESBK veikloje nuo pat jos įsikūrimo 1975 m. iki 1991 m., kai atstovaudamas laisvąją lietuvią gynė Lietuvos laisvinimo interesus. Tuo tarpu jam tapus viceprezidentu buvo skelbiamas kitas tikslas – užtikrinti kuo sėkmingesnę Lietuvos grįžimą į Vakarų civilizaciją (kn. 2, p. 64–65, 161–165). Pirmųjų trijų Seimo kadencijų laikotarpis paženklintas tarptautinių siekių įgyvendinimo sėkme – Lietuva tapo Europos Sąjungos ir NATO nare. Todėl ryždamasis ketvirtajai Seimo nario kadencijai K. Bobelis brėžė naujas veiklos gaires, kurios turėjo padėti Lietuvai įsitvirtinti šiose organizacijose. Be to, jo vizijoje Lietuva regėta kaip regionų bendradarbiavimo centras (kn. 2, p. 362).

Didelis jo širdies skausmas – tai neišsprendžiama Lietuvos pilietybės suteikimo lietuvių išeiviams problema. Sekdamas istorinės Lietuvos kaimynės Lenkijos patirtimi, jog „Lenkijos pilietybė įgyjama gimstant, atkūrimo, grąžinimo, natūralizacijos ir suteikimo tvarka“, K. Bobelis siūlė įdiegti šią praktiką ir Lietuvoje (kn. 2, p. 378).

Beveik keturiolika metų jis paskyrė darbui Lietuvos Respublikos Seime (ketvirtosios kadencijos vidurkelyje atsistatydino dėl sveikatos problemų). Dr. K. Bobelis, Vakarų demokratijos terpėje subrendęs politikas, įsijungė į atsikūrusios valstybės jauno parlamento veiklą ir visą šį laikotarpį dalinosi Vakarų parlamentarizmo tradicijų patirtimi, rodydamas pavyzdį, kaip kantriai ir nuosekliai būtina puoselėti demokratinės valstybės ir pilietinės visuomenės kūrimą. O tos kantrybės ir nuoseklumo jis buvo pasisėmęs laisvosios lietuvių veikloje keliant Lietuvos laisvės bylą ir vedant ją iki laimėjimo. 2006 m. gegužės 11 d. savo pareiškime seimo pirmininkui K. Bobelis pabrėžė grįžimo Tėvynėn siekį: „*Įsitraukiau į Tautos atkūrimo darbą, vildamasis su meile padėti visiems, kam tik bus galima – skurstantiems, vargstantiems, nukentėjusiems, jaunimui*“, o visus pasiekimus kukliai priskyrė Lietuvos žmonėms: „*Sunkiomis sąlygomis, tačiau su dideliu užsispyrimu, darbštumu, pasiaukojimu lietuviai pasiekė didelių laimėjimų tarptautiniame, valstybiniame, kultūriniame, moksliniame Tautos ir pasaulio gyvenime.*“ (Kn. 2, p. 384).

K. Bobelio politinėje, visuomeninėje veikloje ypatingą vietą užėmė krikščioniškosios vertybės, kurių nuosekliai laikėsi ir jas visokeriopai puoselėjo. Dar išeivijoje ALT pirmininku jis išrinktas Amerikos lietuvių Romos katalikų federacijos teikimu, o VLIK'o pirmininku tampa būdamas Lietuvos krikščionių demokratijos partijos lyderiu. Pripažįstant dr. K. Bobelio krikščioniškas

nuostatas ir jo nuopelnus, iškeliant lietuvių tautos padėties problemą tarptautiniu mastu, Vatikanas, esant didžiajam Popiežiui Jonui Pauliui II, 1985 m. jį apdovanojo aukščiausiu pasauliečiams skiriamu žymeniu – Šventojo Grigaliaus ordinu. Sugrįžęs Tėvynėn K. Bobelis vylėsi, kad bus atkurta vieninga ir tvirta krikščionių demokratų politinė partija, tačiau susiformavus dvilypiams požiūriams į Lietuvos visuomeninę bei politinę raidą, ten atsirado dvi politinės grupės, kurios skaldė Lietuvos gyventojus, išpažįstančius krikščioniškas vertybes. 2002 m., kai krikščionių demokratų partijos pabandė susitelkti į vieningą šios krypties politinę jėgą, dr. K. Bobelis vardan konsolidacijos sutiko kandidatuoti į Lietuvos prezidento postą. Jis, pasisakydamas už sąžiningumą ir prieš nedorumą, pasiryžta Lietuvoje įdiegti krikščioniškas vertybes (kn. 2, p. 270). Tokių tvirtų, krikščioniškų pozicijų jis laikėsi būdamas Seimo nariu, jas paviešino ir aptariant Europos Sąjungos Konstituciją. Tuo metu, 2003-aisiais, jis Seime vienareikšmiškai pabrėžė, kad „*krikščionybė yra Europos ideologinis pagrindas, krikščioniškosioms vertybėms atstovauja dauguma Europoje išpažįstamų religijų – ir protestantai, ir evangelikai, ir katalikai, ir stačiatikiai, tad būtina, kad Europos Sąjungos Konstitucijoje būtų pažymėtas krikščionybės statusas.*“ (Kn. 2, p. 288). Nebuvo lemta ir įsitvirtinti Lietuvoje garbingą istorinę praeitį paveldėjusiai, vieningai krikščionių demokratų politinei jėgai – 2004 m. partija dar kartą skilo, susikūrus jos moderniajai kryptčiai, vėliau reorganizacijos metu ji įsijungė į kitą politinį darinį ir – ištirpo.

Kaip minėta, K. Bobelis keturias kadencijas buvo Seimo narys, taigi logiška, kad antrosios knygos struktūrą sudaro ir keturi pagrindiniai skyriai, pagrįsti Seimo archyve saugoma medžiaga: tai to meto Seimo plenarinių posėdžių stenogramos, posėdžių protokolai, laiškai – susirašinėjimai su rinkė-

jais bei knygos herojaus asmeninis archyvas, leidiniai to laikotarpio temomis (knygos ir periodika). J. Aničas, rašydamas ši dvitomį, rėmėsi itin gausia šaltinių baze, todėl suprantama, kad ne visa tyrinėta medžiaga galėjo būti įpinta į ištisinį knygos tekstą. Todėl labai vykusiai turinį papildo kiekvieno skyriaus pabaigoje pateiktos Seimo nario nuveiktų darbų ir svarbesnių įvykių chronologinės santraukos, kurios įvardijamos minėtinais veiklos epizodais, nuolatiniais darbais ir rūpesčiais, liudijančiais esant K. Bobelį altruistu, filantropu, mecenatu. Tiek pirmosios, tiek antrosios dalies knygoje pateikiama gausi iliustracinė medžiaga, kuri praplečia informacijos ribas, o pačiam tekstui suteikia emocinių atspalvių.

Dar du knygos skyriai yra pašvęsti 2006–2013 m. laikotarpiui, kurį autorius įvardijo kaip auksinį politikos veterano rudenį. Šiuo savo biografijos tarpsniu K. Bobelis gyveno tarytum dviejuose pasauliuose: vienas – jauki šeimos aplinka Floridoje, o kitas – tas buvęs sociologinis politinis kontekstas, siejamas su Lietuva, kurios modernėjimas išliko nuolatinio rūpesčiu tuo jo politinės veiklos etapu (kn. 2, p. 391). 1992 metais VLIK'as, baigdamas Lietuvos laisvinimo misiją, atliko savo paskutinį veiksmą, simboliškai jį nukreipdamas Tėvynės ateičiai ir paremdamas Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto (TSPMI) kūrimą. Tuo tikslu Vilniaus universitetui buvo perleista turtinga VLIK'o biblioteka ir paskirta 100 tūkst. dolerių parama, taip labai prisidedant prie Lietuvos jaunuomenės, profesionaliai besidominčios politika ir diplomatija, ugdy-

mo. Šiomis dienomis sėkmingai gyvuojantis TSPMI pažymi garbingą VLIK'o donatorystę ir liudija K. Bobelio indėlį kuriant šį institutą. Nors dr. K. Bobelio priesakas dėl platesnio VLIK'o septyniasdešimtmečio jubiliejaus paminėjimo nebuvo įvykdytas (kn. 2, p. 439), bet papildydamas dvitomio autorių turėčiau paminėti, kad TSPMI docento dr. Algimanto Jankausko iniciatyva imtasi gaivinti netolimą šios institucijos kūrimo praeitį. 2018 m. pabaigoje, minint jau VLIK'o 75-erių metų sukaktį, pasirūpinta sutelkti į vieną visumą paveldėtą biblioteką, surengta dokumentuota paroda „Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas – TSPMI steigėjas ir rėmėjas“ bei paskaita vieša paskaita „VLIK'as – Lietuvos laisvinimo misiją baigiant“.

Paskutiniame, septintajame skyriuje, sudėta šeimos narių, buvusių bendražygių, politikos, visuomenės, kultūros veikėjų memuarinė medžiaga, kuri suteikia dr. K. Bobelio politinės biografijos paveikslui naujų potėpių.

J. Aničo dvitomis, atskleidžiantis Lietuvos laisvės bylos ambasadoriaus dr. K. Bobelio politinę darbuotę, prasmingai iškomponuoja į Vileišiadą, pratęsdamas ją ir atskleisdamas dar vieną – iškilaus patrioto, ištikimo krikščioniškoms vertybėms politiko, altruisto, filantropo, mecenato ir tiesiog – lietuvio biografiją. Šitos dvi knygos – tai ne tik atminties apie dr. K. Bobelį saugykla, bet ir puikus šaltinis Lietuvos atgimimo istorijos tyrinėtojams bei visiems tėvynainiams, kuriuos domina Lietuvos laisvės kovų ir jų pasiekimų įtvirtinimo istorija.

Juozas Banionis

Nuorodos

¹ Bobelis K., Aničas J., *VLIK. Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas. 1943–1992. Lietuvos laisvinimo darbų chronologija*, Vilnius: Vaga, 2011, p. 632.

² VLIK'o seimo rezoliucijos, *ELTOS informacijos*, 1986, Nr. 12, p. 8.

³ VLIK'o seimo kreipimasis į brolius ir seses okupuotoje Lietuvoje, *ELTOS informacijos*, 1986, Nr.12, p. 6.

⁴ Laisvojo pasaulio lietuviai, VLIK'o atsišaukimas, *ELTOS informacijos*, 1987, Nr. 2, p. 2

⁵ Banionis J., *Lietuvos laisvės byla Vakaruose 1975–1990*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2002, p. 205.

⁶ Banionis J., *Lietuvos laisvinimas Vakaruose po Helsinkio akto 1975–1994*, Vilnius: *Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras*, 2017, p. 481–483.

Paskirtas naujas LGGRTC vadovas

Liepos 1 d. pareigas pradėjo eiti naujas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius Adas Jakubauskas.

2020 m. birželio 25 d. Seimas slaptu balsavimu paskyrė Mykolo Romerio universiteto profesorių A. Jakubauską Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

Seimo pirmininkas V. Pranckietis LGGRTC kolektyvui pristato naują vadovą. Nuotraukoje iš kairės: ilgametė LGGRTC vadovė T. B. Burauskaitė, Seimo pirmininkas V. Pranckietis ir naujas LGGRTC vadovas A. Jakubauskas

LGGRTC darbuotojų susitikimas su naujai paskirtu vadovu prof. dr. Adu Jakubausku

centro generaliniu direktoriumi penkerių metų kadencijai. A. Jakubauskas pakeitė dvi kadencijas Centro generaline direktore dirbusią Teresę Birutę Burauskaitę.

Pristatydamas naują vadovą Centro kolektyvui Seimo Pirmininkas Viktoras Pranckietis sakė tikįs, kad A. Jakubauskas tęs buvusios vadovės pradėtus reikšmingus darbus. „Nėra Lietuvoje žmogaus, kuris nežinotų Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro, kuris nežinotų, ką jis daro, kuris nežinotų Jūsų asmens, ponija Birute. Visą savo vadovavimo dešimtmetį Jūs kovojote už istorinę tiesą ir aš, kaip tremtinių vaikas, manau, kad Centro darbai buvo labai reikalingi tiems, kurie buvo išstremti, kurie grįžo į Lietuvą ir kurie kūrė tą Lietuvą.“

Buvusiai Centro vadovei taip pat buvo įteiktos raštiškos Prezidento Gitano Nausėdos bei Vyriausybės padėkos.

Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkas Arūnas Gumuliauskas, dėkodamas buvusiai Centro vadovei, sakė, kad „šiandien, vykstant informaciniam karams, Birutė Burauskaitė buvo

aukso vertės, nes jos vadovaujamas Centras nesitraukė nė per centimetrą nuo Lietuvos valstybės, nuo istorinės tiesos.“

Buvusi Centro generalinė direktorė Birutė Burauskaitei pabrėžė, kad visi šie gražūs komplimentai turi būti skiriami visiems Centro darbuotojams, nuoširdžiai dirbantiems savo darbą.

Seimo Parlamentarizmo istorinės atminties skyriaus vedėja, buvusi Lietuvos Sąjūdžio sekretorė Angonita Rupšytė, naujam Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vadovui A. Jakubauskui palinkėjo savo darbe vadovautis Sąjūdžio siekiais: „Pažįstų Adą nuo Sąjūdžio laikmečio ir kviečiu neišduoti Sąjūdžio principų.“

Naujasis Centro vadovas A. Jakubauskas sakė širdimi jaučiantis Centro veiklos tematiką, nes yra kilęs iš tremtinių šeimos („mano močiutė Emilija Jablonskaitė-Asanavičienė dešimt metų praleido tremtyje“), o patį Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centrą pavadino „Lietuvos garbės institucija“.

Dalius Stancikas

Tuskulėnų aukų atminimo dienos minėjimas

Rugsėjo 28-ąją Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso koplyčioje-kolumbariume įvyko Tuskulėnų aukų atminimo dienos minėjimas. Tą dieną prieš 76 metus NKGB vidaus kalėjime Vilniuje budeliai pradėjo vykdyti mirties bausmes. Taip 1944–1947 m. buvo nužudyti 767 asmenys. Juos priglaudė bendra duobė Tuskulėnuose.

Minėjime kalbėjo Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininkas, Lietuvos kariuomenės ordinariato apaštalinis administratorius, Vilniaus arkivyskupas metropolitas Gintaras Grušas, pirmasis atkurtos nepriklausomos Lietuvos vadovas, Kovo 11-osios akto signataras prof. Vytautas Landsbergis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius prof. dr. Adas Jakubauskas; Lietuvos Respublikos Preziden-

to Gitano Nausėdos kalbą perskaitė patarėjas Šarūnas Radvilavičius. Minėjimą vedė radijo diktorius Juozas Šalkauskas.

Kardinolas G. Grušas prisiminė 2018 m. popiežiaus Pranciškaus vizitą į Lietuvą ir jo raginimą nepamiršti savo šaknų, savo atminties, savo praeities. „Šitas kolumbariumas mums primena žmogaus gyvenimo kančias ir gyvenimo trapumą. Bet kaip ir kiekvienos kapinės, čia kartu yra ir vilties vieta. Mes turime semtis patirties, mokytis iš tokių žmonių kaip vyskupas Vincentas Borisevičius, sušaudytas už tai, kad kagėbistams pareiškė: „Įskundimai visiškai nesuderinami nei su manimi pačiu, nei su mano titulu, nei su mano sąžine, todėl aš kategoriškai atsisakau įskundinėti“, – kalbėjo G. Grušas.

Kalba Lietuvos vyskupų konferencijos pirmininkas, Vilniaus arkivyskupas metropolitas Gintaras Grušas

Prezidento patarėjas Š. Radvilavičius perdavė Prezidento žodžius, kad „dar ne visi totalitarinių režimų nusikaltimai atskleisti, kad ne visų aukų palaikai identifikuoti. Šiais laikais vis dar bandoma perrašyti mūsų ir visos Europos istoriją, o Rusijos prezidentas nesigėdydamas neigia Lietuvos ir kitų Baltijos šalių okupaciją.“

Prof. V. Landsbergis kalbėjo apie istorijos perrašymą, vadindamas jį „istorijos melu“: „Kalbėdami apie istorijos melą, turime pamąstyti apie mūsų vartojamas sąvokas. Daug nusikaltimų telpa į vieną nusikaltimą – Hitlerio ir Stalino sutartį pasidalinti svetimas žemes. Sutartį tarp dviejų baisių totalitarinių režimų. Todėl, viena vertus,

teisinga yra kalbėti apie nusikalstamą režimą, kuris žudė ir naikino. Kita vertus, yra pavojus viską nurašyti kažkokiam abstrakčiam režimui, pamirštant, kad už tų nusikaltimų stovi konkretūs žmonės, kurie davė tuos baisius įsakymus. Jų pamiršimas būtų tolygu jų amnestijai. Juolab kad kai kurie tų žmonių mūsų kaimynystėje vis dar yra garbinami.“

Prof. A. Jakubauskas siūlė atkreipti dėmesį Tuskulėnų parko kontrastą – Valickių rūmus, kur iki Antrojo pasaulinio karo liejosi džiaugsmingas gyvenimas, ir po to įvykusią baisią transformaciją: paslapčia čia buvo užkasami šimtų KGB rūsiuose sušaudytų aukų palaikai. „Popiežių Pranciškų ypač paveikė

Tuskulėnų aukų atminimo dienos minėjimo svečiai

kulkų suvarpyta KGB rūmų šaudymo kamera“, – priminė A. Jakubauskas, išreikšdamas viltį, kad daugumos aukų palaikai bus surasti ir pagaliau triumfuos teisybė.

Minėjime taip pat dalyvavo Seimo nariai Arvydas Anušauskas ir Juozas Olekas, Krašto apsaugos ministras Raimundas Karoblis, Užsienio reikalų ministerijos, įvairių valstybių

ambasadų, kariuomenės atstovai, kiti garbūs svečiai, LGGRTC darbuotojai.

Minėjimo pabaigoje buvo parodytas LGGRTC dokumentinis filmas „Kapas 27/3. Vanago sugrįžimas“ (režisierius Algis Kuzmickas).

Dalius Stancikas

Kryžkalnyje atidarytas memorialas žuvusiems Lietuvos partizaninio karo dalyviams

2020 m. rugsėjo 20 d. Kryžkalnyje, Raseinių rajone, buvo iškilmingai atidarytas Lietuvos partizanų memorialas, juo įamžintas Lietuvos partizaninio karo dalyvių, atidavusių gyvybes už Tėvynės laisvę nelygioje pokario kovoje su sovietų okupantais, atminimas.

Memorialo projekto autoriai – skulptorius Tadas Gutauskas ir architektas Saulius Pamerneckis. Šiandien memorialą sudaro

lietuviško kalavijo formos apie 25 m aukščio obeliskas; apie 30 m ilgio atminimo siena su Vyčio kryžiaus formos plieno stelomis, kuriose išpjauta apie 11 tūkst. žuvusių partizanų pavardžių; Nežinomo Partizano kapas; taip pat 2018 m. lapkričio 25 d. atverta visuomenei memorialo dalis, skirta Kęstučio apygardos partizanams pagerbti.

Šalia memorialo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras taip

Kryžkalnio memorialas partizanams

LGGRTC parengtas stendas prie Kryžkalnio memorialo

pat parengė ir pastatė stendą, informuojantį apie Lietuvos partizaninį karą.

Memorialo Kryžkalnyje atidarymo iškilmėse dalyvavo Respublikos Prezidentas Gitanas Nausėda, Ministras Pirmininkas Saulius Skvernelis, krašto apsaugos, kultūros ministrai, savivaldos atstovai bei kiti nuspelnę asmenys.

Atidarymo iškilmėse dalyvavęs Lietuvos Respublikos Prezidentas Gitanas Nausėda memorialo atidaryme sakė: „Susirinkome prie į žemę įsmeigto kalavijo, kad pagerbtume praeities didvyrius. Šiandien prisimename tuos, kurie negailėdami savęs kovojo už Lietuvos laisvę, ir tuos, kurie šioje kovoje pražuvo – pašauti girių tankmėje, susprogdinti žeminėse, paniekinti miestelių aikštėse. Tai, kas anuomet atrodė kaip pralaimėjimas,

mūsų akyse prilygsta pergalei – žmogaus dvasios triumfui didžios neteisybės akivaizdoje. Ir po daugelio metų partizanų kovų istorijoje tebeaidi balsas Tautos, kuri nebuvo nutildyta ir nebuvo nugalėta.“

Ministras Pirmininkas Saulius Skvernelis, kalbėdamas memorialo atidaryme džiaugėsi, kad Kryžkalnio memorialas atidaromas minint atkurtos Nepriklausomybės 30-metį. Pasak jo, memorialas ne tik liudija prikliamą iš užmaršties mūsų istoriją, bet ir skatina ją permaštyti.

Prie memorialo statybos darbų rengimo ir įgyvendinimo prisidėjo Raseinių rajono savivaldybė, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Kultūros ministerija, Vyriausybės kanceliarija.

Ramona Staveckaitė-Notari

Atidengta paminklinė plokštė – Papilio memorialas

2020 m. rugpjūčio 23 d. Biržų rajone, Papilio miestelyje, iškilmingai atidengta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro įrengta paminklinė plokštė, skirta 1944–1954 m. žuvusiems Biržų krašto Dariaus ir Girėno rinktinės bei Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės partizanams atminti.

*Papilio memorialas.
Autorius architektas Algis Vyšniūnas*

Iškilmėse dalyvavo Biržų rajono savivaldybės meras Vytas Jareckas, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojai, žuvusiųjų artimieji ir kiti garbingi svečiai. Ši paminklinė plokštė, apjungusi ir praturtinusi Papilio memorialą – partizanų užkasimo vietą, kur jau 1991 m. lapkričio 1 d. buvo pašventinti du mediniai kryžiai, o 2000 m. spalio 21 d. atidengtas paminklas žuvusiems už Lietuvos laisvę (projekto autorius architektas Algimantas Urbšys), įrengta LPKTS Biržų filialo pirmininkės Danguolės Žiūkienės iniciatyva bendradarbiaujant su Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centru (projekto autorius – LGGRTC Memorialinio departamento vyriausiasis architektas Algis Vyšniūnas).

Renginį vedė Biržų krašto muziejaus „Sėla“ darbuotoja, LPKTS Biržų filialo pirmininko pavaduotoja ir tarybos narė Irutė Varzienė. Iškilnių metu išvardytos keturiasdešimt trijų partizanų, užkastų šioje vietoje, pavardės, prie iškaltos kiekvieno partizano pavardės jaunieji šauliai uždegė po žvakelę. Kalbėjo žuvusio ir čia užkasto partizano Povilo Skiauterės sesuo Valerija Skiauterytė-Baltušienė, Biržų krašto muziejaus „Sėla“ direktoriaus pavaduotoja Edita Landsbergienė, svečiai. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Memorialinio meno ir ekspertizės skyriaus vyriausioji istorikė Dalia Urbonienė supažindino susirinkusiuosius su Biržų krašto partizaninio judėjimo specifika ir iškilusiomis problemomis, ieškant žuvusiųjų partizanų anketinių duomenų. Pasak memorialo iniciatorės Danguolės Žiūkienės,

pagaliau šis partizanų kapas jau ne bevardis, ir kiekvienas, aplankęs Papilio memorialą, galės perskaityti žuvusiųjų pavardes, įsivaizduoti konkretų žmogų.

Memorialą palaimino Papilio Nekaltosios Švč. Mergelės Marijos bažnyčios

klebonas Vidmantas Kareckas ir Biržų Evangelikų reformatų bažnyčios kunigas Rimas Mikalauskas.

*Memorialinio meno ir
ekspertizės skyriaus
vyriausioji istorikė Dalia Urbonienė*

Atminimo ženklas Lukšų šeimai

Minint 69-ąsias legendinio partizano Juozo Lukšos-Skirmanto žūties metines, jo gimtojoje sodyboje Juodbūdžio kaime (Kauno rajone, Veiverių seniūnijoje) pastatytas ir pašventintas Atminimo ženklas, skirtas Lukšų šeimos laisvės kovotojų ir laisvės dalyvių atminimui. Atminimo ženklą pagamino Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

Renginio dalyviai aplankė J. Lukšos-Skirmanto žūties vietą Pabartupio kaimo pamiškėje, jo tėvų Onos ir Simano Lukšių amžinojo poilsio vietą Veiverių kapinėse, brolių, taip pat partizanų, Stasio Lukšos-Juodvarnio, Jurgio Lukšos-Piršlio (abu žuvo 1947 m.) ir Antano Lukšos-Arūno amžinojo poilsio vietą Veiverių Skausmo kalnelyje.

Renginį vedė Garliavos Juozo Lukšos gimnazijos direktorius Vidmantas Vitkauskas, paminklą pašventino Veiverių klebonas Kęstutis Vosylius, kalbėjo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinio direktoriaus patarėjas Vidmantas Valiušaitis. Renginyje dalyvavo Garliavos Juozo Lukšos gimnazijos bendruomenė, Sporto ir kultūros centro kolektyvai.

Dalia Urbonienė

Atminimo ženklas Lukšų šeimos laisvės kovotojų ir laisvės dalyvių atminimui. Veiverių sen. Juodbūdžio k.

Paminklo Prienų „Žiburio“ gimnazijos mokytojams ir mokiniams atidengimas

Paminklo skirtas 1941, 1944–1952 m. žuvusiems už Lietuvos laisvę Prienų „Žiburio“ mokytojams ir mokiniams atidengimas. Aut. architektai Algis Vyšniūnas ir Robertas Bardauskas

Rugsėjo 11 d. Prienų „Žiburio“ gimnazijos kiemelyje buvo iškilmingai atidengtas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro pastatytas paminklas, skirtas 1941, 1944–1952 m. žuvusiems už Lietuvos laisvę Prienų „Žiburio“ gimnazijos mokytojams ir mokiniams. Projekto pagalbininkai – paminklinės plokštės, kurioje iškalta 40-ies Dainavos ir Tauro apygardų partizanų pavardės, autoriai architektai Algis Vyšniūnas ir Robertas Bardauskas, istorinį – archyvinį tyrimą atliko Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro vyr. istorikė Dalia Urbonienė ir Rūta Trimonienė.

Renginyje dalyvavo Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro darbuotojai – generalinis direktorius prof. dr. Adas Jakubauskas, architektas Algis Vyšniūnas, vyr. istorikė Dalia Urbonienė, Prienų r. savivaldybės mero pavaduotoja Loreta Jakinevičienė, „Žiburio“ gimnazijos direktorė Irma Kačinauskienė, įamžinimo idėjos autorius, buvęs „Žiburio“ gimnazijos fizikos mokytojas, savivaldybės tarybos narys Audrius Narvydas, kiti Prienų r. gyventojai. Žuvusiųjų už laisvę atminimas buvo pagerbtas trimis šaulių salvėmis.

Dalia Urbonienė

Paminklas Aleksandriui Barauskui

Rugsėjo 15 d. Ūtos kaime, Varėnos rajone, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras pastatė paminklą pirmajai sovietų okupacijos aukai – pasieniečiui Aleksandriui Barauskui, nužudytam prieš 80 metų, 1940 m. birželio 15 d.

Paminklo autorius a. a. skulptorius Jonas Jagėla, paminklas pastatytas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro lėšomis. Šalia paminklo – informacinis stendas.

Aleksandras Barauskas, pirmoji sovietinės okupacijos auka, žuvo anksty 1940 m. birželio 15 d. rytą prieš pat mūsų valstybės okupaciją, sovietų kariuomenės daliniams įsibrovus į Lietuvos Respubliką ir atakavus Ūtos sargybos postą.

Paminklas pirmajai sovietų okupacijos aukai Aleksandriui Barauskui

Renginiai Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

Birželio 14–15 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse vyko atvirų durų dienos, skirtos Gedulo ir vilties bei Okupacijos ir genocido dienoms paminėti. Jų metu nemokamai buvo galima aplankyti

muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčią-kolumbariumą bei konferencijų salėje eksponuojamą Teresės Blažiūnienės parodą „Labanoro gėlės“. Šiomis dienomis komplekse apsilankė 140 žmonių.

Minint Gedulo ir vilties bei Okupacijos ir genocido dienas Garbės sargybos kuopos karys deda gėles koplyčioje-kolumbariume

Liepos 11–12 d. Vilniuje vykusio atviro architektūros savaitgalio „Open House Vilnius“ metu vienas iš lankytojams atvertų objektų buvo Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso koplyčia-kolumbariumas. Renginio savanorių vedamų ekskursijų metu su koplyčios-kolumbariumo istorija ir architektūra susipažino apie 500 žmonių.

Rugpjūčio 23 d., minint Europos dieną stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir

Baltijos kelio dieną, Tuskulėnų rimties parke vyko atvirų durų dienos. Šiomis dienomis apsilankė 67 lankytojai.

Rugsėjo 23 d. Tuskulėnuose buvo minima Lietuvos žydų genocido atminimo diena. Jos metu lankytojai galėjo nemokamai aplankyti muziejinę ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Konferencijų salėje vyko Rimanto Dichavičiaus ir Juozo Valiušaičio meninių fotografijų parodos „Istorijos arimai“

Akimirka iš parodos „Istorijos arimai“ atidarymo. Parodos bendraautorai Rimantas Dichavičius ir Juozas Valiušaitis

atidarymas. Parodos nuotraukose įamžinti 1961–1965 m. Vilniaus žydų kapinių vaizdai prieš jų sunaikinimą papildyti 1990–1994 m. darytomis 44 dar išlikusių senų Lietuvos žydų kapinių fotografijomis. Atidarymo metu žodį tarė Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius prof. dr. Adas Jakubauskas, prof. Vytautas Landsbergis, tapytojas, dailės pedagogas Aloyzas Stasiulevičius, Lietuvos Respublikos Seimo narys, buvęs Kultūros paveldo departamento direktorius ir dalies šių fotografijų atsiradimo iniciatorius Naglis Puteikis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro ekspertų konsultacinės komisijos narys Ignas Stankovičius bei parodos bendraautorai fotomenininkai Rimantas Dichavičius ir Juozas Valiušaitis.

Rugsėjo 28 d. buvo minima Tuskulėnų aukų atminimo diena. Ta proga Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse buvo galima nemokamai aplankyti muziejinę

Tuskulėnų aukų atminimo dienos minėjimas koplyčioje-kolumbariume. Aukas pagerbia Garbės sargybos kuopos kariai ir šauliai

ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir koplyčią-kolumbariumą, kuriame perlaidotos aukos. Koplyčioje-kolumbariume vyko oficiali Tuskulėnų aukų pagerbimo ceremonija, kurios metu kalbas sakė Vilniaus arkivyskupas metropolitas Gintaras Grušas, Prezidento patarėjas Šarūnas Radvilavičius, prof. Vytautas Landsbergis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius prof. dr. Adas Jokubauskas. Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai aukas pagerbė gėlių vainiku. Po ceremonijos konferencijų salėje surengta Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro dokumentinio filmo „Kapas 27/3. Vanago sugrįžimas“ peržiūra. Renginiuose dalyvavo 122 lankytojai.

Spalio 7 d. Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso konferencijų salėje vyko Severino Vaitiekaus knygos „Lietuvos žvalgyba 1918–1940 m. Veidai ir vaizdai“ pristatymas. Jo metu išpūdziais apie knygą dalinosi Lietuvos valstybės saugumo departamento direktorius Darius Jauniškis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius prof. dr. Adas Jakubauskas, Lietuvos centrinio valstybės archyvo direktorius Dalius Žižys. Su autoriumi knygą aptarė istorikas, Lietuvos Respublikos Seimo Laisvės kovų ir valstybės istorinės atminties komisijos pirmininkas prof. dr. Arūnas Gumuliauskas. Renginį moderavo žurnalistas, istorijos tyrinėtojas Vidmantas Valiušaitis. Pristatyme dalyvavo 40 žmonių.

Akimirka iš Severino Vaitiekaus knygos „Lietuvos žvalgyba 1918–1940 m. Veidai ir vaizdai“ pristatymo. Kalba autorius

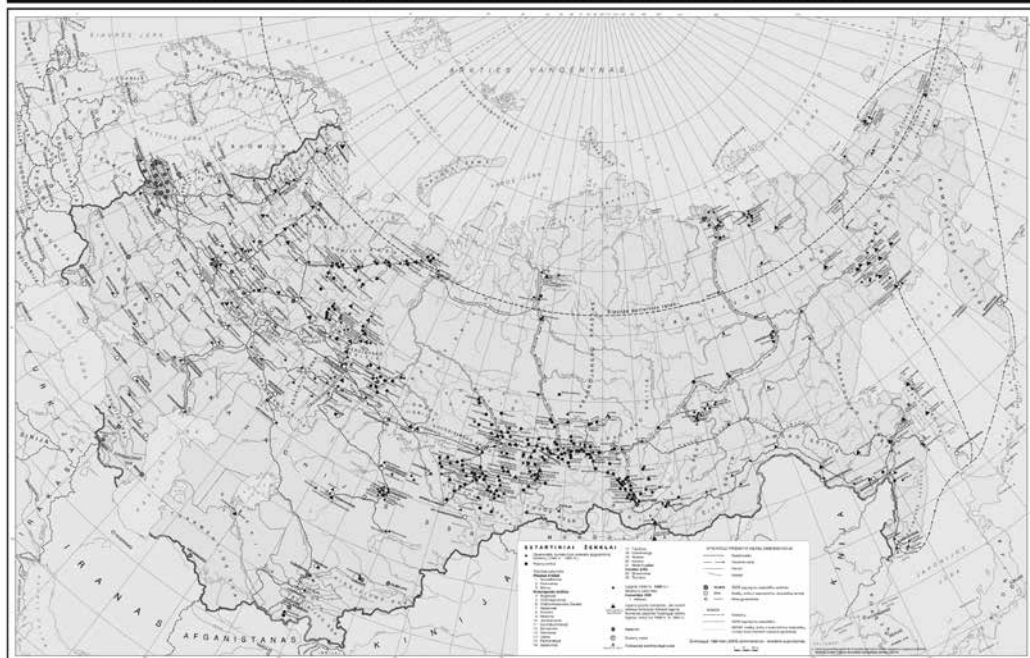
LGGRTC atvėrė viešąją prieigą www.lietuviaisibire.lt

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras 2020 m. birželio mėn. atvėrė viešąją prieigą: www.lietuviaisibire.lt, kurioje pateikiami duomenys apie 1940–1953 m. sovietų okupacinės valdžios represuotus (išstremtus, įkalintus, nužudytus) Lietuvos gyventojus.

Duomenys pradėti rinkti 1988-aisiais susikūrus Sąjūdžio komisijai stalinizmo nusikaltimams tirti (pirmininkas Julius Juzeliūnas). Mečio Laurinkaus vadovaujama Komisijos grupė platino Lietuvoje Sąjūdžio anketas apie Lietuvos gyventojų trėmimus, lagerius, žudynes.

Užpildytas anketas analizavo, sisteminio, sudarė kartotekas. Iš viso apie Lietuvos gyventojų patirtas represijas, ginkluotą ir pilietinį pasipriešinimą sovietų okupaciniam režimui surinkta daugiau kaip 150 tūkst. autentiškų liudijimų – anketų, dokumentų, laiškų, trumpų ir didesnių apimties pasakojimų. Didžioji dalis šių liudijimų Komisiją pasiekė Atgimimo ir pirmaisiais Nepriklausomybės metais. Kartu su archyviniais dokumentais, įvairių autorių publikuota medžiaga šie liudijimai sudarė tęstinio leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ I–V t. pagrindą.

LIETUVOS GYVENTOJŲ TREMTIES IR KALINIMO VIETOS SOVIETŲ SĄJUNGOJE

Prieigoje pateikiama svarbiausia informacija apie represuotą asmenį: vardas, pavardė, gimimo metai, gyvenamoji vieta represijų metu, patirtos represijos pobūdis, metai, tremties ar kalinimo regionas SSRS,

asmens likimas: grįžo, negrįžo, mirė represijos vietoje.

Prieigos lankytojai gali daryti atranką pagal įvairius kriterijus, taip pat yra galimybė prieigos duomenis tikslinti ar papildyti.

Lietuvos partizanų karo dalyvių žinynas

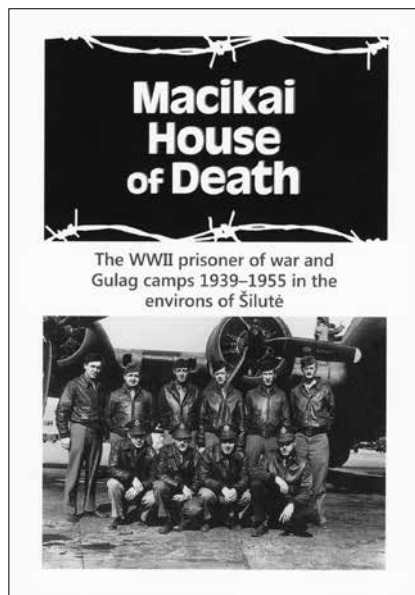
2020 m. lapkričio 12 d. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras atidarė prieigą prie internetinio Lietuvos partizanų karo dalyvių žinyno: www.laisveskovos.lt

Šioje svetainėje teikiamas išsamus Lietuvos partizanų karo (1944–1953) dalyvių sąrašas – informacinis žinynas (toliau – žinynas). Ginkluotasis pasipriešinimas sovietų okupacijai buvo stipriausias Lietuvos pilietinės visuomenės veiksmas valstybės istorijoje. Partizanų karo dalyviai – tai ne tik ginkluoti kovotojai (partizanai), bet ir tiesiogiai ginkluotoms struktūroms nepriklausę asmenys: partizanų ryšininkai ir rėmėjai (nors represijų, nukreiptų prieš partizanų rėmėjus, sąlygomis dažnai ryšininkai ir rėmėjai ilgainiui būdavo priversti pasitraukti į mišką ir paimti ginklą). Žinyne teikiami visoms

minėtoms partizanų karo dalyvių grupėms priklausę asmenys. Pagrindinė žinyno paskirtis – pateikti visuomenei informaciją apie Lietuvos piliečius, stojusius į kovą su sovietiniais okupantais ir paaukojusius savo gyvybę dėl Lietuvos laisvės kovos lauke, lageriuose, Lietuvos kalėjimuose.

Informacija į žinyną bus įkeliami keliais etapais. Šiuo metu yra pateikta ~13 000 vardų: žuvusieji kovos lauke, nuteistieji mirties bausme sušaudant ir mirusieji įkalinimo vietose. Vėlesniuose etapuose planuojama paskelbti partizanų karą išgyvenusiujų vardus: represuotųjų, tačiau grįžusių iš lagerių ir išsislapsčiusių partizanų, ryšininkų vardus. Žinynas bus nuolatos pildomas ir tikslinamas.

Edita Jankauskienė, *Macikai house of death. The WWII prisoner of war and Gulag camps 1939–1955 in the environs of Šilutė*, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2020, 190 p.

Macikai was first the site of the POW camp of Nazi Germany (1941–1944), then the POW camp of the Soviet Union (1945–1948) and the Gulag labour camp (1945–1955). Based on archival documents in this study historians explore the operation of these camps: who was held in the camps, what the living conditions of the prisoners were, their work, medical care, etc. The archaeological survey of the area and findings are also described.

Macikuose veikė nacistinės Vokietijos (1941–1944), Sovietų Sąjungos (1945–1948) karo belaisvių ir GULAG'o (1945–1955) lageriai. Istorikai, remdamiesi archyvų dokumentais, šioje mokslinėje studijoje nagrinėja, kaip šie lageriai veikė: kas į juos patekdavo, kokios buvo belaisvių gyvenimo sąlygos, jų darbas, medicininė priežiūra ir pan. Taip pat aprašyti archeologiniai šios vietovės tyrimai, nurodyti radiniai.

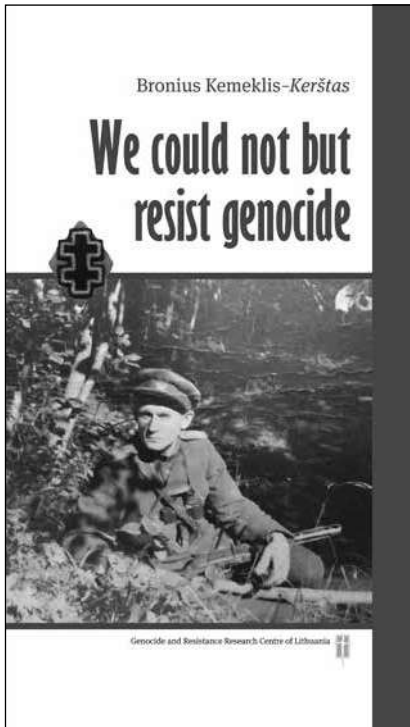
Jonas Kadžionis-Bėda, *Per skausmo pelkes, 1-oji knyga*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020, 220 p.

„Per skausmo pelkes“ (1-oji knyga) – tai legendinio Algimanto apygardos partizano, Šarūno rinktinės Butageidžio kuopos paskutiniojo vado Jono Kadžionio-Bėdos atsiminimų knyga. Ji kviečia skaitytoją partizano akimis pamatyti ir širdimi pajusti okupuotos pokario Lietuvos kaimo ir prieglobstį žmogui teikiančių girių gyvenimą. Nepaprastai vaizdingoje prisiminimų knygoje – autentiški įvykiai, realūs veikėjai, herojų laimėjimai ir klystkeliai, drąsa, neapykanta ir meilė. Tai kovojančio, nepasidavusio ir mylinčio žmogaus istorija, persmelkta tikėjimo, vilties ir poezijos. Tiems, kurie nori suprasti Lietuvos partizanų gyvenimo realijas, mąstymą, gyvenimą – tai tikras partizaniško gyvenimo vadovėlis, atveriantis rūstų, bet ir be galo kilnų mūsų tautos sūnų ir dukterų pasaulį.

Knyga pateikiama kartu su partizano Jono Kadžionio-Bėdos skaitomų, jo paties sukurtų eilėraščių garso įrašais.

Bronius Kemeklis-Kerštas (*Compiled by Dr. Virgilijus Rutkauskas*), ***We could not but resist genocide / Memoirs of an ordinary partisan***, Vilnius: Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania, 2020, 188 p.

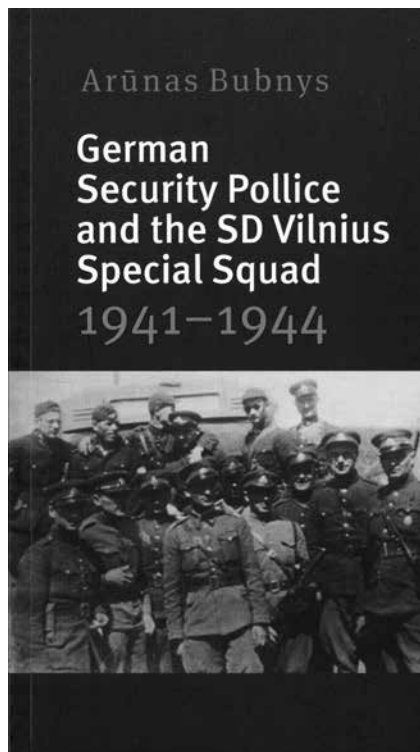
This book is the memoirs of an ordinary partisan Bronius Kemeklis-Kerštas written on the eve of the reinstatement of independence of Lithuania. The author narrates his difficult path as a partisan: he recalls his collaborates, the betrayal, interrogations, forced

labour camps, and exile experienced. The publication contains a good many of photographs of his brothers in arms. The book is meant to all those who are interested in the post-war resistance fighting in Lithuania, yet primarily to the younger generation, as the author of the memoirs was active in partisan resistance fighting from the ages of 21 to 24 years. After many years of imprisonment in Soviet forced labour camps, having returned but finding no peace in his motherland due to permanent persecution by security structures, he, however, lived to see actual independence. Unfortunately, he lived just a few days in free Lithuania...

Ši knyga – tai eilinio partizano Broniaus Kemeklio-Keršto atsiminimai, rašyti Nepriklausomybės priešaušryje. Autorius pasakoja apie sunkų partizano kelią: prisimena savo bendražygius, patirtą išdavystę, tardymus, lagerį, tremtį. Leidinyje yra daug kovos draugų nuotraukų.

Knyga skirta visiems, besidomintiems pokario rezistencija Lietuvoje, bet pirmiausia – jaunajai kartai, nes atsiminimų autorius, būdamas 21–24 metų, jau dalyvavo partizanų kovose. Daug metų kalėjęs Sovietų Sąjungos lageriuose, iš jų grįžęs gimtajame krašte nerado ramybės, jį nuolat persekiojo KGB. Tačiau jis vis dėlto sulaukė Lietuvos faktinės nepriklausomybės. Deja, laisvoje Lietuvoje jis išgyveno tik keletą dienų...

Arūnas Bubnys (*Vertė Andrius Valaitis*), *German Security Police and the SD Vilnius Special Squad 1941–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020, 84 p.

The book *German Security Police and The SD Vilnius Special Squad 1941-1944* by Dr. Arūnas Bubnys presents the story of the infamous German Security Police and the SD Special Squad (Sonderkommando) which acted in Vilnius, as well as brief biographies of its members. During the years of the Nazi occupation, the squad killed tens thousands of people in Vilnius (in Paneriai), mostly Jews, but also Poles, Lithuanians, Russians, and people of other nationalities.

Dr. Arūno Bubnio knygoje „Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys 1941–1944 m.“ pristatoma liūdnei pa-

garsėjusio Vokiečių saugumo policijos ir SD Ypatingojo būrio (*Sonderkommando*) istorija Vilniuje ir jo narių trumpos biografijos. Šis būrys nacistinės okupacijos metais Vilniuje (Paneriuose) nužudė dešimtis tūkstančių žmonių, daugiausia žydų tautybės, taip pat lenkų, lietuvių, rusų ir kitų tautybių žmonių.

Arūnas Bubnys (*Vertė Joana Kaduškevič*), *Wileński Oddział Specjalny (Sonderkommando) Niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i SD w latach 1941–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020, 84 p.

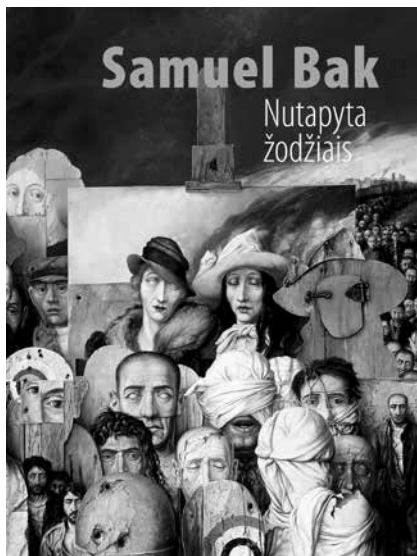
Książka doc. Arunasa Bubnysa „Niemiecka Policja Bezpieczeństwa i Wileński Oddział Specjalny SD w latach 1941–1944” przedstawia historię niesławnej niemieckiej policji bezpieczeństwa i Oddziału Specjalnego SD (Sonderkommando) w Wilnie oraz

krótkie biografie jego członków. W latach okupacji nazistowskiej oddział ten zabił w Wilnie (Ponarach) kilkadziesiąt tysięcy ludzi, głównie Żydów, a także Polaków, Litwinów, Rosjan i ludzi innych narodowości.

Dr. Arūno Bubnio knygoje „Vokiečių saugumo policijos ir SD Vilniaus ypatingasis būrys

1941–1944 m.“ pristatoma liūdnei pagarsėjusio Vokiečių saugumo policijos ir SD Ypatingojo būrio (Sonderkommando) Vilniuje istorija ir jo narių trumpos biografijos. Šis būrys nacistinės okupacijos metais Vilniuje (Paneriuose) nužudė dešimtis tūkstančių žmonių, daugiausia žydų tautybės, taip pat lenkų, lietuvių, rusų ir kitų tautybių žmonių.

Samuelis Bakas, *Nutapyta žodžiais. Vilniaus prisiminimai, 2-asis leidimas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, Vilniaus Gaono žydų istorijos muziejus, 2020, 468 p.

Pasaulyje garsaus litvakų menininko Samuelio Bako knygos „Nutapyta žodžiais. Vilniaus prisiminimai“ (lietuvių kalba) antroji papildyta laida su rašytojo, intelektualo Amoso Ozo pratarne ir daugiau kaip 50 spalvotų iliustracijų.

Samuelis Bakas, gimęs 1933 m. rugpjūčio 12 d. Vilniuje, – garsus menininkas, jo darbai eksponuojami viso pasaulio muziejuose.

Knygoje „Nutapyta žodžiais“ S. Bakas pasakoja savo gyvenimo istorijas – apie save, dar vaiką, Vilniaus gete, jaunuolį – Europos pabėgėlių stovyklose ir kūrybinės brandos keliu žengiantį menininką Izraelyje, Prancūzijoje, Italijoje, Šveicarijoje ir Jungtinėse Amerikos Valstijose. Su meile kurdamas gyvybe pulsuojančius draminius, lyrinius, epinius, o kartais – ir absurdiškus personažus, S. Bakas pasitelkia amžinybėn iškeliausių tėvų, senelių, tetų ir dėdžių portretus.

A. Ozas rašo: „Samuelį Baką laikau vienu didžiųjų dvidešimtojo amžiaus tapytojų. Tik nedaugelis menininkų taip taikliai atspindėjo beprotišką mūsų laikmečio žiaurumą, jo baisybes, tuštumą, liūdesį ir beprasmiškumą. Dar mažiau menininkų turi susikūrę savo unikalią asmeninę meninę kalbą. Bako pasaulyje siaubas, humoras ir sapnai susilieja į vientisą radioaktyvią masę.“

Šį skausmą ir gyvenimo meilę paženklintą vientisumą randame ir jo knygoje.

Pratarmėje autorius rašo: „Šis pasakojimas – tai ir memuarai, ir šeimos saga. [...] Dabartinė mano memuarų redakcija lietuvių kalba kupina stipriausio įmanomo raminančio poveikio. Tai įrodymas, kad mėnesiai, savaitės, dienos ir nemigo naktys, kurias praleidau sluoksnis po sluoksnio lukštendamas palaidotus prisiminimus, praėjo ne veltui.“

Juozas Maceika, *Lietuvių būklė Lenkijos Respublikoje 1935–1938 metais*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020, 676 p.

Po daugiau nei aštuoniasdešimties metų nuo teksto parengimo dienos šviesą išvydo vieno aktyviausių Lenkijos okupuoto Vilniaus lietuvių visuomenės ir kultūros veikėjų, muziejininko Juozo Maceikos (1904–1991) parengtas dokumentų rinkinys „Lietuvių būklė Lenkijos Respublikoje 1935–1938 metais“. Tai unikalus šaltinis visiems, besidomintiems ar dar tik atrasiantiems pamirštą lietuvių tautos istorijos puslapį – prieškarinio Lenkijos okupuoto Vilniaus krašto lietuvių gyvenimą. Lietuvos visuomenei, kuri nei mokykloje, nei žiniasklaidoje, nei populiariojoje ar mokslinėje istorinėje literatūroje su šia tema nesusidūrė, tai gali tapti paskata

plačiau domėtis ir geriau pažinti aprašomą laikotarpį ateityje.

J. Maceikos rankraštinės medžiagos pasiskelbimas itin reikšmingas ne tik Lietuvos istorijos tyrinėtojams, kurie naudodamiesi ja galės giliau ir plačiau tyrinėti XX a. pirmosios pusės Vilniaus kraštą, bet ir visiems besidomintiems šio krašto istorija ir jo žmonėmis. Leidinys taip pat reikalingas Lietuvos Respublikos valdžios vyrams ir moterims, ypač atstovaujantiems Lietuvai sprendžiant įvairius klausimus, susijusius su Lenkijos Respublika. Kuo daugiau istorijos žiniomis bus išprususi Lietuvos visuomenė, tuo ji bus aktyvesnė ir mažiau abejinga šiandieninei Pietryčių Lietuvos būklei, tautiniams klausimams ir istorinio atminimo įamžinimui.

Dr. Nastazija Kairiūkštytė, istorikė

J. Maceikos dokumentų rinktinė, lydima svarių leidėjo įžvalgų, yra svarbus indėlis į Lenkijos 1920–1939 m. pavergtos Rytų Lietuvos lietuvių padėties ir dar nepakankamai ištyrinėtos polonizacijos studijas. Minimam laikotarpiui Rytų Lietuvoje vyko, anot tuomečio Lenkijos užsienio reikalų ministro J. Becko, „lenkiškumo bastiono kūrimas Vilniuje“. Šis leidinys reikalingas ne tik praeities įvykiams analizuoti, bet ir šiuolaikinės kultūros bei švietimo politikos formuotojams, jis suteikia progą brandesniu žvilgsniu įvertinti šiame krašte vykstančius procesus ir poreikius.

*Prof. dr. Bronius Makauskas,
istorikas, diplomatas,
Vytauto Didžiojo universiteto
profesorius emeritas*

Darius Juodis, *Prasiveržti pro geležinę uždangą (Lietuvos gyventojų pabėgimai iš SSRS)*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2020, 136 p.

Dr. Dariaus Juodžio knyga „Prasiveržti pro geležinę uždangą (Lietuvos gyventojų pabėgimai iš SSRS)“ – tai pirmas išsamesnis leidinys, kuriame nagrinėjama iki šiol tik probėgšmais istoriniuose leidiniuose paliesta tema: Lietuvos gyventojų bėgimai iš SSRS.

Knygoje pateikiami keli prasiveržimo pro SSRS geležinę uždangą laikotarpiai: pirmieji pabėgimai (1940–1941); laikotarpis po SSRS ir Vokietijos karo; partizanų prasiveržimai; Lietuvos gyventojų pabėgimai į Vakarų 6–9 dešimtmetyje SSRS sudėtyje esančios Lietuvos gyventojų pabėgimai į užsienį.

Prasiveržimas pro geležinę uždangą visuomet buvo susijęs su rizika, bet veržimosi motyvai ne visada buvo politiniai. Bėglių tikslas dažnai būdavo žmogiškos laisvės, verslumo, pagarbos asmenybei garantijos, kurios buvo neįmanomos SSRS. Kita bėgimo priežastis – pirmieji pokario metai, kai į užsienį rizikingiausiomis aplinkybėmis veržėsi partizanai, kad į Vakarų perduotų žinias apie save. Vėlesnių laikų bėgimai buvo irgi rizikingi, bet ne tokie ekstremalūs (neskaitant išskirtinių atvejų). Pastarajame knygos skyriuje chronologine tvarka surašyti į užsienį sėkmingai pabėgę asmenys, vienaip ar kitaip susiję su Lietuva.

Dr. D. Juodžio knygoje „Pabėgimai...“ gausu pabėgėlių istorijų, asmenų ir sienos kirtimo vietų nuotraukų, schemų, skelbiami KGB dokumentai iš LYA ir kt. archyvų. Ši knyga praturtins skaitytoją žiniomis apie SSRS geležinės uždangos laikotarpį, pabėgėlių drąsą ir sumanumą, atskleis to meto sovietų saugumo veiklą.

2021 m. atmintinos datos ir sukaktys

SAUSIS

Prieš 100 metų, 1921 m. sausio 8 d., Rašeinių aps. Šimkaičių vls. Patolupio k. gimė pagrindžio spaustuvės steigėjas, pagrindinės kunigų seminarijos dėstytojas, tremtinys ir politinis kalinys **Jonas Stašaitis** (mirė 2012 m. birželio 30 d. Vilniuje).

Sausio 13-oji – Laisvės gynėjų diena.

Prieš 30 metų, 1991 m. sausio 13 d., sovietų kariuomenei ir specialiesiems daliniams užimant Lietuvos radijo ir televizijos pastatą, Televizijos bokštą, **žuvo 14 laisvės gynėjų**, dar beveik tūkstantis žmonių buvo sužeista ar kitaip nukentėjo.

Prieš 70 metų, 1951 m. sausio 14 d., Panemunio r. Ilgakiemio k. žuvo Tauro apygardos Geležinio Vilko rinktinės vadas **Antanas Jonas Pužas-Gintaras** ir adjutantas **Karolis Jazumas-Lokys**.

Prieš 110 metų, 1911 m. sausio 15 d., Panevėžio aps. Pušaloto vls. Padliasio (Pagirių) dvare gimė Didžiosios Kovos apygardos vadas **Jonas Misiūnas-Žaliasis Velnias** (tikėtina, kad 1947 m. kovo 11 d. sušaudytas Maskvos Butyrkų kalėjime).

Prieš 100 metų, 1921 m. sausio 15 d., Šakių aps. Barzdų vls. Vėdarų k. gimė l. e. p. Tauro apygardos štabo viršininkas ir Žalgirio rinktinės vadas **Vincas Strimas-Šturmas** (žuvo 1948 m. balandžio 29 d. Šakių aps. Barzdų vls. Kulčikų k.).

Prieš 70 metų, 1951 m. sausio 27 d., Utenos r. Tauragnų apyl. Minčios girioje Utenykščio ežero pusiasalyje įrengtame Vytauto apygardos Lokio rinktinės štabo bunkeryje žuvo rinktinės vadas **Pranas Račinskas-Žaibas** ir jo adjutantas **Simanas Puras-Švyturys**.

Sausio 27-oji – Tarptautinė holokausto aukų atminimo diena. 1945 m. sausio 27 d.

Lenkijoje buvo išlaisvinta Aušvico (Osvencimo) koncentracijos stovykla.

VASARIS

Prieš 70 metų, 1951 m. vasario 2 d., Šakių r. Endrikių k. apylinkėse žuvo Tauro apygardos vadas **Viktoras Vitkauskas-Karijotas**, Žalgirio rinktinės štabo Ūkio skyriaus viršininkas **Pranas Bastys-Dūmas**, rinktinės Vasario 16-osios tėvūnijos vadas **Pranas Rudmikas-Uosis** ir **du jų bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1951 m. vasario 6 d., Veisiejų r. Bestraigiskės miške, Paserninkų k. apylinkėse žuvo Dainavos apygardos vado pavaduotojas žvalgybai ir Šarūno rinktinės vadas **Juozas Jurelionis-Sakalas**, Juozapavičiaus tėvūnijos 3-iojo būrio vadas **Pranciškus Ajauskas-Vanagėlis**, šio būrio 3-iojo skyriaus vadas **Pranas Celevičius-Berželis** ir **keturi jų bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1951 m. vasario 10 d., Varnių r. Čepaičių k. žuvo Vakarų Lietuvos (Jūros) partizanų srities vadas **Vaclovas Ivanauškas-Gintautas, Henrikas**, jo adjutantas **Šarkauskas**, srities štabo Organizacinio skyriaus viršininkas **Stasys Gedvilas-Bedalis** ir kaimo gyventojas **Petras Mušinskas**.

Prieš 90 metų, 1931 m. vasario 10 d., Panevėžio aps. Šimonių vls. Pelyšių k. gimė kovos už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises sąjūdžio dalyvis, pagrindžio spaudos bendradarbis ir politinis kalinys, kunigas **Jonas Kastytis Matulionis** (mirė 2015 m. sausio 12 d. Kaune).

Prieš 70 metų, 1951 m. vasario 15 d., Jiezno r. Jaunionių k. Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) štabo vadavietėje žuvo Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities štabo Visuomeninės dalies viršininkas ir LLKS gynybos pajėgų štabo pareigūnas **Konstantas Baliukevičius-Rainys**, LLKS gynybos pajėgų

štabo Ūkio skyriaus viršininkas **Urbanas Dailidė-Tauras**, Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės Margio tėvūnijos vadas **Motiejus Jaroševičius-Lakštingala** ir sodybos šeimininkė, Margio tėvūnijos partizanė **Marijona Taločkaitė-Genovaitė**.

Vasario 16 d. – Lietuvos valstybės atkūrimo diena. 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Taryba pasirašė Lietuvos Nepriklausomybės Aktą. 1949 m. vasario 16 d. Radviliškio aps. Grinkiškio vls. Minaičių k. (dabar – Radviliškio r. Grinkiškio apylinkės sen. Minaičių k.) Miknių sodyboje Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje paskelbta **LLKS Tarybos deklaracija** – konstitucinės reikšmės dokumentas, liudijantis Lietuvos valstybės tęstinumą okupacijos sąlygomis.

Prieš 130 metų, 1891 m. vasario 23 d., Marijampolės aps. Kalvarijos vls. Kušliškių k. gimė Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, VI ministrų kabineto užsienio reikalų ministras, nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras Italijoje ir Prancūzijoje **Petras Klimas** (mirė 1969 m. sausio 16 d. Kaune).

KOVAS

Prieš 90 metų, 1931 m. kovo 1 d., Vilkaviškio aps. Paežerių vls. Opšrūtų k. gimė pogrindžio spaudos bendradarbė ir platintoja, buvusi tremtinė **Marija Montvilaitė** (mirė 2011 m. sausio 12 d. Kaune).

Prieš 70 metų, 1951 m. kovo 9 d., Panevėžio r. Narbutų k. buvo nužudytas partizanas **Antanas Vaičikonis-Šermukšnis** (iki 1950 m. rugpjūčio mėn. ėjęs Vyčio apygardos Krištaponio rinktinės vado pareigas).

Kovo 11-oji – Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo diena. Prieš 30 metų, 1990 m. kovo 11 d., Lietuvos Aukščiausioji Taryba priėmė Nepriklausomos valstybės atstatymo aktą.

Prieš 70 metų, 1951 m. kovo 14 d., Ramygalos r. Glitėnų k. apylinkėse žuvo Vyčio

apygardos Gedimino rinktinės vadas **Jonas Viapštas (Vepštas)-Paukštelis**, jo adjutantas **Kazys Gvergždys-Klajūnas** ir šeši jų bendražygiai.

Prieš 70 metų, 1951 m. kovo 19 d., Švenčionėlių r. Kiauneliškio geležinkelio stoties ir Pagaigalės k. apylinkėse, Labanoro girioje, žuvo Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) partizanų srities ir Vytauto apygardos štabo viršininkas, apygardos laikraščio „Aukštaičių kova“ redaktorius **Vytautas Valentinas Pakštas-Vaidotas**, srities štabo adjutantas ir apygardos štabo viršininko pavaduotojas **Steponas Satkevičius-Gintvytis**, štabo Visuomeninio skyriaus viršininkas **Antanas Bulka-Dainius** ir Organizacinio skyriaus viršininkas **Jurgis Trinkūnas-Dagius**, Liūto rinktinės Perlo-Bazalto rajono vadas **Stasys Juodis-Čižikas, Dūdelė**, rajono štabo viršininkas **Balys Graužinis-Uosis, Vilkas**, Organizacinio skyriaus viršininkas **Steponas Jakučionis-Aušra**, Lokio rinktinės Laisvės kuopos būrio vadas **Juozas Kušeliauskas-Putinas**, partizanė **Stasė Daškevičiūtė-Žiedas** ir V. Pakšto žmona, partizanų ryšininkė **Natalija Deveikytė-Vaidilutė**.

Prieš 70 metų, 1951 m. kovo 19 d., Skaudvilės r. Mažintų k. apylinkėse žuvo Kęstučio apygardos štabo narys **Vladas Mišeikis-Tarzanas** ir du jo bendražygiai.

Prieš 120 metų, 1901 m. kovo 9 d., Šakių aps. Griškabūdžio vls. Bažnytgiro k. gimė Lietuvos kariuomenės savanoris, girininkas, Miškų departamento vicedirektorius, XIX ministrų kabineto žemės ūkio ministras **Juozas Skaisgiris** (mirė 1977 m. sausio 25 d. Kaune).

BALANDIS

Prieš 70 metų, 1951 m. naktį į balandžio 4 d., Pakruojo r. Žiurkių ir Moniūnų k. apylinkėse žuvo Vyčio apygardos Žaliosios rinktinės vadas **Jonas Januševičius-Vilkas**, 1-ojo rajono

(tėvūnijos) vadas **Lionginas Činga** ir 2-ojo rajono (tėvūnijos) vadas **Ignas Gasiūnas**.

Prieš 70 metų, 1951 m. balandžio 6 d., Utenos r. Aknystėlių k. žuvo Vytauto apygardos Liūto rinktinės vadas **Antanas Lapie-nis-Pimpys**, Rambyno rajono vadas **Teofilis Limba-Sakalas**, **Deimantas** ir partizanas **Jonas Tyla-Vaišvila**.

Balandžio 11-oji – Tarptautinė koncentracijos stovyklų kalinių išlaisvinimo diena. 1945 m. balandžio 11 d. buvo išlaisvinti Buchenvaldo kaliniai Vokietijoje.

Prieš 70 metų, 1951 m. balandžio 11 d., Utenos r. Strazdų k. žuvo Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) partizanų srities ir Vytauto apygardos vado pavaduotojas, Lokio rinktinės vadas **Balys Vaičėnas-Pavasaris**, **Liubartas**, Lokio rinktinės Rikiuotės skyriaus viršininkas ir Šventosios rajono vadas **Vladas Juozapavičius-Šarūnas**, **Papartis**, Šventosios rajono štabo narys, Laisvės kuopos vado pavaduotojas **Juozas Sidaravičius-Sakalas**, Erškėčio kuopos vadas **Jonas Čičelis-Tėvas**, Erškėčio kuopos būrio vadas **Jeronimas Bulka-Titnagas**, Džiugo rajono vadas **Alfredas Garnelis-Čigonas**, Džiugo rajono štabo viršininkas **Vytautas Matas Dručkus-Šernas** ir Juozo Čibiro šeimos nariai.

Prieš 80 metų, 1941 m. balandžio 13 d., Zarasų aps. Degučių vls. Mikališkio k. gimė antisovietinių akcijų dalyvis, pagrindžio spaudos platintojas, muzikas, vargonininkas ir vargonų meistras, politinis kalinys **Alvydas Šeduikis** (mirė 1987 m. sausio 24 d. Palangoje).

Prieš 70 metų, 1951 m. balandžio 14 d., Anykščių r. Niūronių k. žuvo Vytauto apygardos štabo narys ir Liūto rinktinės Deimanto rajono vadas **Antanas Bagočiūnas-Dūmas**, rajono štabo Organizacinio skyriaus viršininkas **Justinas Puodžiūnas-Šerkšnas** ir **penki jų bendražygiai**.

Prieš 100 metų, 1921 m. balandžio 25 d., Ukmergės aps. Pagirių vls. Kuronių k. gimė

pasipriešinimo nacių ir sovietų okupacijoms dalyvis, pagrindžio spaudos bendradarbis ir politinis kalinys **Liudas Dambrauskas** (mirė 2003 m. lapkričio 11 d. Kaune).

Prieš 100 metų, 1921 m. balandžio 27 d., Vilkmergės (Ukmergės) aps. Siesikų vls. Gružų k. gimė Vyčio apygardos vado pavaduotojas **Juozas Survila-Šarūnas** (žuvo 1947 m. kovo 9 d., Ukmergės aps. Taujėnų vls. Baravykų k.).

Prieš 70 metų, 1951 m. balandžio 29 d., Ramygalos r. Steponavos k. apylinkių miške žuvo Vyčio apygardos vadas **Mykolas Šemežys-Putinas**.

GEGUŽĖ

Prieš 100 metų, 1921 m. gegužės 1 d., Utenos aps. Tauragnų vls. Linkų k. gimė Vytauto apygardos vadas **Bronislovas Zinkevičius-Skudutis**, **Granitas**, **Algimantas**, **Artojas** (žuvo 1946 m. spalio 11 d. Švenčionių aps. Saldutiškio vls. Sūdalaukio k.).

Gegužės 8-oji – Antrojo pasaulinio karo aukų atminimo diena. 1945 m. gegužės 8 d. Vokietija kapituliavo prieš antihitlerinę koaliciją.

Gegužės 14-oji – Pilietinio pasipriešinimo diena. 1972 m. gegužės 14 d. Kaune, protestuodamas prieš sovietų santvarką, susidegino **Romas Kalanta**.

Trečiasis gegužės sekmadienis (gegužės 16 d.) – Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena.

Prieš 30 metų, 1991 m. gegužės 19 d., Šalčininkų užkardos Krakūnų poste nušautas pasienio tarnybos darbuotojas **Gintaras Žagunis**.

Prieš 70 metų, 1951 m. gegužės 20 d., Panemunės r. Altoniškių k. apylinkių miške žuvo Tauro apygardos štabo Visuomeninės dalies viršininkas **Juozas Totoraitis-Čigonas** ir **trys jo bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1951 m. gegužės 23 d., Alytaus r. Punios šile žuvo Pietų Lietuvos

(Nemuno) partizanų srities štabo narys, Dzūkų rinktinės vadas **Vincas Ambrazevičius-Balandis**, rinktinės štabo narys **Vincentas Vytautas Valiūnas-Savanoris**, Margio tėvūnijos vadas **Romualdas Sadauskas-Ramunis** ir partizanas **Vytautas Ražanskas-Bičiulis**.

Prieš 110 metų, 1911 m. gegužės 28 d., Rokiškio aps. Pajogės k. gimė būsiamasis Algimanto apygardos Kunigaikščio Margio rinktinės partizanas **Petras Vizbaras-Vapsva** (1953 m. liepos 22 d. tardymo metu iššoko pro KGB rūmų trečiojo aukšto langą ir žuvo).

BIRŽELIS

Birželio 3-ioji – Sąjūdžio diena. 1988 m. birželio 3 d. buvo įkurtas Lietuvos persitvarkymo sąjūdis.

Birželio 14-oji – Gedulo ir vilties diena. **Prieš 80 metų**, 1941 m. birželio 14 d., prasidėjo pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas (išstremta apie 18 tūkst. žmonių).

Birželio 15-oji – Okupacijos ir genocido diena. **Prieš 80 metų**, 1940 m. birželio 15 d., Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą.

Prieš 70 metų, 1951 m. birželio 16 d., Šakių r. Meškeliūnų k. žuvo Tauro apygardos Visuomeninės dalies viršininkas **Pranas Runas-Daugirdas**.

Prieš 80 metų, 1941 m. birželio 22 d., prasidėjo Vokietijos ir SSRS karas ir nacių okupacija Lietuvoje.

Birželio 23-ioji – Birželio sukilimo diena. **Prieš 80 metų**, 1941 m. birželio 22–28 d., vyko Birželio sukilimas.

Prieš 80 metų, 1941 m. birželio 24–26 d., vyko masinės civilių Lietuvos gyventojų žudynės (naktį iš birželio 24-osios į 25 d. **Rainių miškelyje** sadistiškai nukankinti 75 Telšių kalėjimo kaliniai; birželio 25 d. **prie Panevėžio cukraus fabriko** nužudyta 19 politinių kalinių; naktį iš birželio 25-osios į 26 d. **Panevėžyje** sadistiškai nukankinti

septyni medikai; birželio 26 d. **Pravieniškių lageryje** nužudyta 230 kalinių, kalėjimo prižiūrėtojai ir jų šeimų nariai). Besitraukiantys NKVD ir Raudonosios armijos daliniai pirmosiomis karo dienomis nužudė apie 1,1 tūkst. Lietuvos gyventojų.

Prieš 80 metų, 1941 m. birželio 24 d., Minsko (Baltarusija) kalėjime sušaudytas Lietuvos kariuomenės pulkininkas, Lietuvos kriminalinės policijos valdybos direktorius, XV ir XVI ministrų kabineto vidaus reikalų ministras **Steponas Rusteika**.

Prieš 80 metų, 1941 m. birželio 26 d., Polocko r. (Baltarusija) prie Bigosovo geležinkelio stoties sušaudytas Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, Steigiamojo Seimo narys, VI ministrų kabineto švietimo ministras, nepaprastasis pasiuntinys ir įgaliotasis ministras JAV, Latvijoje, Didžiojoje Britanijoje, Olandijoje, XX ir XXI ministrų kabineto Ministro Pirmininko pavaduotojas, Vyriausybės įgaliotinis Vilniaus krašte **Kazys Bizauskas**.

Prieš 80 metų, 1941 m. birželio 26–27 d., įvykdytos masinės politinių kalinių, tarp kurių buvo ir lietuvių, žudynės Červenėje (Baltarusija). Jose sušaudytas ir Lietuvos kariuomenės pulkininkas, Lietuvos karo atašė Čekoslovakijoje ir Pabaltijo valstybėse, XV ministrų kabineto krašto apsaugos ministras **Balys Giedraitis**.

LIEPA

Prieš 80 metų, 1941 m. liepos mėn., prasidėjo Lietuvos žydų genocidas (**holokaustas**), kurio metu nužudyta beveik 200 tūkst. žydų.

Prieš 80 metų, 1941 m. liepos 12 d., Maskvoje (Rusija) sušaudytas Valstybės saugumo departamento direktorius **Augustinas Povilaitis**.

Prieš 80 metų, 1941 m. liepos 30 d., Maskvos (Rusija) Butyrkų kalėjime sušaudyti

Lietuvos kariuomenės atsargos brigados generolas, Ketvirtojo Seimo narys, XVII ministrų kabineto vidaus reikalų ministras **Julius Čaplikas**, Lietuvos kariuomenės generolas, ypatingųjų reikalų karininkas prie Krašto apsaugos ministerijos ir karo atašė Maskvoje, XX ir XXI ministrų kabineto vidaus reikalų ministras **Kazimieras Skučas**, teisininkas, Steigiamojo Seimo narys, XX ir XXI ministrų kabineto teisingumo ministras **Antanas Tamošaitis**.

Prieš 30 metų, 1991 m. liepos 31 d., Sovietų Sąjungos vidaus reikalų ministerijos ypatingosios paskirties milicijos būrys (OMON) Medininkų pasienio punkte nužudė septynis Lietuvos muitinės, policijos ir pasienio pareigūnus. Išgyveno tik sunkiai sužeistas muitinės pareigūnas **Tomas Šernas**.

RUGPJŪTIS

Prieš 80 metų, 1941 m. rugpjūčio 1 d., Kėdainių aps. Kėdainių vls. Zubieliškių k. gimė pogrindžio spaudos platintojas, politinis kalinys, darbininkų teisių gynėjas, Lietuvos darbininkų sąjungos vienas steigėjų **Stanislovas Jakas** (mirė 1998 m. birželio 6 d. Vilniuje).

Rugpjūčio 2-oji – Tarptautinė romų holokausto atminimo diena. 1944 m. rugpjūčio 2 d. buvo sunaikintas čigonų lageris Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje Lenkijoje. Nužudyta apie 3 tūkst. jame kalintų romų tautybės žmonių.

Prieš 100 metų, 1921 m. rugpjūčio 4 d., Marijampolės aps. Veiverių vls. Juodbūdžio k. gimė LLKS Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo žvalgybos skyriaus viršininkas, knygos „Partizanai už geležinės uždangos“ autorius **Juozas Albinas Lukša-Skirmantas** (žuvo 1951 m. rugsėjo 4 d. Kauno r. Pabartupio k. apylinkių miške).

Prieš 30 metų, 1991 m. rugpjūčio 21 d., į Lietuvos karių saugomą teritoriją prie

Aukščiausiosios Tarybos rūmų įsiveržus sovietinės armijos kariams, žuvo Alytaus rinktinės savanoris **Artūras Sakalauskas**.

Prieš 120 metų, 1901 m. rugpjūčio 21 d., Zarasų aps. Rimšės vls. Antalgės k. gimė Lietuvos kariuomenės savanoris, žurnalistas, Lietuvos šaulių sąjungos leidinio „Trimitas“ vyriausiasis redaktorius, visuomenės veikėjas **Jonas Kalnėnas** (1942 m. lapkričio 4 d. sušaudytas Sverdlovsko sr. (Rusija) NKVD valdybos vidaus kalėjime).

Prieš 30 metų, 1991 m. rugpjūčio 22 d., žlugo Maskvoje kilęs pučas. Po jo Lietuvą pripažino Rusijos Federacija ir daugelis pasaulio valstybių.

Rugpjūčio 23-ioji – Europos diena stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio diena. 1939 m. rugpjūčio 23 d. buvo pasirašyti SSRS ir Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai, kurie nubrėžė Vidurio ir Rytų Europos valstybių padalijimo liniją. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis kartu su Estijos ir Latvijos liaudies frontais surengė Baltijos kelio akciją, kurios metu 2 mln. žmonių, reikalaudami nepriklausomybės, susikibo į nenutrūkstamą grandinę nuo Vilniaus iki Talino.

Prieš 80 metų, 1941 m. rugpjūčio 25 d., Sverdlovsko sr. (Rusija) NKVD valdybos vidaus kalėjime sušaudytas gydytojas, Steigiamojo, Pirmojo, Antrojo ir Trečiojo Seimo narys, XI, XII ir XXI ministrų kabineto švietimo ministras **Kazimieras Jokantas**.

Prieš 70 metų, 1951 m. rugpjūčio 29 d., Telšių r. Laukstėnų miške žuvo Žemaičių apygardos Šatrijos rinktinės vadas **Ignacas (Ignas) Čėsna-Vitolis**, rinktinės Karo lauko teismo pirmininkas, Administracinio ir ūkio skyriaus viršininkas **Petras Lileikis-Žuvelė**, **Girėnas**, rinktinės štabo viršininkas **Alfonsas Venckus-Dėdė**, **Karuža**, štabo narys **Pranukas** (slapyv.) ir štabo partizanas **Antanas Žimkus**.

Rugpjūčio 31-oji – Laisvės diena. 1993 m. rugpjūčio 31 d. iš Lietuvos buvo išvesta Rusijos kariuomenė.

RUGSĖJIS

Prieš 100 metų, 1921 m. rugsėjo 3 d., Kėdainių aps. Pašūsvio vls. Minaičių k. gimė pogrindžio leidinio „Rūpintojėlis“ redaktorė ir leidėja, vienuolė pranciškonė **Ada Benvenuta Urbonaitė** (mirė 2009 m. gegužės 26 d. Kaune).

Prieš 70 metų, 1951 m. rugsėjo 4 d., Kauno r. Pabartupio k. apylinkių miške žuvo LLKS Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo žvalgybos skyriaus viršininkas, knygos „Partizanai už geležinės uždangos“ autorius **Juozas Albinas Lukša-Skirmantas**.

Prieš 110 metų, 1911 m. rugsėjo 9 d., Telšių aps. Varnių vls. Gatautiškės k. gimė Žemaičių apygardos vadas **Vladas Montvydas-Žemaitis, Etmonas** (žuvo 1953 m. rugpjūčio 23 d. Varnių r. Reistrų k. prie Sietuvos upelio netoli Lūksto ežero).

Rugsėjo 23-ioji – Lietuvos žydų genocido atminimo diena. 1943 m. rugsėjo 23 d. sunaikintas Vilniaus getas. Iš beveik 40 tūkst. Vilniaus geto kalinių žydų nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik 2–3 tūkst.

Prieš 70 metų, 1951 m. rugsėjo 26 d., Molėtų r. Ažumakių miške žuvo Didžiosios Kovos apygardos B rinktinės vadas **Kazys Puodžiūnas-Titnagas**, kuopos vadas **Pranas Kiaušinis-Kiaunė**, grupės vadas **Rapolas Purlys-Slapūnas** ir partizanas **Vincas Miškinis-Vienuoelis**.

Prieš 70 metų, 1951 m. rugsėjo 27 d., Veisiejų r. Bestraigiškės miške žuvo Dainavos apygardos vadas ir Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities vado pavaduotojas **Juozas Gegužis-Diemedis**, jo pavaduotojas ir Šarūno rinktinės vadas **Bronius Šalaševičius-Žilvitis** ir keturi jų bendražygiai.

Rugsėjo 28-oji – Tuskulėnų aukų atminimo diena. 1944 m. rugsėjo 28 d. KGB rūmuose Vilniuje buvo nužudytos pirmosios aukos. Jų palaikai užkasti buvusio Tuskulėnų dvaro teritorijoje.

SPALIS

Prieš 70 metų, 1951 m. spalio 2 d., prasi-dėjo vienas didžiųjų Lietuvos gyventojų trėmimų, kodiniu pavadinimu „Ruduo“ (ištremta apie 17 tūkst. žmonių).

Prieš 110 metų, 1911 m. spalio 2 d., Šiaulių aps. Kruopių vls. Pagervių k. gimė Prisi-kėlimo apygardos Kunigaikščio Žvelgaičio rinktinės vadas **Pranas Muningis-Žvelgaitis** (sunkiai sužeistas 1949 m. rugpjūčio 27 d. Joniškio aps. Skaistgirio vls. Jurdaičių miške po kelių dienų nusišovė).

Spalio 16-oji – Mažosios Lietuvos gyven-tojų genocido diena. 1944 m. spalio mėn. pa-grindinėje Mažosios Lietuvos dalyje pradėtas vykdyti gyventojų genocidas – per 300 tūkst. gyventojų nužudyta, 100 tūkst. ištremta.

Prieš 110 metų, 1911 m. spalio 18 d., Gervėčių parapijos Miciūnų k. (dabartinė Baltarusija) gimė „Lietuvos katalikų bažny-čios kronikos“ rėmėjas, vyskupas (vėliau – arkivyskupas) tremtinys **Julijonas Stepona-vičius** (mirė 1991 m. birželio 18 d. Vilniuje).

Prieš 70 metų, 1951 m. spalio 19 d., Simno r. Barkūniškio k. žuvo Dainavos apygardos Dzūkų rinktinės vadas **Jonas Ku-činskas-Spyruoklis** ir trys jo bendražygiai.

Prieš 140 metų, 1881 m. spalio 28 d., Su-valkų gubernijos Vištyčio mstl. gimė Tauro apygardos štabo narys, Lietuvos išlaisvinimo komiteto steigėjas ir pirmininkas plk. **Liud-vikas Butkevičius-Luobas** (mirė 1963 m. spalio 25 d. Kaune).

Prieš 80 metų, 1941 m. spalio 29 d., Kauno IX forte įvyko nacių okupacijos laiko-tarpiu didžiausios žydų žudynės Lietuvoje (nužudyta 9200 žmonių).

Prieš 90 metų, 1931 m. spalio 29 d., Šiaulių aps. Kurtuvėnų vls. Pašvinės k. gimė pogrindžio spaudos platintoja, Eucharistijos bičiulių sąjūdžio iniciatorė, kalinta už religinių eisenų organizavimą, Eucharistinės Jėzaus seserų kongregacijos vienuolė **Jadvyga Gema Stanelytė**.

LAPKRITIS

Prieš 60 metų, 1961 m. lapkričio 9 d., Kelmės r. Vejų k. žuvo paskutinis Kęstučio apygardos partizanas **Edmundas Kmita-Evaldas**.

Prieš 70 metų, 1951 m. lapkričio 23 d., Kretingos r. Anužių k. žuvo Žemaičių apygardos Kardo rinktinės vadas **Antanas Jonauskas-Genys** ir partizanė **Elena Kniežaitė-Gegutė**.

Prieš 40 metų, 1981 m. lapkričio 24 d., Vilniuje neaiškiais aplinkybėmis žuvo anti-sovietinio pasipriešinimo dalyvis, Helsinkio grupės narys **kun. Bronius Laurinavičius**.

GRUODIS

Prieš 80 metų, 1941 m. gruodžio 3 d., Komijos ASSR (Rusija) Uchtoje sušaudytas Antrojo seimo narys ir Seimo pirmininkas, III ministrų kabineto Finansų ministerijos valdytojas, VII, VIII, IX ir X ministrų kabineto finansų, prekybos ir pramonės ministras, XI ministrų kabineto Ministras Pirmininkas ir finansų ministras **Vytautas Petrulis**.

Prieš 110 metų, 1911 m. gruodžio 5 d., Suvalkų aps. Rudaminos vls. Mikniškių k.

gimė pedagogas, pogrindžio spaudos bendradarbis ir leidėjas **Antanas Patackas** (mirė 1999 m. kovo 4 d. Kaune).

Prieš 120 metų, 1901 m. gruodžio 10 d., Mažeikių aps. Skuodo vls. Ketūnų k. gimė Pietų Lietuvos (Nemuno) partizanų srities vadas **Juozas Vitkus-Kazimieraitis** (žuvo 1946 m. liepos 2 d. Lazdijų aps. Leipalingio vls. prie Janavo k., Žaliamiškio miško pakraštyje).

Prieš 120 metų, 1901 m. gruodžio 22 d., Panevėžio aps. Šeduvos vls. Naujasodžio k. gimė Žaliosios rinktinės įkūrėjas ir vadas kpt. **Izidorius Pucevičius-Radvila** (žuvo 1945 m. rugpjūčio 26 d. Panevėžio aps. Rozalimo vls. Mediniškių k.).

Prieš 70 metų, 1951 m. gruodžio 22 d., Molėtų r. Pelenių-Vidžiūnų k. apylinkių miškuose žuvo Rytų Lietuvos (Karaliaus Mindaugo) partizanų srities ir Vytauto apygardos štabų viršininkas, Tumo-Vaižganto rinktinės vadas **Juozas Kemeklis-Granitas** ir **penki jo bendražygiai**.

Prieš 70 metų, 1951 m. gruodžio 26 d., Lazdijų r. Bagdononių k. žuvo Dainavos apygardos Šarūno rinktinės vadas **Alfonsas Petruškevičius-Rimvydas**, Mindaugo tėvūnijos vadas **Jonas Uzdila-Vieversys**, būrio vadas **Algirdas Marcinkevičius-Laimė** ir **du jų bendražygiai**.

Darbo grupės „Dėl kasmetinių Atmintinų datų, susijusių su Lietuvos gyventojų genocidu ir rezistenciniu bei disidentiniu judėjimu, sąrašo parengimo“ pirmininkė

Rūta Trimonienė

Darbo grupės narys

Arvydas Gelžinis

MŪŠŲ AUTORIAI

DARIUS INDRIŠIONIS

Vilniaus universiteto

Istorijos fakulteto doktorantas

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

LGGRTC vyriausiasis istorikas

TERESĖ BIRUTĖ BURAUŠKAITĖ

VALDEMARAS KLUMBYS

Humanitarinių mokslų daktaras,

LGGRTC vyriausiasis istorikas

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga. Straipsnių apimtis neturėtų būti didesnė negu 1,0–1,5 autorinio lanko.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17,
LT-01128 Vilnius
Lietuva

Adresas internete www.genocid.lt

Elektroninio pašto adresas arunas.bubnys@genocid.lt

Telefonai: (370-5) 266 1521, (370-5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje – Kryžkalnio memorialas partizanams

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

LGGRTC leidinys

2020, 2 (48)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*

Redaktorės: *Audronė Gečiauskienė, Sigita Šimelionytė*

Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2020 12 18. Tiražas 200 egz. 14,5 sp. l.

Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,

Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius

www.genocid.lt

Spausdino UAB „Petro ofsetas“, Naujoji Rionų g. 25C,

LT-03153 Vilnius

Kaina sutartinė